

У. С. Р. Р.

НАРОДНИЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ
УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ

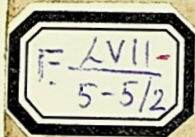
32245

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

ХАРКІВСЬКОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ
КАТЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Ч. 2-3

(ПРИСВЯЧЕНЕ ПАМ'ЯТІ ПРОФ. О. ПОТЕБНИ)

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

EX 12

ПРОВЕРЕНО
194 г.
(Подпись и печать)

UKRAINIAN SOCIALIST COUNCIL REPUBLIC

PEOPLE COMMISSARIATE OF PUBLIC INSTRUCTION
DEPARTMENT OF SCIENTIFIC INSTITUTIONS

SCIENTIFIC ANNALS

OF THE KHARKIW SCIENTIFIC - EXPLORATION
CHAIR OF THE HISTORY OF UKRAINIAN CULTURE

№ 2—3

(DEVOTED TO THE MEMORY OF PROF. A. POTEBNYA)

STATE PUBLISHING PRESS OF UKRAINA
1926

У. С. Р. Р.

НАРОДНИЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ

УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ

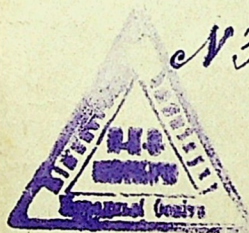
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

ХАРКІВСЬКОЇ НАУКОВО - ДОСЛІДЧОЇ
КАТЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Ч. 2—3

(ПРИСВЯЧЕНЕ ПАМ'ЯТІ ПРОФ. О. ПОТЕБНІ)

ЗА РЕДАКЦІЮ АКАД. Д. БАГАЛІЯ, ПРОФЕСОРІВ:
М. ЯВОРСЬКОГО, М. ПЛЕВАКО, О. ВЕТУХОВА,
В. БАРВІНСЬКОГО І С. ТАРАНУЩЕНКА

С. LVII
5 N 5/2

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1926

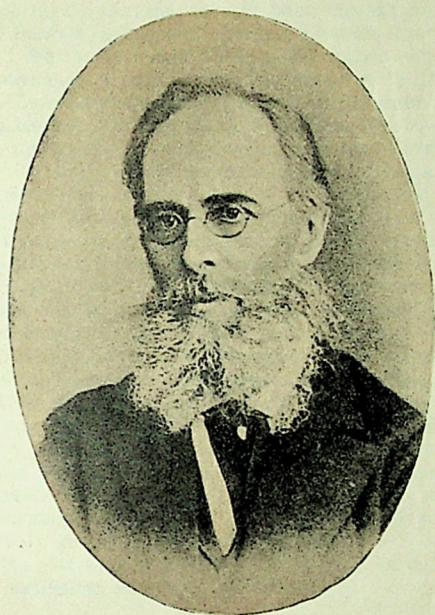
[4 + 9 + 90 (04) = 91 . 79]

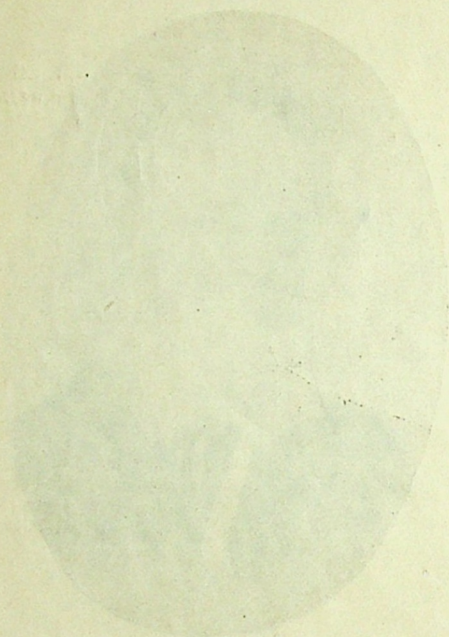
Укрголовліт № 16578.1925

Зам. № 754

Тираж 2000

О. О. Потєбня

Andersson, O. O.

ПЕРЕДМОВА

Науково-дослідча катедра «Історії Української Культури» в своєму складі в той час, коли складався цей збірник, мала чотири секції: української історії, історії українського письменства, історії українського мистецтва, етнографії з етнологією й краєзнавством. І тому в цей збірник увійшли досліді співробітників катедри по всіх оцих галузях соціальної науки. Статті акад. Д. І. Багалія, керівника катедри, і членів історичної секції — М. В. Горбаня, Н. І. Мірзи-Авакьянц, В. О. Барвінського — присвячені окремим спеціальним питанням з історії України; статті А. П. Шамрая, П. І. Тиховського і М. Ю. Панченка — освітлюють такі-ж питання з секції історії українського письменства; статті А. П. Ковалівського, Р. С. Данківської, В. Ю. Білецької — присвячені етнографічним питанням і стаття Е. В. Берченко — питанню з історії українського мистецтва. Окрім того, катедра, пам'ятаючи про величезні наукові заслуги О. О. Потебні в тих галузях знання, де він залишив велетенський слід, присвятила його пам'яті окремий перший відділ збірника, де вміщено сім розвідок, як співробітників нашої катедри, так і сумежних з нею (язикознавства); ці розвідки — небіжчика М. Ф. Сумцова, О. В. Ветухова, І. Ф. Єрофієва, Л. А. Булаховського, К. Т. Німчинова, О. Г. Розенберга, М. П. Савінова — присвячені характеристиці і оцінці наукових поглядів О. О. Потебні і його особі. Катедра, що мала в своєму складі секцію історії українського письменства, щаслива, що і в цьому своєму збірникові, як і попередньому, мала зробити свій вклад у «Потебніанство», що виросло з школи О. О. Потебні. Потебніанській відділ був цілком редагований членом редколегії проф. О. В. Ветуховим.

В порівнянні з першим випуском, цей збірник являється далеко більш змістовним і різноманітним, а про цінність його нехай судить наукова критика. Він затримався виходом у світ, і його попередив новий четвертий випуск збірників катедри, присвячений «Повстанню декабристів на Україні». Затримався виходом у світ і ще один збірник катедри — її секції історичної, де містяться статті, присвячені стану селян і руху їх на Слобожанщині.

Керівник катедрою академик Дм. Багалій

ЗМІСТ. — CONTENTS.

	Стор.
Сумцов, М., акад. — До історії наукового впливу О. Потебні	5 — 10
N. Th. Soomtsoff, acad. — Recollections of prof. A. A. Potebnya	
Ветухов, О. В., проф. — До розуміння Потебні	11 — 38
Vetookhoff, A. prof. — Concerning the understanding of prof. Potebnya's works	
Єрофій, Ів. Ф. — Відгук методу О. Потебні в розвідці Ф. Колесси про думи	39 — 48
Ierofeyiff, I. — Professor Potebnya's method in the recent work of F. Kollessa concerning the Ukrainian „doomy“ (lyrical epic songs)	
Булаховський, Л. А., проф. — До поняття „речення“	49 — 59
Bulahovsky, L. prof. — For the conception of the sentence	
Німчинов, К. Т. — Вихідний пункт О. О. Потебні в розумінні східно-слов'янської ізоглоти о — је у назвущі	61 — 67
Nimcinoff, K. — Potebnya's starting point in the appreciation of the eastslavonic o = je in the first syllable	
Розенберг, О. Г. — До характеристики філософічних поглядів О. О. Потебні	69 — 77
Rosenberg, A. — To the characteristic of the philosophical ideas of prof. Potebnya	
Мірза - Авакянц, Н. Ю. — Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVIII століття	79 — 96
Mirsa - Avakhyantz — A sketch of the history of tribunal on the left river side Ukraine in the second part of the 17 century	
Горбань, М. В. — Гайдамаччина 1750 року	97 — 115
Horban, N. — Haydamack movement in 1750	
Барвінський, В. О., проф. — Замітки до історії мануфактури в Лівобережній Україні XVIII століття	117 — 124
Barvinsky, V. prof. — To the history of the manufacture in the left riverside Ukraine	
Багалій, Дм. Ів., акад. — Листи до мене проф. В. Б. Антоновича, як матеріал до його біографії	125 — 139
Bahaliy, D. acad. — The letters of V. B. Antonowich as materials to his biography	
Ковалівський, А. П. — Виробничі культи в давній Україні	141 — 176
Kovalivsky, A. — Actual divinities in old Ukraine	
Білецька, В. Е. — Чинбарське та кушнірське ремесло в Богодухові на Харківщині	177 — 198
Biletzka, V. — The tanners' and furriers' trades at Bohodukhiw in the Kharkiw district	
Данківська, Р. С. — Етнографічне дослідження українських обрядових печив	199 — 208
Dankivsky, R. — The ethnographic research of the Ukrainian ceremonial cooking	
Шамрай, А. П. — До тексту творів Гр. Квітки	209 — 229
Shamray, A. — To the study of the manuscripts of Kvitka	

	Стор.
<i>Тиховський, П. Ів.</i> — Дві балади про могилу під Бриковом на Волині . . . }	231 — 244
<i>Tikhovsky, P.</i> — Two ballads upon the graves near Brykiw on the Volynia . . }	
<i>Панченко, М. Ю.</i> — До питання про дитячу літературу в школі соцівху . }	245 — 253
<i>Panchenko, M.</i> — Concerning the question of childrens' literature of school of social education . . . }	
<i>Берченко, Е. В.</i> — Лінійна композиція та узорні схеми в орнаменті деяких українських килимів . . . }	255 — 263
<i>Berchenko, E.</i> — The linear composition and composite schemes of the ornament of several Ukrainian carpets (kylyms) . . . }	
<i>Савінов, М. П.</i> — Зернятка спогадів про О. О. Потебню . . . }	265 — 278
<i>Savinov, M.</i> — Recollections of A. A. Potebnia . . . }	

До історії наукового впливу О. О. Потебні¹⁾

Історія науки в Росії за XIX ст. ясно вказує на такі ймення, котрі одержали провідне значіння, таких вчених, котрі керували думками на протязі значного числа років, керують досі, під прапором котрих виникли „школи“, наукові традиції, наукові напрямки.

Такими керівниками в першу добу були в межах філології, історії мистецтва й письменства Буслаєв, Тихонравов і Фортунатов, родоначальники наукових шкіл, трохи пізніш — Потебня, Шахматов, Олександр Веселовський і Ягіч. Їх значіння першорядне; їх наукові твори мають великий вплив на розвиток думки; їх учні численні; але, на жаль, ні один з них не викінчив підсумки, підрахунки. Є біографії, є критики, але немає ні одної праці, яка охоплювала б діяча науки з усіх боків його діяльності і впливу за життя і після смерті. Провадить таку роботу, таке досліджування, правда, занадто важко, навіть в прилозі до старих давно померших майстрів науки, по розкиданості матеріалу.

Здається, що найбільші труднощі дослідникам надає Потебня. Що до Ягіча, то він сам добре допомагає дослідникові тим, що дав величезні твори: „Історію слов'янської філології“, „Archiv für Slavische Philologie“; де сам-за-любки часто-густо про себе згадує або нагадує. Буслаєв, Тихонравов, Фортунатов, Веселовський працювали у столицях, на всеросійським огляді, на видноті уряду і, звичайно, у згоді з ним; недивно, що їх учні теж мали преференси і швидко одержували професорські пости.

Потебня — зовсім інша річ. Він самохіть державсь одаль столиць і уряду, писав виключно у провінціальних наукових виданнях, що виходили у Варшаві, Києві, Вороніжі, ніколи до Петербургу нахилу не мав, був національно замітний, як українець по походженню й переконанням. Не дивно, що його учні і його твори теж не знаходили для себе просторих шляхів; учні мусили здебільшого обмежитися вчительською долею або, краще сказати, недолею, а твори були заховані в мало поширених виданнях. З учнів занадто пізно, після довголітнього вчителства в середніх школах, вийшли два-три професори, а більшість, хоч виявили себе добре в печаті, zostалися в учительським стані.

Але зачеплені в творах Потебні глибокі лінгвістичні й філософські думки, потроху жевріючи, не загасли, не вкрились попільом забуття і зневаги, а все більш розгораються, і все більш наростає число прихильників Потебні, повага до його творів, спроби прикласти думки Потебні до

¹⁾ Друкується без змін по рукопису небіжчика акад. М. Сумцова.

письменства, мистецтва, правознавства, економіки, до поширення наукової думки взагалі й естетизації національного почуття окремо.

Найбільш характерними й виразними з приводу цього являються численні наукові збірники послідовника Потебні Б. А. Лезіна по теорії і історії художньої творчості, численні журнальні статті Горнфельда, товста, але якась чудернацька книжка юриста правника Каткова, філологічні розвідки Плотнікова й багато інших, на жаль, не помічених в свій час, розкиданих, що не дає можливості прослідкувати розвиток і силу впливу Потебні в теперешні часи.

Одною з цікавих новинок такого впливу служить книжка Олександра Дорошкевича „Українська література в школі“ з коротким переднім словом проф. Лободи в 96 стор., що вийшла в Києві 1921 р.

Зміст книжки такий: 1) методика історії письменства, 2) психологія творчості, 3) історія письменства в світлі ідеалів трудової школи, 4) література серед інших предметів навчання, 5) провідні принципи в дослідженні укр. літ. в школі 2 ступня, 6) допомоги (гуртки, літер. ранки, концерти то-що) і 7) в додатку — програм укр., російськ., слов'янської і всесвітньої поезії в зв'язку з історією мистецтва.

Зміст цікавий, не скажу, що він був детально оброблений, більш короткі тільки вказівки, але й вони мають ціну, особливо там, де автор використав власні спостереження.

Вже в передмові проф. Лободи означено, що автор книжки працює в напрямку Потебні і його школи, звертаючи головну увагу на аналіз художніх творів з боку психологічно-художнього, а далі автор від себе підкреслює, що він іде згідно з думками і поглядами Потебні, які досі мало ще відомі широким колам учительства.

До речі — маленька дрібниця. Згадуючи не раз Потебню, автор ставить наперед Оп. Звали його Александр Афанасьевич, або Олександр Опанасович, коротко буде Ол.

Вплив Потебні найбільш відбився в 2 і 3 розділах, де проведена думка про велике значіння художнього слова для творчої праці. В залежності від того автор вимагає безпосереднього знайомства з художніми творами й самостійну працю над ними учнів, щоб досягти емоційно-образного мислення.

Вчитель мусить робити та доглядати і те, і друге, і третє, дуже багато різних завдань, з котрими заздалегідь можна згодитись, але в книжці мало, дуже мало пояснень, як усе це провести на практиці. Щоб виконати добре бажання й завдання, помічені в книзі, вчителю треба мати особисту інтуїцію, бути не тільки знавцем, а головне митцем, відносно кожного учня й одночасно — колективу. Небагато знайдеться таких талановитих педагогів.

Програм складено різними особами. Західне мистецтво занадто переважає письменство і взагалі прибілене й однобічне.

Програм історії українського письменства не викликає задоволення. Багато місця і значіння надано, напр., Винниченкові, і ані згадки про Модеста Левицького, Чернявського, Вороного. Єсть Стефаник, а немає зовсім Франка. Немає згадки про Грінченка, ані про українські літописи й мемуари XVIII віку, ані про „Основу“, ні одного слова про українську печать. Програм по укр. письменству прямо таки невдалий.

О. О. ПОТЕБНЯ В ОСВІТЛЕННІ Д. І. ЄВАРНИЦЬКОГО

1891 р., коли Потебня помер, посипалось у друкові багато спогадів про його особу й діяльність, написаних його товаришами-професорами

й учнями здебільшого з гімназіальних учителів. Майже всі спомини були зібрані Харківським Іст.-Філол. Товариством і видані окремою книжкою, з додатком бібліографії творів Потебні й наукових про нього розвідок. Після того подекуди проскочили нові спогади, іноді цікаві й цінні — теж учнів Потебні, напр., спогади Кашменського, Каширенинова. Але ні в той час, ні пізніше не було згадки про спогади Д. Єварницького, ані згадки, ані навіть догадки, що такі спогади існують у друку. Вийшло це від того, що Д. Є. заховав свої спогади про Потебню й інших професорів Харківського університету за часи його студентства в мало кому відоме оповідання „За чужий гріх“, котре вперше вийшло в Катеринославі 1907 р. Це просторе, в 461 стор., оповідання, написане соковитою українською мовою, має автобіографічний характер. Персонажі оповідання більш-менш портрети з живих людей, з котрими автор зустрічався на протязі свого життя, тільки під псевдонімами. Особливо це можна висловити про XXIX главу, де автор описує свої враження від університету і професорів його. Я тут знайшов не тільки моїх власних учителів і товаришів по професурі, а навіть і самого себе під назвою Донець-Залозного, і самого автора оповідання, як колишнього могого учня і приятеля під назвою Грицька Дурденка.

Автор дає відозви й характеристики сучасних йому професорів Харківського університету, здебільшого тих, що читали на філологічному факультеті в 80-х роках, докладно про одних, коротенько про других, що читали на медичинському факультеті, котрі захоплені автором мимохідь.

Найбільш яскрава й гостра характеристика професора Надлера, котрий іде під назвою Карлсона (звали його Василій Карлович). Влучна далі характеристика професора Морєва, під котрим криється проф. Петров. Яскрава і справедлива характеристика чудернацького проф. Безсонова під псевдонімом Брикїна і деякі інші. Для нас на цей раз найцікавішою постаттю виходить професор Хмара, бо це і є саме Потебня, як він відбився в уяві і спогадах автора. Характеристика його простора й опукла. Приводимо її тутечки цілком... „Хмара страшенно вразив Гриця Дурденка. Він „читав“ російський язык, словесність і літературу. Звичайно, в нього було не більш як десяток слухачів, а проте це була велика й учена й моральна сила. Він вражав своїх слухачів не красномовством, не пластичністю речи, а дійсно страшенною глибиною свого розуму, своїми оригінальними висновками й широкими порівняннями, до яких удавався, коли хотів ширше і яркіше розвернути свої погляди й думки. Видно було, що він дома ніколи не наводив стиля на лекції: він приносив цілу купу всякого шпаргалля й потім, розклавши його перед себе, тут-же на очах слухачів творив цю лекцію. А це і єсть справді сама найвища й найважливіша творчість — і творчість, і красномовство. Хмара ніколи не повторював студентам двічі, або тричі свого курсу лекцій і читав їм що-року новий курс і до того ще кожен той курс друкував врешті, чим справді робив великий вклад в науку. Думав він якось чисто математично: оце рівняється цьому, а оце цьому, а з цього виходить ось що. Іноді він сяде на катедру й усе прибірає, все прибірає всякі приклади та призвіди, беручи їх з руського, польського, болгарського або з сербського, чи з лужицького, хорутанського, далі вдається до перського, грецького, санскрицького, і слухачі його довго не можуть зрозуміти, на що і для чого він прибірає та підводить. Коли він ось вмить стане на катедру, блисне гострими, глибокими й надзвичайно розумними очима, що засвітять йому не одним, не двома, і не десятками, а цілими сорока розумами, розпрямить глибокі зморшки на своєму високому й рівному, як по стромі, лобі, і одразу як пробіжить по всьому тому матеріялу, та як виведе кінець, так усі жажнуть на місці. А, так он куди він метнув.

Нарід, каже, хоча й не знає законів язика, але він творить по строгим і непорушним законам того - ж таки язика. Так було, єсть і буде, починаючи з арійців і кінчаючи язиком нашого народу. І це єсть, каже, безсознательна сознательність, це єсть та-ж сама дивна творчість, яку являє в своїх безсознательно-сознательних виробах бджола, що вироблює свої чудові соти. Своїми лекціями Хмара нагадував того справжнього артиста - будовця, що, будуючи величну й дивну хramину, вперш усього обстановить її звідусіля густим рештованням і схова від погляду народу й довго-довго томить невідомістю, а потім вмить скине з будівлі усю дерев'яну одержу її і вмить покаже таку дивну й на прочуд величну хramину, що люди не можуть прибрати певних слів, щоб як слід вихвалити великого артиста.

Як справжній мудрець і глибокий критик, Хмара читав свої лекції так, що його для певного порозуміння треба було слухати з особою натугою. Недоуми й тяжкодуми або зовсім не розуміли його або довго не могли зрозуміти й тікали на інший факультет... Не зовсім кебетливі починали розуміти Хмару через рік або через два...

Слава про Хмару, як великого вченого, пройшла скрізь... Із Петербургу прислали до нього на іспит молодих учених... Кілька разів звали Хмару до столичного університету, але він любив своє рідне й одмовлявся.

Хмара мав ще одну вдачу: він гаряче любив український нарід, українську мову, українське минуле, бо з природи був сам українець і зріс на Україні. Але люблячи все українське, він не попевнував про те, щоб робити з цього боку вражіння на студентів; це виходило саме через те, що Хмару поважали геть усі студенти, а поважаючи його персонально, поважали все те, що він любив, хоч і не торкався того на лекціях...

Коли Хмара робив які порівняння в слов'янських мовах, то він завжди звертав увагу й на мову українську, і тутички за-для своїх постанов брав приклади з української творчости. Як глибокий знавець усяких мов взагалі, а української особливо, Хмара казав і доводив, що мова людю українського ні во вік не пропаде й не згине, а як не згине мова, то не згине й література на цій мові. І всесвітня історія, і мировий розум, і сама природа — все являє нам, що все жило й усе живе в ріжнومانітності, а не в одноманітності. Ріжнومانітність в природі — це її краса; ріжнومانітність людського роду — це багатство талану чоловіка; ріжнومانітність порозуміння й розуму чоловічого — це основа прогресу й культури. І хоча люди пильнують і силкуються, щоб усе звести до одноманітности, але це задаремна й нерозумна праця: вони виступають супроти всесвітніх законів і в такім разі здолають зробити тільки те, що припинять на кілька часу (вплив) вічних законів, але зовсім задержати їх не зможуть "...

Хто колись знав Потебню, як людину, як професора, а таких зосталось дуже мало, запевне ствердив-би, що малюнок Потебні, зроблений Єварницьким, відповідає дійсності, не вигадковий, хоч його і втиснуто в літературну форму. Таким Потебня був насправді, і я, як бувший його слухач-студент і потім за довгі роки молодший товариш, уявляю собі постать славного вченого майже в таких-же саме рисах, які знаходимо в оповіданні Єварницького. Далі спогадам Є. відповідають, їх стверджують і підкреслюють найкращі друковані спогади Горнфельда і Кашменського, особливо що до Потебні, як професора-лектора і його духовної творчости на видноті у слухачів.

О. ЄФИМЕНКО І ПОТЕБНЯ

Для біографій видатних вчених треба збирати всякі на них вказівки, навіть дрібні, як це робиться відносно видатних майстрів слова й пензля —

поетів і художників. В дійсності таке відношення до майстрів думки зустрічається дуже рідко, особливо що до українських, в залежності від браку власної журналістики, взагалі преси й різних заборон, особливо важких царських указів 1863 і 1876 років. Не дивно, що на Україні життя всіх місцевих діячів думки, слова й пензля здебільшого обмежено мовчанкою й суспільству майже цілком невідоме, не тільки суспільству взагалі, але й вищій верстві інтелігенції, і навіть спецам. Чи багато, напр., ми знаємо про життя Антоновича, Михальчука, Павла Чубинського, Потебні, Чупринки, Олеса, Васильківського, Трутовського. Мало, а то й зовсім нічого. В останні часи пощастило Потебні, почали збирати відомості про його особу, діяльність, твори, відозви, але й тутечки вже почасти спізнались, бо по-вмирали такі люди, котрі були з ним в більших або менших зносинах, листувались з ним, напр., Беліков, Чіріков, Павловський і др. Приходиться збирати по крихті, і тепер уже видно, що повна біографія, яку, напр., склав Барсуков про Мих. Погодіна, про Потебню неможлива. Після Потебні не залишилось ні щоденника, ні листування, окрім випадкових і поодиноких листів; в біографії Потебні необхідно будуть перерви і огріхи, хто-б її не складав і як-би не старався.

Цінну крихту знаходимо в „Листі з хутора“ Олександри Єфименкової в мало тепер кому відомім і рідкім харків. журналі „Позашкільна освіта“ 1918 р. № 1. Здається, це останнє слово талановитої письменниці, вбитої на тому-ж злочасному хуторі 1918 р. злодіями.

„Де кілька років тому, — каже Єфименко, — коли ще був живий професор Потебня, наш славетний харківський земляк, я чула від нього таке. Хтось спитав його, чи можливо визнавати українську мову за самостійну, і, знаючи, вкупі з тим і нарід український, як самостійний, і надиво я почула: „Вістимо, коли самі українці того забажають“. Чудним в той час здались мені ці слова, але вважаючи глибину їх джерела, ми уважливо захопили їх в скриньці нашої пам'яті. І ось, закінчує далі свої спогади Єфименко, на видноті стало диво дивне: українці забажали“.

КАТКОВ ПРО ПОТЕБНЮ

Катков, В. Д. „К анализу основных понятий юриспруденции“. Харьков. 1903 г., 462 стр. Тут усе цікаве — і автор, і книжка.

Автор — професор юрист спочатку цього віку — спершу в Харкові, потім в Одесі, людина без сумніву з великою науковою ерудицією, але якась химерна, сумна, ворожа до всього, що суперечило трьохкитовій ідеології російського квасного патріотизму, завзятий прихильник царизму... і... що зовсім чудно, гарячий науковий прихильник Потебні, котрий стояв зовсім на іншому світогляді, за межами політичних поглядів і спочувань автора. Потебня — людина Драгомановського типу, більш вглублена в думку, а Катков харківський в поглядах стояв дуже близько до свого московського однофамільця, редактора „Моск. Вед.“ і „Русск. Вестника“, і — надиво — велика повага з боку професора росіянина чорного коліру до професора українця майже червоного.

Книжка — кажу — товстолезна, в 462 ст. дрібного друку, на першій ст. має напис: „Посвящается памяти исследователя русской речи - мышления профессора Потебни и великому, первому и лучшему учителю, создателю родного языка русскому народу“. Далі два епіграфи — один з Тютчева „Край родной долготерпения“, другий з Потебні, з книжки його „Мысль и язык“.

Катков часто по далі згадує цю книжку Потебні, іноді зрідка згадує ще його розвідку про байку. Другі твори П. йому невідомі, але за те книжка

„Мысль и язык“ проходить у Каткова всюди червоною ниткою. Вплив її величезний.

Ерудиція велика. Перечитано і скористовано більш сотні наукових діячів, лінгвістів, юристів, філософів, на мовах франц., німецькій, англ., італійській, російській, старих, як Платон, Аристотель, Бекон, такі нових — Конт, Спенсер, Міль, особливо Макс Мюллер, Лансон, Сайс і Карпелес.

Книжка, поділена на 26 частин і оглав, дає вказівки на головний її зміст: 1) Вага головних висновків, 2) Які вони мусять бути, 3) Наукова термінологія, 4) Залежність індивіда від громадянства, 5) Мова й думка, 6) Вислов і слово, 7) Переміна в висловах і словах, 8) Залежність їх од його тексту, 9) Головні думки по правознавству, 10) Держава й закон, 11) Нрави й закони, 12) Многозначність слова *закон*, 13) Многозначність слова *право*, 14) Справедливість, 15) Слово *право* в рос. мові, 16) Взаємини між правом і законом, 17) Хитке слово *обичай*, 18) Міжнародні звичаї і згоди, 19) Закон, право й обов'язок, 20) Вживання терміна *право*, 21) Значіння термінів, розмір їх, 22) Мітологія і наука в юриспруденції, 23) Головна підвалина — правило, а не право, 24) Стара й нова термінологія, 25) Мораль в законах і звичаях і 26) Право не має сили головного явища.

Книжка написана гаряче, з захопленням, хоч подекуди з помилками, з прибільшенням з-за патріотизму, написана мовою прозорою й міцною, з безліччу цитат, часом зайвих.

Які думки Потебні виявили найбільший вплив на Каткова? Одмовить на таке питання легко, бо автор раз-у-раз їх приводить повністю, як то:

„Язык есть не столько средство выразить готовую истину, сколько открывать прежде известную“ (стр. 30).

„Сравнение личной мысли с общей, принадлежащей всем, возможное только посредством речи и понимания, есть лучшее средство достижения истины“ (стр. 81).

„Всякая наука коренится в наблюдениях и мыслях, свойственных обыденной жизни“ (стр. 82).

„В языке человек чувствует себя эманацией всего человеческого рода“ (стр. 87).

„Слово не внешняя прибавка, а средство создавать идею“ (стр. 135).

„Всякое понимание есть вместе непонимание“ (стр. 188).

„Язык развивается только в обществе“ (стр. 371).

„Усваивание в смысле перенесения чужого невозможно“ (стр. 459).

Таким чином, подих Потебні чути на протязі всієї товстої книги Каткова, і його думки панують в ній і надають їй головну покрасу й важливе значіння.

До розуміння Потебні

(Критично-бібліографічні uwagi ¹⁾)

Никто недумает при словѣ именно того самого, что другой. Поэтому всякое пониманіе есть вмѣстѣ несогласіе; всякое согласіе въ мысляхъ — разногласіе* ²⁾.

Потебня

Перед тим, як приступити до огляду статей про Потебню, вважаю необхідним хоч у самих стислих рисах ввести в розуміння Потебнею „свого“ й „чужого“ в слові, в художньому творі, в науковій праці, — „свого“ й „чужого“ — суть яких так гостро та ясно виявлено вже в наведеному епіграфі.

„Пламя свѣчи, отъ которой зажигаются другія свѣчи, недробится; въ каждой свѣчѣ зажигаются свои газы. Так при пониманіи мысль говорящаго непередается слушающему; но последний, понимая слово, создаетъ свою мысль, занимающую въ системѣ, установленной языкомъ, мѣсто, сходное съ мѣстомъ мысли говорящаго. Думать при словѣ именно то, что думаетъ другой, значило бы перестать быть самимъ собою“ ³⁾.

Слово наше, наша мова, наше писання, при порозумінні лише настроює слухача гармонійно з нами. „Въ процессѣ пониманія сказываются тѣ же основныя черты слова, что и въ рѣчи... Такимъ образомъ разсмотрѣніе процесса пониманія служитъ новымъ подтвержденіемъ того, что языкъ мыслимъ, какъ средство (или точнѣе — система средствъ), видоизмѣняющее созданія мысли; что его невозможно было бы понять, какъ выраженіе готовой мысли, ибо, будь оно таково, оно имело бы значеніе только для своего создателя или для тѣхъ, которые съ нимъ сговорились (что имѣетъ мѣсто относительно условныхъ знаковь) или же, — что невозможно, — пониманіе состояло бы въ передачѣ мысли, а не въ ея возбужденіи“ ⁴⁾.

„Ученію о значеніи слова соотвѣтствуетъ критика художественнаго произведенія. Параллель между словомъ и сложнымъ словеснымъ произведеніемъ заключается въ следующем. В словѣ 1) *среда*, изъ которой берется образъ (А): N поймалъ (при такихъ-то условіяхъ) такого-то звѣря, что

¹⁾ З додатком факсиміле рукопису Потебні та двох перших сторінок тексту, у двох варіантах, ще не оголошеної статті Потебні „Частное при общемъ“, яка яскраво ілюструє відношення форми до змісту.

²⁾ Всі цитати з Потебні тут і нижче наводяться точно в його правописові, своєрідному, заснованому на його-ж наукових дослідях.

³⁾ Потебня „Изъ зап. по теоріи словесности“. Х. 1905 г., стр. 27.

⁴⁾ *Ib.*, 27 — 8.

заключено в слові *хитр*; 2) *прип'ясування* кь другому такому же случаю — x_1, x_2, x_3 и проч., или кь случаю отличному (N поймалъ не зверя, а взялъ невѣсту, уловилъ чужую мысль); 3) *общее* между A и x_1, x_2, x_3 т. е. при знакъ отъ нихъ отвлекаемый (a). — В словесном произведении: тоже A (из среды a, б и пр.), x и a. *Изслѣдованіе этихъ трехъ моментовъ и есть содержание критики*¹⁾.

І. Акад. Д. Багалій. „Олександр Опанасович Потебня“ (Загальна характеристика). (В „Черв. Шляху“ за 1924 р., кн. 4 — 5, стор. 143 — 159). Найбільш цікава для виявлення цього *свого* розуміння гл. II („Біографія Потебні, його доба й соціальне оточення“). „З соціологічного боку й великі діячі, як і всі інші, є плод самого суспільства“ (с. 144). — „Але, хоч воля кожної людини детермінована, їй одначе належить вибір циклу проблем, якому вона себе присвячує. Окремі особи можуть дуже багато дати своїй добі. Мислителі (як Потебня) краще розуміють своє оточення, швидче, ніж маса, відкидають традиції та забобони і ведуть вперед суспільство, вибіраючи для цього відповідні шляхи“ (стр. 145). — У чому ж найкраще, на думку ак. Багалія, виявилось це більш вдатне, що опередило свій вік, розуміння „свого оточення“. Вже в коротенькій біографії Потебні цей момент промайнув; виявлено основу його українських симпатій²⁾. „19 лютого 1861 року скасовано було кріпацтво, але з „волею“ кріпаки України не одержали ні політичної, ні соціально-економічної справжньої волі“ (стр. 146). „Реформа“ не задовольнила і не могла задовольнити суспільство; шириться громадянська опозиція й революційний рух. *До цього руху пристає й О. Потебня* й відіграє в ньому видатну роль. Він — *приймає участь в цілому народницькому рухові*. Він вступає до Харківської громади, зробивши її проводарем і направляв її діяльність в народньо-українському напрямку. Він мав зносини з громадянами-українцями в Петербурзі, на Полтавщині й у Києві і мав великий авторитет (як про це свідчить в своїх мемуарах його сучасник Лободовський³⁾) у харківській громаді“ (стор. 147). Далі йдуть широкі та яскраві витяги з листів Потебні до Белікова, з чудовими ілюстраціями тонкого та глибокого розуміння потебневих шляхів та способів національного самоозначіння, як напр.: „Студентам треба стати перш за все українцями, а потім пеклувати про те, щоб зробити й університет українським“, — або: „Найкращі сили інтелігенції України... забувають, що серце України не місто, а село“ — золоті слова і для сучасности.

Не стану зостановлюватися ще на низці блискучих ілюстрацій (які наводять на цій та слідуючих сторінках акад. Багалій) українських „симпатій“ Потебні, за які він не мало потерпів од зверхової влади, хоч і зовсім без рації (теж „всякое понимание есть вмѣстѣ съ тѣмъ и непониманіе“), бо, напр., Потебня від харківського університету на свято відкриття пам'ятника Пушкінові послав телеграму, в якій є побажання „розцвіту як народности, так і всенародности російської літератури“. А за що, з другого боку, один час, і знову таки зовсім незаслужено, сипалися на нього обвинувачення, як на „зрадника“ вузько національній ідеї. Тож варт прочитати його здання про збірник пісень Головацького, або його статтю „Языкъ и народность“, щоб переконатися в усій необгрунтованості обвинувачень, які кидалися Потебні і справа і зліва: „Для існування людини потрібні другі люди, для

¹⁾ Іб. 28.

²⁾ Зривн. на цю тему другу статтю ак. Багалія „Думки Потебні про укр. народність“ Див. „Бюлетень ред. К-ту до вид. творів Потебні“, ч. 1, X, 1922, стор. 48 — 55.

³⁾ Який однак описав, коли П. не пішов по стежці так зв. „українофільства“ що Потебні було протилежне своєю вузькістю (бо він суворо відрізняв „народність“ та „націоналізм“), називав П-ю „зрадником“.

народности — другі народності. Послідовий націоналізм є інтернаціоналізм". От та підвалина, на якій стоїть стаття Д. Багалія; це для його, по його „соціальному оточенню", найголовніше, найпривабливіше у великій, гранястій духовій постаті Потебні, — це те, чим, на його думку, Потебня випередив свій час; цьому він і відводить найбільше (порівнюючи з іншими боками), місце й увагу; тут у нього найбільше сказано від себе по суті. В інших частинах своєї статті автор звичайно посилається на різних авторів, цитуючи їх.

Статтю однак написано остільки об'єктивно, що таке висовування одного, що найбільш займає автора, боку на відніше місце не пошкодило цілості та ясності його „загальної" характеристики. І це зрозуміло: Д. Багалій довгий час особисто був близько знайомий з Потебнею, а тому, кажучи словами Потебні, він „создаетъ свою мысль, занимающую въ системѣ" поглядів Потебні місце, „сходное съ мѣстомъ мысли говорящаго".

Подивився, як одбивалася граняста думка Потебні в думках авторів, що особисто його не знали.

От група осіб, увага якої гостро потяглася до Потебні, бо для них Потебня — „буревісник" революції в науці, бо він, випередивши свій вік, переступив через нього, раніш інших підійшов до марксизму, тому що склад його світогляду по суті діалектичний. Це перші спроби перекласти Потебню на мову марксизму, що являється черговим завданням взагалі всієї перебудови нашого побуту, нашого ладу сучасного життя. В мистецтві, в літературі ця течія вже досить ясна, досить дужа; в науці вона значно слабша (лише в науці про літературу питання це починає ставитися гостріше), і в цьому наближенні корифеїв науки до сучасних форм думання — велика заслуга цих перших піонерів. Вони заставляють не ставитися осторононь од Потебні (що і без того звичайно лякає своїми найвищими досягненнями в країні НОП'ї, — своєю надзвичайною згущеністю думки, своїм лаконізмом), а звертатися до нього, перемагаючи труднощі, які лежать на шляху до того, щоб заволодіти його дуже багатим скарбом знань, глибиною та гранястістю розуміння, при дивній толерантності до чужої думки.

II. Проф. С. Ю. Семковський. „Национальная проблема" (в „Науке на Украине" за 1922 р., кн. 2 та 3, стор. 15 — 29 та 114 — 124). Вже з заголовку статті видно, що буде цікавити автора в Потебні, коли він підійде до нього ближче, аналізуючи Бауерову теорію національної проблеми, яку він вважає, — хоч є вже чимало праць, що цінні з того чи іншого боку, — в даному питанні першою, поки єдиною спробою наукової розробки національної проблеми в цілому, „хоч О. Бауер" в багатьох важливих пунктах сходять із шляху послідовного пристосування марксистської методи" (кн. 2, стор. 29). „До висновків, що подібні на висновки Бауера, та трохи іншим шляхом, прийшов і наш небіжчик О. О. Потебня, що був не лише великим мовознавцем, та і чималим філософом, з тонким філософським розумом та з істотною діалектикою" (кн. 3, стор. 123).

Аперцепція, як її розуміє сучасна психологічна наука, як „участь певних (які вже є) мас уявлень в складанні нових думок" (по формулюванні Потебні), — безсумнівний факт дійсності. (Це — одна з основних тез і теорії Бауера, який звичайно, не знав Потебні й значно пізніш його прийшов до того-ж висновку з низки спостережень та дослідів в іншій, не мовній, площині). Розділяє, значить, такий погляд і проф. Семковський. Та далі він стає на стежку розходження і з Бауером, і з Потебнею. Що до Бауера, то заставляю про це судити більшим спеціалістам в цій справі, ніж я, а з Потебнею, на мою думку, і в дальшому ґрунтовного розходження в проф. Семковського не має: тут знов те-ж „всьяке розуміння"... Варто лише навести кілька витягів з думок Потебні про аперцепцію (навіть

з найранішої, написаної 1862 року, праці „Мысль и язык“), щоб перевіритися в тому, як далеко стоїть Потебня від так зв. „трансцендентальної аперцепції“ (яку проф. Семковський переносить з Канта й на Бауера, а почасти й на Потебню), що трактує в Канта про „розум, незалежний од всякого досвіду“, бо він, цей чистий розум, „формує весь реальний світ і в такому розумінні з'являється законодавцем і навіть творцем природи“ (Семковський, кн. 3, стор. 119). В. Бауера ця „трансценд. аперцепція“ зостається, на думку проф. Семковського, глибоко в нетрах його світогляду, хоч і в зовсім інших вже, на наш погляд, формах.

Разом з усією будівлею Кантового апіоризму повинен впасти й самий дуалізм форми та матерії, протиставлених одна одній принципіально. Тимчасом система національної аперцепції в Бауера збудована цілком на дуалізмові, що відкриває непрохідне провалля між формою та змістом: „інтернаціональному змістові культури він протиставить її національну форму і принципіально відриваючи останню від першої, приходить до висновку, що культура по змісту все більш інтернаціоналізується, а за те по формі вона все більш націоналізується“ (стор. 122). Наведені нижче проф. Семковським місця з Бауера (в відповідь на критику Кавтського, що зовсім промовчав про цю основну підвалину Бауерової теорії) просто таки виявляють Бауера, як „попередника“ Потебні не по часу, звичайно, а по глибині розуміння суті національної проблеми, найтруднішої, найскладнішої і досі все ще не розв'язаної зовсім ясно, — про що не раз виразно говориться й у проф. Семковського¹⁾.

І в цій найскладнішій та все ще не досить освіченій проблемі Потебня є тією підвалиною, на якій безпосередньо будуватиметься дальший поступ науки.

Завдяки працям Потебні тепер, в самі останні часи, починає все більше прийматися в науковій роботі його глибоке розуміння форми та змісту, як двох неподільних боків одного й того-ж цілого.

До цього питання геть підійшов і Бауер, коли каже, що „в основі його думок про націю лежить теорія про форму, пристосовану до соціальних явищ, яка повинна, як „формальна соціологія“, доповнити й поглибити теорію історичного матеріалізму“ (цитую за Семковським, стор. 123). „Така теорія форми в пристосуванні до соціальних явищ, — каже далі Бауер, — показала-б, що існуючі ідеологічні явища можуть бути пояснені тільки з об'єднання зформованих новилих виробничих відношень з змістом свідомості зі спадковими елементами культури, що кореняться у виробничих відношеннях минулих епох; це дало-б загальну теоретичну основу нашим думкам про національну аперцепцію, яка з'являється „частковою формою виявлення загального закону безперервності людської свідомості“ (ib.). А цей закон, ця „безперервність нашої свідомості, — і на думку проф. Семковського, — безсумнівний історичний факт... цілком визнаний і взятий на увагу також теорією історичного матеріалізму“ (ib.). А на цьому законі і збудовано всю науку Потебні про мову, як глибоко соціальний зачаток, як найбільш міцну базу для установлення шляхів розвитку нашої культури, що показує звідки й куди ми йдемо. Тут науки Потебні й Левіна, — про необхідність за-для нормального розв'язання національної проблеми дати кожній народності цілковиту спроможність самовизначення, —

¹⁾ До речі, такий випадок для Потебні не єдиний, — що він у своїх дослідках далеко випереджує свій час. Див. хоч-би ст. проф. Булаховського в цьому збірникові або професора Бузука в його „Лингвистических заметках“ (в збірникові на пошану проф. Ляпунова, вид. в Одесі, 1923 р.), де завважено, що в праці Потебні „К истории звуков“ є питання, які й досі зостаються невідомими зах.-європ. вченим. Не кажу вже про його найважливіше відкриття: „откуда и куда мы идем“ (від іменника до дієслова).

сходяться. Коли народність пригнічена, то припиняється основна творчість людини — творчість у мові, а з нею — і всяка друга; починається, по вислову Потебні, „мерзость запустения“, однаково шкідлива як для тих, кого пригноблють, так і для тих, хто пригноблює. Мова найбільш яскравий засіб освіти, зложення й виявлення певного світогляду. Думка, мова й народність з лінгвістичного боку тісно зв'язані між собою. В своєму минулому народність реальна, та живе вона й розвивається безупинно ставлячи себе по-новому, пристосовуючись до нових економічних умов. Звідти так противний був Потебні всякий шовінізм. Звідти — його пошана до чужої думки; звідти — ця можливість випередити свій час і поставити наочо та яскраво питання про відношення — нації, народности до всієї людськості. „Язык, — каже Потебня, — есть не только одна стихия народности, но и наиболее совершенное ее подобие. Какъ немыслима точка зрѣнія, с которой видны были-бы всѣ стороны вещи, какъ въ словѣ невозможно представлѣніе, исключающее возможность другого представлѣнія (и содержанія), так невозможно всеобъемлющая, безусловно лучшая народность (безусловно лучшее содержаніе и формы жизни). Если бы объединеніе человѣчества по языку и вообще по народности (формамъ быта) было возможно, оно было бы гибельно для общечеловѣческой мысли (и культуры), какъ замѣна многихъ чувствъ однимъ, хотя бы это одно было не осозаніемъ, а зрѣніемъ. Для существованія чловѣка нужны другіе люди; для народности — другія народности. Последовательный націонализмъ есть интернационализмъ.“ („Разборъ пѣсень Головацкаго“, стр. 92 — 93).

Після цих слів трудно якось приписати Потебні „трансцендентальну аперцепцію“. Тому, очевидно, проф. Семковський (що посилається у статті хоч на деякі з праць Потебні) вважає потрібним оговоритися, що „аргументація“ Потебні нерозривно зв'язана з його поглядом на мову. Тому буде краще зостановитися на цій аргументації окремо, розглядаючи питання про языкову форму культури в зв'язку з тенденціями розвитку націй“ (Семковський, стор. 123 — 124). „Складне питання про взаємовідношення світової та національних культур необхідно розглянути з боку змісту та з боку языкової форми“ (стор. 124).

„Аналізу цих тенденцій розвитку націй присвячена слідуєча глава“ — такими словами закінчується ця недописана¹⁾ стаття проф. Семковського. — Таким чином, для нас так і лишився нез'ясованим основний пункт розуміння Потебні проф. Семковським: коли Потебня прийшов у своїх дослідях до „сходных с Бауеровскими выводов“, а висновки Бауера всеж таки, *mutatis mutandis*, „трансцендентальная аперцепция“, то чи значить, що й основоположення Потебні („Последовательный национализмъ есть интернационализмъ“) — теж „трансцендентальная аперцепция“. — Одне лише свідчить, що кожний з дослідників, що підходив до Потебні близько й прямо, щоб роздивитися його обличчя (як видно цей з замітки проф. Семковського), приходив до висновків, що Потебня не підходить під самий зразковий шаблон, що для його все-ж таки потрібна якась окрема мірка.

III. Проф. А. П. Машкін — в деяких своїх статтях за останні роки наближався до Потебні й теж убачив у ньому величину, незмірну на загальний ярлик. По своєму соціальному положенню П-я ніби й далекий од революційних поривань; замкнений ніби в вузькій своїй науковій колії, в дуже обмеженому, на перший погляд, колі інтересів, цей „шестидесятник“ по часу виходу в світ його основних праць, оказується безпосереднім

¹⁾ Прийняті в слід. 4-й (і останній) кн. „Науки на Україні“ продовження її не було.

попередником революції, що поставив уже тоді деякі питання так, що ми тільки через 7 років після революції де в чому наближаємося до них, ставимо їх, як ударні для сучасного життя (як, напр., відношення змісту до форми або національна проблема й т. ін.).

Для ілюстрації цього і для підтвердження влюбленого вислову Потебні „всякое понимание есть вмѣстѣ съ тѣмъ и непонимание“, зупинюся, як на спробі перекласти Потебню на Марксієвську мову, на двох слідуєчих статтях проф. Машкіна:

1) „На шляху до наукової естетики“ (в „Шлях. Мистецтва“ за 1922 р., № 1, ст. 61—65). Ця стаття цілком визначно і ясно виявляє роль Потебні і його школи (т. зв. „психологічної“, точніш було - б сказати, на мій погляд, що „встановила монолітність форми й змісту“), як останнього, — що вже скрісталізувався, — етапа на шляху до цілком наукового дослідження фактів художньої літератури, як безпосереднього попередника *марксієвської методичної*), що формується в сучасний момент на цьому фундаменті, що створив реальні закони науки про літературу, які спираються вже на мірі й рахункові. Поглибила вчення їх уже друга літературна критична школа, яку, звичайно, звуть соціологічною. Їй судилося дати наукову естетику, наукову критику, наукову методологію. Але необхідно зазначити, що соціологічної школи ще немає²⁾ — ми тільки на шляхах до неї“ (стор. 64).

„Потебнянська школа скористувалася західно-європейськими критичними напрямками: філологічним, біографічним і культурно-історичним“; ця наступна переробка старого, з відкиданням з його негідного пережитого і втяганням його життєвих основ „дало своєрідний методологічний комбінат, що приніс з собою багато нового для російської науки; і підход до аналізу творів, і єдність форми зовнішньої та внутрішньої (цеб-то форми і змісту), що настирливо було необхідним“ (ст. 64). „Потебністи наближаються до соціології“³⁾. Останні (цеб-то марксистки) утворюють школу“ (ib. 65). З усім тим, звичайно, можна цілком погодитися й запримітити, що проф. Машкін підійшов до оцінки Потебні і його школи, як об'єктивний історик, що дав їй належне, законне, місце в процесі виявлення основ сутності науки про літературу.

Одначе, поруч з цим, ми знаходимо у проф. Машкіна чимало інших тверджень, що ніби заперечують попередні тим, що Потебню взагалі трудно розуміти і трудно перекладати на любий язык, і особливо на язык марксизму. Трудно вже погодитися з кінцем такого місця: „тут (в Потебнянській критиці) захоплюються всі філологічні наукові методи й дисципліни, відсутнім є тільки діалектичний⁴⁾ матеріалізм“ (стор. 74). Отже, вся сутність учення Потебні про слово, язык, як процес невинного становлення, постійного порушення логічного закону тотожності, як такої форми думки, що ні в чому, крім мови, не зустрічається (тому) „формальність языкознания *вещественна* сравнительно съ формальностью логики“ (див. Потебня „Из зап. по русск. грамм.“ стор. 83). „*Пошка* должна спрашивать лишь о томъ, *незаключаетъ* ли данная мысль противорѣчій, *независимо отъ новыхъ наблюдений, которыми она л. б. подтверждена или опровержена*“ (ib. 82).

¹⁾ Думки на цю тему розвинені в тому-ж напрямку і в другій статті проф. Машкіна — „Літературная методология позитивизма“ (в „Науке на Украине“, 1922, IV, стор. 297).

²⁾ Найбільше вдосконаленими в ній можна вважати праці Переверзева, особливо над стилем Гоголя, тому що тут П-в міг опертися вже на готовий фундамент - працю (одну з небагатьох ще в такому роді) Мандельштама над Гоголівським стилем.

³⁾ Там, де Потебністи скажуть а, соціологи повинні сказати б.

⁴⁾ Порівн. вище думку про це проф. Семковського.

Логічна істина „естъ лишь одна изъ сторонъ полной истины доступной въ настоящее время... Логическая и грамматическая правильность различны, т. к. последняя возможна и безъ первой“ (ib.). Не відомо зовсім, чому Потєбня виписок, які вже ясно говорять, що для логіки мови істини так само ні, кожне третє зруйнувало - б її основу — закон тотожності; а в мові, „в граматичі“ можливо рядом і так і ні. Все вчення Потєбні про сутність тропів напричудь яскраво говорить про те, що найглибші, найскладніші основи й принципи світоглядів збудовані іменно на антиноміях.

Навряд чи можливо погодитись і з другим твердженням про мову. Мову ніби Потєбня (і його школа) розглядає *життя твору так, як він* *являється в його автора, а не читача* (стор. 63) і реальний автор являється з Потєбні абстрактом од своєї соціальної категорії (стор. 64). Коли стати на точці погляду Потєбні, що мова й художня література є одного порядку (а це його вихідний пункт, його база) то, звичайно, ні письменник не може бути відорваний од читача (як той, що говорить і той, що слухає тільки й мають щось спільне між собою через те, що розуміють один одного) ні тим більше „реальний автор“ од свого осередку. *Говорити* — це значить приєднувати мікроскопічну частину *свою* до мільярдів накоплених нашим громадським осередком (мовою народу, до якого ми належимо) актів думки. „Показать на дѣлѣ участіе словъ въ образованіи ряда системъ, обнимающихъ отношенія личности къ природѣ, есть основная задача исторіи языка“ (Потєбня „М. и яз.“ вид. 2, с. 173). — „Общее между говорящимъ и слушающимъ условлено ихъ принадлежностью къ одному и тому же народу... Изъ личнаго пониманія возникаетъ высшая объективность мысли — научная, но не иначе, как при посредствѣ народнаго пониманія, т. - е. языка и средствъ, созданіе коихъ обусловлено существованіемъ языка (Потєбня „Из зап. по русск. грамм.“ 1, с. 9). Отже, і того, що говорить, і того, що слухає, не можна поставити окремо, відірвано одного від другого (за винятком, звичайно, хворобних випадків, як, напр., всяких „лалій“ при порушенні затримуючих центрів і т. ін.). А читач і письменник — це-ж лише одніок „письменні“ загальної категорії, що дають слово (мову) і сприймають і розуміють по-своєму. „Все, что мы можемъ назвать критикой по отношенію к художественному произведенію“, по навчанню Потєбні, — „составляютъ вопросы о происхожденіи образа и его примѣненіи“. — *Личность поэта, тѣ процессы*, которые совершаются въ его душе... суть, въ сущности, „процессы нашей души, души тѣхъ, кто пользуется поэтическимъ произведеніемъ“ (Потєбня „Басня, послов., погов.“ стор. 137). І навпаки, звичайно, тому що „личность поэта исключительна лишь потому, что въ ней въ большей сосредоточенности находятся тѣ элементы, которые находятся въ понимающихъ его произведенія“ (ib.). При такій постановці питання ніби трудно говорити про якісь там одривання автора від читача. Можна ще навести низку уривків з різних творів Потєбні, що в різних відтинках передають ту-ж основну його думку, стрижень системи. — „Языкъ во всемъ своемъ объемѣ и каждое отдѣльное слово соотвѣтствуетъ искусству, при томъ не только по своимъ стихіямъ, но и по способу ихъ соединенія („М. и яз.“ с. 184); тому „вопросъ объ измѣненіи внутренней формы слова оказываются тождественнымъ съ вопросомъ объ отношеніи языка къ поэзії и прозѣ т. - е. къ литературной формѣ вообще“ (ib., 177 — 8). А „внутрішня форма“, цеб-то наша здібність розуміти те, що чуємо або читаємо, обумовлена, як ми вже вище бачили, соціальним осередком, — мовою народу. „Въ искусствѣ общее достояніе только образъ, пониманіе коего иначе происходитъ въ каждомъ“ („М. и яз.“ с. 204). — „Понимающие друг друга м. б. сравнены съ двумя различными музыкальными инструментами,

приведенними между собою в такую связь, что звук одного из них вызывает не такой же, но соответственный, звук другого" („Язык и народность" — в „Вестн. Евр." за 1895 г., кн. VIII, стор. 8). — „Искусство есть язык художника, и как посредством слова нельзя передать другому своей мысли, а можно только пробудить в нем собственную, так нельзя сообщить ее и в произведении искусства, поэтому содержание этого послышню (когда оно закончено) развивается уже не в художник, а в понимающих" („М. и яз." 2 186 — 7). „Слушающий м. гораздо лучше говорящего понимать, что скрыто за словом, и читатель может лучше самого поэта постигать идею его произведения. Сущность, сила такого произведения не в том, что разумел под ним автор, а в том, как оно действует на читателя или зрителя, следовательно, в неисчерпаемости его содержания. Это содержание, пропущенное нами, т.-е. влагаемое в самое произведение... могло вовсе не входить в расчеты художника, который творит, удовлетворяя временным, нередко узким требованиям своей личной жизни (а также, — допояну від себе, — й „заказу" своей класи, своего стану, своей групи, взагалі „своих" — в уському й ширшому значінню цього слова). Заслуга художника не в том мінімумі содержания, какое думалось ему при создании, а в известной гибкости образа, в силе внутренней формы возбуждать самое разнообразное содержание" („М. и яз." 2 с. 187). Яскравим прикладом такої великої місткості образу може бути байка, тому що „эти сплоченные образы способны по первому требованию стать общей схемой запутанных явлений жизни и служить их объяснением" (Потебня „Из зап. по теор. слов" стор. 137). Коли розгорнути велику працю Потебні „Объяснение малорусских и сродных народных пѣсень", то звідти, як з рогу достатка, потече надзвичайна кількість ілюстрацій різнорозумін в народній творчості. Не буду вже на них зупинятися й перейду до однієї невеличкої уваги з приводу другої маленької замітки проф. Машкіна.

2) „Потебня" (в „Шл. Мист." за 1921 г., ч. 2, стор. 102, 3). Вона збудована по типу попередньої: спочатку — встановлення, твердження, що Потебня в науці дореволюційній досяг її вершка, сказав у свій час останнє слово науки; що вскриття процесу його творчості — апогей його слави, вона зацікавила й сучасних письменників (Горький¹) і критиків, теоретиків поетики (Шкловський в нього вчився розуміти символику слів, символику мови, Хлебников — символічність звуків мови, хоть і відірваних вже, в супереч Потебні, від життя слів); що, врешті, Потебня підійшов до самої мети двох наукових метод (і світорозумін), що ще не знайшли своєї цільності, але вже йдуть до монолітності. Однак й тут де в чому ледве згучить апріорність підходу: дворянин, кабінетний вчений (такий звичайний прийом підходу до Потебні) природно повинен був стояти „вдали от общественного движения", сторонитися від нього. Між тим вже те невелике, що відомо нам про Потебню, говорить хоть-би про великий вплив, яким користувався П. в харківській „громаді", яким живим і енергійним був він в ній робітником, — як тяжко було йому відірватися від цієї громадської праці, як він був змушений іти в кабінетну працю в більш пізню пору, — отже піднімається вже хоть трохи куточок його душевної трагедії на цьому ґрунті (про що свідчать його листи не задовго до смерті) — з твердженням же, що ніби „Потебня ніде й ніколи не вказував на звязок слова, думки, мови, темпу й тону їх з класовою структурою суспільства" (с. 103), коли,

¹ Див. замітку акад. Сумцова „О. О. Потебня і М. Горький". (в „Бюлет. Редакц. Коміт. для вид. творів Потебні" ч. I, Харк. 1922 г., стор. 63 — 65).

звичайно, брати на увагу, що тоді не могло бути сучасного розуміння слова „класовий“ — до деякої міри буде заперечувати хоч-би рецензія Потебні на збірник Головацького й ціла низка місць з його великої праці „Объяснение малор. и сродныхъ народныхъ пѣсень“. Але вже в погляді проф. Машкіна й Потебні на частушку ми бачимо яскраве виявлення нашого епіграфа. Автор ніяк не може погодитися з Потебнею, що вбачав у *частушці* „деградацію, підупадання поезії, а не органічний зв'язок її з виробництвом“ (стор. 103).

Звичайно, Потебня і не гадав заперечувати зв'язку тієї, чи іншої форми худож. творчості з соц.-економіч. умовами, з побутом осередку, де вона твориться й сприймається: бо це — основа його вчення. Потебня іменно стоючи твердо на матеріальній базі, говорить, що частушка починає цвісти й зростати тоді, коли народня „колективна“ творчість вибивається зі своїх колій, ставши більш могутньою в народньому осередкові, в масах, з розповсюдженням письменності, з індивідуальною творчістю, коли на місці „старинної“ пісні співається який-небудь „хуторок“. Тут іменно й є та межа двох метод, яку ще трудно перейти: для А. П. Машкіна, що тоді стояв на височині марксіської методології, „форма“ береться на увагу з точки зору її важливості для „змісту“ (для „ідей“ — марксизм) хоч-би вона була й дуже малої місткості, аби в ній ясно можна було побачити хоча-б самий малесенький клаптик життя суспільства, класи. А Потебня, що стояв на розумінні єдності, цільності форми — змісту, як органічно зв'язаної єдності, вважає „деградацією“ невелику місткість форми, що природно може вміщати й дуже малий зміст, і тим призначену на „скоропостижну“ смерть. Для нього водевіль і комедія на одну й ту-ж тему, при рівноцінності їх обробки, звичайно, величини не рівнозначні. Та й сам А. П. Машкін в останній час підійшов уже шільно до розуміння органічної монолітності форми й змісту, що тоді в нього ще не виявлялось твердо.

І. В. Коряк став твердо на точку погляду Потебні про цільність форми й змісту, про що свідчить низка його інтересних критичних статей та заміток, в яких ім'я Потебні пошти й не згадується. Року 1922-го в газеті „Вісти“ (№ 18 та слід.) він умістив замітку „До питання про схему Укр. л-ри“, де відкриває процес свого перекладу Потебні на мову марксизму: „Схему Потебнянської системи ми приймаємо, тільки замість індивідуальної аналізи даємо колективістичну, замість лінгвістично-народової — соціально-класову“, цеб-то дається сучасна термінологія. В. Коряк рубає Гордієв вузол, даючи можливість використати ці надзвичайні цінності, що через різні непорозуміння не могли вийти на широкий ринок масового споживання.

Року 1923-го (див. „Книга“, ч. 5, с. 45 — 52) Коряк вже докладно розвинув висловлені вище основні положення. Він ясно зрозумів, що *форма і техніка* різні речі. „Техніка є явище позакласове, а не соціальне: ставити, направляти голос, ритмизувати тіло, розвивати чуття — не можна як і по буржуазному, ні по пролетарському. Навпаки, *форма* — явище класове, соціальне, бо вона обумовлюється ідейними завданнями, психологією — типом і приймаючих, різними у різних клас, у різних суспільствах“ (с. 45). Це зовсім вже близько до вчення Потебні про форму.

В. Т. Райнов „Александр Афанасиевич Потебня“ (П — д — 1924 г. изд. Колос²⁾). Це одна з найкращих, найінтересніших праць за останні роки про Потеб-

¹⁾ Стаття про неї І. Я. Айзенштока, що з'явилася в 8 — 9 кн. „Черв. Шл.“ за 1924 р., с. 340 — 5, нам не здається об'єктивною оцінкою: автор (через „всяке розуміння“... як головним чином бібліограф і біограф на бібліографічній підваліні) зазначав чимало неточностей даних та інших дрібних промахів і навіть деяких перекидувань але все-ж таки „лес из-за деревьев не виден“.

ню: вона охоплює по можливості всі основні питання („зріст відомости Потебні; П-я на тлі російської науки 60—80 р. р.; особа П-ні; основні ідеї П-ні, а в кінці — „відношення дослідників П-ні до відповідних течій науково-філософської думки“) і до того в приступній, простій, а місцями й захоплюючій формі. Тому на цій книжці доведеться затриматися трохи довше, ніж на попередніх. Щоб поставитись об'єктивно до її огріхів (яких звичайно, можна підшукати досить багато) необхідно прочитати один лише рядок в кінці передмови: „10 июля 1922 г., с. Шестерня“, щоб-то взяти на увагу час і місце „де й коли“ доводилося Райнову писати свою працю, що при всьому своєму бажанні, очевидно, не мав можливості тримати під рукою найнеобхідніші справочники й багато писав на пам'ять.

„Докладна біографія великого вченого давно вже підготовлюється до друку¹⁾. Досі вона ще не опублікована. Якшо, після її виходу в ній знайдеться все те, що потрібно знати з життя Потебні, щоб зрозуміти психологію його діяльності, ця остання повстане перед нами в іншому яскравішому світлі ніж ми бачимо її зараз. В сподіванні на це я зробив що міг. В дальшому читач знайде декілька рекогносцировок, попередніх розвідок, розпочатих з різних боків з однією метою: дати відчуття величезну духовну індивідуальність Потебні“ (с. 6) й по можливості відкрити причини постійного зросту його відомости в широких колах, на тлі порівняння його праці з напрямками одночасного йому вченого російського осередку і його зв'язку з загальнофілософськими й науковими течіями європейської науки.

Т. Райнов по спеціальності, як відомо, філософ. Природно, що він у своєму нарисі, розрахованому на більш-менш широкого масового читача, й намагаючись зробити все можливе для рівномірності й рівноцінності частин свого цілого, все-ж таки вкладає в його форми мислення свій зміст, підходить до нього, як до філософа, а не „філософа — ловозаванця“, а це поєднання так блискуче, гармонійно вклалося в глибокій багатогранчистій духовній особі Потебні. З якого-б боку Райнов не підійшов до Потебні, на першому місці, часом на шкоду іншим бокам, увага його приковується до філософського підходу. З автобіографії Потебні, з матеріалів для його біографії, вже опублікованих, часом надзвичайно цінних (Горнфельда, Кашменського, Каширенінова, Сумцова, Смородинова, Халанського, Харцієва й инш.) Р — в бере лише те, що для його спеціального укладу думки є найбільше цінним. Звичайно, від цього страждають в своїй ясності й рельєфності інші сторони, і навіть ті, на які він звертає свою увагу в інших основних розділах.

Так, напр., те питання, на яке і акад. Багалій і проф. Семковський звертають велику увагу — про національність, народність і інтернаціоналізм, що проливає яскраві проміння світла й на особу Потебні й на його епоху, Райновим майже зовсім не зачеплене. Через те не попала на поле зору Райнова характерна, особливо для одного періоду життя Потебні, риса — його песимізм. А це питання в свою чергу, розшукавши його коріння, підвело-б до з'ясування причин, через які Потебня, один час активний і впливовий член харківської „Громади“, що живо цікавиться питаннями політики, — стає „аполітичним“ (і таким завше, хоч і помилково змальовується; див. хоч-би наведені вже статті проф. Машкіна). Між тим він про ці питання дуже часто й напружено думав і говорив: свою автобіографію²⁾ він закінчує такими словами: „Изъ того, что мнѣ приходилось говорить

¹⁾ Згаданим вже І. Я. Айзенштоком, — при потебнянській комісії по виданню повного зібрання творів Потебні; написано вже 5 розділів.

²⁾ Див. А. Н. Пылин „Истор. русск. этнограф.“ т. III. Дополнения, стор. 424.

о народности, заимствовании и т. д. въ печать попадали только строки, напр., въ разборѣ „Пѣсень Головацкаго“.

На тому-ж превалюванні „над всем и вся“ в мисленні Райнова філософського ухилу засновані й деякі нещасливі його спроби розвинути думку Потебні, спіраючись на загальний дух його поглядів (с. 104), на зразок того, який кинувся у вічі й Айзенштоку: „Речення—мікрокосм думки. Яка будова речення, така й будова думки. Коли речення слабе дієсловним елементом, має багато субстанцій, тоді воно позбавлене належного зв'язку до єдності. Отже субстанції самостійні сутності; неможливо їх сполучити в одно, не отруючи їхньої самостійності. Через це і світ, що відбився колись в субстанційнім реченні був світом без зв'язку, мало об'єднаним. Не такий світ дієслового речення. В ньому все об'єднане належністю до одного процесу, що виявляє в космічному масштабі—безперечну гегемонію дієслова в реченні“ (Райнов 91). Щоб перекласти, а тим паче розвинути, думку великого художника або вченого на свою мову, без значної до того шкоди, треба бути з ним конгеніальним, треба бути хоча-б до деякої міри його співспеціалістом (А Райнов—не лінгвіст). До такої спроби переказувати (вже з іншими наслідками) чужу думку „без лапок“, як за-*своє*-ну, пророблену до повного прийняття її в свою плоть і кров, звичайно, не затьмарюючи й не перекручуючи первотвору, ми щільно підійдемо далі, розглядаючи ст. В. Петрова „Потебня й Лотце“. А поки що подамо для порівняння перекладу наведеної вже в Райнова Потебнянської думки, слова самого Потебні, з яких почерпувався Райновим загальний дух поглядів Потебні, й подивимося, в кого з них яскравіше, певніше, коротше й зрозуміліш передана та ж думка, маючи на увазі, що Потебня взагалі вважається людиною, що пише надто не зрозуміло, надто згушено, надто стенографічно. „Въ жизни языка грамматическіе разряды возникаютъ, замѣняются другими, вмѣстѣ съ чѣмъ измѣняется и весь строй рѣчи... Изъ разсмотрѣнія составныхъ членовъ предложѣнія я счелъ возможнымъ вывести, что въ русскомъ языкѣ и другихъ заметно *увеличеніе противоположности имени и глагола и стремленіе сосредоточить предикативность въ глаголь на счетъ предикативности имени*“, від чого залежить „увеличеніе связности (гипотактичности), рѣчи“, и т. д. Мовознавство допомогає рѣшенію основного вопроса всякаго знання: *откуда и куда мы идемъ*“. (Потебня, „Из зап. по рус. гр.“, III, с. 1-я). „Нѣкоторые грамматическіе термины имѣютъ, и другіе, болѣе философскіе наименованія... *Существительное... есть грамматическое названіе вещи*—субстанцій, субъекта и объекта. *Вещью называемъ связку явленій* (качествъ, сил, которую мы разсматриваемъ отдѣльно отъ другихъ связокъ. Единство такой связки состоитъ въ томъ, что мы принуждены (временно, на сей раз, или постоянно) относить составляющія ее явленія къ одному средоточію, *субстанции*, чему-то представляемому *носителемъ и источникомъ (причиной)* этихъ явленій. Т. о. въ мысли о субстанции дана мысль о причинности (ib.). „Грамматическому термину *прилагательное*... соответствуетъ категория качества или свойства вещи, т. е. *сила въ спокойномъ состояніи*“ (ib.)—„*Термину глаголь* (ib. finitum u. infinitum) грамматическому *сказуемому* (названіе признака, производимаго подлежащимъ) *соотвѣтствуетъ сила, свойство вещи, познаваемое по отраженію на другихъ вещахъ, объектахъ, стало быть, свойство, въ коемъ сказывается связь между вещами*. Частная обнаруженія силы называемъ съ точки зрѣнія субъекта *дѣйствіемъ* с точки зрѣнія объекта—страданіем. Понятіе дѣйствія, как и понятіе субъекта и объекта, неотдѣлимо отъ понятія причины... Причинность слагается изъ дѣйствія субъекта и одновременности или послѣдовательности этого дѣйствія

сь состояниемъ объекта. *Понятія дѣйствія и причины* возникали такъ: наблюдение надъ нашими дѣйствиями перенесено на дѣйствія объектовъ, такъ, что какъ всякій субъектъ — подобіе нашего я, такъ всякое дѣйствіе — подобіе нашего дѣйствія. Такимъ образомъ отношенія между понятіями: субстанція и явленіе, вещество и сила или качество... челоѡкообразны, м. б. выражены какъ грамматическіе разряды — опредѣляемое и опредѣленіе, подлежащее и сказуемое, такъ и соотвѣтственные выражаемые ими философскіе разряды — парны; ходъ челоѡческой мысли состоитъ изъ парныхъ толчковъ объясняемаго и объясняющаго" (ib.). *„Сопоставленія грамматическихъ и философскихъ понятій могутъ казаться пустыми лишь тому, кто полагаетъ, что качество нашей мысли для насъ самихъ независитъ отъ выраженія. Если же о нашей мысли мы узнаемъ по слову, то для насъ самихъ (а не для слушателя только) она рождается и измѣняется вмѣстѣ съ словеснымъ выраженіемъ (с. 4—5). Ни категорія, ни другіе общія понятія не выразимы ни графически, ни скульптурно, никакъ, кроля слова" (с. 5). „Т. к. грамматическіе разряды (какъ и все въ языкѣ) излѣпчивы, то вышеупомянутыя сопоставленія переносятъ изслѣдованіе философскихъ категорій изъ утопіи на народную и историческую почву... Народность и вѣременность общихъ разрядовъ мысли само собою не исключаетъ возможности обобщенія этихъ разрядовъ до общечеловѣчности; но такіа обобщенія д. б. подчинены общимъ правиламъ постепенности" (ib.).* Оце, мабуть, той матеріал, що Райнов спробував „розгорнути" в наведеному вище уривкові. Оскільки трудна така спроба, яскраво свідчить чернетка цих місць у Потєбні, цього запального прихильника густоти думки, її законічності. Звичайно, в чернетці в нього говориться значно більше, вводяться порівнюючи загальні положення, а в білшовикові ці „ліси" відкидаються. В даному — ж випадкові свій спочатку „згорнутий" виклад знайшов необхідним, наперекір своєму звичаєві, розгорнути, тому що в своєму згущеному вигляді він і йому самому здався таким, що трудно переварюється. Отже, тому що це місце для розуміння Потєбні і саме як *філософа-мовознавця* дуже важливе (тому, очевидно, й Райнов на його зпирав свою увагу), дозволю собі й з цієї „чернетки" навести два уривки.

„Челоѡкообразность (антропоморфичность) познания отношений субстанций и силы, при всемъ однообразіи темпа мысли, подлежитъ измѣненіямъ въ извѣстномъ направленіи. Труды обособившихся наукъ такихъ — то по имени ученыхъ являются здѣсь лишь продолженіемъ дѣятельности племени и народовъ. Масса безыменныхъ для насъ лицъ, масса, которую можно разсматривать какъ одною великою ученою, великою философомъ, уже тысячелѣтія совершаетъ способъ распредѣленія по общимъ разрядамъ и ускоренія мысли и слагаетъ въ языкъ въ пользу ирядущимъ плоды своихъ усилій" (с. 642) ¹⁾. „Задача частной грамматики, конечно, не въ томъ, чтобы показать вѣроятность этихъ положеній вообще. Кто же сомнѣвается въ томъ, что успѣхи мысли выражаются въ замѣнѣ такихъ вещей, мифическихъ сущностей, какъ морозъ, явленіями; что челоѡкъ переходитъ отъ безсвязности, дробности, паратактичности мысли и речи къ возможности стройнаго подчиненія многихъ частностей рѣчи цѣльности періода, многихъ періодовъ цѣльности сочиненія; отъ безсознательной однородности душевнаго строя къ сознательному единству мирозерцанія и характера. Уже мѣняе очевидно, что исторія возникновенія предразсудковъ и борьбы съ предразсудками (напр., что морозъ есть вещь) — вопросъ

¹⁾ На рідкість свіже я для сучасності опредѣлення взаємовідношень між особою й колективом.

не тільки міфології і історії естествознання, но со стороны возникновения, изменения и устранения общих разрядов мысли (категорий) и *вопроса грамматический, что изменение значения одной части речи, имени существительного, находится в связи со многими другими явлениями языка и мысли*, в том числе и с развитием периода. *Еще менее очевидно* тому, кто думает об этих вопросах вообще, то, *какие именно явления в языке — то язык указывают на возникновение и изменение таких-то душевных явлений, например таких-то категорий познаваемой. Это настолько не очевидно, что самый вопрос, следует ли в язык искать ответа на такие вопросы, решается отрицательно.* (Ор. с., с. 642 — 3). Тут показуються кінці тих ниток, якими так тісно в Потебні звязуються мова й думка, глибочні мовознавства й вершки філософії. Це зрозуміло й досить яскраво відкрито в книзі Райнова про Потебню. Він зумів оцінити, що „численні заперечення, які присущі Потебні, є запереченнями лише на перший, поверховий, погляд. В дійсності й вони обмальовують на рідкість цільну й своєрідну індивідуальність“ (Райнов, с. 60), „говорять нам про міцність душі, про високе напруження духовного життя цієї людини“. По причині такого розуміння, розділ, що присвячено „особі Потебні“, вийшов у Райнова одним із самих шасливих, не вважаючи на його-ж заяву: „Про життя Потебні ми знаємо досадно мало. Як складалася ця душа? Що хвилювало її в різні періоди розвитку? В що вірив Потебня? Що він любив і що ненавидів? Як він вів себе в серйозні моменти життя? Все це й багато іншого нам — принаймні мені — майже ще невідомо“ (ib. 5 — 6).

Деякі частини цього розділу, де Райнов зупиняється на цих „антиноміях“ (в особі Потебні скупчена серйозність і вічно дитяче; дар співчуваючого розуміння й юмор, що доходить до гнівного сарказму; нахил до найвищих узагальнень і любов до конкретних фактів), — читаються з піднесенням. Загальна оцінка основних характерних рис Потебні домальовує цю міцну постать. Не будучи ні лінгвістом, ні теоретиком науки про літературу, Райнов не відкрив, правда, всього значіння вчення Потебні про внутрішню форму, — цього стержня всієї системи Потебні, що встановлює тісний зв'язок між словом, як зародком мистецтва — науки, й науковими мистецькими творами. Однак він зрозумів, що головна відзнака логіки й граматики полягає в тому, що перша — статика (нерухома охорона закону й тотожності), друга — невпинна динаміка, постійне порушення й встановлення закону й тотожності; що „життя в науці можливе лише завдяки безперестанному втручанню мистецтва“ (с. 80). Зрозумів Райнов ще одну істотну рису Потебні — його вміння встановити *цільність, єдність* там, де в більшості навіть великих дослідників яскраво виступає непримирений дуалізм. Потебня був не тільки мовознавець і мислитель, а визначений мовознавець — мислитель. І, можливо, надзвичайною насиченістю його лінгвістичних ідей філософським змістом пояснюється те, що лінгвісти неохотно йдуть по його слідах, а деякі вважають, що в його дослідках надто багато звернуто уваги на мислення й мало властиво на мову (школа Фортунатова) (с. 101). Отже, там де Райнов у Потебні знаходив струни, що згучали гармонійно з його властивими, він тонко охоплює і його сутність, його особливість.

Можна побажати, щоб 2-ге видання цієї корисної книги, з належними, звичайно, поправками, було випущено автором при більш сприятливих умовах.

Майже одночасно з книгою Райнова про Потебню тим-же видавництвом („Колос“) в Петрограді видана була друга інтересна книга Б. М. Енгельгардта „А. Н. Веселовський“, з якої наведу всього лише півсторінки,

що яскраво свідчить все про те-ж „всякое понимание“. Потебня і Веселовський одночасно слухали в Берліні Штайнталя, що говорив їм про Гумбольдта й сутність його вчення. Отже слід було-б чекати в поглядах наших двох корифеїв певної єдності, принаймні напрямку в один бік. „Але зіставляючи їх учення *здається, що вони поділили між собою славнозвісну антиномію В. Гумбольдта про мову, як витвір і діяльність*; для одного все „*εργον*“; для другого — „*ενεργεια*“; для одного (ц.-б. Веселовського) література сукупність творів, для другого — вона чиста діяльність. В руках одного найтонша, невлучимо суб'єктивна п'єса, до якої, здається, не знаєш як і підійти, щоб не зруйнувати її чарівної індивідуальності, наливається історичною матерією, ніби кам'яніє й, розпадаючись на константні елементи, стає приступною для самих об'єктивних метод. У другого (ц.-б. Потебні) навпаки, найзабарливе, ніби застигнувши навіки в своїй історичній давності явище набуває легкості, розтоплюється й тече, перетворюючись у складний комплекс вічно рухомих процесів у індивідуальній свідомості. Тут протилежність двох основних типів споглядання культури, з яких кожний має призначення й свою долю в історії науки“ (с. 82). Сторінка характерна і для підходу до розуміння різниці між Потебнею й Веселовським і для виявлення Енгельгартовської точки погляду на Потебню, звичайно, теж „своїї“, що навряд чи виявляє справжнє обличчя Потебні.

За останні роки про Потебню вийшло ще декілька статей і заміток, але моя праця так розрослася, що я дозволю собі зупинитися ще лише на одній, тим більше, що вона вимагає до себе уважного відношення.

VI) Віктор Петров „Потебня й Лотце“ (А. А. Потебня, полное собрание сочинений под редакцией Комитета по изд. соч. А. А. Потебни при ВУАН, т. I. Мысль и язык. Изд. IV - е, пересмотренное и исправленное, с вводной ст. В. И. Харциева. Гос. Изд. Укр. Одесса. 1922, стр. XXIX + 168). — Оце повний титул цієї замітки, що вміщена в Зап. іст.-філ. відділу ВУАН, кн. IV, с. 259 — 63. Київ, 1924 р.

Коли-б замітка В. Петрова була вміщена не в органі ВУАН'а, їй довелося-б виділити значно менше місце, тому що в ній не окремі лише місця Потебні автор зрозумів, як то ми спостерігали раніше, „по-своєму“, але ніби й усе те, що він висловлює, по суті справи — не Потебнянське. Автор ставить одно з занадто інтересних питань при дослідженні кожної великої наукової сили — про впливи на неї попередників і сучасників, про взаємні впливи цих останніх — словом про те, що, напр. ще й для Пушкіна не доведено до кінця (хоч перелік написаного про Пушкіна складає вже чималий том), що не зроблено й для Шевченка (хоч і про його написано тисячі статей), а між тим їх твори розійшлися вже в колосальній кількості примірників і для всіх приступні, тоді як твори Потебні в сучасний мент з великим трудом можна дістати в більш-менш культурних центрах.

Зі свого боку можемо висловити гаряче побажання, щоб автор ретельно дослідив хоч-би самий малесенький куточок з того широкого не обробленого поля, яке ним зазначено. Такий-же підход його до подібної праці, який бачимо в цій замітці, викликає велику непевність. Трохи не половину невеличкої статейки відведено паралельним випискам з тих місць у Потебні, де він передає по-своєму Лотце, користується його даними для своїх висновків і через те й не цитує його (обходиться „без лапок“), — і... Коршівського перекладу (чому-ж не першотвору?) Лотце, що його було випущено року 1867-го. Висновки з цього зіставлення зроблені досить скромно на зразок, напр., такого: коли візьмемо з Лотце стор. 229, то *початок її ми знайдемо* в Потебні на сторінці 59 „М. и Я.“, *середину її однесено до 63, а кінець до 59*. Часом передаючи тільки думку Лотцеву, іноді викладаючи

своїми словами текст джерела, іноді подаючи просто переклад, Потебня, розділ 4-й („Языкознание и психология“) своєї книги зв'язав з розділом II першого тому „Микрокосму“ („Природа и способность души“) (с. 202). З цитат-же з Лотце, а не використання лише його Потебнею, автор замітки зазначив пропуск „лапок“ лише в 3 рядках на с. 65 „М. и Я“, що між двома іншими стоять в лапках.

Між тим з цих зіставлень цілої низки сторінок, що нижче тут наводяться і які відзначаються автором, як близькі до Лотце, інший не досить спокійний читач може зробити висновок ніби Потебня чимало „запозичив“ у Лотце, не посилаючись навіть на його. „Коли звичай не позначати лапками запозичень стає явище постійне й повсякчасне в даного автора, це питання може, кажу, нарешті набути кардинальної ваги, *ваше питання про самостійність або ж копійчастість даної праці*. Коли ми зробимо пробу перевірити цитати Потебні з Лотце (почасти й Штайнтала), то виявиться, що манера не вводити в лапки чужого тексту, це манера досить характерна для Потебні“ (с. 260).

Це питання дійсно кардинальне. Та, мабуть, і в голову не прийде нікому з тих, хто знає хоч скільки-небудь Потебню (як не приходять, очевидно, й самому авторові замітки) такої думки, що Потебня взяв у Лотце ось таку, припустимо, сторінку й позачував її куски в різних місцях своєї книги.

Очевидно, так бути не могло. Так у чому-ж тут справа? Досить розгорнути яку завгодно працю Потебні, щоб запевнитись, як точно він цитує автора, з яким він *не пооджується* в думках, у розумінні (ну хоч-би з Буслаєвим в „Из зап. по рус. грамм.“ ч. I, в низці сторінок), як уважно, обережно він поводитьсь з *чужою дулкою, з чужою ідкою*, навіть намагаючись розбити супротивника на голову,—як виразно, точно він тут одмежує *своє* розуміння, ніколи не намагаючись нав'язати його іншому, схилити на свій бік. І це глибоко лежить у всьому світогляді Потебні, це підвалина, основа його вчення про мову, як невинну творчість, про розмову, як самовизначення, про слухання—розуміння, як співтворчість, про необхідність конгеніальності творця-письменника й читача-читача-критика й т. ін. Це речі більш-менш відомі. Вважаю зайвим довше на них зупинятися. До речі сказати, й ті місця з Лотце, що поставив Потебня в лапки, не є іноді точними цитатами з Лотце. Для прикладу наведу один-два зразки перекладів-цитат Потебні з *німецькою* першотвору. *Порівняймо деякі тексти в Потебні*—з „М. и Я.“ й Н. Lotze „Mikrokosmos“. Ideen zur Naturgeschichte u. Geschichte der Menschheit.—Versuch einer Anthropologie) B. I. Leipzig. 1856 й B. II L.-g 1858. (Третім томом, що вийшов вже у 1864 р. там-же, Потебня не користувався). Наведу зразки з першої, яка відкривається, сторінки з I-го та з II-го тому.

Потебня—с. 50 (стор. 20 зв. по 27 зверху-ж): „Сравнивши *четыре с пятью*, (увидим) что первое единицею меньше второго; но безъ особаго требованія само это число неприбавитъ что оно *вдвое больше двухъ и вдвое меньше восьми*, и нужны новыя сравненія, чтобы привести себя на память и эти отношенія. Однако въ каждомъ изъ этихъ отношеній выражается вся природа *четырехъ*, но только одностороннимъ образомъ, соотвѣтственно нашей точкѣ зрѣнія“.

Lotze, I, 196—7. „Vergleichen wir die Vier mit der Fünf, so zeigt sie sich um eine Einheit kleiner, aber unaufgefordert setzt sie nicht hinzu, dass sie auch die Hälfte der Acht und das Doppelte der Zwe sei; es bedarf neuer Vergleichung damit sie auch an diese Verhältnisse erinnere; aber in jedem derselben drückt sich doch die ganze Natur der Vier aus

nur einseitig, nach der Richtung allein, in welcher ihr Veranlassung gegeben war.

Тут бачимо *переміщення* одного піврядка на місце другого. Як-же бути при порівнанні цитат? А кількома рядками вище теж в лапках, знайдемо декілька рядків не зовсім відповідних першотвору („Nicht so“ ...) II. *Потебня*, с. 56: „Какъ въ звукѣ мы слышимъ самый звукъ, а не количество звуковыхъ волнъ, такъ музыка не гармоничнѣ для того, который не зная этого просто поддается ея влиянію“.

Lotze, II, 169. „Wie wir die Klänge nicht die Anzahl der Schallwellen hören, sondern nur den Klang, so ist keine Musik für den, wer die Entstehungsweise der Töne und ihrer Consonanzen kennt harmonischer, als für die anderen, die ohne diese Kenntniss einfach und unbefangenen von ihr sein Herz bewegen lässt“.

Що-ж тут треба робити тому, що перевіряє цитату? *Це вже не переклад в звичайному розумінні цього слова, а своєрідне, скорочене поліпшення.* Цю перевагу Потебні над текстом Лотце підкреслює й В. Петров, що знаходить переклад Потебні значно вищим, ніж Коршівський (с. 260), хоча й Корш відомий майстер справи й переклад свій робив років на п'ять пізніше Потебні. Якщо держатись літери тексту першотвору, довелося-би або весь переклад „испешрить“ поправками, або скрізь зняти лапки; краще „не мудрствуя лукаво“, цитувати „по Потебні“. Таке порівняння Потебні з його „джерелами“ є окрема дуже важлива й бажана тема для дослідження. З такої праці вияснилося-би, може, на підставі його власних творів та загального світогляду Потебні, на фактичному матеріалі, хто й що в кого „позичав“ і як дивився на це явище сам Потебня. Це — праця великого обсягу й має значіння вже не для одного лише Потебні, а, скажемо, й для кожного письменника, ну хоч-би напр. Пушкіна.

Але ось, коли Потебня з ким-небудь або з чим-небудь погоджується, що за — *свої* — в¹⁾, тоді він уже чужим, можливо (для загально прийнятого розуміння), користується як своїм; він може вже й книгою тією давно не користуватися, забув та й зовсім над тим вже не замислюється, де він узав дану думку, а почасти й форму її, як не замислюється й ми над тим, чи не взяти в „лапки“, що-небудь на зразок „я три миски виїв“ або „медвежа послуга“ або „друг, нельзя ли для прогулок избрать подальше закоулок“; як і цілу низку поезій відомих авторів (іноді забули і яких саме), що співає нарід, вважаємо за його „колективну“ творчість. Не кажу вже про випадки *аналогічної творчості* по-за всякими фізичними можливостями запозичення: Потебня вчив, що до встановлення запозичення, треба підходити дуже обережно, після того, як установленно, що даний ґрунт, даний соціальний осередок не міг дати такого плоду й шукати звідки його сюди занесено. В таких випадках і може статися, що цитата з Потебні може бути, по виразу В. Петрова, „цитатою цитати“. Так було й так буде й не тільки з Потебнею, а з кожною великою духовною силою, що обгоняє свій час (Ломоносов, скажім, майже не півстоліття *раніш* „цитовав“, що тоді, можливо, ще й не народилися, конгеніальних йому німецьких учених, які „відкрили“ те, що ним уже давно відкрито). Для більш пильного відкриття цього кардинального питання я дозволяю собі *в додаткові* вмістити уривки з невидрукованої ще й досі статті Потебні „Частное при общем“. А поки що обмежуюсь цими увагами. Додаю лише, що Потебня,

¹⁾ Яскравий приклад: Потебня свого правопису додержувався і в цитатах (м'який, п'ясок, писання до купи не з дієсловами й т. п.). А вже й ми зараз прищипації старий правопис переводимо на сучасний.

як це багато разів доводиться впевнитися з довголітньої праці над його рукописами й редагування його праць, з цитатами в певних випадках систематично й цілком свідомо „небрежен“. Ось він цитує „малорусскую“ пісню, що надрукована „ярижкою“, а в його цитаті друкованої вона стала „кулішівкою“. Ось він так або інакше упевнився, скажім, що ось таке-то місце в Метлинського сфальсифіковано,— у Потебні знайдемо цитування зі „своїм“ початком, кінцем або серединою, або просто з пропуском того чи іншого місця й навіть — *horribile dictu* — зі своєю встановкою або змінами на вимогу його завше глибоких, пильних, зважених і сімь разів обмірених дослідів. Не страшно ні для кого, коли хто, посилюючись точно на Потебню, наведе його „цитату цитати“ й тим обмежиться. Горе, коли він стане *своє* тлумачення, *своє* розуміння чи справжньої цитати чи „цитату цитати“ видавати за потебнянське розуміння її. Таке відношення до чужого тексту, до чужої думки завше викликало в самого Потебні вибух, порушувало його душевний спокій — це його обурювало.

Всі непорозуміння в статті В. Петрова походять од того, що він не розібрався в одному з самих трудних основних питань у Потебні, без чого розуміти його неможливо — це в ученні про *внутрішню* форму. Кінець останньої сторінки в статті В. Петрова відкриває це з усією наочністю. Текст Потебні дуже важкий для коментування й коментування його тексту в розумі з'ясування того, що в тексті розвідок Потебні ми мусимо вважати за основне й що за другорядне, таке коментування „М. и Я.“ нам уявляється завданням першої черги. Оскільки без цих коментарів текст нашого вченого лишається суперечний, це видно буде з тих кількох прикладів, що я їх тут наведу. Коли, напр., Потебня з одного боку „внутрішню форму слова“ як „єдиний об'єктивний зміст слова“ („М. и Яз.“ ст. 153 IV в., та 188 II в.) визначає, то з другого, він готовий вважати, що „внутренняя форма слова есть тотъ способъ, какимъ выражается это содержание“. (145 ст. IV в., 178 ст. II вид.). Таким родом виникає суперечність, чи внутрішня форма слова є зміст слова, чи засіб, яким висловлюється цей зміст. Особливо коли сам Потебня пише: „При нѣкоторомъ вниманіи нѣтъ возможности смѣшати содержаніе со внутреннею формою“ (ib ст. 145). Або — ж іще приклад, на стор. 153 IV в. (189 II вид.) „М. и Яз.“ ми читаємо: „Внутренняя форма или представленіе такъ относится къ чувственному образу, какъ внутренняя форма художественнаго произведенія (образъ, идея) — къ мысли, которая въ ней объективировалась“. Але на стор. 160 (II вид.) Потебня цитує Гумбольдта „Представленіе, по принятой нами терминологіи, чувственный образъ“... „*Коли почати тлумачити перший вираз через друшій, то латинією пояснення тину: idem per idem*“ (Петров. 263).

Спробуємо дати посильний коментарій до того, що є „внутрішня“ форма в розумінні Потебні, тому що не можна ні на одну хвилину зупинитися на тому, що Потебня ніби займався, висловлюючись вульгарно, „товченням води в ступі“ (*idem per idem*); бо це питання — підойма, якою піднімається сила інших вплетених у нього питань, так що коли ця основа лишається в тумані, то й уся система вчення Потебні не може бути ясною¹⁾. Спробуємо лише зіставити й порівняти декілька уривків з різних праць Потебні, де він трактує про „внутрішню форму“ і слова

¹⁾ Наш погляд: краще всього інтерпретувати Потебню ним-же самим, його-ж формуванням думки в різних варіантах, в різні роки, в різних творах, тому що Потебня надивовижку був цільним у своєму витриманому світогляді. Другий спосіб, що вимагає більшого часу й напруження, — проробити по його системі яке-небудь окреме, приватне питання. Я, особисто, зробив таку спробу в своїх „Заговорах, заклин. и др. видах нар.

й художнього твору. Вже з невеликого II розділу „Из записок по русской грамматике“, що має назву „Представление и значение“ (всього на 6 сторінок), ми виразно побачимо лінію розрізу двох розумінь терміну „Представление“: одне, звичайне, шаблони, більш широко, хоч і менш виразне „представление чувственного образа“, щоб-то сприняття „о всякомъ случаѣ совокупности признаков“ (стор. 9),— як про те вчив і Буслаєв (з яким Потебня виразно розходився в цьому питанні) і, до певної міри, В. Гумбольдт. Друге, що ще не зовсім користується правами горожанства, хоч і визнавалося ще Штайнталем — „Представление какъ тождественное съ основаніемъ сравненія въ словѣ, или знакомъ, составляетъ непрелъстную стихію возникающаго слова (ib.)— знакъ въ словѣ єсть необходимая между прочим для быстроты мысли замѣна соотвѣтствующаго образа или понятія; онъ єсть представитель того или другого въ текущихъ дѣлахъ мысли, а потому называется представлениемъ. Этого значенія слова представление, значенія, ім'юючого особую важність для языкознанія і чутли не набаженню надъ языкомъ обязаннаго своимъ происхожденіемъ, не следуетъ слышать с другимъ“ (ib.), зазначеним раніш, „представленіємъ чувственного образа“.

Розмежувавши строго т. ч. ці два різних розуміння терміну „Представление“, Потебня і вживає ці два значіння слова (а по його вченню — це вже і два різних слова) на своїх місцях, не змішуючи їх „по принятой нами терминологии“ (що й спокусило В. Петрова). Взявши тепер для мовних явищ цілком виразний, ясний термін „какъ означающаго, а отнюдь не означаемаго“, спочатку в погодженні з Штайнталем (Forstellung), Потебня, розвиваючи й поглиблюючи своє розуміння „представления“ в цьому напрямкові, перевищує й Штайнталья¹). Представление яко знак, яко основа порівняння в слові, — є неодмінна стихія виникаючого слова, „но для дальнейшей жизни слова оно не необходимо“, (ib). В словах, як напр. „глотка“, „удав“ і т. ін., основа виникання слова й тепер ще явна; для таких, як „верста — сверстник“ або „супруги“ ця основа виникнення завуальована, але наука легко оголює її обличчя. Але для слів на зразок „риба“ й наука вже не відкриває основи його виникнення: вона загублена цілком — зміст ніяк не уявляється, уявлення немає цілком. Між тим Штайнталь, не маючи ще змоги стати на шабель, на якому вже був Потебня, пробує зберегти старе, своє розуміння, намагаючись схопити тінь уже мерця для таких слів — неіснуюче їхнє „уявлення“, прирівнюючи його до „нуля“ в його значінні в арабських цифрах, де різниця між цифрами залежить од порожнього місця (3, 30, 0,3).

Таким чином, Штайнталем (виразно відмежовує себе від нього Потебня) „лишь напрасно затемняется значение термина представление“ (ib.). В таких випадках значіння слова „непосредственно прилипаетъ къ звуку, такъ что кажется, будто связь между ними произвольна“ (ib.); „значение илѣтъ здѣсь только внѣшній знакъ, звукъ“. Етимъ, однак, неизгладилась різниця между етимъ словомъ и соотвѣтственнымъ словомъ другого языка,

врачевания, основанных на вере в силу слова“, „Варшава 1907 г. ч. I—II, с. 522“ VII, над якою попрацював коло 20 років і встиг опублікувати лише половину її. Тут зроблена спроба на матеріалі про замовлення відкрити історію виникнення й розвитку порівнюючого прийому думки „сравнительного предложения“ („Синтаксис“, як відомо, був основою праці Потебні). В російських і закордонних відозвах про цю мою роботу основне зерно її мало зрозуміли, хоч шність праці її визнана.

¹) До цього моменту могло статися, що Потебня, підходячи дуже близько до Штайнталівських форм думки по цьому питанню, обійдеться де-небудь, трохи не при збігові, без „лапок“, а за цією метою він вже буде строго відокремлювати „своє“ й „чуже“, розмовляючись зі Шт-лем.

напр., *piscis* или литов. *Zuwis*. Разница между ними с самого начала состояла, кроме звука, не в одном знаке или представлении, но и в количествах и качествах предикатовъ веществъ, вещественнымъ средоточіемъ коихъ служило представлѣніе. Эта послѣдняя разница осталась и послѣ того, какъ представлѣніе исчезло, если угодно, превратилось въ математическую точку" (ib., 10). Здається, що з цього маленького пояснення стало певним, що не Потебня толкує по типові „*idem per idem*“, а В. Петров змішує „Кузьму з Демидом“.

Звернемося до розуміння Потебнею внутрішньої форми слова, як об'єктивного значіння, як змісту слова. „Что такое „значение“ слова? Очевидно, что *языкознание*, неуклоняясь отъ достиженія своихъ цѣлей, *разматриваетъ значеніе слова только до извѣстнаго предѣла*“, *иначе воно „заключало бы въ себя кромя своего неоспоримаго содержанія, о которомъ несудитъ никакая другая наука, еще содержаніе всѣхъ прочихъ наукъ“* (стор. 10). Кажучи, наприклад, про дерево, ми мусили-б говорити і про ботаніку, а з приводу, скажімо, злучника причини — повести розмову і взагалі про світову причинність і т. п. І тут, очевиднож, в одному виразі зійшлися два різних поняття: „ближайшее“ значіння слова — предмет мовознавства, та „дальнейшее“ — предмет інших наук. „Только одно ближайшее значеніе слова (внутренняя форма слова — тожъ) составляетъ дѣйствительное содержаніе мысли во время произнесенія слова“ (с. 10). Значить, зовсім уgruntовані обидва твердження Потебні, що здаються В. Петрову „суперечними“, і те, що „внутрішня форма слова — єдиний об'єктивний зміст слова“, і одночасно ця-ж внутрішня форма слова є „способъ, какимъ выражается это слово“, завдяки якому воно стає зрозумілим іншому. „Ближайшее или нормальное значеніе слова вмѣстѣ съ представлѣніемъ делаетъ возможнымъ то, что говорящій и слушающій понимаютъ другъ друга“ (с. 11). Неначе відпало і друге непорозуміння В. Петрова. Переходимо до третього, найтруднішого та найскладнішого, бо тут уже треба знати та пам'ятати основу всієї науки Потебні, що слово є в мініятурі і науковий і художній твір, що мова і письменство — явища одного порядку, що сказане про внутрішню форму слова можна прикласти і до внутрішньої форми твору. Тоді в цитаті, яку наводить В. Петров з Потебні, перша частина її, яку роз'яснено вище, — „внутренняя форма или представлѣніе такъ относится къ чувственному образу“ не потребуватиме пояснення; треба лише зважати на кінець її: „какъ внутренняя форма художественнаго слова (образъ, идеаль)“ кѣ мысли, которая въ ней об'єктивировалась». Тут ми вступаємо в межі „Теоріи словесности“, якій у Потебні присвячено цілу книжку, що вивчає ці складні процеси. При всякому нашому процесі пізнання, який іде шляхом порівняння того, що ми раніш взнали (А), з тим, що ми знову взнаємо (х), ми необхідно знаходимо щось спільне між ними (а), що зведе звичайно *tertium comparationis*, або просто „знаком“, який вказує на значіння. „То, что мы въ словѣ называемъ представлѣніемъ, а въ поэтическомъ произведеніи образомъ, можетъ быть названо знакомъ значенія¹⁾. Звідси: „Процессъ созданія слова или поэтическаго образа вполне аналогиченъ; т.-е., когда мы понимаемъ услышанное отъ другого слово или поэтическое произведение, то въ насъ возникаютъ непременно тѣ же элементы, но только въ другомъ порядкѣ“ (ib.): від *хАа* до *аАх*. „Мы можемъ понимать поэтическое произведение настолько, насколько мы участвуемъ въ его созданіи“ (ib.). „Процессы, которые совершаются въ душѣ поэта...

¹⁾ Потебня. Из лекцій по теорії словесности. Басня, пословиця, поговорка. Харьков. 1899 г., стр. 136.

въ сущности процессы нашей души, души тѣхъ, которые понимаютъ и пользуются художественнымъ произведеніемъ. Личность поэта исключительна лишь потому, что въ ней въ большей сосредоточенности находятся те элементы, которые находятся и въ понимающемъ эти произведения. Между поэтомъ и публикой его времени находится очень тесная связь" (ib. 137). "Всякій знакъ многозначенъ; это есть свойство поэтическихъ произведений" (ib. 139). — "Изъ двухъ состояній, связывающихся въ словъ съ живымъ и въ словъ съ забытымъ представленіемъ въ области болѣе сложнаго словеснаго (происходящаго при помощи слова) мышленія, возникаетъ поэзія и проза. Ихъ опредѣленіе въ зародышъ лежитъ уже въ опредѣленіи двухъ упомянутыхъ выше состояній слова. Та и другая, подобно языку и другимъ искусствамъ, суть столько же известные способы мышленія, известныя деятельности, сколько и произведения" ¹⁾, цѣб-то: що в однім аспекті є засіб, в другім — зміст. "Элементамъ слова съ живымъ представленіемъ соотвѣтствуютъ элементы поэтическихъ произведений, ибо такое слово и само по себе есть уже поэтическое произведение. Единству членораздѣльныхъ звуковъ (внѣшней формѣ слова) соотвѣтствуетъ внѣшняя форма художественнаго произведенія, подъ коей слѣдуетъ разумѣть не одну звуковую, но и вообще словесную форму, знаменательную въ своихъ составныхъ частяхъ. Уже внешнею формой условленъ способъ воспріятія художественныхъ произведений и отличіе ихъ отъ другихъ искусствъ. Представленію въ словъ соотвѣтствуетъ образъ (или извѣстное единство образовъ) въ поэтическомъ произведеніи. Поэтиче. колму образу могутъ быть даны тѣ же названія, которыя приличны образу въ словъ, и именно: знакъ, символ, изъ коего берется представленіе, внутренняя форма слова" (ор. cit. 30). "Поэтический образъ (внутренняя форма) служитъ связью между внѣшнею формою и значеніемъ. Внѣшняя форма обуславливаетъ образъ" (ib). "Образъ приливается, примѣряется (мр. „не до вас приміряючи“ напр. образную половицу); поэтический образъ можетъ быть названъ „примѣромъ“ в старорусс. „притѣча“ — потому что она — „притѣчается“, примѣняется къ чему-либо и этимъ получаетъ значенія. Этимъ устанавливается граница между внѣшнею и внутреннею поэтическими формами. Все предшествующее приложенію при пониманіи поэтическаго произведенія есть еще внѣшняя форма. Такимъ образомъ въ половицѣ — „не було снігу, не було сліду“ ко внѣшней формѣ относятся не только звуки и разлївъ; но и ближайшее значеніе".

"Для создателя пѣсни отношеніе между образомъ и ближайшимъ значеніемъ было вполне определенное, т. е. образность была именно средствомъ созданія мысли, какъ въ словъ представленіе есть средство значенія²⁾. Такъ ніби і з останнім сумнівом В. Петрова хоч і такою великою низкою витягів з Потебні (та без них важко було-б розкрити суть діла), справа закінчена.

І все-ж прийдеться ще трохи затриматися на цьому найбільшому та найважчому питанні — про єдиність, суцільність форми та змісту, бо круг цього в'ється питання про „бути чи не бути“ літературі як окремій науці.

Річ у тому, що „зміст“ не відокремлено від інших звичайних, утертих його замісників, як „суть, розуміння, значіння“ і особливо відома „ідея“, яка наповнюється так різноманітними розуміннями. „Значенію слова соотвѣтствуетъ значеніе поэтическихъ произведений, обыкновенно называемое идеей. Этотъ последний терминъ можно бы удержать, только очистивъ

¹⁾ Потебня. „Из записок по теории словесности“. Харьков. 1905 г., с. 29.

²⁾ Потебня. Рецензия на сборник народных песен Головацкого, стр. 51.

єю *отъ приставшихъ къ нему трансцендентальностей*¹⁾, а їх немало. Коли відкриємо якийсь із старих підручників по теорії словесности або історії літератури, то забачимо, що *ідея* найчастіш рівнялася до „сущности“, до Платонового „*ουσιον*“ або скоріш, *οὐσία*. У нових-же працях про поетику ідея „толкується“ знов по-іншому: „В политическом, как и во всяком художественном произведении, формальные и *неформальные элементы* (содержание) подчинены известному единству; то, что нам дано, что может подлежать нашему объективному наблюдению, анализу — форма; то, что мы ощущаем, и что мы можем ощущать или анализировать, как читатели, лишь в самих себе, — *содержание*; поэтому путь всякого анализа неизбежно должен итти от формального к неформальному, если только этот анализ претендует на известную объективность²⁾“. Таким чином, на цьому розмежуванні понять *що* (суть, ідея, зміст, змістовий образ, внутрішня форма) та *як* (сюжет, тема, мотив, прийом, засіб, уявлення) та на зрозумінні їх двесудности повинна вирости особна наука про літературу. І коли вона стане на ноги — перш всього через ясне зрозуміння „внутрішньої форми“ слова та художнього твору, так глибоко одкритої Потебнею, — то не тільки відпадуть сумніви В. Петрова про те, чи не „запозичив“ Потебня в Лотце та скільки саме, чи не можливо вважати толкування Потебні як *idem per idem*, але стане можливим на цій основі розв'язати низку найскладніших проблем, хоч-би й висунутих, вище проф. Семковським. Запевно для цього потрібно, щоб про Потебню з'являлося як можна більш зовсім простих, приступних толкувань, хоч-би невеликих окремих питань, силу яких Потебня почасти ясно поставив, а почасти й вирішив, випередивши на десятки років інших наукових робітників³⁾. А для ознайомлення з Потебнею потрібне, звичайно, більш-менш широке розповсюдження як вже надрукованих його праць, так і тих, що ще не бачили світу, яких теж багато. По своїх глибоких думках ці праці ще не пережиті, вони досі будять думку, ініціативу творчости, вони сучасні, актуальні. Освітвши ясно минуле, тим самим вони готують вільний перехід до дальшого кільця. А в цьому-ж сьм розуміння процесу життя та всякої теорії, всякої проблеми. Недарма Ленін казав: „Мало бути революціонером, прихильником соціалізму або комуністом взагалі. Треба вміти знайти в кожний момент те особливе кільце ланцюга, за яке слід усіма силами кріпко вхопитися, щоб утримати весь ланцюг та підготувати перехід до дальшого кільця“. Тимчасом у продажу праць Потебні немає. Єдиний випущений в пореволюційний час і том „Полного собрания сочинений („Мысль и язык“, вид. 4-е) розійшовся за кілька місяців ще в рік (1923) видання. Цей том ДВУ перевидается, зараз не випускаються однак інші найбільші праці Потебні („Из записок по русской грамматике“; „Объяснение малорусских и сродных народных песен“, з видатною вступною статтею). Тимчасом потебнянська Комісія з свого боку робила й робить що від неї залежить: вона давно приготувала до

¹⁾ Потебня. „Из зап. по теории слов.“, с. 30.

²⁾ Проф. А. И. Белецкий. „В мастерской художника слова“. (Надруковано в 8-му томі „Вопросов теории и психологии творчества“. Х. 1923., стор. 106—107). Про цю книжку слід-би теж поговорити докладніш, бо вона — потебнянська в значній мірі, — та стаття моя й без того дуже розрослася, тому спробую зробити це в іншому місці.

³⁾ Зараз здана до друку Б. А. Лезіним у Харкові така стаття про Потебню. У різні часи їх з'являлося, власне, досить багато, але за-для виявлення суті потебнянства все-ж таки занадто мало. За днів своєї наукової юности я теж вважав своїм обов'язком внести сюди і свій вклад. Сюди належать: „Язык, поэзия и наука“ Х. 1892. „Основные вопросы литературной критики“. Х. 1896. „Философские вопросы при свете языка“. Варшава. 1899 та інші. Слід кожному, хто займається Потебнею, вносити свою хоч невеличку працю до багатств Потебняна.

друку не лише спогадані вище праці Потебні, але й низку інших. Час дати можливість Україні читати й учитися багато чечого по творах одного з найбільших своїх вчених, європейського, а бути може й світового, значіння. А то от один з рецензентів згаданого 4 видання „Мысль и язык“ пише: „За останні 2—3 роки ім'я Потебні вийшло з забуття, і про нього толкують так і сьак, маючи дуже неясне уявлення про його теорії з чужих слів або не знаючи зовсім... Потебня заслуговує ліпшої долі, і серйозно розібратися в принципах його поетики з'являється нагальною потребою¹⁾... „Знайомість зі справжнім Потебнею розсіє легендарні толкування його поетики“ (Ор. cit., стор. 173).

Із усього сказаного рельєфно виступає глибока правдивість думки Потебні, яку постановлено в епіграфі до цієї статті. Так, „никто недумаєт при словѣ именно того самого, что другой“. Однак це зовсім не значить, що немає об'єктивних засобів для „зближення цих ножиць“: вони можуть бути й широко розкритими й мало не сходитися, коли обидва їх кінці, збиті гвіздком, поставлено на роботу, пристосовано до життєвих процесів та потреб.

Таким гвіздком, такою шрубою, що закріплює можливість порозуміння того, хто говорить з тим, хто слухає,— поета та його читача, і з'являється „внутрішня форма“ (і слова, і художнього твору). Недарма, як висловився проф. Машкін, так „настирно“, так гостро в наші часи стоїть питання про взаємні відношення між формою та змістом, справжнє розуміння яких може бути досягнуто лише старанням дослідом їх звязку, їх *tertium comparationis*— внутрішньої форми.

Вся динаміка, все життя наше побудоване на наближенні та роз'єднанні цих кінців двоєдиного. Це закладено в самих глибинах нашого буття. Це— нерв життя, конструкції та деструкції, будування та руйнування. Це— биття живчика, яке залежить од приливу та відпливу від серця крові (і одночасно— очищення її, як заліза в горінкі). Це, з рештою, припливи та відпливи в морі, які періодично чергуються, дають йому життя, які звязані з другим великим світилом світу— з місяцем.

Це— те „частное при общем“, чому Потебня, взагалі, дуже скупий на всякі загальні місця, вставні замітки та т. ін., присвятив цілу замітку (та ще в 2-х варіантах), що додається нижче.

Це одно з найбільш глибоких питань філософських— тієї власної філософії, що „рве клапті життя“. Недарма такою філософією ми так жваво цікавимося і зараз, в часи загостреного матеріалізму, шукаємо її й у провідарів революційного руху²⁾. От таким філософом та одночасно найвидатнішим мовознавцем був і Потебня. Через те він, виходячи з найближчого до нас та, на погляд, найпростішого елементу— слова, нашої розмови, нашої мови,— освітив яскравим світлом своєї науки це ґрунтовне найтрудніше питання, а тим самим розв'язав чи найменш поставив на справжню дорогу низку найскладніших проблем, як, напр., національну.

¹⁾ С. Д. „А. А. Потебня. Полное собрание сочинений. Том I. Мысль и язык“ (у журналі „Лєф“ за 1923 р., кн. 6—7, стр. 172). Рецензію цю і всю прочитати корисно: в ній толково освічені деякі основні думки Потебні.

²⁾ Див. хоч-би недавно, невелику, та виразну книжечку С. Гонімана „Лєнин как философ“ (вид. „Буревестника“), в якій автор пробує популярно викласти „Матеріалізм та емпіріокритицизм“ Лєніна: ця блискуча полемічна стаття доводить, що кризис законів, догм в тій чи іншій науці та навіть у всьому її обсязі,— зміна цих догм, заповнення старих форм новим змістом, новим розумінням, яке, вкладається в старі образи людьми нової формації,— все це зовсім ще не говорить про смерть науки, про гибель світу, про золотий вік— ззаду нас. Зерно згниває в землі, а на його місце виростає цілий колос зерен.

Потебня виходив з найпростішої *необхідної* — літерально — форми вислову, передаючи наші думки по-за нас — *речення* та його головних членів. Підмет та присудок — це та-ж пара товчків нашої думки, те-ж биття її живчика, її припливи та відпливи; це теж „форма та зміст“. Справді, *підлежати* могому розглядові може все; *запитання* поставити може всякий: це — *загальне*, це — *форма*, яка в того, хто питається, звичайно, заповнена тим чи іншим *змістом*¹⁾. *Присудок* — це вже відповідь, *певний частковий випадок*, який ми вставляємо у вітрину (де багато комірок) — „запитання — підмети“, при чому зовсім можливі та законні й такі випадки, що *часткове стає загальним*, у залежності від різних умов, найчастіш од чисто життєвих, соціально-економічних, од ступеня розвитку, досвіду, освіти й т. ин. От зразок. Кавказець на ваше питання, що таке „титовка“ (відома порода яблук Курського району), найпевніш дає відповідь, коли розуміє значіння цього слова — „айва“ (найбільш поширена там порода); курянин — навпаки.

Після всього сказаного ніби й питання про те, що важливіше для художнього твору — форма чи зміст, стає так само бездіяльним, як, скажімо, загальне питання про те, що важливіше — ядро оріха чи його лушпина. В звичайній розмові, особливо при сучасному темпі життя, яка дає відповідь „на ходу“, можливо скоріш, це її натура, — ми, звичайно, беремо ту відповідь, яка лежить зверху, найближча, не думаючи. Так завжди робив і робить чоловік у своїй мовній творчості; він говорить про змію (певного гатунку) „удав“, маючи на увазі лише одну, яка кидається у вічі, хоч-би й зовсім не важливу, ознаку; ми кажемо „глотка“, зовсім не задумуючись ні над одною з тих прикмет цього органу, які введе в це поняття, напр., медик. Так і на поставлене вище запитання ми, звичайно, отримуємо: „звісно, ядро“ (навіть, скоріш, „звісно, горіх“, бо останнє слово стало звичайним замісником першого), а інший, може, додасть з певною інтонацією: „теж лушпину ми викидаємо“. Так, *для людини* в горіхові потрібне ядро, а тому в широкій, масовій роботі думки мова про значіння лушпини, звичайно, відпадає: чоловік, мовляв, цар природи, все в ній перш усього для нього. Це — *один* світогляд, це — *зміст*. А от питаємо білку, що для неї важніш — лушпина чи ядро в горіхові; вона повинна відповісти, по своїй натурі білки: „*і те і друге*“: ядром я кормлюся, а, бувши з породи *гризунів*, я, розуміється, мушу гризти лушпину, бо інакше зуби мої не будуть стиратися, розірвуть мій рот і я згину“. Зовсім вже не до діла було - б звертатися з таким запитанням до самого горіха, — тут ця „двуєдність“ наочна: без лушпини не може вирости самий горіх, а ядро без лушпини гине. І це не так просте питання, як здається з першого погляду: от навіть для найбільшого з російських байкарів, Крилова, здається, листя було менш важливе, ніж коріння (коли судити по його байці), а от великий учений іншої „породи“, Тимірязев, глибоко в тому посумнівся, дослідуючи „Життя рослини“; для нього звичайний, що глилоко засів у нашому розумінні *об-раз має нове пристосування*: позитивне спочатку стало негативним, а потім привело до зрівняння, „рівнозначности“ форми та змісту „або“ зовнішности та сушности, тимчасової та відносно постійної (з'ясуєчися, може,

¹⁾ Звичайно, бувають випадки, коли ця форма з'являється „пустою“ (мистецтво для мистецтва або „чиста“ форма): коли це „риторичне“ запитання; коли це „манера говорити“ — прийом народньої поезії; коли це хворобливий стан, у якому хворий, сиплячи питання чисто механічно, зовсім не жде на них відповіді, або не можуть дождатися їх, як це буває і з нами в хвилини великого роздратування, порушеної духової рівноваги та як роблять часто й маленькі діти, бо вони не мають ще кріпких затримуючих центрів і т. под.

в загальному світовому процесі розвитку нашої думки ступенем до таких „новоутворень“ у ньому, як „теорія відносності“).

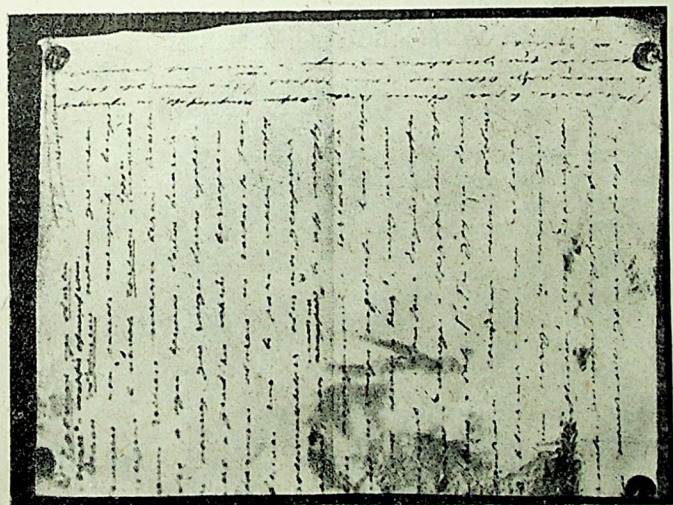
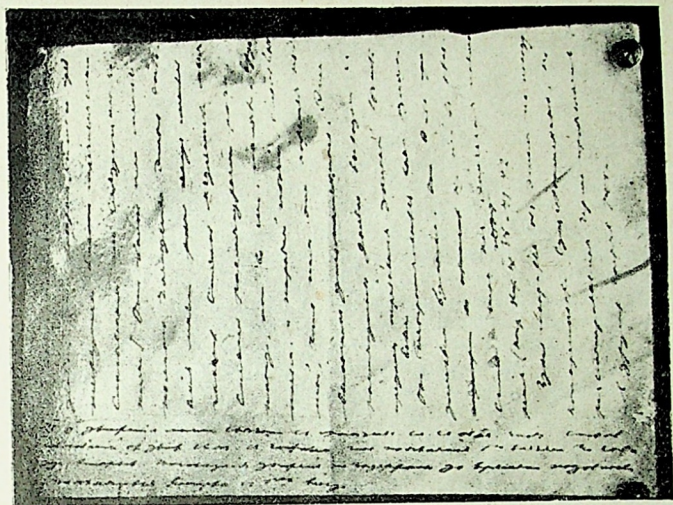
Глибокий, гострий та тонкий розум Потебні, його могутня діалектика й суцільність світогляду привели його до визнання суцільності та єдності в тому, з чого починається встановлення межі між твариною та людиною, а власне в слові, як джерелі думки, як конкретної (образної), так і абстрактної (прозаїчної, безобразової): динаміка думки спирається на цю безперестанну зміну образних слів безобразними й, навпаки, поезія (мистецтво) готує шлях прозі (науці, техніці). Його колосальна найтонша лабораторна праця над сировиною мови, його дивна аналіза думки в самих різних її становищах ясно показала йому, що слово в зародковій є художній чи науковий твір, що мова та література — явища одного порядку, бо джерело цих двох потоків думки одне. Коли з тим основним його твердженням (що, відомо, виходить з того-ж єдинопочаткового слова), з'ясуванню якого присвячена була вся моя стаття — з твердженням, що форма й зміст взаємно обумовлюються, — вже верхи нашого сучасного укладу думки помирилися, „визнали“, то цей останній висновок ще зостається в тому становищі, яке Дюбуа - Раймонд дуже добре схарактеризував, як „ignotamus“ (цеб-то наше сучасне буття ще не дожило, не доросло до неї *поки*) та не „ignorabimus“.

Це та-ж поки антиномія, що *класова боротьба та безкласова держава* (точніш, вселюдське мирне товариське життя). Поки життя цієї найкращої форми не знає на практиці, але всіма силами намагається її здійснити, ставить своїм черговим завданням, слідує ступенем і зовсім не вважає її лише за „чисту“ форму, яка ніколи не заповниться певним змістом, не вважає за щось незрозуміле.

Дякуючи цьому блискучому проясненню Потебнею шляхів нашої думки — „звідки та куди ми йдемо“, — ми знаємо, що через „внутрішню форму“ і в слові, і в художньому творі, і в цілій низці інших питань, із-за яких лилося й зараз ще летиться так багато крові, ми підходимо до взаємного розуміння, до вміння направляти свої намагання до єдиної мети — до знищення живих рабів та зміни їх рабами, що не мучаться від свого рабства, щоб-то машинами. Шуканню цієї внутрішньої форми, цього *tertium comparationis*, знищенню нерозуміння, розколу, дуалізму в думці та житті й віддав з самозреченням своє життя Потебня. В міру того, як на цьому принципі знищення неперехідних ніби-то перегородок між окремими науками буде будуватися єдина наука (вже й тепер ми, в силу ґрунтового перегляду метод, вступили в таку полосу), через неї буде рости єдність людських ідеалів. Старий світогляд, перероджуючись таким чином з коріння, і не примусово, а зовсім свідомо, заміниться новим, а з ним прийде й новий побут, про який так старанно дбаємо ми тепер, — тоді це стане одною з самих грандіозних *метафор* — тропів, етапів думки, які, на думку Потебні, безперестанно, частинами і в деталях, обдубаються в нашому щоденному житті, обдубаються непохитно, помалу будуючи в нас „нову людину“ разом із заповненням старих форм новим змістом.

ТЕКСТ ДВОХ СТОРІНОК „ЧАСТНОЕ ПРИ ОБЩЕМ“

— „Общее“ понятіє относительное. Всякое *обобщение* имѣетъ для мысли значеніе, какъ способъ повторенія, воспроизведенія въ памяти *частнаго*, и, будучи лишено этого частнаго, теряетъ всякій смыслъ. Но въ одни времена, более близкія къ нашему, для людей, болѣе привычныхъ къ усиліямъ мысли, возможность разнѣна общаго на частности такъ велика,

Фототипії двох перших сторінок (варіант раніший) недрукованої праці Потебні "Частинное при общем", що має близьке відношення до з'ясування питання про форму та зміст, про своє та чуже в художньому й науковому творі.

что въ рѣчи и мысли можно довольствоваться общимъ, устраняя частное, как лишнее въ эту минуту, легко подразумеваемое и восстанавливаемое по мѣрѣ надобности. Кто говоритъ въ это время „всѣ“, тому излишне прибавлять: „богатые и бѣдные, старые, молодые и середовѣчные, мужчины, женщины и дѣти“, т. е. появление въ рѣчи общаго слова можетъ нетревожить, непроводить въ сознание рядъ связанныхъ съ нимъ частныхъ. Когда общее уже выработано, можетъ уже чувствоваться недовѣріе къ своей способности размѣнивать его на частности. При другомъ, болѣе архаичномъ, состояніи мысли обобщеніе является лишь при частномъ, впереди или назади, и имеетъ для мысли значеніе не условной, легко реализуемой ценности, дѣлающей ненужною ежеминутную наличность денегъ или товаровъ, а — счета, прилагаемаго къ наличнымъ деньгамъ или товарамъ, или итога, предшествующаго перечисляемымъ стоимостямъ или слѣдующаго за ними. Такимъ образомъ движенія мысли, связанная съ произнесеніемъ слова, съ общимъ знаніемъ, столь необособлены отъ движеній, связанныхъ съ частнымъ, что появленіе 1-го влечетъ за собой рядъ вторыхъ. Последнія движенія незадержаны до времени надобности, а появляются вмѣстѣ съ 1-мъ всегда. От болѣе или менѣе полнаго господства этого состоянія мысли зависитъ степень медленности мысли, степень растянутости рѣчи, иногда, какъ во многихъ памятникахъ великорусской письменности и народной поэзіи, столь большой, что намъ она кажется невыносимо утомительною. Эта растянутость далеко выходитъ за предѣлы требованія дѣловой точности. Она вовсе неограничивается отдѣломъ дѣловыхъ бумагъ; ибо къ ней же относятся и такъ наз. эпическіе повторенія (напр. Кир., IV, 38—41—42).

„Здѣсь говорится объ этомъ по поводу конкретности существительныхъ, но разсматриваемая черта проявляется и въ другихъ частяхъ рѣчи“.

ТЕКСТ ТИХ-ЖЕ ДВОХЪ СТОРИНОКЪ ДРУГОГО, ПІЗНІШОГО, ЗВІЧАЙНОГО ДЛЯ ПОТЕБНІ, ВАРІАНТУ

„Обр.— Бояре, и окольничіе и думные люди, и дворяне и дѣти боярскіе, и гости, и торговые, и *всякихъ чиновъ люди*, и чернь.— Котош. et passim.

Слово, какъ дѣйствіе мысли, совершаемое въ настоящее мгновеніе, есть *ссылка на значеніе* (названное „дальнѣйшимъ“ в „Изъ зап. по русск. грамм.“ I, с. 10), которое состоитъ изъ признаковъ, познанныхъ прежде, находящихся въ запасѣ. Эти признаки, въ случаѣ надобности, могутъ быть воспроизведены не иначе, какъ рядомъ послѣдующихъ дѣйствій мысли-рѣчи. Такое отношеніе слова,—какъ ссылки,—къ значенію сравниваютъ съ отношеніемъ кредитнаго знака къ цѣнности дѣйствительной, на которую оно размѣнивается. Есть и слова, какъ и кредитные знаки, незаслуживающіе никакого вниманія.

То же будетъ выражено иначе, если скажемъ, что таково же отношеніе между словомъ съ болѣе общимъ значеніемъ и съ словомъ съ значеніемъ болѣе частнымъ, подходящимъ подъ это общее.

Общее всегда цѣнно на столько, на сколько оно м. б. размѣнено на свои частности до явленій (т. е. до безусловно конкретнаго) включительно, но по качеству связи общаго и частнаго можно различать два состоянія языка и мысли. При одномъ, позднѣйшемъ, болѣе близкомъ къ нашему, увѣренность въ возможности размѣнять общее на частное такъ велика, что кто говоритъ — „всѣ смертны“, тотъ можетъ нечувствовать никакой надобности прибавлять: „богатые, бѣдные, старые, середовѣчные и молодые,

мужчины и женщины и пр.¹⁾ Такимъ образомъ мысль можетъ быстро носиться по вершинамъ обобщеній, спускаясь къ ихъ подножіямъ лишь изрѣдка, по особу важнымъ побужденіямъ. И наоборотъ, увѣренность въ принадлежность частнаго къ общему такъ велика, что въ моментъ рѣчи частное не вызываетъ въ сознание своего общаго, и мы говоримъ: — „орел“, — „Псковичъ“, — а не — „орелъ птица“, — „мужъ Псковичъ“.

Иначе — при другомъ, болѣе первообразномъ, состояніи языка. Чѣмъ далее это состояніе отъ вышеупомянутаго, тѣмъ чаще и постояннѣе при немъ общее влечетъ за собою рядъ частныхъ и, наоборотъ, частное завершается общимъ, такъ что тѣмъ чаще мысль проходитъ прежній свой путь и прежняя ея работа повторяется хотя и съ сокращеніями. Такимъ образомъ, возвращаясь къ прежнему сравненію, можемъ сказать, что здѣсь мало кредита и слово съ общимъ значеніемъ, большею частью, не кредитный, легко размѣняемый, знак, дѣлающий ненужною ежеминутную наличность денегъ или товаровъ, а счетъ, прилагаемый къ наличнымъ деньгамъ или товарамъ, не алгебраическій знакъ, а итогъ, сопровождающій рядъ конкретныхъ слагаемыхъ. Общее и частное здѣсь не обособлены настолько, чтобы одно изъ нихъ могло удерживаться въ запасѣ внѣ сознания, при появленіи въ сознаніи другого; связи между ними еще такъ коротки, что одно, всплывая на верхъ, автоматически влечетъ за собою и другое...

CONCERNING THE UNDERSTANDING OF PROF. POTEBNYA'S WORKS

LEADING IDEAS OF PROFESSOR WETOOKHOFF S.

„Saying a word nobody thinks just the same what an other does. Therefore each understanding is at the same time a discordance; every concord in thoughts is a discordance“.

Potebnya

Potebnya's manner of writing is a laconic one. His thought is very concise. To understand his works they are to be well studied. Their translation into a foreign language is extremely difficult: the ideas have an original, spontaneous construction both in form and matter. This is one of the greatest linguists-philosophers of european depth and world-wide importance. His studies were going on in a very rich laboratory of linguistic facts with a surprising plenty of raw materials which he was working into a strict and accomplished system. This system gives us the possibility to set about solving the most complex problems, to be freed from the slavery „of the non-objectevited state of mind that subjects the judgment“ (Potebnya). This system especally by studying the simplest forms of thinking—the sentence (Potebnya's chief work is his Syntax-arrangement, order, accord of speech) revealed our (mankind's) coming from and going to—from the noun to the verb, from statics to dynamics. In such a manner the mechanism of speaking, that of the tongue is found out. There is the technics of this method to be studied and „the non-

¹⁾ Але й тепер іноді доводиться так формулювати деякі важливі положення. Напр., при виробленні резолюцій „З'їзду по вивченню продукційних сил та народного господарства України“ 1924 – 25 року в Харкові треба було додавати до „Всі зачитані й не зачитані праці будуть видруковані“ ще й „Реферати й доклади, повідомлення з місць, інформації, пропозиції“ і т. инш.

objectivised state of mind", the confusion and the obscurity of thoughts, will be overcome with the least expense of strength by the strong lever, this best kind of implements, and „will form the basis for the further activity of mental life“.

In the above article are treated some essays made by the Ukrainian scholars during these last 2—3 years of applying Potebnya's doctrine to the enlightening of some large questions they were interested in, e. g. Potebnya's relation to the Ukrainian chauvinism and to the national problem in general, form and matter of a literary work as a foundationstone of the science of literature; the „inner form“ in a word and poetical work is the key of the penetrating into the very essence of Potebnya's doctrine.

Some other questions too are touched upon: „One's own and other people's property“ in the literary and scientific production according to the doctrine of Potebnya. „Form and matter“ as antinomies; their apprehension as a monolithic body is the basis of the integrity of mind. Language and literature are phenomena of the same order. (The word is the embryo of art—science, poetry—prose). The possibility to get the antinomies reconciliated on this ground. (The difference between „ignoramus“ and „ignorabimus“).

The struggle of classes and a classless state. From the basis of the metaphor, trope, change, break of the direction of thought to the reconstruction of life.

Additions: a) the fac-simile of a part of Potebnya's manuscript not yet published, b) the text of this part in two versions, in order to illustrate the originality of his style, manners of working, orthography and character of his thoughts.

Відгук методи О. Потебні в розвідці Ф. Колесси про думи¹⁾

„Что языкознание — относительно слов, то история поэзии — относительно поэтического произведения. Точка зрения последней так же формальна и исследование с нее так же необходимо, как условия успешного пользования поэтическими произведениями для целей житейских и научных“.

(О. Потебня. Из рецензии на сб. Головацкого).

„В незапамятное время замечено то свойство слова и поэзии, что они, собирая мысли-определенные очертания, дают исход душевному волнению“.

(О. Потебня. „Мысль и язык“).

В цьому році минає 50 літ, як вийшов збірник історичних українських пісень Антоновича й Драгоманова. Тоді-ж він викликав низку рецензій — Костомарова, Петрова, Новицького, Rambaux. Дальніші етнографічні студії з Пипіновською на чолі з'ясували значіння праці згаданих істориків. Зараз ми маємо свіжу ювілейну згадку про неї в статті М. Грушевського „50 лет ист. пес. малорусского народа“²⁾. Шановний учений нагадує тут про „необхідність продовжити цю працю“. Колись Антонович та Драгоманів глянули на збірник пісень, як на „обов'язок“ перед українським народом, закликали громадянство до дбання за святу спадщину народньої поезії, що так яскраво відбила в собі боротьбу зі степом та класову на старій Україні. „Нинішнє п'ятидесятиліття, — каже М. Грушевський, — нагадує нам про цю недокінчену роботу, цей несповнений обов'язок...“ Поданою цікаві примітки історичного й літературно-етнографічного характеру у пояснення епохи видавців українських пісень, М. Грушевський посилається, торкаючись самих дум, на останню розвідку про них, що належить Колесі. Вагу цій розвідці він надає велику, саме у справі розв'язання питання про походження дум. Ми в своїй статті маємо на меті докладніш з'ясувати важливість праці Колесси, зауваживши її, як приклад пристосування до тлумачення походження дум теорії О. Потебні.

¹⁾ Укр. нар. думи у відношенні до пісень, віршів і похор. голосін. „Зап. Шевч.“ т. СХХХ — СХХХІІ.

²⁾ Україна, 1924, 1—II.

Досліди дум, які розпочалися більше вже 80 років, мають свою історію, знають кілька етапів. Отже, до останнього часу над усіма розвідками про думи панувала в значній мірі теорія Г. Житецького — теорія книжних впливів. „Мисли“ Житецького, яких видано у 1893 р., викликали кілька оцінок. Піпін¹⁾ побачив у ній „любопытные и весьма доказательные сличения стихотворной манеры дум с тогдашним книжным языком“; рецензія Соболевського²⁾ стримано прийняла погляд Житецького; подібне відношення видно в Ягича³⁾; М. Ф. Сумцов поставився досить рішуче проти теорії книжних впливів, що викликало антикритику Житецького⁴⁾. Теорія однак неначе зміцніла. Припинились на якийсь час критичні статті проти неї. Звичайно, дослідження дум провадилися не лише в напрямі неї; Франко, Янжул, Дашкевич, Каманін, Халанський, Сумцов, Корш, Тершаковець, Тимченко вживали різноманітні підходи, починаючи від порівнюючи — історичного геть до філологічного (як у Тимченка з приводу статті Тершаковця⁵⁾). Цікаво також з чисто симптоматичного боку появлення таких статей, як „Українські думи“ В. Перетца⁶⁾ та М. Сумцова за тим самим заголовком⁷⁾. Ці статті загального змісту й характеру неначе робили короткі підсумки поглядів на думи. Неначе почувається, що дане питання вже досить є розв'язане, що нових збірок, нових варіантів немає. Однак скоро стало виявлятися й нове. Фонографічні записи дум (починаючи з Сластьона⁸⁾) й особливо досліди Ф. Колесси⁹⁾ що до мелодій дум зробили натяк на можливість нової теорії. І сам Колесса вже в 1907 році почав переводити цю теорію. В останній своїй розвідці: „Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосін“¹⁰⁾ він остаточно й ґрунтовно розвинув її. Підхід у нього, головним чином, формальний, за Потебнею, що він і не раз сам зазначає¹¹⁾. Головне, що йому допомогло простежити ритмічну й методичну будову дум, це записи їх мелодій; стало можливим простежити й речитативний характер, відношення мелодії до тексту та рухливості життя та групування варіантів. А головне, що зазначає Колесса, це що лише тому „можна стало означити відношення між змінливою речитативною формою дум і постійним розміром строфових пісень, межі думами та іншими візрцями рецитованої поезії, що могли мати вплив на генезу дум...“ Висновки в нього ті, що архаїчні признаки в мелодії й ритміці дум вказують на глибоку старину кобзарських рецитацій та на їх тісне споріднення з найстаршими зразками української народної поезії, до яких належать безперечно похоронні голосіння.

Яким же шляхом іде Колесса?

Шлях тут у нього — звертання уваги на форму думи.

У свій час Потебня довів, що розмір української пісні — це дванадцяти-складовий, з цезурою посередині. Дальші уваги Потебні такі: „Отдых есть цезура, совпадающая с синтаксическим делением, т. е. е. разделяющая

¹⁾ В. Европы, 1893, VI (не IV, як показано у Д. Ревуцького).

²⁾ Живая Старина, 1893, II.

³⁾ Archiv für Slav. Philol., XV, Heft 4.

⁴⁾ Заметки о разных методах изучения народных мр. дум. Э. О. 1895, XXVII, 108.

⁵⁾ До питання про стосунок укр. дум до південно-слав. епосу. З. Н. Т. в К. 1908, II, 239.

⁶⁾ В. Перетц. Українські думи (Л. - Н. В., 1907, IV).

⁷⁾ М. Сумцов. Українські думи („Привіт“, 1914).

⁸⁾ Рідний Край, 1909, ч. 36.

⁹⁾ В записках Шевч. та матеріалах по укр. етнології, 1910 — 13 р. У Лисенка маємо лише поодинокі записи мелодій дум.

¹⁰⁾ Записки Н. Т. ім. Ш. CXXX — CXXXII.

¹¹⁾ Цитуються *passim* „Малор. песня по сп. XVI в.“, рец. на Голов. і „Об'яснення мр. песен“.

или два (редко больше) предложения, или две относительно самостоятельные части одного предложения; с одной — сказуемое с подлежащими, с другой — объект со своими определениями или неопределенное с дополнениями и т. д. Ни количество тонических ударений (т.-е. ударений отдельных слов), ни их место неопределено: в полустушии их может быть от одного до четырех. Говорить здесь о ямбах, хорях и проч., хотя бы и тонических, нет другого основания, кроме школярской рутины. Единственный метр есть именно полустушия...“ У другім місті він каже: „Песня слгається по образцу прежней, т.-е. примыкает к ней своим напевом и стихотворным размером“. Потебня подає цінніші вказівки для класифікаторів народніх пісень¹⁾, доводячи, що підставою для класифікації можуть бути лише формальні особливості. Існують сталі групи. З них поперед усього треба зазначити колядки (розмір 5+5), потім веснянки, весільні пісні, коломійки й таке інше. Всі так звані любовні, побутові, сімейні пісні повинні бути розподілені по мотивах і особливо по розмірам. І Колесса, як ми бачимо з його студії, розглядає пісенний матеріал по тій самій ритмічній основі й мелодійній будові. Він одразу зазначає, що думи своїм свободним складом і нерівномірними віршами вже на перший погляд відрізняються від звичайних народніх пісень, — вони творять окрему групу. В піснях вірші виказують сталий розмір, з правильною цезурою. Наприклад:

Ой, місяшо, / місяченьку, // не світи нікому,
Тільки мому / миленькому, // як іде додому.

„Маємо, — каже Колесса, — тут сталий розмір: 4 + 4 + 6“.

Отже, в думах він бачить інакшу річ: несталий розмір, цезуру, що не має сталого місця:

Ой, на Чорному морю — 7 складів
Ой, на камені біленькому — 9
Там сидів сокіл ясенський — 8
Жалібисенько квилить - проквіляє — 10
А на Чорное море спилна поглядає — 13
Шо на Чорному морі — 7
Все недобре починає — 8.

Ці сім рядків з характерним зворотом, мелодії та протяжною нотою при останніх складах останнього слова „по-чи-на-є“ дає неначе строфу. Дальші періоди в думі зовсім інакші, не подібні один до одного. І кожний з них так само закінчується характеристичною затримкою, за якою йде перегра на кобзі. В думах зовсім немає таких правильних строф, як у піснях. „Зате, — каже Колесса, — кобзарська рецитація виказує поділ на різновидні, більші й менші, групи віршів, періоди або тиради, з яких кожна залишає заокруглений образ, закінчену думку, подібно як строфа в пісні“.

Рим у думах, за Колессою, також має всі ознаки архаїчності, не виступаючи з такою правильністю, як у новіших піснях. Часто бачимо групи стихів з однаковим дієслівним римом, потім рим зникає і знову з'являється. Це нагадує обрядову поезію, поезію архаїчну, коли рим ще не опанував укр. народню поезію; те-ж бачимо в колядках, весільних піснях, промовах весільних сватів та в голосіннях. Різницю між думами та піснями Колесса бачить також у мелодії. Пісенна мелодія вкладається в такти, що ділять її на рівномірні частинки, в кожній пісенній мелодії повторюються ритмічні мотиви, кожний вірш пісні підходить під однакову ритмічну схему. „В думі-ж немає рівномірних тактів та повторювання ритмічних мотивів: кожн-о-му віршові думи відповідає одноцільна, не розділена на тактові часточки

¹⁾ Рец. на зб. Головацького, стор. 40.

фраз мелодій. Це не мелодія, а радше співана декламація; ця мелодія пристосована до вимог тексту думи¹⁾.

Це — музикальний речитатив; кобзар за кожним разом подає нову відміну мелодії, бо він сам у хвилі співання надає думі музичну форму в її посліднім викінченні пристосованню; отим-то рецитування дум близько підходить до імпровізації. Подібне Колесса висловив і раніш, зауважаючи, що мелодії дум у своїх дрібних нюансах навіть у передачі одного-ж співця підлягають безнастанним змінам, що в текстах дум кобзарі допускають багато менше змін, як у комбінуванні музичних фраз²⁾. Те, що рецитації одної групи кобзарів відрізняються від рецитації групи другої, Колесса пояснює давньою братською організацією кобзарів та лірників, що кореняться глибоко в середній добі, й засвідчує тожко старинність дум. Таким чином, увесь інтерес Колесса кладе на форму думи. Цікаво запримітити, що сам Потебня наглядів особливості форми думи, кажучи про рівномірність складу ліричних народніх українських пісень; він у думах бачить інше:

„Исторические восточно-малорусские думы отличаются неопределенным количеством слогов, преобладанием глагольных окончаний стиха и речитативом под аккомпанемент струнного инструмента“³⁾.

Йдучи шляхом порівняння форми, Колесса робить той висновок, що думи дуже підходять до архаїчних українських народніх творів, а саме які знали свободну форму імпровізації, особливо голосіння. Голосіння, на його погляд, „виявляють у своїй будові й групуванні ту саму свободну форму, що й думи“. Речитативна форма голосінь, так само, як і дум, не зв'язана сталими відношеннями строфи, ані ритмічними мотивами. Що до форми, то голосіння виявляють лише нижчий ступінь того самого рецитаційного стилю, який так буйно розвинувся в думах. „Багато також даних для зв'язування дум з голосіннями є в присутності в обох цих галузях поезії ліризму, поетичного вислову, символіки й мотивів. Ліризм дум старіших — невідьницьких, опису смерті козака й козацьких похоронів (думи про Коновченка, вдову Сірка, Федора Безридного . . .), такі мотиви, як розлука через неволю, чи „хуртовину“ (думи про М. Богуславку, Сокола, Сестру та брата . . .), чекання в гості з далекої дороги, незнана дорога, порівняння смерті з весіллям, могили з новою хатою, розвіяні надії, горювання самотньої жінки (вдови чи сестри), згадка про птах-посланців, — це тісно зв'язує думи з голосіннями. Велику близькість дум до голосінь Колесса затверджує вказівкою О. Веселовського на зв'язок лицарського епосу з обрядовими похоронними плачами, а саме у греків та римлян, де були трени, ненії, чи в середньовічну епоху *planctus*, *complantes*. „Голосіння про визначного діяча, — гадає Колесса, — стало потім історичною, баладовою піснею, що переходила у традицію, спліталася з іншими піснями про важні події народнього життя і стало нарешті ланкою якогось циклу“. Нинішні голосіння Колесса вважає лише незначними окрухами багатого колись відділу народньої творчості. Думи-ж у порівнянні з голосіннями — вже високий ступінь у розвої рецитаційного стилю, виплеканого професійними співаками. І коли голосіння відрізняються своїм розміром од штучних віршів, то думи старшої пори тим більш.

Думка, яку раз висловив М. Ф. Сумцов, що ніби думи невідьницькі — це „голосіння за живим мерцем“, знайшла блискучий розвиток у розвідці Колесси. Мусимо додати, що Колесса й тоді, коли подавав аналіз мотивів дум та голосінь, не уникав впливу Потебні, який, відстоюючи необхідність

1) Зал. Шевченка, XXX, стор. 10.

2) Матер. до укр. етнології, XIII, ст. III.

3) Рецензія на збірник Я. Головацького, ч. 45.

формального підходу, переводив також аналізу пісень за мотивами¹⁾. Матеріал, яким орудував Потебня, був широкий, і в наслідку виникали цікаві приклади мандрування мотивів. Колессу аналізу мотивів старіших дум скоріш усього мусила привести його до голосінь з їх тотожними мотивами. Широка до того музична аналіза та аналіза розміру, інакше, аналіза формальна, переконала його у близькості старих дум, що співались, ще по виразу Сарніцького — *modulis lamentabilibus*, до голосінь.

Таке ґрунтовне порушення книжної теорії Житецького однак не виключило того, що він наводить численні вказівки книжних впливів на думи, однак пізнішого часу. Ми не будемо їх повторювати. Для нас було метою показати, що Колесса вник тої хибі, в яку впадали часто другі дослідники, однобічність у котрих полягала в тому, що вони, кажучи словами Потебні²⁾, „игнорируют поэтичность произведений, рассматривая их, как содержание, как летописные заметки и т. д.“ Для Колесси поперед усього були важні форма та мелодія. Потебня зазначив³⁾, що „песня слагается по образцу прежней, т. е., между прочим, примыкает к ней *своими напевом и стихотворным размером*“. У свій час йому прийшлося сумувати, що задовольняючого генетичного розподілення в нас годі було думати за браком встановлення генеалогії мотивів (музичних) і таке інше. Щоб справа посунулася, Потебня казав: „Нужны прежде всего многочисленные собиратели, руководящиеся эстетическими соображениями“. Отже, навіть за Потебнею, Ербен і Сушил навряд чи гадали про велике значіння паралельних історико-музичних та історико-поетичних дослідів. Це на Заході. В нас по-за меншим розвитком музичного розвитку справа стояла ще гірш. Не записувалась музика пісні, а вона часто одна, на думку Потебні, захоронювала від помилок у передачі розміру. Колесса працював у кращих умовах, оперуючи над блискучими по своїй вартості і якості записами мотивів дум. Не гірш стояло і з піснями та голосіннями. Пісенний матеріал скористано зразково.

Колесса майже не торкався історичних коментарів, — його зацікавила форма творів. І він зробив інтересний висновок що до відношення дум до голосінь. Читач його останнього розсліду про думи зразу знайомиться з тим, відкіль Колесса розпочинає роботу. „Повна недостача записів кобзарських рецитацій, — каже він, — спричинила відтак велику прогалину в досліджуванні дум, особливо-ж їх віршової і музичної форми. Оттим-то й проби подати ближче означення дум, не виймаючи навіть такої основної студії, як Житецького, не вдовольняють, не охоплюють тих признаков, що для кобзарських рецитацій такі типові й характеристичні; дефініція дум виходить надто загальна й неясна; досі не переведено й не в'яснено навіть границі між думами й піснями; в результаті виходить переплутування дум із піснями, що вражає особливо в наукових працях⁴⁾. І справді. Ще Максимович поставив питання, що з себе являють думи⁵⁾. Звернено багато уваги на зміст; значно пізніш, повторюємо, бралась на увагу теорія Житецького. Не відкидаючи книжних впливів у думках пізніших, Колесса шляхом аналізу форми й мотивів довів народність старіших дум, відносячи їх до того розряду пісень, до якого належать голосіння. І це має принципове значіння от у якому ще випадку. Потебня нагадував про необхідність правильної класифікації. Отже, Колесса визначає категорично ті ознаки, яким

1) Рецензія на збірник Я. Головацького.

2) *Op. cit.*, стор. 41.

3) *Ib.*, 42 — 43.

4) Сочинения, II т. „Что такое думы“, стр. 458 — 462.

5) Рец. на Голов., стор. 44.

підлягає дума; завдяки цим ознакам ми вже не змішасмо її перш усього з історичною піснею. А це в значній мірі заспокоює майбутніх дослідників дум.

Цікаво, що Колесса, порівнюючи думи (і також із формального боку) з фінськими рунами, сербським епосом і московськими билінами, зазначає, що всі ці твори являють чотири окремі типи рецитаційного стилю і, коли руни, сербські героїчні пісні та биліни заховують рівномірність віршів, постійні цезури і правильне складочислення, а в мелодії тактовий поділ, чому підходять більше до пісень з рецитаційним відтінком, то в думах рецитаційний елемент є найбільш розвинений і з найбільш розвинутою формою. І на цьому більш зупиняє увагу Колесса. Впливи західні, вплив школи менш цікавлять його, він не подає також історичних коментарів. Зацікавившись формою, він стежить лише за змістом, щоб-то мотивами дум, помічає велику подібність їх до голосінь. І в цьому напрямі він працював не перший рік, старанно підготовлюючись до розвинених далі наслідків думок.

Ще раніш¹⁾ Колесса пішов проти теорії Житецького, що ніби форма дум є результат співділення шкільних і народніх впливів, і висловився так, що „немає потреби коначно звязувати появу дум із школою XVI ст., коли старці-сліпці мають своїх протоплястів у старинних каліках, перехожих (в репертуарі яких слідно теж літературні впливи²⁾), а для форми дум знаходимо прототип у „Слові о п. Ігоревім“. Появу кобзарів-рапсодів, на думку Колесси, можна посунути значно раніш XVII ст., тому що кобза відома була на Україні ще за часів половців; також перші звістки про думи впадають на самісінський початок XVI ст. (Сарніцький. *Annales*, 1506). Школа ще тоді розвинена не була. Немаловажним вважає Колесса й той факт, що XIX століття вже не оспівано в думах. Чому-ж це так? Відповідь подають самі кобзарі. Вони визнають, що „малі старці настали“, а колись жили „старечі королі“, що заводили в себе цілі школи учнів-співаків. Новіші кобзарі страдили зі свого репертуару типові й характеристичні зразки, щоб-то думи. Тоді-ж Колесса наблизив думи до заводів похоронних (не даючи на цей раз, правда, повної аналізи). Більш він зупиняється на вказівці близькості дум до „Слова“. Тут він не стає проти Житецького, який також говорив про подібність дум до „Слова“. І тут, на його думку, пояснюється також впливом старечих чи співацьких шкіл: „Епічні рецитації... вимагали спеціального приготування, довгого вивчення не лише піснених текстів, але й ігри на інструменті, притім давали широке поле для імпровізації. Певна річ, що дружинний епос (так, як і пізніші козацькі думи) плекав спеціальний стан співаків-рапсодів, що були попередниками пізніших кобзарів-бандуристів³⁾“. Свобідну форму епічних рецитацій Колесса пояснює тим, що вони призначалися для виголошення одним співаком. Правильна-ж пісенна строфа і з рівномірними стихами й симетрично розкладеними колінами з'являється лише в усіх хорових піснях, починаючи з обрядових: колядок, шедрівок, веснянок, купальських пісень, обжинкових та весільних. Тут не залишається нічого для волі поодиноких співаків, бо інакше вони-б розійшлися в хоровому співі (виключення є, додає Колесса, але зрідка). Твердження Драгоманова⁴⁾, що національна українська пісня більше сольова, ніж хорова, не порушує гіпотези, тому що „всюду народню пісню може співати хор, так як співають пісні на вулиці, на вечорницях то-що“.

1) Ритміка укр. народніх пісень, „Зап. Шевч.“, т. 71 (1906, III).

2) *Ib.*, стор. 57.

3) *Ib.*, стор. 90.

4) Псування укр. пісень. Збірник філ. секції Н. Т. ім. Шевч. III, 193.

Що можна додати? У ту категорію, той розподіл, до якого, за Колесою, зараз можна віднести думи старішого періоду, є, на наш погляд, окрім голосінь і так звані жебранки, а почасти й рекрутські, може, пісні. Що до останніх, то генеза їх однакова. Потебня¹⁾ наводить спостереження Aigner'a²⁾, який каже, про рекрутські пісні, а скоріш ті пісні, які приспівували мад'ярки, коли їхніх синів брали у некрути. Aigner прикладає до них влучно термін „Klagenmelodien“³⁾. Те-ж спостерігається в румунок та сербіянок. Цікава дрібниця: співачки, каже Aigner, сідали на землю та заводили пісні. Як це нагадує вирази Сарніцького (1506 р.): „Voce lugubri et gestu canentium in utramque parte motantium... dumas (elegiae) canuntur“. Оці старі думки, які чув Сарніцький, були, як відомо, голосіннями над двома погибшими братами: „Per idem tempus duo Strusii fratres, adolescentes strenui et bellicosi, a Valachis oppressi occubuerunt. De quibus... nunc elegiae, quas dumas Russi vocant, canuntur“. Поки не було книжного впливу, дума вбирала в себе народній елемент — особливості голосінь, які їй надали відому добре форму. Отже, голосіння зоставалися і розвивали деякі мотиви більш, ніж думи. А думи, що ставали репертуаром спеціальних рапсодів-бандуристів, відмежили собі оспівування сумних проявів боротьби України зі степом, татарами, турками. Через те, що боротьба була вперта, цей розділ поезії мусив розвинути широкі, буйно. Утворюючись своєрідний епос. Епос цей зацікавив потім людей школи, які часто були синами народу, обвіяні впливом тої самої народної поезії і також переносили на собі тягар життя — вже другої епохи. Вони не могли не зацікавитись елегічними думами, піснями сумного настрою. У старих звістках про думи (з XVI ст.) є такі вирази: „zalosnie dumy“ або „dumy kwili“ (про снівання дум), „Russkie lamenty“, „elegia rycerska“, „elegias, quas dumas Russi vocant“. Все це наближує думи до елегійної поезії; з другого боку, пригадаймо численні вказівки на велику кількість в українському старому післменстві XVI—XVII ст. так званих „плачів“ за різними, типовими для того часу назвами, як Lament, Lacrimae, Трени, Жалі то-що, де почувуються й народньо-поетичні елементи. Відомий „Тренос“ М. Смотрицького теж не уникає від цього впливу. Можна знайти його навіть у промовях (наприкл., у Радивіловського). Думами, плачам, голосінням у народній поезії відповідали різні твори елегійної поезії штучної. Був один настрій у суспільстві; воно було об'єднано в деякій мірі, особливо коли менш почувалась боротьба класова, що часом таки брала своє. А коли були подібності в настрої, були підстави запозичень елементів творчості. Скоріш, гадаємо, книжна людина запозичувала в народа. Думи пізнішого періоду є, сказали-б ми, напівнародні, а не напівкнижні. Народна творчість захопила цілком старіший період боротьби, — розуміємо утворення дум про невільників, взагалі старіших. Потім, кобзар не цурався напівкнижних дум (нагадаймо, що й у пізніші часи, геть до наших, спостерігається переймання народом пісень окремих авторів). Зараз ми маємо ще можливість чути ці думи обох періодів од сучасних бандуристів, музичний консерватизм яких не досить міцний що до виконання дум. Однак є ще один розділ народньої творчості, який слід мати на увазі і який близький до голосінь, споріднених із думами. Це згадані нами так звані „жебранки“. Ми розглядаємо їх, беручи на увагу, за Потебнею, форму й мотиви, теж як один із прикладів „патетичної лірики“ (цей термін дуже влучно приклав зараз до дум

¹⁾ Рец. на зб. Головацького, ч. 42, ув. I.

²⁾ Aigner. Ungarische Volksdichtungen, 1873, XIX.

³⁾ Нагадуємо термін дум у старі часи: elegiae, lamenty.

М. С. Грушевський). У нас є численні цікаві записи жебранок. „Жебранки“, — це - б ми сказали, — є голосіння над самим собою, над своїм безмежним горем — у сліпця чи в каліки. Можна запримітити, що це теж імпровізації речитативного характеру; їх розмір (хоч і не цілком), періодизація, будова взагалі значно подібна до дум: ті-ж нерівномірні вірші, нестала цезура то-що¹⁾. Можна гадати, що тут ще один із яскравих прикладів, як будова словесна залежить од змісту й настрою людини. Хвилювання, спазми, думка про безмежність страждання впливає на можливість імпровізації різної сили й колориту. Цікаво, що кожна жебранка, оскільки ми мали змогу переконатись, являє з себе раз-у-раз один (зрідка два) окремий період, і жебранку лише повторює його з варіаціями. Наводимо приклади. Візьмімо жебранку, записану В. Боржковськими на Поділлі²⁾.

Добродітелі | милостиві (10),
 Діброточки | праведні (8),
 Отцеві - богу | спасительні (10),
 А простріть - же ви | руку дающую (11),
 Подайте, мамую, | що милость ваша (10),
 Подайте - ж на отче - наш святий | на обмоденне (14),
 Своїй душі | на спасенне (9),
 Ах майте - ж, моя мамую, | жалість надо мною (13),
 Над моєю | нищетою (8).

 Не бачу - ж я, мамую, | як сонечко сяє (11),
 Не бачу - ж я, моя квітю, | як день божій минає (14),
 Не бачу, мамую, | як вечерок, моя квітю, примеркає (17).

Або: А заслонило - ж мені оченьки, | заслонило (14),
 Як клиновим листом | застелило (10).

Кількість складів нерівномірна (від 17 до 8), цезура нестала (після складку 4, 5, 7, 9-ої). Є період.

Ще більш яскравий приклад³⁾:

Ой ви, паноченьки наші, | милосердні (13),
 Благодітелі наші | рідненькі (11),
 А подайте - ж мені, | каліці нещасному (13),
 А подайте - ж мені, | невидящому (11),
 Хоч хліба кусочок (6),
 Хоч маненький шматочок (7),
 Не могу я вам, | милосердні (10),
 А нічим послужити (7),
 Не могу - ж я вам, | милостиві (9),
 А ніяк заробити (7),
 Ой не бачу - ж я, голубоньки, | а світоньку ясного (16),
 Ой не бачу - ж я, голубоньки, | ані сонечка красного (17),
 Ой дайте - ж мені, милосердні (4),
 Не откажіть - ж ви мені, | милостиві (12),
 Нехай вам | господь святий помагає (11),
 Подайте - ж хоч кусочок (7),
 Рідненькі (3)

Коли є в жебранках загальні подібності, які можуть їх односити до других форм патетичної лірики, то, може, не завжди ми знайдемо в них високу художність, як це бачимо в думах та голосіннях. Отже, пояснюємо

¹⁾ Є подібності часом і в мотиві.

²⁾ Київськ. Стар., 1889, IX.

³⁾ З нашої збірки.

тим, що тут менш усього може брати долю вивчення. Старечі цехи, які зараз, правда, підупали, виучують лише лірницькому репертуару, переважно псальмовому, голосіння довгий час колись було ролею голосільниць, що вдосконалювали їхню форму, жебранки - ж, які, повторюємо, говорили про власне горе сліпця, скоріш усього й мусили бути імпровізаціями.

В епіграфі до нашої статті ми поставили думку О. Потебні, що слово дає волю нашому хвилюванню, — жебранка це постійна періодична скарга сліпця перед „добродіями милостивими“ на свою долю; може, на її форму й мають часом вплив які другі жебранки, однак є і простір власної імпровізації. Зміст її однаковий і надається самим сумним життям жебрака. Він тут виступає соло; а коли-ж бачимо групове жебання, то знову помічаємо той самий рецитатійний стиль, і лише часом неначе він нагадає стиль пісенний. Перевага однак за рецитацією: бере своє імпровізація, якої форма залежить цілком од того самого патетичного елементу, який є в основі й голосіння й думи. Це є оповідання про каліцтво, злидні. Оповідання завдяки патетизму набуває напівпісенного характеру. І це факт того-ж порядку, який є в старо-арабських макамі. Колеса бачить у них ту-ж нерівномірну форму, як і в думках, навіть із дієслівною римою:

So schloss er den Brief.
Und das Wort im Munde seiner Tadler schlieft,
Seines Beifalls Gemurmelfief
Durch die Versammlung. Und sie rief . . .
.....¹⁾

У того-ж Вестфалі наведено думку, що поетичні твори, в котрих не переведено ніякої ритмічної норми, стоять на первіснім ступені в розвої поетичних форм, який породила поезія всіх індо-германців²⁾. Чи не є такою-ж первісною по своїй формі жебранка? Вона сама по собі не йде в широкі кола співця звичайного, не стає в репертуарі якихсь хорів, їй немає потреби набувати правильного розміру³⁾, вона зостається при своєму розмірі — рецитатійним. Патетизм його підтримує. Отже, подібний факт ми знаходимо і в думках, лише з тою відміною, що сліпця-жебрака заступає сліпець-бандурист, що співає думи — теж своєрідні голосіння вже зі змістом історично-побутовим. Треба також мати на увазі той факт, що історична пісня може стати побутовою, побутова — історичною. У часі утворення дум старіших, невільницьких ці думи були творами побутового змісту, як були тоді побутовими явищами й ті факти, про які вони опіювали. Оповіданням про ті факти було надано речитативного характеру, що запозичено скоріш усього в голосін. Співець-бандурист складав голосіння великого розміру; старечий цех допоміг згодом розвинути форму думи, вдосконалити її. Отже, коли пізніша дума вбирала в себе, може, книжні впливи, як це робили й російські біліни, то чому дума старіша не могла вибрати разом із рисами голосін і рис жебранок, хоча й що до настрою? До того-ж думу співав сліпець, який добре розумів психологію свого товариша, теж сліпця, до того-ж часто бандуристові доводилось у скрутний момент і жебрати; це ми бачимо й у наш часи⁴⁾ (причиною, між іншим, буває втрата голосу). Ягич зазначав, що форма буває в народніх піснях дуже консервативним елементом і зостається непорушною навіть при зміні змісту. Ми знаємо з прикладу дум, голосін та жебранок, як

¹⁾ Наведено у Вестфалі — *Metrik d. indo-germ. Völk.* в нім. перекладі, передаючи вірно пост. форму арабського оригіналу.

²⁾ *Metrik der Griechen*, 1868, II, стр. 13.

³⁾ Та й не по силі обробка її окремою співцю.

⁴⁾ Слав. Ежегодн., 1878.

змінювався цей зміст — від історично-побутового до особистого (жебранки), правда, маючи подібність у настрої і мотиві (у жебранках — скарга); форма однак зоставалась, бо підтримувалась елементом у всіх випадках — патетизму, хвилювання. Він і утримував думу, голосіння й жебранку в межах рецитації. Що до останньої, то, повторюємо, ми не зазначаємо, повної подібності до думи: форма її менш оброблювалася, життя кожної жебранки припинювалось зі смертю окремого жебрака. Голосіння (не кажемо вже про думи) передавалось з уст в уста, і таким чином ішла його еволюція. Життя жебранки було коротким. І тому не можна чекати від неї вдосконалості форми, і тому вплив її на думу був замалий, обмежувачись лише дрібницями, окремими якими виразами то-що.

F. YEROFEYEFF

PROFESSOR POTEBNYA'S METHOD IN THE RECENT WORK OF F. KOLESSA CONCERNING THE „UKRAINIAN DOOMY“

(Lyrical epic-songs)

The author of the article hints at the successful results of professor Potebnya's method applied to the study of Ukrainian „doomy“. Leaning upon that method Mr. Kolessa proves the analogy between the reveries (doomy) and the popular funeral bewailments, directing his attention to the singularities of the rhythms and subject. To the theories of literary influence he gives way only when explaining the reveries of the latest period. The author tries also to compare the reveries to the blind beggars' laments, which are in a certain way resembling to the funeral-dirges too.

До поняття „речення“

Суперечка за зміст наукового терміну своєї рації набирає лише під поглядом одного основного завдання — практичності його в дослідчій роботі. З істоти - ж, либонь, зрозуміло, що будь-який термінологічний ужиток слова є вільним та й викликає завжди найбільш творчий семасіологічний процес — називання. Терміни у відношенні до інших слів заховують — і саме в такому лише разі вони є терміни в достатньому значінні слова — поглядну свіжість називання й залежну від неї ясність складу визначуваних ними розумінь. Котрі з них одначе надто довго жили, ті підлягають загальному законові зістарення: давність утворення визначає перехід їх на слова взагалі з характерним для останніх елементом пасивності засвоєння та відчуття доконечности звязку словесного символу з його змістом. Умовність природи символу заступається в того, хто користується зістарілим терміном, своєрідною більшою чи меншою вірою в *realia*, що за ним криються та що їх належить досліджувати саме в межах звичайного слововжитку. Отже, спроби досконалішої обробки розумінь та вживання нових термінів сутикаються в разі такого довговікового життя попередніх із психологічними підставами зазначеного порядку: ба й існування суперечок що до змісту термінів завжди майже подає гарні зразки того, що й серед наукових кол немає нахилу відмовляватися від звички до вживаного, приносячи їй у жертву переваги називання. З цим доводиться серйозно рахуватися, як із майже незапобіжною прикметою історії науки, та й не відмовляватися від перегляду змісту термінів, оскільки можливо, вважаючи на їх традиційний ужиток.

Найудалішою, на мій погляд, спробою зберегти термін „речення“ (в рос. „предложение“), надавши йому і доцільного і в істоті не відірваного від традиції змісту, була спроба О. О. Потебні („Из записок по русской грамматике“, 1, Введение... Вид. 2-ге, 1888 р., стор. 75 і далі); отже, ті наукові контроверзи, що останніми часами зайшли були довкола цього терміну та надаваного йому змісту, мені здається найзручнішим переглянути в звязку з властивим О. О. Потебні підходом. Що саме лінгвіст в означенні речення може вважати для себе доцільним, це Потебня сформулював у словах: „Кто определил бы предложение, напр., русского языка, как словесное выражение психологического суждения, сказал бы так же мало, как тот, который бы определил Сократа, как особь зоологического вида *homo sapiens*, или нынешнее государство, церковь и т. п., как человеческое стадо. Конечно, малосодержательные определения легче. Внимание останавливается преимущественно на таких чертах предложения, которые в течение веков и тысячелетий кажутся неизменными, и таким образом возникает определение, одинаковое для многих периодов даже не

одного языка, а многих. Такое определение может быть верно, но для исторического языкознания оно значит то же, что для истории вообще мнение Экклесиаста: „То было, то и будет; и что делалось, то и будет делаться, и нет ничего нового под солнцем“ ... Интерес истории — именно в том, что она не есть лишь бесконечная тавтология“ (стор. 77). Лінгвіст, отже, шукає такого означення речення, що давало б конкретні граматичні прикмети в межах даної граматичної системи; ба й термін *речення* має бути ускладнений у пристосуванні до лінгвістичної родини, языка, доби, що до них його прикладається, вказівкою на специфічні риси. Кажучи словами О. О. Потебні, „так из основного взгляда на язык, как на изменчивый орган мысли, следует, что история языка, взятого на значительном протяжении времени, должна давать ряд определений предложения“ (ibid.). Закінчуючи свої міркування, О. О. Потебня формулює ту конкретну ознаку індо-європейських мов¹⁾, що становить мінімум речення: „... мы замечаем в этих последних, что главное (независимое от других) предложение невозможно (кроме случаев отщипления глагола) без *verbum finitum* (т. е. глагола в тесном смысле, без причисления к нему причастных форм), что само по себе *verbum finitum* составляет предложение. ... Поэтому, определивши такой глагол, тем самым определим минимум того, что должно заключаться в предложении этих языков“ (стор. 77—78). Maximum означення речення був би, за Потебнею, „синтезом синтаксиса данного языка“ і досягався б „по мере внесения в минимальное определение предложения черт, зависящих от других грамматических категорий, кроме *verbum finitum*“ (ibid., стор. 78. Примітка).

Вжиті мною вище слова: „термін *речення* має бути ускладнений“ надають деякого додаткового змісту до сказаного Потебнею; отже, з захисту того положення, що за ними криється, а zarazом із аналізу однієї з найважливіших контроверз я й бажав би почати.

Певна річ, Потебня слушно говорить, що означення речення, як „словесного виразу психологічного розсуду“, дає замало, та протє в ньому або коло нього доводиться шукати вихідного пункту — *generis proximi* розуміння що, не усталивши його, ми ризикуємо не знайти потрібних нам межових віх.

На шляху конкретизації змісту традиційного терміну обмеження наперед повинно торкнутися психологічного змісту речення, і питання про те, чи слід „психологічний розсуд“ брати й надалі, як *genus proximum*, а чи не зручніше взяти щось вужче та ближче до психологічної природи словосполучень, що заміщують у собі присудок (про останні нижче), не слід оминати. Це питання приводить нас безпосередньо до двох інших: по-перше, як належить поставитися до науки про позбавлені присудковості речення та, по-друге, чи годиться, з міркувань методологічного характеру, до означення речення заводити не самі лише прикмети його психологічної характеристики, добуті з вивчення його граматичного складу, а брати хоча б, як *genus proximum*, психологічну характеристику з певними елементами довільності.

Означення речення, що ми їх знаходимо по найвпливовіших під науковим поглядом книгах, подають, звичайно, широку, іноді надто широку психологічну базу. При практичному прикладанні своїх означень авторам раз-у-раз доводиться доповнювати їх прикметами - обмеженнями — побічне свідчення відчуваної ними неокресленості означень, як таких.

„Речення є мовний вираз, символ того, що в душі бесідника відбулося сполучення кількох уявлень чи групи уявлень, і засіб дане сполучення даних уявлень викликати в душі слухача“ (Г. Пауль)²⁾.

¹⁾ У 1-му виданні, ст. 101, зам. „наших языков“ певніше „арийских“.

²⁾ Н. Paul. Prinzipien der Sprachgeschichte. 4 Aufl., 1909. § 85.

„Речення є язиковий вираз довольного розщепління цілокупного складного уявлення на його складові частини, поставлені в логічні відносини одне до одного“ (В. Вундт)¹⁾.

...На речення ми не повинні дивитися так, як то є за звичай по граматиках, а повинні добачати в ньому повновиразного організму, що буває як у найпростішому вигуківі, так і у величезній поемі“ (Б. Кроче)²⁾.

Останнє означення — зауважу принагідно — широкістю обсягу нагадує старе означення Вундерліхове („Der deutsche Satzbau“, 1862), цитоване Вундтом (Op. cit., s. 234): „Речення є вихідна форма (Urform) словесного виразу, що може сягати (sich... erstrecken kann) від простісінського оклику „О!“ до складного словесного комплексу (Satzgebilde) філософа“³⁾.

Обмеження на зразок таких, як от ми знаходимо у Б. Дельбрюка — „Речення є здійснений в артикульованому язyku вираз, що уявляється бесідникові й слухачеві звязною й довершеною (abgeschlossenes) цілістю“⁴⁾, у Л. Зюттерліна — „Здійснений у фонетичній розчлененості (in gegliederter Lautgebung) вираз уявлення, комплексу уявлень (Vorstellungsmasse), а також звязку двох уявлень або двох комплексів уявлень, що їх бесідник та слухач уявляють звязною й закінченою цілістю“⁵⁾, у Мерс-Любке — „Слово чи група слів, що уявляються у виповідженій мові цілістю“⁶⁾, — що заводять момент закінченості (пор. також означення Кроче), становлять уже деякий поступ до конкретизації змісту, остільки принаймні, щоб дати можливість розумінню речення не збігтися з розуміннями язика або язикового виразу взагалі (порівн. Д. Н. Кудрявський. „Введение в языкознание“. 1905, Изв. Отд. русск. яз. и слов. Акад. Н., IX, ст. 75). Та й останні означення непридатні, на мій погляд, стати за genus proximum речення. Хто підходить до терміну „речення“ таким чином, той може цілком слушно добачати слідом за А. Мейє („Введение в сравнительную грамматику индо-европейских языков“. Перекл. Д. Кудрявського. 1914, стор. 329) іменого речення у кличній формі, якої вжито когось поклікати, як от, наприклад, лат. Aule (пор. також К. Бругманн, Kurze vergleichende Grammatik, § 858), або вважати разом із Д. Кудрявським (Op. cit., 113), що „Хорошая пгода“ або „Шопот. Робкое дыханье. Трели соловья“ то-що є речення та що речення можуть існувати без присудку⁷⁾. Традиційний ужиток слова в цьому разі не дає нам опертя, то-ж коли Д. М. Кудрявський говорить: „Во всех школьных грамматиках можно найти утверждение, что предложение не может существовать без сказуемого. Однако едва ли это так. Во всяком случае и в разговорной речи, и в литературе предложения без сказуемого встречаются очень часто“, або „Мне кажется, что такие предложения без глагольного сказуемого имеют одинаковое право на существование, как и предложения безличные“ (ibid.), — так ті, хто, не заперечуючи, як і він, прав на існування таких-от слів та словосполучень (про що нижче), звикли до іншого слововжитку, можуть зажадати для них особливої назви. Саме тут ми щільно підходимо до питання, в чому шукати прикмети — обмеження, коли нам доводиться вирішувати, чи становить собою речення

¹⁾ W. Wundt. Völkerpsychologie. Die Sprache. B. I. Dritte Aufl. 1912, s. 248.

²⁾ Бенедетте Кроче. Эстетика, как наука о выражении и как общая лингвистика. I. Перев. с 4 итал. изд. 1920, стор. 164.

³⁾ Не наводжу оригінального означення Ван-Гіннекена (Principes de Linguistique psychologique, 1907, § 735), бо воно вимагає докладних попередніх роз'яснень.

⁴⁾ B. Delbrück. Vergleichende Syntax. I, 75 (Grundriss d. vergleich. Gramm. d. indo-germ. Spr. III).

⁵⁾ L. Sütterlin. Die deutsche Sprache der Gegenwart. 1900, s. 306.

⁶⁾ W. Meyer-Lübke. Grammatik der romanischen Sprachen III, s. 307.

⁷⁾ Зюттерлін (loc. cit.), як і ще дехто, ладний розуміння речення застосовувати й до слів-вигуків, зводячи, таким чином, до нічого навіть обмеження фонетичним розчлененням.

дане слово або сполучення слів. Ці прикмети - обмеження може бути дано або в заумовленій заздалегідь прикметі *формальній* — присудковій, з докладно зазначеними її рисами, або в *більш чи менш вузькій психологічній природі* тих сполучень, яких у їх словесній формі називається реченнями. Є насамкінець ще дві можливості, що їх визначу далі.

На перший шлях став О. О. Потебня. Отже, під поглядом його означення „Шопот. Робкое диханье. Трели соловья“ не становлять речень. Лишаючись при даній О. О. Потебнею конкретній прикметі, ми набуваємо непохибної підстави для такої кваліфікації прикладів Кудрявського. Мушу одначе зазначити, що сам Потебня в думках, накреслених у примітці на стор. 78 — 79 „Из записок“, подав можливість, на мій погляд, надто великого тлумачення свого означення та прибрав точку погляду, яку вважаю потрібним засуперечувати, виходячи з одного глибоко слушного з його - ж таки постулатів. Виходячи з обов'язковості в реченні присудку, О. О. Потебня взяв під критику заперечення О. Попова („Синтаксические исследования“, 1881 р.), що ібачав у сучасному мові одночленні речення, — ці речення становить саме ім'я у випадках, на зразок: „Пожар!“, „Пора!“, „Сором!“, у кличних формах, переліку, назвах - заголовках. З великою довідною силою Потебня довів для цілого шеругу випадків *непервостатність* позбавленого присудковості вживання таких слів та словосполучень (пор. з його аргументацією багато дечого в тому - ж напрямкові у В. Янча (Beiträge zur slavischen Syntax. Denkschriften der K. Akademie d. Wissenschaften in Wien. B. XLVI. 1899, s. 13) та у Я. Розвадовського (Wortbildung und Wortbedeutung 1904, s. 78 — 79); але вони існують нині, як вираз особливих груп психологічних явищ, деякі мають особливі сфери мови, де їх уживається (поетичний мови та инш.)¹⁾, то - ж і історія для них, коли - б навіть дійсно їх не було за вихідного моменту²⁾, може застосовуватися лише у випадках їх пояснення, а не означення, бо у згоді з методологічним постулатом О. О. Потебні значіння форм означається за тим, що з ними зв'язується тепер, а не за тим, що з ними, можливо, зв'язувалося було в минулому (пор. Ор. cit., 76, 417 та ин.; також Кудрявський. Изв., VIII, 412). Інша справа, коли - б можна було гадати разом із Ягичем (ibid.), що порізнення типів, позбавленого присудковості та присудкового, сходять лише на те, що перший з'являється за особливих психологічних умовин, які паралізують повноту виразу — в разі розхвилювання, здивування, остраху, радощів або - що, та що недостатнє дієслово надолужується (ersetzt wird) виразом обличчя, інтонацією, рухами то - що³⁾. Однак це не завжди так є, і, напр., зразки Д. М. Кудрявського під таку характеристику не підходять. Інший шлях, що дозволив - би відповісти на питання, чи є реченням „Шопот. Робкое диханье. Трели соловья“ та под. — надати більш означеного змісту психологічній базі „речення“ на відміну від інших типів слів та їхніх сполучень. Сама суперечка про можливість речень без присудків показує на те, що традиційно термін зв'язувано власне з психологічно двочленним типом, то - ж в інтересах більшої конкретності змісту його буде практичним у цьому розумінні й залишити⁴⁾. Коли - ж такі умови існують,

¹⁾ Пор. „Поздняя осень. Грачи улетели“, „Глухая степь. Дорога далека“. „Луг. Ріка. Зелена віка. Ритми сонячника“.

²⁾ Що до цього я й тепер сумніваюся. Пор. також: Зубати (Rocznik slawistyczny, II, 1909, стор. 12), Я. Лось (Skladnia zdania. Encyklopedia polska, III, st. 193) та инш.

³⁾ В істотному таке саме розуміння й у Я. Розвадовського (Ор. cit., 70), що говорить про „relativ eingliedrige Affektsätze“.

⁴⁾ Б. Дельбрюк у „Grundfragen der Sprachforschung“ 1901, 145 радить для ширшого поняття взяти терміну „вираз“ (Ausserung), закріпивши за „реченням“ (Satz) значіння виразу, принаймні двочленного.

так за психологічний *genus proximum* придатнішими будуть стати означення речень, що містять у собі вказівку на той момент, який означає вихідну двочленність їх психологічного складу: „Речення є мовний результат бінарного аперцептивного розкладу цільного уявлення на оточений і відрізнений члени, що з них другий поставляється у співвідносини (*bezogen wird*) із першим“ (Ян Розвадовський¹). „Речення є таке-слово чи таке впорядковане сполучення слів, що зв'язується з особливим рухом думки, відомим під назвою „предикуювання“ („сказуємості“) (Д. М. Овсянко-Куликовський²) (Пор. ще: П. Ф. Фортунатов. „О преподавании грамматики русского языка в средней школе“. Труды первого съезда преподавателей русского языка в военно-учебных заведениях, 1904, стр. 390 — 391; В. О. Богородицкий. Общий курс русской грамматики. Вид. 4-е, 1913 р., стор. 281 і далі, та ін.).

Природно, що відмінні від предикативних психологічні форми сполучення уявлень у їхньому словесному виразі мають дістати інші назви, зокрема, та характерна надто для поетичного мислення форма розчленених цільних уявлень (форма *називання*), що з-по-між її елементів не відбувається за моменту мови сприймання одного, як даного, а другого, як такого, що наново приходить до свідому і його визначає (предикація), — форма, взагалі кажучи, непитима „прозаїчної“ мові, де майже виключно (за винятком, головним чином, кличних зворотів) *писує форма — розповідь*³) (про *вольову* форму нижче). Мені спадає назвати її виразом психологічно в основі одночленним на відміну від виразів в основі двочленних, предикативних (речень⁴). Що до можливих побоювань за довірливість заводжуваного до поняття речення психологічного змісту, так тут доводиться вважати на умовність самого поняття речення: коли поняття останнього дістаємо вивченням того, що заходить до його складу, то й обов'язково слід умовитися, які саме психологічні елементи належить розглядати, як сферу дослідів, для означення його складу. На захист такого принципу може бути зазначено, по-перше, що велика кількість неграматичних присудків, які традиційно вважалося й вважається за них та які утворюють речення, з психологічного боку на одне сходяться з прибраною базою⁵) та, по-друге, двобічне явище, яким є речення, обов'язково заумовлює також два шляхи вивчення: адже ми не тільки чуємо й аналізуємо засвоєний зміст, а й кажемо, при чому, звичайно, можемо однаково мати рух свідомості, що прибере в мові форми речення, як певного граматичного типу (з присутністю присудковості), або-ж форми в основі одночленного виразу (позбавленої присудковості). Через це не можна, здається, заперекувати, що в першому, напр., разі нам має бути властивим хоч-би невиразне відчуття психологічної природи того типу, до якого ми прямуємо; отже, означаючи його, ми означаємо щось таке, що доконче існує в природі речення.

¹) Dr Jan v. Rozwadowski. Wortbildung und Wortbedeutung, 1904, 81.

²) Д. Н. Овсянко-Куликовський. Синтаксис русского языка. Изд. 2-е, 1912 г., 51 стор. — Предикацію приймаю в характеристиці О.-К. (26 — 30), але в даному контексті без обмеження її специфічними рисами дієслова.

³) До неї в істотному стосується й форма запитання.

⁴) Своєрідні контамінації обох типів становлять фрази такого взору: „Пушкин, это — возрождение, русской музы воплощение“ (Полонський) та под., билінні: „Илья Муромец, сын Иванович, он сиднем сидел тридцать три года“ та под., або в російському, з походження, либонь, галіцизми: „И помчались палadini, крест на раменах“ (Жуковский), „Тоска в душе и скорбь на лице, вошел правитель Иоани“ (О. Толстой); пор. франц. „... elle restait assise, la pensée vide, sans force“, „Louise, le front appuyé sur sa épaule, s'abandonna à une crise de larmes“ (Romain Rolland) та інш.

⁵) Про складний присудок далі.

По-за цими що-йно окресленими двома можливостями стоять: по-перше, означення речення, як відмежованої, самодостатньої, доведеної цілості, по-друге, вказівки фонетичної прикмети такої відмежованості. Так, Л. Мейє означає речення, "як групу зв'язаних між собою граматичними стосунками артикуляцій, що, не залежачи граматично від жадної іншої групи, самодостатні самі по собі"¹⁾, і в істотному таке-ж саме розуміння можемо констатувати в Дельбрюка, Зюттерліна та інш., оскільки "abgeschlossenes" можна віддати по-українському не тільки як "завершене", а й заразом як "відмежоване"²⁾. Вказівка на прикмету відмежованості подає, звичайно, підпору кваліфікувати фрази на зразок "Шопот. Робкое дыханье", кличні форми з додатками прикметниковими чи без них та под., як речення, але разом із нею ми ступаємо на хисткий ґрунт при характеристиці складного речення, бо-ж окремі речення, що заходять до його складу, завжди називалося так, а тимчасом граматичний зв'язок між ними існує³⁾. Ми могли-б, звичайно, сподіватися дістати фонетичної прикмети відмежованості окремого речення, але я не певний того, чи не змусить нас облік конкретних характеристик синтаксичних розділових павз до поняття про речення заводити таке, що зовсім відступає від прикмет словозміни. Це наказує віддати перевагу прийняттю вище прикметам над тими, що є, напр., в означенні П. Диттріха: "Речення є модуляторно-відмежоване (abgeschlossene) звукосполучення (Laufung), за допомогою якого слухача стимулюється відняти те, що уявляється бесідникові таким, яке може бути правильно засвідомленим (richtig anerkennbare), поглядно відмежованим (abgeschlossene) аперцептивним розчлененням"⁴⁾. На фонетичні прикмети при означуванні речень вважає також О. Томсон ("Общее языковедение", 1906, стор. 300). Зазначу також, що традиційне розрізнення повних та неповних речень (пор. так само вчення Вундта про еквіваленти речення. *Opus cit.*, 241 і далі) не дістає нічого або дуже замало у простому факті граматичної незалежності однієї групи артикуляцій від іншої⁵⁾.

Повертаючися до означення мінімуму речення в О. О. Потебні, слід торкнутися ще пункту в ньому, який легко може підлягати критиці, — я маю на оці слова: "Речення є неможливе (крім випадків залишення дієслова) без *verbum finitum*".

Присутність дієслова забезпечує однастайне визнання граматичного сполучення реченням; по-за ними постає питання, які ще граматичні ознаки, напр., для сучасного українського чи російського мови, можна вважати за присудки і, значить, такі, що утворюють речення. Є поширене розуміння, що додає для сучасного російського мови *невідмінювані форми незайменникових прикметників*. Що зближає одначе обидві ці категорії? Характерна риса дієслова, як її означає Потебня

¹⁾ А. Мейє. Введение в сравнительную грамматику индо-европейских языков. Пер. Д. Н. Кудрявского, 1914, стр. 319.

²⁾ У французькому перекладі "Kurze vergl. Grammatik... Бругманна (стор. 660)". "Comme un tout cohérent et défini".

³⁾ Для того, що звичайно розуміється під "складним реченням", мені разом із іншими здається кращим казати про "сполучення речень" із тими чи іншими прикметами зв'язків, ні в якому разі не виключно у формі сполучників та відносних займенників, а й інтонацій, надто у випадках, як от: "Ему оставалось только уйти: все было сделано без него" та под. Пор. О. Пешковський ("Русский синтаксис в научном освещении". 1914 г., 386 — 387 та 391): "Сложное предложение есть сочетание предложений, соединенных союзами, союзными словами или союзами синтаксическими паузами и не раздельных раздельными синтаксическими паузами".

⁴⁾ Philosophische Studien, Bd. 19, s. 93 ff. Grundzüge der Sprachpsychologie. I, s. 87 ff.

⁵⁾ Пор. і W. Wundt, *opus cit.*, s. 234 — 235.

(Ор. cit., 84), та, що воно „ізображає признак во время его возникновения от лица“ або, слідом за Гумбольдтом та Штайнталем, що прикмету подається в ньому уяві „энергическим обнаружением силы, непосредственно вытекающим из действующего лица“. Далі, „в понятие о глаголе непременно входит отношение к лицу, каково бы ни было это последнее: известное или нет, действительное или только фиктивное“ (ib.).

Ознака часу, за Потебнею, є необхідна прикмета присудку, отже, ім'я, як позбавлене такої прикмети, може бути лише *частинною складною присудку*, „то-єсть такого, из частей коего ни одна сама по себе не может быть названа сказуемым“. „Так, хотя в выражении „Мороз показался невелик“ в глаголе и заключен признак „казаться“, представляемый деятельностью подлежащего, но *смысл предложения*¹⁾ не в этом признаке, а том, что представляется возможным другой признак (невелик)“ (курсив мій).

Ім'я, що заходить до складу присудку, є атрибут, який ризикнути від атрибуту в інших його функціях тим, що сполучується із своїм означуванням не безпосередньо, а за допомогою дієслова, „сообщающего в наших языках всему сказуемому грамматическое (формальное) значение времени“; зокрема, „снег бел“ значит „бел *теперь*“ або „*бывает обыкновенно*“ (стор. 104—105). Такому розумінню протиставиться сумнів що до слушності шкільних „подразумеваний“: „снег *есть* бел“, звичайно, є насильство над російським языком, отже, провадити в даному випадкові мову про „дорозумлювання“ безумовно не годиться, бо, як слушно зазначив П. Ф. Фортунатов (Ор. cit., 388—389), „дорозуміватися може таке слово, що його можна та навіть і повинно висловити, коли ми бажаємо цілком виразно висловити свою думку“. Точка погляду О. О. Потебні аж ніяк не заумовлює в даному випадкові обов'язково дорозумлювання (хоча слова: „криме случаев *отрицения* глагола“ і можуть підказати таке розуміння): обсяг асоціацій, що в них живе дане сполучення („снег *был* бел“, „снег *будет* бел“), забезпечує усвідомлення нинішнього часу чи часу взагалі („невластиво нинішнього“) на відміну від минулого й майбутнього. Що це є дійсно так, виявляється при перекладі на мови з присудком-дієсловом: пор. „снiг є бiлий“—„der Schnee ist weiss“, тимчасом як текст на зразок „Шопот. Робкое дыханьё“ нам довелося-би, не ламаючи значіння, передати словами і сполученнями без дієслова.

Асоціативний момент — ось те істотне, без чого не може обійтися вчення про складний присудок і що повинно рішуче відмежувати від дорозумлювання, яке заумовлює наявність доданого слова чи слів²⁾. Не слід,

¹⁾ Цеб-то, інакше кажучи, зміст поняття, що править за неграматичний предикат, виходить по-за межі, дані у формально виявленому дієслові. Через це гадаю, що як не щось інше, так поняття складного присудку унеобхіднює до *generis proximi* речення завести предикацію позаграматичну.

²⁾ Законності „дорозумлювань“ взагалі в граматиці у згоді з Г. Паулем (Ор. cit., § 90) я не заперечую (пор. також Потебня. Ор. cit., стор. 80, 2 ст. низу). Положення Вундтове, що означення (речення) „можливо лише на підставі того, що дійсно говориться, а не на підставі того, що при цьому, може, думається...“, зі спочуттям прийнято Д. М. Кудрявським („Псих. и языкознание“, 63—64) та Є. Будде („Учение Вундта и Пауля о предложении, как основа учения о синтаксисе“. Изв. Отд. русск. яз. и сл. И. Ак. Н. 1910, XV, кн. 3., ст. 137) (інакше Г. Паулем § 90). Воно має в собі серйозну небезпеку занадто вузького розуміння того, „що дане в мові, в його звукових символах“ (небезпеку аж ніяк не для самих-но згаданих поважних учених); пор. учення Вундтове про *impersonalia* (226 ff.) та *imperativa* (276—277). Асоціативний момент є та необхідна реальність людської мови, що по-за її звужуванням ми ризикуємо лишитися не при живих формах, а при їх „препаратах“. Разом із Потебнею (стор. 93) слід сказати, що „общее в языкознании важно и объективно только как результат сравнения отдельных значений, при чем этим общим бывают не сами значения, а их отношения“ (пор. у нього-ж таки, Ор. cit., 34—35).

звичайно, відвертати очей від того факту, що зважування асоціативного моменту має в собі чимало суб'єктивного, але по-за останнім годі бути живому мові. Через це, коли Овсянник-Куликовський (Opus cit., 52), прихильник поглядів, що в подібний-же спосіб з'ясовують останнє положення О. О. Потебні, їде далі та „розумове граматичне відчуття дієслівності“ знаходить у „Морозі“ або „Вот так мороз!“ замість „Морозит“ (розуміння, ближче самому Потебні), так перед тим, хто інакше засвідомлює психологічний зміст цих фраз, шлях полеміки полягає не в посилках на суб'єктивність прийнятої ним бази, а в розшуванні ознак, що відривають ці вирази від дієслівності¹⁾. Підкреслена Потебнею доконечність часового моменту в присудковій змушує мене мати за частини складних присудків слова на зразок *vārunah, pitā* у санскритських виразах: „*tvām vārunah*“ („ти Варуна“), „*sa me pitā*“ („це мій батько“), що їх вважає К. Бругманн (Kürze vergleich. Gram. d. indogerm. Sprachen) за присудки (пор. Потебня. Op. cit., 105: „Мы будем понимать под предикативным именем... не то, которое есть предикат (такого не бывает), а то, которое *входит в состав предиката*“). Що до фраз на зразок „*kva sūryah*“ („де сонце“), в яких, за Бругманном, „*kva*“ („де“) є присудком, так тут слід поставити питання навіть про те, чи заходить „*kva*“ до складу присудку.

Питання розв'язує лексична повнозначність відсутнього члена (пор. Пешковский, Op. cit., 229²⁾). Звертаючися до незайменникових форм прикметників у російському, ми повинні констатувати, що наявність їх є для сучасного літературного російського мови ознакою присудку, як його частина, бо їх уживається в мові лише з асоціативною присутністю прикмети часу.

Характерна для дієслова прикмета зв'язку з особою, поглядно часової (та прикмети способу³⁾), визнається П. Ф. Фортунатовим другорядною для нього, як для присудку: „Форми, що роблять дієслово граматичним присудком — це не форми особи самі по собі; формами особи в дієслові означається дію або стан у відношенні до певної особи, як движника дії або носія стану, тимчасом як не означається того, що таке відношення дії або стану *відкривається думкою*“⁴⁾, не подається цього у предметі думки. Форми, що роблять дієслово граматичним присудком, це є форми часу й способу, які разом можуть бути названі „формами присудковості в дієслові“ (Op. cit., 396). Та, коли форми особи в дієслові не становлять істоти його, як присудку, присутність їх у дієслові робить його мінімумом речення та як зв'язку приписуваної прикмети з її посідачем, отже й довідно здається мені що до цього аргументу Яна Лося („Stosunek zdania do innych typów morfologicznych“, Rozprawy Akad. Um. w Krakowie. Wyd. fil. Serya III, t. I. Ogóln. zbiór XLVI, 1910; 213. Пор. також Енцикл. Polska, III, 190 — 192). „Усе, що підлягає нашому спостереженню, існує для нас у просторі й часі, через це зміст усіх наших уявлень розподілюється між цими двома категоріями відношень. Розподіливши складне уявлення на дві частини,

¹⁾ Виходячи з зазначеного, я не можу не вітати означення речення В. Вондрака (Vergleichende slavische Grammatik, II, 1908, 260 — 261) у тій його частині, де йдеться про дорозумювання: до Дельбрюккового означення він додає „вираз... який містить у собі *verbum finitum* або припускає легку можливість недовозначення його, заступити“.

²⁾ Характерно, що саме цей тип, де питання про асоціативний присудок постає з найбільшою визначністю, не знайшов собі місця в класифікації в готового підходити до речення чисто з поверху Зубатого: „Я сподіваюся ще дожити часів, коли мовознавство поділятиме речення за формальними прикметами на 1) окличникові, 2) іменні та 3) дієслівні“ (Rocznik Slawistyczny, II, 1909, стор. 12).

³⁾ Про останню інакше: Потебня, Opus cit., 84. Цього питання тут не розглядаю.

⁴⁾ Курсив мій.

з яких одна є поняття, що визначає відношення в простороні, а друга — поняття, що визначає відношення в часі, ми задовольняємо головній умові достатньої орієнтації¹. Остання постає наслідком координації у простороні з нашим „я“ (особою) і в часі — з моментом мови. Загальне, отже, означення речення має в нього таку форму: „Речення є мовний символ уявлення, свідомо розщепленого на поняття зайнятої просторони, речі, та поняття зайнятого часу (властивості), розглянутих у відношенні до бесідника й до моменту мови“.

Із цим, очевидно, стоїть у зв'язку той факт, що відчуття в російському через асоціації часового характеру предикативними форми на зразок „бел“ заумовлюють і орієнтацію „що до просторони“ „хто“¹). По-за дієсловом та незайменниковими прикметниками немає в російському форм словозміни зі специфічною силою присудковості, і поняття присудку в застосуванні до них легко зближується з поняттям предикату в психологічному значінні (члена, що відрізняє), що найістотнішою ознакою його пізнавати є так званий логічний наголос (пор. Н. Paul. Op. cit., § 88). В разі присутності морфологічних прикмет у вузькому значінні за цією й іншими рисами (порядок слів то-що) лишається другорядна роль свідків нових предикативних розчленень змісту; коли-ж граматичні форми (дієслово та інш.) — зберігають живий прослідок давньої предикації. З термінологічного погляду ми стоїмо, в разі випадків неграматичних сполучень, позбавлених цілком ознак психологічного розчленення, рівнобіжного дієслову, перед альтернативою — або виключити їх із поняття речення, або лишитися в останньому лише при психологічному *genus proximum*, до якого заходять такі риси предикації, які могли-б характеризувати її й мимо дієслова. (В Овсянко-Куликовського їх схарактеризовано з істоти (ст. 26 і далі), зв'язано-ж у застосуванні до граматичного мислення тільки з дієслівністю²). Найраціональнішим мені здається перший шлях, і підстави вважати його кращим я додачу ось у чому: поняття предикації легко може зробитися надто широким під двома поглядами, ба й на практиці таким раз-у-раз і буває (напр., у Розвадовського, що зближує вокативи й імперативи — op. cit., 70 та под.), бо, по-перше, певною предикативністю позначається будь-яке називання³), а, по-друге, відбиток її у формі логічного наголосу раз-у-раз далеко відходить од покладів предикації. Тим-то його повинно завести в певні рямці, а вони, мені здається, подаються, з одного боку, історичним покладом присудковості в індо-європейських мов, а з іншого — формі дієслова, з другого — іншими прикметами двоїстого предикативного розчленення, засоційованого з формами розчленень дієслівних. Процес предикації приводить до утворення *речень*, на мою думку, лише при усталенні зв'язку означуваного й означника, ба й лише в межах висвітлення цього зв'язку прикметами бодай залишків граматичних відносин підмету і присудку. Отже, де немає ані дієслова, ані іншої, як, напр., у російському, граматичної форми предикації (незайменникові прикметники), там, у разі присутності *називного відмінку*, заводити мову про речення можна остільки, оскільки є засоби виявлення граматичної присудковості. Візьму,

¹) До питання про значимість особи пор. також Rozwadowski. Opus cit., 79.

²) „Відчуття“, що по-за попередніми умовами схилиються до вживання терміну „речення“, характерно виявлено в словах Я. Лося: „Звичайно реченням зовемо мовний вираз, у якому є підмет і присудок разом, однак ми визнаємо безособові речення, а іноді вживаємо й вирази, позбавлені підмету, як і присудку та що мимо цього мають ніби значіння речень, напр., „Горе победженным!“ „Шана генеріви!“. Іноді навіть окличник відзначається такою силою щось з'ясовувати, що може заступати нам ціле речення“ (Епсукі. Polska, III, 189). (Курсив мій).

³) Пор. Потєбня. Op. cit., 75 etc.

напр., „Горе победенным!“ або „В ночи, когда уснет тревога и город скроется во мгле, *какая музыка у бога, какие звуки на земле!*“ (Блок). В усіх цих випадках маємо *речення*, оскільки граматично можна відрізнити підмет і до присудку павзир та інтонаційну частку, що живе у граматичних зв'язках із присудками: „у бога“, „победенным“ та под.—форми, упідеглювані саме або переважно дієсловами. Пор. із цими й такі фрази, як „Михаил—мой друг“, що асоціюються з фразами на зразок „Михаил—мне друг“ із такою-ж прикметою упідеглювання, характерною для дієслова¹⁾, — додаткова ознака до асоціативної часової, що з'являється при акті сполучування двох понять.

А вже для виразів, як от „Горе!“, „Пожар!“, де граматичні зв'язки основних елементів згублено, краще перестати вживати терміну „речення“. Це є залишки, уривки речень, коли хочете, ефективно або навіть предикативно позначені слова-назви, як уривками й позостатками є вирази: „Куда нам!“, „Где уж там!“ та багато інших.

У виразах волевиявлення предикація є двоїстою лише в разі присутності вказівки на особу, що є у формах дієслова. Через це що більше втрачаються ті чи інші прикмети дієслівності (або „подієслівлення“) з її питимою двоїстістю, то далі ми відходимо від поняття „речення“. Не може бути через це реченням „геть!“, так само як і еквіваленти типу-розповіді на зразок „да“²⁾. Учення про двоїстість, звичайно, натрапляє на труднощі в impersonalia. Є, як відомо, типи безособових речень, де питання „хто?“ або „що?“ при присудковій зовсім неможливе („смеркає“ та под.), та в тім мені здається, що докази Пешковського, напр., переконують що до присутності й у них прикмети „усуненої третьої особи“ (Op. cit., 305 — 306). Пор. Вундт. Opus cit., 226 — 229: „Безособове речення“ під поглядом логіки становить не що інше, як „неозначний розсуд“, коли вислів „неозначний“ віднести до підмету (суб'єкт) останнього. „Неозначне“ однак ні в якому разі ані логічно, ані психологічно не є „недійсним“ („unwirkliches“) (228).

Присудок у його зв'язку з підметом становить мінімум речення. Підмет по-за відзначеними властивостями особи при інфінітиві, виступає не висловлений окремим словом, як дорозумлюване або неозначне, й дається

¹⁾ „Чацкого, *мне друга*, Андрея Ильича покойного сынок“ („Горе от ума“) — зв'язок, не властивий російському мові.

²⁾ Традиційно за речення вважається імперативи, поодинокі або в сполучі зі зв'язаними з ними відносинами упідеглювання, прилягання або інфінітивної залежності словами. Само собою розуміється, що своєю психологічною природою вони відмінні від речень із дієсловами інших способів і повинні становити особливу групу; але, оскільки вони взагалі засвоєні, хоча поглядно й пізно, одну з характерних ознак присудковості, (прикмета особи в них є ще в більшій мірі, як у присудках типів — розповіді), — вольовий момент, як одна з рис предикації (пор. Овсянко - Куликовський. Op. cit., 28 — 29), ми можемо й для них задержати термін „речення“.

Не важко побачити, що „Молчать!“ становить деградацію присудковості в значінні відсутності особи. Позбавлене граматичного виразу, воно піддержується асоціацією з імперативами (пор. Вундт. Op. cit., 277); але в „Молчание!“ і „Т-с-с!“ ми стоїмо вже за межами первісної двоїстості. „Бить по сему!“, як також чимало „безособових“ звертків неімперативного характеру, на зразок „Бить бычку на веревочке!“, становлять *новий* тип розчленення на поняття особи й дії, що їй надається: в мові постав особливий тип *присудків*, виключних виразників що до вольового моменту, в них заміщеного, і сполучуються вони з новою формою виявлення особи. Єдність психологічної підстанови з істотними рисами граматичного речення справляє нас називати такі звертки реченнями, зберігаючи однак за формою давнього відмінку при інфінітиві, згідно з зовнішньою прикметою, назву „додатку“. Чисто зовнішнім є також віднесення цього засобу висловів до речень „безособових“. З більшою рацією можна називати їх безсуб'єктивними в значінні відсутності граматичного підмету (інакше — Пешковський, 306).

вже самою - но формою присудковості в індо-європейських мовах. Навпаки, та форма, що звичайно буває граматичним підметом (називний відмінок), може сприйматися думкою ізольовано, як форма називання — сприйматися, видима річ, у часі, але не так, що ця ознака часу їй *приписується* бесідником, виявлена формальним у вузькому розумінні знаком. У випадках, коли елемент приписування з'ясовується бодай із інтонації, багато хто стоїть перед спокусою зберегти термін „речення“ (пор. вище).

Довкола основних елементів розчленення цільного уявлення на особу та прикмету, приписувану їй у певні часи, групуються інші граматичні відзнаки елементів розчленення, що втратили психологічно на яскравості відчуття члена-розрізняча порівняно з граматичним присудником та усвідомлювані звичайно, мимо будь-яких особливих засобів оживлення предикації (логічний наголос та інш.), як дане, як готовий поклад.

Низка означень речення звичайно обмежується зазначенням рис тільки домінантного розчленення (пор. означення Розвадовського, Лося й інш.); отже, з цього боку Вундтові означення, що вважає також на другорядні члени, надається краще. Та в тім кращий, на мій погляд, і тут шлях, обраний Потебнею. Конкретні риси основного розчленення становлять мінімум речення, а оскільки характеристика решти їх, що має охопити всі можливі в мові постаті розчленень у їх виразі, надто є нескладною для одного означення, то мінімумом його, застерігаючи саме про це, і слід обмежити.

Червень 1922 року

OF PROFESSOR BULAHOVSKY

FOR THE CONCEPTION OF THE SENTENCE

The definition of sentence in the slavonic languages as a verbal expression of a judgment can be only admitted as *genus proximum* of determination. The essential sign, which is useful to bring in, is the *differentia specifica* - the presence of the *form*, which refers the „sign in time“ to another, that can be its bearer. It is the form of the *verb*, that meets at the utmost such a request, what was indicated with firm conviction by prof. Potebnia. The other kinds of the predicate can have an associative formality. The more the signs of the capacity to be a predicate become effaced in some typical forms, the more there are reasons to propose other terms.

Вихідний пункт О. О. Потебні в розумінні східньо-слов'янської ізоглоти $o = je$ у назвуці

Обмежуючи положення Колосова¹⁾: „За исключением русского, ни одно из других словянских наречий не расходитя в этом случае (желень) со старо-словянским“ та наводячи низку ухилень од відповідності у назвуці $o = je$ у східньо-слов'янських языках $= je$ — в інших, Потебня²⁾ писав:

„Важность этих отклонений должна быть соразмеряема с тем, что и всех слов с начальным $je = o$ немного, едва ли наберется два десятка... Затем, допустив, что действительно только русский язык имеет $o = je$ (олень = jelen), обязаны ли мы из этого заключать, что o из je ?“

Потебню не задовольняло звичайне пояснювання назвучного східньо-слов'янського o в такий спосіб: $je > jo > o$. Говорячи з приводу відповідностей: Остап < Евстафий, Олизар < Елизарий то-що, Потебня підносить думку: „Однако еще вопрос: следует ли тем же путем объяснять и все древние русские слова с начальным o ? Следовало бы, если бы не было другого способа объяснения“ (Ор. cit., ст. 23).

Таким чином, Потебня підкреслив дуже важливі під методологічним поглядом моменти: по-перше, необхідність розрізняти рефлексацию старих слов'янських слів та нових запозичень із грецького, по-друге, вагу численних поглядно ухилень та вагань, коли намагаються усталити звуковий закон: „праслов. $je = o$ у назвуці в языках східньо-слов'янської групи“.

Зведімо ці ухилення від відповідності o східньо-слов'янських языків $= je$ інших слов. у назвуці.

ПО-ПЕРШЕ, УХИЛЕННЯ В МЕЖАХ САМОЇ СХІДНЬО-СЛОВ. ГРУПИ:

Російськ. *еж* - *ежа*, укр. *їжак* (пор. „*ож*“ — Дан. Заточн., рукоп. XV ст., „*ож*“ — Псалт. Толк. Феодор., Второзак. список XIV ст.); рос. *еще* („*оше*“ — XIII слів Григор. Богосл.), сербськ. *ош*, болг. *оште*; рос. *ежовика*, пор. укр. *ожина*, старо-чеськ. *озапка*; рос. *ель-ели*, укр. *ялина*, *іль-ели*; укр. *єв'я* (Потебня. К истории звуков. III, 135), пор. рос. *овин* (лит. *jauja*); до цього-ж *еже* сер. рід старо-рус. пам'яток³⁾; рос. діалектичн. (новгородськ.) *езеро*, *лезеро*, рязанськ. *есень*, тамбовськ. *есенясь* (цієї осені⁴⁾).

¹⁾ М. Колосов. Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI ст. Варшава, 1872.

²⁾ А. Потебня. К истории звуков русского языка. Воронеж, 1876. Окремої відбитки з „Филолог. Зап.“, ст. 22.

³⁾ Однісіньке лише слово із старих незапозичених з „рус. $o = je$ “ можливим здається Потебні пояснити так, як Овсій < Евсей, а саме сполучник *оже*, відносячи його до займенникового пня *ја* (хоча й від *иже* середній рід і в рус. пам'ятках має *је*, а не *о*: *јеже*). Пор. Потебня, Ор. с., ст. 24.

⁴⁾ Колосов, Заметки 1, 12. Шахматов. Исследования в области русской фонетики. 13.

УХИЛЕННЯ ПО ИНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ:

При рос. *ольха*, укр. *вільха*, рос. *олешина*, *олешник*, при рос. *елка*, *еловник* — сербськ. *joha*, чеськ. *olse*, слов. *olsa*, польськ. *olcha*, *olsza*, горішно-лужицьк. *volsa*; укр. *орлябина*, чакавськ. *orebice* (Беліч) при *jereb*, — пор. чеськ. *jeřáb*, гор.-луж. *jeřab* (оробка), дол.-луж. *jeřebina* (рябина), *jeřabc* (рябинове дерево), словінськ. *jerebica*, ст. ц.-сл. *јере"бъ* (при *јере"бъ*) — оробка; сербськ. *jelito*¹⁾ — кишки, нутро при хорут. *olita* у множині; при старо-слов. *есень*, східньо-слов. *осень*, *осінь* — чеськ., *jesen* та *osen*; при обічності *едва* || *одва* старо-руськ. пам'яток — у хорут. *odvaj*²⁾; рос. *омела* та при польськ. *jemić la* маємо *omela* у серб.-хорв., словінському, чеському, словацькому; рос. *осина* при словінськ. *jesika*, чеськ. *osika*, польськ. *osa*, *osina*, *osika*, сербськ. *јасика*.

Слід розглянути пояснення відповідності *o = je* у назвуці інших слов'янських мов, як явища специфічно східньо-слов'янського.

Ще Фортунатов³⁾ поперше визначив умови переходу *je > o* лише перед складом з толоною переднього ряду, а перед складом з голосною переднього ряду *je > jot* + *лабіалізоване e*.

Шахматов цілий процес уявляє так:

j (або *i* нескладове) *e > (у праруському) > e > ъ* (*e* *лабіалізоване*) *> o*; напр., *jezero*, *jevinъ > ezero*, *evinъ > ozero*, *ovinъ*.

При чому, щоб пояснити деякі побічності, підносить Шахматов теорію про умови цього подуманого праруського звукового переходу.

Руський перехід давали лише сполучення *jot + e* та *i* нескладове + *e*, а не *jot + e* *лабіалізоване* та *jot + e* *вузьке* (останнє звукосполучення було встановлено перед складом з напівкороткою голосною).

Звідси можна, напр., з'ясувати, як правильні фонетичні рефлексії старих форм, побічні постаті слів: рос.-укр. *один* та рос. *едва*, народні *едний*, *разедной*, укр. *іден* — *єдиний*. У праслов'янському існували побіч форми *jedьpъ* (з кінцевим ером напівкоротким) та *jedьpo* (з *e* вузьким перед складом із напівкоротким ером), — отже, перша постать слова правильно дала форму *один*, а друга — *един*, в дальнішому могли заходити перехресні вирівнювання за аналогією.

Пояснення, що його подає Шахматов процесові неоднакової рефлексії назвукових східньо-слов. *je* — викликає сумніви, бо ставить різномодні (навіть протилежні) фізіологічні моменти артикуляції умовою однородних звукових наслідків. На думку Шахматова, зникнення *jota* або *i* нескладовою перед *e* відбулося на ґрунті його уподіблення цій голосній: у сполученнях *jot + e* звук середній між *e* *лабіалізованим* та *o*, що поставали як дальший розвиток сполучень *jot + e* *лабіалізоване* з первісних *jot + e* перед складом з попереднім голосним, а також у сполученнях *jot + e* *вузьке* такого уподіблення не могло зайти в наслідок, з одного боку, різномодності обидвох елементів (у звукосп. *jot + o* сер. між *e* *лаб.* та *o*), а з іншого — значної їх однородності (у звукосп. *jot + e* *вузьке*), що й стала на перешкоді дальшому їх зближенню⁴⁾.

Приймаючи Шахматов звуковий закон прасхідньо-слов'янського переходу *je* — назвукового в *o* змушений у дуже складний спосіб пояснювати

¹⁾ Приклад Потебні. Ор. cit., ст. 22.

²⁾ Обічність *едва* || *одва* пояснює Шахматов, як наслідок старого чергування у займенникових пнях сполучень *he* — та *ho* — (Шахматов, Очерк древн. пер. ист. р. яз., ст. 140).

³⁾ Archiv f. sl. Phil. т. XII Стаття „Phonetische Bemerkungen“, примітка на ст. 102.

⁴⁾ Див. Шахматов — Очерк древнейшего периода ист. русск. яз., § 226, ст. 139.

деякі ухилення. Напр., російську форму *ежевика* (зам. сподіван. *ожевика*) висвітлює Шахматов впливом слова *еж* - *ежа*; саме це слово в білор. та укр. — наслідок контамінації: напр., біл. *еж* - *ежик* має *жо* не в наслідок зміни *је* (*је* не перейшло - *б* у *жо* перед *ж*), а в наслідок впливу слів *ожик* - *ожина* на *еж* (яке з форми з *е* вузьким). Так само написання старо-руськ. пам'яток, як от *оже* (Псалт. Толк. Феодор. — Мат. Срезн.), пояснює Шахматов як перехоплення напису з форми *ожиць*¹⁾. Так само рос. *ель* - *ели*: в родовому відм. сподівалися - *б* форми *оли*, що пояснюється, на думку Шахматова, обічністю в старо-руському форм *jelъ* (з *е* вузьким перед дальшим *ъ* напівкоротким) та *jeli* (з *е* звичайним перед дальшою голосовою переднього ряду). В українському нове *је* дає *ја*: *ялина*, а в родовому — *ели* — *је* заховалося під впливом називн. *ѣль*, *цѣб* - то *ѣль*; *ели* = *пч*; *печи*.

Та закон свій праруського переходу *је* в *о* обмежує і сам Шахматов. По-перше, він виставляє старе чергування в займенникових пнях сполучень *he* —, *ho* —, відносячи до цього, напр., старо-руськ. *одъа* (Усп. Зб. XII ст., Життя Бор. та Гл.), при російськ. *едва*; *оце* (XIII Слів Григ. Бог.) при російськ. народн. *ещо*, *эцо*, *эщѣ*, при чому сербськ. *још* показує на чергування *јешче* й *ошче*. Та, по-друге, „старое чередование *с* и *о* имеем“²⁾ у низці слів: укр. *вільха*, рос. *олишина* при рос. *елка*; укр. *орябина*, *чакавськ. огебісе* при *јеге* — інших слов'янських мов та ще деякі.

Шахматов тут припускає для одного ряду слів те, проти чого він рішуче повстає для цілої низки інших, а саме пояснювання цілого явища, як наслідків праслов'янського (погл. індо-європейського) чергування *e||o* у назвуці.

Бернекер (Slav. Etym. Wrb.) визначає для більшості відносних сюди слів форми з *e*³⁾.

Відповідні чергування *е* та *а* усталоє Беценбергер (В. В. XXIII, ст. 296) також для інших індо-європейських мов.

Богородицький (Общий курс русск. грамм. Каз., 1907, стр. 75) визнає слов'янське чергування *e||o* у назвуці (погл. наслідок від індо-євр. доби⁴⁾).

Соболевський („Русское начальное *о* = ц.-сл. *је*“ РФВ VIII. „К вопросу о русском нач. *о* = ц.-сл. *је*“ РФВ XIII. „Лекции по ист. русск. яз.“ вид. 4. М. 1907, ст. 31 наст.) у поглядах на це явище йде за Потебнею.

Сам Шахматов в одному місці (Op. cit., ст. 139) без дальшого умотивування стверджує: „Не вижу достаточного основания закон об отпадении *ј* в начальн. сочет. *је* — переносить в эпоху обшесл. Правда, мы находим однородные явления в некоторых других славянских языках, но вероятно думать, что они развивались здесь в каждом из этих языков самостоятельно“. Цим підкреслює Шахматов, що початок даної звукозміни може проектуватися лише на добу спільносхідньо-слов'янську („общерусскую“),

¹⁾ Шахматов. Op. cit., ст. 141.

²⁾ Шахматов. Op. cit., ст. 140.

³⁾ Напр., під словом *jelъsha* лише Бернекер: „Назвукові обічності *jel* — та *ol* — у слов'янськ. висвітлюються тим, що в слов'янському з *alisa* під впливом різних сандгі-законів постали ф. ф. *alъsha* та *jalъsha*, перша дала *olъsha*, друга — *jelъsha*“. SEW, ст. 453.

⁴⁾ Інтересно відзначити непослідовність Богородицького, що випливає, мабуть, з бажання визнати перехід „на русской почве“. З початку примітки (Op. cit., ст. 75) читаємо у нього: „В случаях чередования в начале слова *је* (орф. *е* —) напр., *елень* || *олень*, следует видеть в первом случае отражение *ae. e*, а во втором — *ae. o*“. Одначе трохи далі він пише: „... слог *је* на почве русского языка по общему правилу изменился в *јо*“ і далі, значить, в *о*. З попереднього його твердження виходить, що форми з *о* — наслідок („отражение“) індо-європ. *o*, в такому разі для чого говорити прочерехід „на почве русского языка“?

бо розцінює її, як звуковий процес, що міг зародитися лише в праязичі східно-слов'янському.

Та в іншому місці Шахматов (Op. cit., ст. 140) підносить свій найсильніший аргумент на користь специфічності цього явища, як східно-слов'янського: „...отношусь отрицательно к попыткам объяснить русские формы с *o* вместо *e*, как результат обычного индо-европейского чередования звуков *o* || *e*.”

*Такое объяснение встретило бы, впрочем, непреодолимое препятствие уже и в том обстоятельстве, что другим славянским языкам чужды формы с *o*“* (курсив мій).

Але цей головний аргумент усувається даними розвідки Я. Розвадовського — „Oboczność *je* — || *o* — w językach słowiańskich“¹⁾. Висновки Розвадовського такі:

Праслов'янське *o* підлягало асиміляційному впливові голосової *e* дальшого складу та переходило в *e*, потім, як і кожне *e* (за винятком часток), дало *je*. Угрунтовує це він на такому етимологічному матеріалі:

1. Діалектологічне й старо-польське *jesioga* = остюк риб'ячий, у мнж. *jesiory* = полаб. *gessero* = гостряки при колосках з первістку індо-европ. *akera* (з *k* палатальним), пор. лот. *asars*, *asars*, лит. *eszerys*, *aszerys*²⁾.

2. Загальнослов. *jesetř* з індо-европ. перв. *aketro*, від того-ж таки пер. ак — (з *k* палатальн.); балтійські відповідн.: пруськ. *esketres*, лит. *erszketras*.

3. Загальнослов. *jezero* з і.-е. п. *aghero* (з *gh* палатальним), пор. лит. *ezeras*, *azeras*, лст. *ezars*, пруськ. *assaram*, гр. *'aheroúsia*, *'Aheron*.

4. Загальнослов. *jesenŭ*, готськ. *asans* = пора жнив, літо, тоді слов. < **ase-ni* — або **oseni* —, отже, германське < **asoni* — або **osoni* —; пруськ. *assanis* може бути тотожним або з тим, або з другим.

5. Загальнослов. *jemela* з перв. * *amela* або **omela*, лит. *amalas*, *emalas*, лот. *ama'ls*.

А тимчасом *ostrŭ*, *osla*, *osŭtŭ* (від того-ж таки перв. ак — з *k* палат.), *osŭ* (лат. *axis*), *Qty* (з *оносов.*, лат. *apas*), *Qglŭ* (з *оносов.*, лат. *angulus*), *otŭsŭ* (лат. *atta*), *Qzŭkŭ* (з *оносов.*, лат. *ango...*), ц.-т. перед іншими голосними (не *o*), хоча й переднього ряду — пор. *osŭ* (старий пень на *l*) — немає заступлення *o* > *je*.

Побічності з *omela* || *jemela* пояснюються побічністю суфіксів, ц.-т. існували побіч постаті *jemela* || *omela*, з чого контамінована ф. *omela*, у другий бік маємо контаміновану форму діалект. чеськ. *jemola*; що до суфіксів, так порівн. лит. *amalas* та слов'янські побічності: *lebeda* || *loboda*, *teneto* || *tonoto* та інш.

Що до побічності форм *olŭcha* || *jelŭcha* поруч із герм. *aliŭo*, *alizo*, лит. *elksnis*, *alksnis*, лот. *e'lksnis*, *älsknis* та лат. *alnus*, так ф. *olŭcha* слід уважати звичайною прасл. у згоді, напр., з *osŭ*. Однак у польській назві місцевості *Jelesnia* (< *Jelesznia*) є дані, щоби зрозуміти ф. *jelŭcha*, яко праслов'янську, хоча й діалектичну. А саме, дуже правдоподібно, що перед дужим *ŭ*, як тут, у прикметнику, в *collectiva* та *diminutiva*, також регулярно заходила асиміляція *o* і дальший перехід його в *e*, ц.-т. поруч *olŭcha* були ф.ф. *jelŭšnyj* (пор. *jelesnia*), *jelŭšje* (серб. *jelašje*), *jelŭška* — усі з дужим *ŭ* у другому складі), що й викликали ф. *jelŭcha*. Якщо таке припущення здалося б не досить доведеним, так можна просто думати про аналогічну зміну: *olŭcha* < *jelŭcha*, як узагалі *o* — < *je* —.

1) „Rocznik Slawistyczny“, т. VII, 1915 р.

2) З огляду на друкарські умови в литовських прикладах не відзначено наголосу.

Слово *osika*, *osiŋa* полягає на основній ф. *osa* (< *opsa*, лот. *apsa*, ст.-гор.-нім. *aspa*, нім. *Espe*), і цю тільки правильну форму мають язики північно-західні та східні. Форма полуднево-слов'янська *jasika* полягає або на побічній формі з довгим голосозвуком, або на асоціації з виразом для ясена (п. *jasion*) та також з іншою назвою дерева у формі *jasokora* || *sokora*.

Лишаються ще вирази *jedva* (також ст.-п. *jedwa*), *jelito* та *jeshche*, що обік них на терені пол.-слов. зустрічаються форми з *o* —. Та етимологія цих слів непевна. Для *jelito* припускає Бернекер сполучення зі старим індо-європ. займенниковим первістком *o* || *e*; для *jedva*, *jeshche* можна припускати походження від займенникового перв. *o* — || *e* —. Крім того, слід брати на увагу також вагання у назвці (може, як означення законів вимови речень), що, либонь, сильніше позначається на полудневій частині слов'янщини, як на північно-західній.

В кожному разі не було *o* —> *e* — перед *j*, як свідчать то *vonja* та *orjo*¹⁾ (з *o* новим), що походять від іє. перв. **ap* та **ar*.¹⁾

У світлі даних розвідки Розвадовського теорія Шахматова втрачає головний свій аргумент оборони. Крім того, похитують її два моменти: 1) штучне пояснення на фізіологічному ґрунті; 2) непослідовність, що припускає для певного порядку фактів не спільносхідно-слов'янський звуковий перехід, а праслов'янське чергування *orybina*, *eloshnik* та інші).

На порі отже, здається, звернутися до сумнівів Потебні що до історичної ваги розглядуваного явища. Розклад відносних сюди фактів дає ґрунтовні підстави пояснювати його не як звуковий перехід прасхідно-слов'янської доби, а як наслідок старого праслов'янського (погл. іє.) чергування назвукових *o* — || *e* —.

Матеріали за іє. чергування, поминувши сумнівні дублети (*e* — || *a* —) литовські²⁾:

jezero || *ozero*, пруськ. *assarān*, лит. *ezeras* — *azaras*, лот. *ezars*, гр. *'acheroúsia* — болотяні воли, *'Achéron* — підземна ріка³⁾;

jesetř || *osetř*. Розвадовський (Op. cit., 19) виводить це слово з іє. перв. *ak* — (з *k* палатальн.) зі значінням „колоти“; в такому разі маємо зв'язок з лотиськ. *asers*, *asars*, *aseris* (лит. *eszerys*, *aszerys*) = „perca fluvialis“ — приклад Розвадовського;

olŋha (рос. *елѡха*), польськ., чеськ. *olcha*, ц.-сл. *jelŋha*, лит. *elksnis* та *alksnis*, пруськ. *alskanke*, ст.-гор.-нім. *elira*, лат. *alnus* з *alnis*⁴⁾;

ст.-рос. *олѣ*, північн.-рос. *олѡ*, блгр. *олѡте*, ст.-чеськ. *jeŋŋe*, польськ. *jeszcze*, пор. грецьке *'este* (з **'eshe*, **'eskhe*), ст.-інд. *accha* та лат. *usque* з **osque*⁵⁾; до цього ж пор. матер. Розвадовського під 5, де наведено германські форми для *jesenŋ*.

Слід тепер зауважити, що, приймаючи східно-слов'янський („руський“) звуковий перехід *je* —> *o* —, знов повертаємося до анархічності в розумінні звукового закону та необхідності визнавати „спорадичні“ явища.

¹⁾ Сам Розвадовський припускає однак можливість східно-слов'янськ. переходу *je* —> *o* —. R. S. VII, ст. 21.

²⁾ Arch. f. sl. Phil. XXV, ст. 364. Зубати відзначає, що в лит. у назвці мають велику тенденцію чергуватися *e* — || *a* — в залежності від вокалізму дальшого складу. Також зазначає це Потебня (Op. c., 21).

³⁾ Зближає ці слова з балто-слов. *azer* Прельвіц В. В. XXIV, ст. 106; приймають цю етимологію: Бернекер SEW, 455; Преображенський, Эт. Сл., I, 641; Розвадовський, Roczn. SL, VII, ст. 19; Лынский — Прасл. Гр., § 119; не визнає її Меє — Etudes sur l'etym. et le vocabul. du vieux slave, ст. 409.

⁴⁾ Вальде. Lat. Et. W. 28.

⁵⁾ Zubaty — K. Z., т. XXXI (XI), ст. 12.

Коли ж відсуваємо постання нинішніх дублетів слов'янських мов на добу праязика слов'янського, маємо лише до діла з висвітленням розподілу форм.

Побічне свідцтво на користь такого погляду, крім даних порівняної граматики індо-європ. язиків, подають ще явища сучасних слов'янських язиків; дуже показовий той факт, що вагання праслов'янських форм відбиваються на розподілі форм у сучасних слов. язиках; у цьому переконують приклади Розвадовського, як от зі словом на означення вільхи.

За дуже стару (праслов'янську) хронологію розподілу форм проказують ще явища перестановки у назвуці при *l* —, а саме тут маємо свідцтва чергування у назвуці *el* — *ol* —: ц.-слов., болг., рос. *лебедь* із **elb* — (старо-горішньонім. *elbiz* та словін. *labód*, с.-х. лабуд, польськ. *labe^{ndz}*, чеськ. *labut* із **olb* — (пор. лат. *albus*, гр. *alfós*); ц.-слов. *лани*, рос. *лани*, польськ. *lani*, чеськ. *lane*, с.-х. *лане* з **oln* — (пор. лит. *elne* з **alni* та другу постать ц.-сл. *желень*, *елень*).

Беручи на увагу всі попередні факти й міркування, цікаве нам питання остаточно можемо з'ясувати в такий спосіб:

1) у прамові слов'янській було чергування *e* || *o* назвукових, спадщина ще від і.-е. доби;

2) по деяких діалектах початковий ступінь *o* — підлягав асиміляції *e* — дальшого складу (закон Розвадовського);

3) ці діалекти й становили собою групу діалектів східно слов'янських.

Ще лишається ніби зв'язане з цим явище зміни початкового *e* — в *o* — в нових запозиченнях із грецького (власних іменнях та инш. словах), однак ця звукозміна стоїть цілком окремо. Шахматов каже про неї: „Едва ли однако это явление имеет что-либо общее с указанным отпадением *j* перед *e* — и последующим переходом *e* в *o* в общерусском праязыке“ (Ор. cit., 142).

O — на початку грецьких власних імень може відноситися на вимову в самому грецькому. Вже у старо-грецькому виступає за *e* у назвуці (пор. G. Meyer, Griech Gr., § 23 b.), а в ново-грецькому, як читаємо в Тумба (Handbuch der ngr. Volkssprache, § 8), „назвукове *e* дуже часто змішується з *a* та *o*“. Для *Оле-Ольа* усталено етимологію з Holgo або Halgo¹⁾.

Досліди над східно-слов'янською ізоголою *o* — *je* — у назвуці подають причинки, що допомагають розв'язати проблему постання східно-слов'янських язиків та хронології їх спільного життя (доби праязика).

Листопад 1923 року. Зачитано в Харківській катедрі Язикознавства ім. О. О. Потебні на засіданні, присвяченому пам'яті О. О. Потебні.

Значно пізніше, по закінченні мого нарису, я мав можливість познайомитися з роботою проф. Г. Ільїнського „К вопросу о чередовании гласных ряда *o*, *e* в начале слов в славянских языках“, заміщеною у празькому славістичному часописі „Slavia“, г. II, s. 2 а 3, 1923.

Мої спроби висновків майже цілком знаходять підтримку у висновках ґрунтовної роботи проф. Ільїнського. В усякому разі постановка питання у мене така, як у проф. Ільїнського. (Пор. до цього його слова — Ор. cit., ст. 243: „Но если ни формы с *e* — не могут быть выведены из форм с *o* —, ни, наоборот, последние формы — из первых, то не проще ли полагать, что русские и инославянские формы представляют с исторической точки зрения одинаково древние образования? И весь вопрос заключается только в том, как следует понимать их взаимоотношение“). На жаль, тільки

¹⁾ Див. St. Smal - Stocky u. Gartner — Gr. d. ruth. (ukrainischen) Spr., ст. 72.

проф. Ільїнський не торкається питання, чом зайшов такий розподіл, що ступінь з о дуже мало заступлений у языках західно- та південно-слов'янських груп; цитована від нас розвідка Розвадовського лишилася, мабуть, йому невідома.

У проф. Ільїнського знаходимо також заперечення проти гіпотези Шахматова та її прихильників. Про гіпотезу Шахматова каже він: „Но стала ли сама гипотеза вероятнее от такого передвижения начального пункта предполагаемого фонетического процесса? Нисколько. Ведь она по-прежнему оставляет открытым вопрос о причинах как исчезновения *j* (или *i* несл.) перед начальным *e* — в прарусск. яз., так и перехода этого последнего в *o*! Правда, Шахматов видит в исчезновении *j* (*i* несл.) перед *e* — род ассимиляции его этому гласному, но где другие примеры такого своеобразного уподобления? Их нет и не может быть“ (Op. cit., 240). Або про Вондрака: „В лице Вондрака теория фонетического происхождения русск. форм. с *o* — из форм с *e* — сказала свое последнее слово, но это „слово“, может быть, имеет еще меньше решающего значения, чем гипотезы его претendentов“ (Op. cit., 242).

Так само віддає проф. Ільїнський належне історичне значіння позиції Потебні та його поглядам у цій справі: „Таким образом, гипотеза Потебни по существу ничего не разъяснила... Тем не менее в истории проблемы она сыграла в общем весьма благодетельную роль, во-первых, потому, что поставила ее на почву сравнительной грамматики индо-европейских языков — на почву, единственно надежную в данном случае; во-вторых, потому, что в своей статье он собрал богатую коллекцию примеров, доказывающих, что правило соответствия русского начального *o* инослов. *e* может претендовать лишь на очень условное значение“ (Op. cit., ст. 244.).

K. NIMCHINOFF

POTEBNYA'S STARTING POINT IN THE APPRECIATION OF THE EASTSLAVONIC $O \leq Je$ IN THE FIRST SYLLABLE

The importance of the declination from the law, accepted in the east-slavonic tongues: $O \leq Je$ in the first syllable, was still indicated by Potebnya, since generally there are very few words with the first syllable of $O || Je$.

The defence by ac. Shahmatoff of this east-slavonic law of sound is not a convincing one, because: 1) he gives an artificial explication, based on the physiology of sounds, 2) he is inconsistent in same way by admitting in certain cases not the phonetic passage, common for the east-slavonic tongues, but the alternation of the slavonic-mother-tongue (орябина, елошник and others).

We can explain the phenomenon we are interested in, by accepting the results of Rozwadowski's research (Rocznik Slawistyczny, VII, 1915) in such a way:

the slavonic-mother-tongue had the alternation of $o || e$ in the first syllable as an inheritance of the Indo-European period;

in some dialects the first step O was subjected to the law of assimilation (the law of Rozwadowski);

it was a tendency in certain groups of the slavonic mother-tongue to conserve the sound O , without assimilating it with the next e (or with the strong o), these dialects formed the group of the east-slavonic dialects.

До характеристики філософічних поглядів О. О. Потебні

Проблема будови наукової поетики та історії літератури і в Росії і на Україні за останні роки стає все більше й більше реальною. Уточнюється поняття наукового факту, гостріше визначаються межі науки, вдосконалюються способи досліджування. Все це разом вимагає перевірки вихідних поглядів і критики способів спеціальних досліджувань. Тому-то цілком зрозуміло, що ім'я Потебні, чи то в зв'язку з критикою його системи, чи, навпаки, в зв'язку з захистом її, так часто зустрічається на сторінках сучасних історико-літературних робіт.

Звичайно, наука Потебні не є ключ до розв'язання чи до пізнання всіх таємниць у палаці істини, бо наука на цій теорії не спинилась, проте єдність і викінченість поглядів великого вченого займають у лінгвістиці й поетиці цілком певне й визначене місце. Таким-же „краеугольним камнем“ у російській науці тепер можна, мабуть, було-б назвати ще теорію Арістотеля, що є вихідним пунктом для „логістичних“ систем поетики подібно до того, як потебніанство є переробка німецьких „психологістичних“ концепцій післякантівського періоду. Обидва ці напрямки цілком виключають, один одного й через свою викінченість можуть служити мірилом для більшого числа посередніх між ними еклектичних поглядів.

В цьому невеличкому нарисі зроблено спробу з'ясувати походження деяких принципових поглядів Потебні. Історія постановки цієї науки може загострити й систематизувати питання про сутність та значіння слова в поетиці та теоретичній лінгвістиці. На жаль, у цій галузі зроблено небагато. Я беру на себе сміливість лише поставити деякі питання, але не розв'язувати їх; мало того, низка цікавих питань залишиться поки-що по-за межами розгляду; такі, напр., як вплив на Потебню психологічної школи Штейн-таля та Лаксаруса, наближення його вчення до емпіріокритицизму й т. інш.

I

Розвиток ідей Потебні можна було-б характеризувати, як відступлення від усього абсолютного, як послідовне збільшення критицизму й наближення до „з'явища“, до безпосереднього досвіду — все це в галузі психологічного досвіду, коли важливий єсть не результат пізнання, а процес пізнання.

Залишаючи до часу примінення загальних положень у лінгвістиці й поетиці для дальшої характеристики, я спочатку наведу кілька витягів із творів, що ілюструють погляд Потебні на „зовнішній світ“ — річ і субстанцію (об'єкт) і на людську свідомість — „я“ і його виявлення (суб'єкт).

„Ход человеческой мысли состоит из парных толчков: объясняемого и объясняющего“... Отношения между понятиями: субстанция и явление, вещество и сила или качество... могут быть в нашем языке выражены лишь как подобия отношения между нашими „я“ и его действием, в частности, его познанием вместе с познаваемым¹⁾).

Отже, моментом пояснючим є наше „я“, тим-же, що підпадає поясненню, є все те, що не єсть „явище“ нашої свідомості, не безпосередній наш досвід ц.-т. субстрат *речей*, незалежний від „явищ“ і також *духова субстанція* „я“. Потєбня не одного разу сміявся з того, хто вишукував і вчив про вічне й незмінне, як про щось незалежне від безпосереднього досвіду.

«Если я „чистым“ (как мне кажется) мышлением, „интеллектуальным созерцанием“ выужу из глубины своего духа нечто, как мне кажется, общее-человеческое, т.-е. существующее во всех или обязательное в будущем для всех, то ведь мой улов будет похож на то, как если бы я, зная из всех собак только своего пуделя, сказал, что такова собака вообще, или если бы я, любя его, сказал, что такова должна она быть вообще»²⁾.

Пізнання світу антропоморфічне, саме існування субстанції викликане категорією причиновості, бо-ж сама субстанція уявляється носієм і джерелом (причиною) „явищ“.

„В мысли о субстанции дана мысль о причинности. Это нечто (субстанция) познаваемо только в своих замещениях, т.-е. явлениях, само же по себе стоит за пределами сознания“ (Из зап. по русской грамм., III, 2).

Категорія причиновості має рішаче значіння всюди, де свідомість по ряду даних безпосередньо їй явищ відтворює (пояснює) сутність, яку ці явища заміщають. Останні належать не тільки до матеріальної субстанції, але й до поняття про наше „я“, про душу (пор. ib., Додатки, стор. 641, 642). Те, що пояснюється у своїй сутності, не підлягає пізнанню, уявлення - ж про нього складається метонімічно (*pars pro toto*), ц.-т. по окремих елементах немов-би відновлюється ціле. Ясно, що таке уявлення не може бути адекватним зовнішньому світові. Як побачимо далі, Потєбня не є соліпсист. У парному штовханні думки нам безпосередньо приступний лише один бік, царина безпосереднього досвіду, другий - же бік перебуває в функціональній залежності від першого.

„Мир является нам лишь как ход изменений, пр. исходящих в нас самих... Познание своего „я“ есть другая сторона познания мира и наоборот“ (Из зап. по теории слов., стр. 25).

З усього вищенаведеного, а особливо з останньої цитати можна було-б зробити висновок, що для Потєбні загалом нема взагалі „субстрата“ речі після абстрагування всіх її явищ. Але в дійсності це не так.

„Все то, что мы называем миром, природою, что ставим вне себя, как совокупность вещей, действительность, и самое наше „я“ есть сплетение наших душевных процессов, хотя и произвольное, а *вынужденное чем-то, находящимся вне нас*“ (стр. 65. Курсив мій. О. Р.).

Отже, Потєбня говорить про зовнішній світ, як про постулат, незалежно від того, чи виграє логічне формулювання його теорії чи ні. Особливо виразно це виступає в статтях про розуміння мови самими тими, хто говорить, тим, хто слухає³⁾. Слово становить собою зв'язок між зімкнутими в собі індивідами (особами), не урівнюючи їхнього змісту, а настроюючи їх гармонійно⁴⁾. Таким чином, перед нами дві непримиренних засади: зовнішній

¹⁾ Из зап. по русской грамм., III, 4.

²⁾ Див. одзив про Белинського „Зап. по теории словесности“, стр. 50.

³⁾ Пор. напр., Из зап. по теор. слов., стр. 26 — 27.

⁴⁾ Опр. cit., стор. 27.

світ, самостійне існування якого стверджується як постулат, і свідомість, що визначає своєю сутністю все нам відоме. Питання про суперечності, антиномії цих двох засад розпадається на дві частини: 1) потрібно рішити, як поєднується „явище“, ц.-т. момент чуттєвий, що безпосередньо даний, із сутністю, ц.-т. з моментом абсолютним — все це у сфері свідомості і 2) яка існує залежність між суб'єктом і об'єктом по-за індивідом. Обидва ці питання розв'язується виключно шляхом досліджень мовних явищ. Людська мова, слово організовує думку, по теорії Потебні, слово-ж є зв'язок між індивідами.

Не прибільшуючи, можна сказати, що питання про взаємовідносини між суб'єктом та об'єктом є кардинальне в новій філософії, а разом із нею і в багатьох спеціальних науках. Правда, кончність і гострота цього питання не так виразно помітна в тих дисциплінах, де факти цілком уміщуються в межах одного з боків великої антитези, а не в царині громадських наук, у тім числі й у лінгвістиці; де факти розміщені як-раз на краю, необхідність розв'язання питання дуже гостра. Слово — це перш за все комплекс, що в своїй звуковій формі вміщує всю повноту емпіричного буття. Слово що до цього цілком об'єктивне. Але-ж такий момент може існувати лише в тім разі, коли він негайно услід за собою викликає момент суб'єктивний, ц.-т. своє значіння. По-за своєю суб'єктивністю, по-за своїм значінням слово не існує. Як погодити ці два твердження в єдиному комплексі? Очевидно, погодження тут буде відповідати першому з поставлених питань. Свій погляд на це Потебня виразно й повно формулював при викладі науки Гумбольдта в „Мысли и языке“. Для сполучення суб'єкта з об'єктом у царині слова вводиться третій момент, що, з одного боку, має властивість відчуття світу конкретного й об'єктивного для всіх пізнавальності, а з другого — має здатність викликати із свідомості відповідне уявлення. Цей третій момент — внутрішня форма слова, що, не зважаючи на зв'язок із внутрішнім і зовнішнім світом, проте цілком відрізняється і від того, і від другого. Відношення між зовнішньою і внутрішньою формою метонімічне, воно рівняється відношенню символу, знаку до свого значіння. Таке-ж саме й відношення внутрішньої форми до значіння змісту слова. Символ ніколи не рівняється тому, що він означає, хоча спільний інгредієнт у них мусить існувати. Символ (знак) значіння може викликати саме значіння лише в діяльності; таким чином, зміст слова (або його ідея) і знак цієї ідеї становлять собою лише різні форми діяльності нашої свідомості. При порівнюванні нерухомості внутрішньої форми (образу), через її велику об'єктивність, значіння її далеко більше мінливе, воно народжується знову в кожному новому випадку розуміння. Отже, язык (мова) остільки-ж є утвір, скільки-ж і діяльність¹⁾. Таким чином, момент суб'єктивний (зміст слова) й об'єктивний (зовнішня форма) сполучаються у слові за допомогою третього чуттєвого моменту, чуттєвого, конкретного образу, що викликає діяльність свідомості, зовсім не адекватну їй. Це — символ, що говорить свідомості далеко більше й зовсім інше, ніж те, що міститься в ньому самому. В такий спосіб за допомогою слова відбувається пізнання зовнішнього світу й самопізнання, так відбувається й утворення нових слів.

Тепер звернімося до того джерела, звідки почерпнув Потебня цей бік своєї науки — до Гумбольдта. Всім відомі положення Гумбольдта про те, що мову треба розглядати не як мертвий витвір (продукт), а в самому процесі утворення, що мова (язык) — не твір (*твор*), а діяльність (*деятельность*)²⁾. Відзначимо,

¹⁾ Див. „Мысль и язык“, 2-е вид., ст. 188, 189. Из зап. по теор. слов., ст. 57.

²⁾ W. Humboldt. Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues. Рос. пер. ст. 40, 88 і инш.

поки-шо мимохідь, що для Гумбольдта джерелом цієї діяльності являється природа людського духу, як єдина метафізична засада. Потебня вже в „Мисли и языке“, а особливо в пізніших працях відступає від цього погляду, що має для нас спеціальне значіння. Діяльність людської природи в царині мови виявляє ті протилежності, що в своїй єдності і складають людину, ц.-т. в мові знаходять свій вираз суб'єктивний і об'єктивний бік людської природи, а також і сполучення цих боків. „Язик усяди являється зв'язуючим кільцем“. „Вилита в природу символу, подвійна природа людини знаходить у мові свій вираз“. З огляду на те, що звук і поняття цілком різні своєю природою, для з'єднання їх у слові потрібно щось третє, в чім-би вони сходились. Посередник цей завжди береться з почувальної природи¹⁾. Обмеженість місця не дозволяє навести ще інших не менш характерних цитат, проте залежність поглядів Потебні від Гумбольдта, що ввів у науку самий термін „унутрішня форма“, очевидна. Проте, на мою думку, типовим для Потебні є не тільки подібні риси з наукою Гумбольдта, але й самостійність його: емпірик-позитивист 60 р.р. не міг погодитися з ознаками романтичних конструкцій свого вчителя.

Чи був Гумбольдт самостійним у своїй теорії сполучення суб'єкта з об'єктом. Як довів Р. Гайм²⁾, вплив Канта на Гумбольдта був дуже великий. Гумбольдт, засвоївши основи трансцендентального критицизму, ще в період своєї молодости, іноді цілком несвідомо, вживав правила й поділ Канта в своїх студіях філологічних. Основи „Критики чистого розуму“ для Гумбольдта є безперечними. „Є ціла низка уступів і зазначених робіт, — каже Гайм, — де Гумбольдтівська аналіза мови складає немов-би паралель до Кантівської аналізи людського пізнання. Тут виведено погляди, поняття й методи, що перенесені з абстрактної царини організму пізнання в більш конкретну царину організму мови“. Не спиняючись на устарілій термінології, ми можемо скористуватись указівкою Гайма для перевірки джерел Потебні. „Для примінення чистих понять думки, як такої, до явищ взагалі мусить між ними існувати щось посередницьке третє, однорідне як із категоріями, так і з явищами“ — каже Кант у „Критиці чистого розуму“. Таке посередницьке поняття є поняття часу, ц.-т. моменту почувального, трансцендентальна схема. Схема-ж взагалі визначається Кантом як „уявлення про загальний прийом уяви для того, щоб втілити поняття в його образ“³⁾. Таке сполучення абсолютно непримиренних і навіть виключаючих одне одного протилежностей за допомогою третього взагалі зустрічається в Канта кілька разів. Для нас у даному разі найцікавіша є „Критика сили суждения“. „Сила суждения“ і вдається таким третім проміжним елементом, що з'єднує розсудок і волю, практичну діяльність. Вона (сила суждения) необхідна для діяльності людини, поскільки вона подає доцільність усьому світові, що нас оточує, що сам по собі не має ніякої мети. Цим „сила суждения“ примиряє чистий і практичний розум у почувальному світі, у світі людської діяльності. Але-ж і мова (язик) являється практичною діяльністю, що криє в собі і чисті мислительні категорії, і почувальні моменти. Очевидно, що посередній момент, *tertium comparationis*, мусить належати до почувального світу. Значіння наведеного принципу Канта дуже велике в історії естетичної науки взагалі. Гумбольдтова теорія внутрішньої форми по своїй суті є етимологічна, оскільки вона спирається на історію походження мови або на процес утворення чи сприймання художнього твору,

¹⁾ Іб., стор. 103—104.

²⁾ Роберт Гайм. Вильгельм Гумбольдт. М. 1899, стор. 368, 376 і слід.

³⁾ „Крит. чист. раз.“, 2-е вид., пер. Соколова, стор. 137—138.

що для цієї школи є цілком тотожній. Але це — одно з розгалужень в історієстетики внутрішньої форми, яку зовсім по-різному будували собі предіставники психологічного напрямку від Гете до Йог. Фолькельта, при чім самий цей термін зустрічається в найрізномірніших значіннях¹⁾.

Процес утворення мови й розвиток її за допомогою внутрішньої форми, коли сполучаються нові почувальні сприймання, засвоєні свіжо, зі старим змістом свідомості, формується Потебнею як шлях од субстанційності до його дієслівності. Речівники поволі втрачають своє домінуюче значіння в реченні, а цю втрату покриває розвиток дієслова. Це загальне положення Потебня розробив на величезній героїчній кількості фактів, де він вражає тонкістю й майстерністю аналізу й могутністю синтезу. Тут ми знову зустрічаємось із геніальним приміненням загального кантівського положення Гумбольдта до матеріалу слов'янських мов. Хоч було -б, звичайно, зовсім непослідовно, коли-б Потебня, прийнявши внутрішню форму, як чинник формуючий у способі створення слів, відступився -б тієї-ж теорії при розгляді історичного процесу. На думку Потебні, первісні слова в мові ні в якому разі не можуть означувати загальних категорій; такі слова мусять бути чимсь зовсім конкретним, тому що за вихідний момент мислі треба визнати почувальні сприймання і їх комплекси²⁾. Різні граматичні категорії слів, ц.-т. формальний бік мови, безупинно відмінюються, бо -ж це відповідає змінам усього змісту нашої свідомості. Тому всі визначення формальних елементів мови, частин мови, мусять бути генетичними.

„История языка должна давать ряд определенных предложения“. Розгляньмо деякі з цих визначень: „По отношению к познаваемому в имени представляется признак не как производимый предметом (солнце светит), а как данный в предмете, находящийся в нем“³⁾.

Формальна структура речівника основана лише на одній категорії — субстанційності. Але виразність категорії з'являється в мові не зразу; так, напр., речівник в архаїчній своїй формі (в початку періоду утворення мови) мусив крім субстанційності містити в собі також і категорію причинності. „Выражение „Солнце светит“ могло значить приблизительно: тот комплекс признаков, который уже познан, как производящий свет, производит свет“⁴⁾.

Речівник „сонце“ набирає тут предикативності, що базується на категорії причинності. Так, дієслово малює ознаку (признак) підчас її виникнення від дієвої особи. В основу останнього визначення покладається категорію причинності, зв'язку між явищами. Отже, шлях розвитку мови й мислі (що те - ж саме) такий: від почувальних сприймань до категорій, спочатку невиразних, а в дальшому все яскравіших, при чім, спочатку домінує (переважає) категорія субстанційності, а наслідком процесу (сучасного нам) — причинність, зв'язок явищ.

„Глагол, как сказуемое, не мог остаться прежним, одержавши такие победы над именем, как образование неопределенного наклонения, позднее прошедшего времени на — л, из имени“⁵⁾.

У Гумбольдта ми зустрічаємось із цілою низкою аналогічних будов у царині лінгвістики. Так, приміром, про утворення займенників першої, другої і третьої особи він каже: перший із цих поглядів виключно почувального

¹⁾ F. Lippold. Bausteine zur Aesthetik der inneren Form. Beck'sche Verl. 1920. ss. 258 — 332.

²⁾ Из „Зап. по русской грамм.“. 1,24.

³⁾ Ib., стор. 88.

⁴⁾ Ib., стор. 88.

⁵⁾ Ib., стор. 76.

роду, другий належить уже до чистої форми почувальності — до просторони, третій ґрунтується на абстракції і логічному розпізнаванні (відрізненні) понять¹⁾. „Особові займенники — первісні в кожній мові. До них безпосередньо прилучаються прийменники й вигуки, тому що перші виявляють відношення просторони або часу, що розглядається як протяжність; останні — це тільки безпосереднє виявлення життєвого почувань²⁾. Мова взагалі являє собою оброблення „почувального матеріалу“ за допомогою категорій розсудку“. Це Гумбольдт повторює в багатьох місцях своєї праці „Про відрізнення організмів людської мови“ (особливо див. § 11 про внутрішню форму). „Чи може з часом зростати багатство чуттєвого погляду в мовах, це вирішити важко. Але що поняття розуму й ті, що черпаються з унутрішнього досвіду, в міру свого розвитку збільшують унутрішній зміст мови, так-би мовити, поглиблюють її, це доводить досвід усіх мов, що прожили кілька століть“³⁾. В такий спосіб установлюється аналогія між спільними передумовами Потебні й Гумбольдта, що корінням своїм доходить до Канта. Щоб побачити цю залежність, досить порівняти хоча-б навіть ті цитати, що ми навели, з відповідними параграфами з „Трансцендентальної аналітики“⁴⁾.

Таким чином, питання про примирення суб'єкта з об'єктом у житті окремого слова й цілої мови розв'язується в тій частині, де межі визначаються тільки свідомістю. Це питання Потебня услід за Гумбольдтом розв'язує в дусі Канта: роллю посередницького моменту відіграє внутрішня форма, самий-же розвиток мови йде від почувального відчуття до форм розсудку — категорій. Залишається розв'язати другу частину питання — питання про з'єднання свідомості з буттям, при чім останнє являється емпіричним і не в формі уявлення. Тут немов-би криється внутрішня суперечливість, про яку Кант говорить у передмові до II видання „Крит. чист. роз.“: „Не можна не визнати за скандал для філософії і загальнолюдського розуму необхідність приймати лише на віру буття речей по-за нами... і неможливість протиставити хоч-би який-небудь доказ тому, хто захотів-би не визнати їхнє буття“. Ми вже мали нагоду зазначати, що Потебня далекий від соліпсизму: він визнає об'єкт, що існує по-за нами, як постулат. Це є наш співрозмовник. Існування його є необхідною умовою для життя мови. Звичайно, в цій царині не можна обмежитись наукою Канта, теорію критичизму необхідно було поповнити такою системою, що вмішала-б у собі об'єкт, як одну зі своїх важливих складових частин.

II

Безпосереднє пізнання зовнішнього світу так само неможливе, як і пізнання свого „я“, самопізнання. Мова є єдина можливість пізнати й те й друге, правда, тільки символічно. Таким чином, думка тоді тільки може бути усвідомленою, коли існує слово. „В этом смысле слово объективирует мысль, ставит ее перед нами, служит тем делом, без которого невозможно самосознание“⁵⁾.

Зважаючи на те, що зміст свідомості текучий (плинний), сприймання кожного нового слова що-разу буде нове, хоча-б виголошене тим самим,

¹⁾ Humboldt. Ueber den Dualis, s. 588; Гайм, стор. 370.

²⁾ „Про відрізнення організмів людської мови“, рос. пер., стор. 107 — 108.

³⁾ Ibid., стор. 97.

⁴⁾ „Кр. чист. раз.“, 2-е видання, пер. Соколова, стор. 94 — 97; пор. також „Пролог-мений“, пер. Соловйова, стор. 74 і слід.

⁵⁾ А. Потебня, „Из зап. по теории словесности“, стор. 26.

хто говорить. І, звичайно, не тільки в того, хто говорить, але й у того, хто слухає і розуміє, що - раз у нову й нову організовану думку. Між творчістю і сприйманням устанавлюється єдність, обидва моменти зливаються в єдиний — все це єсть творчість. Немає готового слова — що - раз воно утворюється наново. Творчість треба розуміти в широкому значінні — це все, що утворюється свідомістю людини, звичайно, і художні твори. Джерело цих побудовань — Гумбольдт. Наведу кілька цитат, що почасти вже використані самим Потебнею. „Наших уявлень, якого - б вони не були роду, не можна вважати тільки за сприймання готових предметів через споглядання. З діяльністю почувань доконче сполучається внутрішня самостійна діяльність розуму; з цієї сукупності. виринає уявлення, стає у протилежність суб'єктивній силі об'єктом, а потім через посередництво нового акту, переймання, знову перетворюється в суб'єктивну силу. Все це відбувається не інакше, як через посередництво мови. Те - ж саме треба сказати і про розуміння того, що повідомляється. В душі людини все відбувається тільки через посередництво самостійної її діяльності, і розуміння того, що повідомляється, так само, як і саме повідомлення одної й тої - ж здібності“. Естетичний принцип в устанавленій рівності, у творчості слова й утворенні художнього твору, виявлений у Гумбольдта дуже виразно: „Походження слова має подібність до походження ідеального образу в фантазії художника“. „Художня краса мови — необхідний наслідок загалом усієї її істоти“. Поруч із впливом Канта ми зустрічаємось тут із новими положеннями, що не вміщуються з цією наукою: 1) рівняння творчості і сприймання, мова, як синтез суб'єктивного й об'єктивного (однаково й чужого, а разом із тим і близького для того, хто говорить і хто сприймає); 2) момент естетичної синтези всієї діяльності свідомості (творящий фермент — внутрішня форма — художньому образу). В цих нових положеннях чувається вплив романтичної філософії кінця XVIII й початку XIX стол., що виникла як реакція раціоналізму й емпіризму Канта. Тут Гумбольдт, очевидно, змінює свою науку в розумінні наближення до „Науковчення“ Фіхте. З цього - ж джерела являється і всеоб'єднуючий естетичний принцип. В цьому місці слід розрізняти той елемент діалектики Фіхте, коли „я“ пізнає самого себе лише в тому моменті, коли перетвориться в об'єктивне „не я“, і навпаки — „не я“ може існувати лише остільки, оскільки його можна сприйняти й переробити яким - небудь суб'єктом, яким - небудь „я“.

Наука Гумбольдта, доцільна й гармонійна в царині загальних питань лінгвістики, виявляє себе недостатньою там, де доводиться звертатися до фактів свідомості, до душевного життя. Тут виявилась різниця доби романтичної та реалістичної. Коли творчість духу, його свідомо діяльність уявляється цілком достатнім обґрунтуванням теорії для учня Фіхте, Шеллінга й Шіллера, то для Потебні така непевна, непроаналізована підвалина є непотрібним застереженням (оговоркою). Як ми бачимо в „Мисли і языке“, Потебня доповнює постулати Гумбольдта емпіричним матеріалом, замість непевної „творчості духу“ з'являється механіка душевного життя, що оперує більш чи менш повними фактами й законами. Джерелом для цих даних є психологічні теорії Гербарта, Лотце й деяких учнів останнього (напр., Дробіш). В 4 - й книжці „Записок історично - філологічного відділу“ Всеукраїнської Академії Наук В. Петров зазначає, що в „Мисли і языке“ „Микрокосм“ Лотце іноді цитується, а іноді просто викладається, при чім дуже важливі розділи праці Потебні являються лише переказом або переказом „Микрокосму“. Те - ж саме, навіть ще в більшій мірі, можна було - б сказати і про запозичення із Гумбольдта. Проте слабкий буде той дослідник, що, говорячи про вчителів Потебні, обмежитись лише механічним

порівнянням текстів; він зверне увагу як - раз на найважливіше, а саме на органічний розвиток допитливої і глибокої думки. Як уже було зазначено, Потебня в шуканнях „реалістичного світогляду“ обґрунтував постулати Гумбольдта „метафізичною емпірикою“ Лотце, непевність (неясність) „духу“ він заміняє дрібнішою, але зате виразнішою величиною — уявленням. Моністичний спиритуалізм Лотце, одного з останніх чистих метафізиків, що вчив про безпосередність пізнання лише власною „я“ і „я“ інших свідомих істот (cognitio rei), легко міг бути з'єднаний із критицизмом. Свідомість побічна, за Лотце (ц.-т. матеріальної природи cognitio circa rem), приводить до єдності всі світові явища, оскільки виявляється, що речі за аналогію з свідомістю складаються з низки духових субстанцій, духових атомів. Різні сполучення й боротьба цих атомів становлять основу психології, прикладної метафізики. Потебня взяв у Лотце як-раз оцей прикладний бік — науку про асоціативність уявлень, про аперцепцію, про царини свідомого й несвідомого. Проблема суб'єкта — об'єкта він розв'язав почасти в дусі Канта, а почасти Фіхте, але самі терміни „внутрішня форма“, „розуміння й нерозуміння“ обґрунтував механікою сполучення й роз'єднання „психологічних атомів“, уявлень. Внутрішня форма, третє спільне між двома членами порівняння, являється засобом аперцепції, ц.-т. висуває сильніші уявлення за рахунок слабших при утворенні нового слова („Мысль и язык“, стор. 132). Розширення змісту свідомості залежить од близькості відношень між стихіями аперцепційних мас і від кількості самих стихій (ib., стор. 129).

„Самое „слово“, взятое в целом, как совокупность внутренней формы и звука, есть прежде всего средство понимать говорящего, *аперцепцировать содержание его мысли*; членораздельный звук, издаваемый говорящим, воспринимаясь слушающими, пробуждает в нем воспоминание о его собственных таких же звуках, а это воспоминание посредством внутренней формы вызывает в сознании мысль о самом предмете“ (ib., стор. 133).

Це останнє синтетичне означення поєднує в собі вплив декількох джерел, і для того, щоб коментувати його, треба вказати на теорію пізнання „я“ через об'єктивний світ, на значіння внутрішньої форми, як зміслового моменту, що примирює неможливі до сполучення по-між себе протилежності суб'єкта та об'єкта, і врешті на психологічний бік усіх цих досить складних процесів. Потебня завжди починає із фактів, з історичного матеріалу і притягання тієї чи іншої теорії, певне, відбувалося через необхідність синтезу, узагальнення. Потебня скористувався психологічною наукою Лотце й цим уґрунтував розуміння внутрішньої форми більш емпірично, ніж це зробив Гумбольдт, що й зробилось корективом до кантівських положень та правил.

Проте розуміння уявлення, як закінченого цілого, одиниці для вимірювання психологічних актів, є досить метафізичним.

Мені вдається можливою гадка, що в пізніших працях, що вміщені в збірнику „Записки по теории словесн.“, в 3 томі „Зап. по русской грамматике“, центральна одиниця в психології Потебні — уявлення „психічний атом“ — роздрібнюється в нього на дрібніші частини та втрачає свій метафізичний характер, наближаючись до комплексу елементів, до чистого досвіду. Історично такий шлях цілком можливий. Відомо, напр., що Мах прийшов до збудовання своєї системи від Гербардта. Але - ж постановка цього питання потребує особливої уваги; до цього автор цієї праці гадає повернутися в найближчому часі.

Психологічні системи ґносеології, одну з яких розробив Потебня, займаючися лінгвістикою, на мою думку, можуть бути троякого роду. Таким є скептицизм, ц.-т. відмова від гарантування „достовірності“ зовнішнього

світу, прагматизм, що по своїй суті відмовляється від розв'язання гносеологічної проблеми по суті, або - ж символізм. Значіння гносеологічних поглядів Потебні в тому саме й полягає, що він зайняв певну позицію й розробив цю теорію на величезному фактичному матеріалі. В силу цього вплив його в царині, напр., поетики генетичної і психологічної величезний. Правда, сучасність висуває питання про нову поетику, не психологічну й без генетичних визначень. Цей погляд тільки тоді може перемогти потебніянство, коли розв'яже більш задовольняюче хоча - б ті проблеми, що коротко накреслені в даній статті.

Листопад 1924 р.

A. ROSENBERG

TO THE CHARACTERISTIC OF THE PHILOSOPHICAL IDEAS OF PROF. POTEBNIYA

Professor Potebniya was a philosopher and a linguist he gave us a complete system of theoretical linguistics and of poetics, based upon a psychological ground. He was Humboldt's disciple and availed himself of his theory of „the internal form“ and of his general scheme of history of speech.

In that domain we can find an indirect influence of Kants doctrine by means of Humboldt. The logical principles and categories of Kant, influenced by the psychological doctrine of Lotze and Herbart obtain in the works of Potebniya a psychological foundation. In his last works he abandons the metaphysical conception of Lotze and approaches to empiriocriticism.

Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття

І. РОЛЯ ГРОМАДИ В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

Історію українського права, як відомо, досліджено дуже мало, що - ж до XVII ст., доби від революції 1648 року до поч. XVIII ст., так жадного дослід, присвяченого цьому важливому періоду права України, ми не маємо: його торкалися лише принагідно в студіях, присвячених головним чином XVIII ст. А треба сказати, що зазнайомлення з українським правом зазначеної епохи має особливий інтерес, бо дає змогу спостерігати такі характерні риси юридичної практики, яких цілковито бракує в пізніші часи, в ту добу, коли українське життя, скаламучене революцією, повернулося в значній мірі до попередніх форм дореволюційних відносин з перемогою Литовського статуту, як правового кодексу. Дійсно, друга половина XVII ст. була переходовою добою, на протязі якої змагалися ті суспільно-політичні течії, склалися ті економічні відносини, які у викристалізованій формі бачимо у XVIII ст., і це не могло не відбитися у праві, надаючи йому своєрідних рис, що пізніше зникають, зафіксувавши в ньому певний тип класових взаємовідносин. Тому необхідно звернути увагу на українське право, бажачучи вияснити характерні риси економічних відносин та соціального устрою другої половини XVII ст.

Але за сучасного стану науки українського права не маємо чого й думати про те, щоб розв'язати бодай головніші його питання: для цього тимчасом бракує і систематично підібраних джерел і наукових дослідів. Справді, єдиним джерелом для вивчення українського права XVII ст. являється судова практика — протоколи українських судів того часу: в нових умовах дореволюційного життя юридичний кодекс XVII ст. — Литовський статут — з його яскраво класовим, суто шляхетським змістом був непридатний, а утворити свій кодекс відповідно до нових обставин економічного та соціально-політичного життя Україна не могла через надто низький рівень юридичного розвитку. От через це українське право тієї доби відбилосся не в певному юридичному кодексі — його бракувало, але в судовій практиці, що утворилась із комбінації двох елементів: з одного боку, старі правні кодекси — Магдебурзьке право та Литовський статут, що являлись юридичними справочниками для козацького суду, з другого — звичай, як живе джерело права, міцно зв'язане з рівнем розвитку, потребами та інтересами широких верств громадянства. Сполучення цих елементів утворювали судову практику, при чому довгий час звичай рішуче перемагав право писане. Через це й спостерігаємо, що козацькі юристи, часто посиляючися для

обґрунтування присуду на певний артикул Магдебурзького права чи Литовського статуту, відразу-ж робили ухвалу, що йшла цілком у супереч їм, але відповідала звичаям і поглядам населення¹⁾.

За таких обставин ясно, яке величезне значіння мають для вивчення українського права другої половини XVII ст. протоколи тогочасних судів, що яскраво й конкретно зазнайомлюють з судовою практикою. Але до цього часу актових книг різних судів видано дуже мало, та й ті далеко не завжди можуть задовольнити дослідника з боку повноти й систематичності матеріалу²⁾. Більшість-же їх переходить по різних архівах — у Москві, Києві, Чернігові та інш., і користуватися ними дуже важко. І цілком влучно дехто з дослідників підкреслювали ще в кінці XIX ст., що для дослідження судів Гетьманщини другої половини XVII ст. „найбільшою перешкодою є брак друкованого матеріалу“³⁾.

Після всього зазначеного зрозуміло, що, не ставлячи своїм завданням широкі висновки про судівництво на Україні в цілому, я обмежуюся лише частиною питання, намагаючися простежити на конкретному матеріалі Полтавського городского суду характерні риси судової практики другої половини XVII ст., переважно на території Полтавського полку.

До такого обмеження приводить і друге міркування, а саме спостереження над фактами суспільно-економічного розвитку України др. пол. XVII ст., що в той чи інший спосіб відбилися у судівництві. Справді, економічне життя й соціальні відносини розвивалися після революції 1648 р. неоднаковим темпом по різних українських землях, хоч загалом основні риси розвитку були ті самі: відбудова великої приватної землевласності, скасованої революцією, і, як наслідок, утворення привілейованої старшинської класи, з одного боку, зменшення селянського та козацького землеволодіння, занепад дрібного господарства й втрата соціальної ваги та політичного значіння селянством і рядовим козацтвом — з другого, при чому перша з зазначених клас з кінця XVII ст. подекуди втрачає й особисту

¹⁾ Див. численні приклади у виданні Полт. Арх. Ком. „Актовые книги Полтавского городского уряда XVII ст.“. В. I — III.

²⁾ Із виданих актових книг згадаю в першу чергу акти Бориспільського міського уряду за 1612 — 1699 р., що видав А. Стороженко в „Киевской Старине“ за 1892 р. Видання це не повне: із 878 актів було взято 136, при чому лише ті, що були цікаві з боку побуту або давали яку подробицю про діяльність міського уряду чи прізвища урядовців. Найкращі й найповніші видання це є Пирятинські актові книги за р. р. 1683 — 1719, видруковані в родинному архіві Стороженків (Стороженки, т. VI) та Полтавські актові книги, видані за редакцією В. Л. Модзалевського, що охоплюють 1664 — 71 р. р. (вип. I — III). Окрім того було видано окремі уривки з актових книг: Д. П. Міллер та Н. Плохинський видали уривки із Стародубівських магістр. книг за р. р. 1690 — 1722 (Сборник Харьк. ист.-фил. о-ва, т. VI і отд.), В. Модзалевський видрукував уривки із Стародубівських міської книги за р. р. 1664 — 73 (власне 1664 — 66, бо до останніх років стосується лише кілька документів Див. труди Черніг. арх. коміс., в. VIII і окр.). Нарешті, досить значну кількість актового матеріалу, але обробленого в напівхудожній формі, знаходимо з актових книг різних судів (переважно-ж Полтавського) у праці О. І. Левницького „Очерки народной жизни в Малороссии“ (Киевск. Ст., 1901 г. і окр.). Треба ще згадати досить великий матеріал із Прилуцької справної книги, що наводить М. Слабченко в своїй студії „Наказання в житті й праві Малороссии в XVII — XVIII в. в“ (Опыты по истории права Малороссии), та деякі уривки, видруковані в малопритулених Чернігівських губерніяльних відомостях: Стародубівські магістр. книги за 1690 р. в р. 1852, за 1683 р. в р. 1857, уривки з Ніжинських книг за р. р. 1657 — 74 в р. 1887. Оце, власне, і є весь той видрукований джерельний та напівоброблений матеріал, яким може оперувати дослідник. Як бачимо, немає жадного повного видання, яке охоплювало-б усю добу: переважнє це є або вибірки, або видання, що охоплюють лише частину зазначеної епохи. Без сумніву, на перше місце серед названих видань що до повноти й цікавості треба поставити Полтавські актові книги.

³⁾ Сборн. Харьк. ист.-фил. о-ва. Т. VI. Вступні uwagi до актів Стародуб. магістр.

незалежність, перетворюючися на старшинських підданих. Але коли цей процес був загальний для всіх українських земель, так розвивався він не одночасово: в той час, як у північних полках Гетьманщини — Стародубівському, Чернігівському, Ніжинському — він досяг повної сили, в південних — особливо в Полтавському, що лежав на межі зі степом, під постійною загрозою з боку татар і був у найтіснішому зв'язку із Запорожжям — зазначені риси економічного й суспільного розвитку лише намічалися й ще не встигла вирости ні привілейованість старшини, ні безправність поспільства. От через це в південно-українських землях і, зокрема, на території Полтавського полку на довші часи заховалися ті попередні економічні відносини та соціальні форми, що зникли по інших місцевостях¹⁾: більше значіння рядового козацтва й поспільства, менша економічна сила, а тим самим і менший соціальний та політичний вплив старшини, а це не могло не відбитися на практиці суду. Полтавські козаки, як казав О. М. Лазаревський, „не відчували старшинського гніту доваже, як по інших місцевостях, заховали стародавні свої звичаї та „вольності“, що виявлялися переважно у вільному обранні старшини. З цього боку Полтавський полк був винятком, порівнюючи з останньою Україною, в якій не лише селянство, але й козаки з кінця XVII ст. були мало не в повній залежності від старшини, що являлась у дійсності гетьманськими урядовцями, хоч її й вважали за обрану“²⁾.

Справді, в останню чверть XVII ст. старшинське землеволодіння в Полтавському полку не встигло ані розвинути в широкій мірі, ані перемогти козацьке й селянське. Місцева старшина — Кочубії, Іскри, Герцики, Гуджули, Витязенки й інші — всіма засобами набували собі землі, а проте залишалося ще досить широкого вільного степу й для козаків та поспільства. З другого боку, далекі від центру тогочасного політичного життя, на межі з татарами, полтавські степи не вабили до себе генеральної старшини, не обіцяючи особливої користи. От через це в останню чверть XVII ст. в Полтавському полку старшина не встигла ще захопити військові землі й залишалося ще багато вільних, хоч Полтавські актові книги в околицях Полтави і згадують чимало сел: Павленки, Кобішани, Рибці, Жуки, Мильці, Яківці, а далі — Мачухи, Петрівка, Супрунівка, Старі й Нові Санжари, Білики, Опішня, Диканька та багато інших. За таких обставин зрозуміло, що пануючим типом землеволодіння було дрібне та середнє, а не велике, і полтавський козак та селянин, почувавши під собою міцний економічний ґрунт, був повноправним громадянином, а не панським підданим чи залежним од пана. Через це громада, як впливова одиниця

¹⁾ Досить порівняти генеральні слідства про маєтність з полку північного, напр., Чернігівського, та південного, хоч-би Переяславського або Прилуцького, щоб перекоонатися, оскільки процес розвитку великого приватного землеволодіння, що привів до перебудови економічних і соціальних відносин на Україні, йшов на півночі швидше, як на півдні. Так, у Чернігівському полку, за генеральним слідством, було 1729 — 30 р. р. у приватному володінні (старшині та монастирів) 7.623 селянськ. двора супроти 786 дворів вільних військових, 389 рангових і 158 ратушних (Н. Василенко. Генер. след. о маєтн. Черниг. полка. Ч. 1908 р.), а в Переяславському полку в той-же час: приватних власників — 1.989 дворів, вільних військових — 1.203 двора, ратушних — 336, спірних — 449, рангових — 153 (В. Мякотин. Генер. след. о маєтн. Переясл. полка. Сборн. Харьк. ист. - фил. о - ва, т. VIII, ст. 244). Таким чином, у Чернігівському полку величезну більшість селянства було перетворено на панських та монастирських підданих, в Переяславському вільне населення трималося досить міцно і старшина не встигла ще його загарбати в свої руки. Треба додати, що порівнюючи невелика кількість дворів Переяславського полку пояснюється тим, що сила земель була ще вільна, непереселена. Далі на південь успіхи приватного землеволодіння були ще менші.

²⁾ А. М. Лазаревський. Полтавщина в XVII в. „Киевск. Стар.“, 1891 г., кн. IX, стр. 360.

щоденного суспільного життя, не відсунута ще старшинським урядом, повно й яскраво виступає у практиці Полтавського суду.

Характерні економічні особливості Полтавського полку — панування дрібного та середнього землеволодіння, велика роль скотарства, що могло розвиватися на вільних землях — в значній мірі відбилися на практиці Полтавського суду: з одного боку, панування дрібнобуржуазної стихії, як наслідок переваги дрібного й середнього землеволодіння, та яскраво виявлений інстинкт приватної власності, з другого — надзвичайна й типова для зазначеної місцевості гоноровитість людности, нарешті, постійна й запекла боротьба між дрібновласницьким елементом („статечним“ людом) та кримінальною голотою — овчарями та інш. пролетаризованими групами, що, „тулячися в наймах“ або ховаючись по степах і яругах, являлися тим соціальним осередком, з якого виходили злодії й розбійники — „нетяги“, „прибиші“ та ін. „не-статечний“ люд. Відповідно до цього маємо в Полтавському городовому суді і певний тип злочинів, і своєрідний склад злочинців, і тип судових кар, що в значній мірі відрізняє його від інших судів. Так, характерним злочиним у Полтавському суді являється крадіжка, в першу чергу овечок, у той час, як у Пирятині, як свідчать судові книги, було дуже поширене конокрадство. Треба додати, що опріч того характерною справою для Пирятини було „чужоложество“ в різних його формах: із 175 карних справ, розв'язаних судом, 49 падало на „чужоложество“, гвалтування та незаконне співжиття, в той час як у Полтавському суді подібні справи трапляються рідко, принаймні, на протязі років, за які маємо видруковані повні актові книги. Нарешті, в Полтавському суді кари загалом значно суворіші, як по інших, особливо в тих справах, що торкаються порушення приватної власності: в 56 справах про крадіжку, зафіксованих у судових протоколах за час 1664—71 р. р., 14 чоловік люду було покарано на смерть, а опріч того чимало було присуджено до смерті й помилувано з різних причин. Інше бачимо в Стародубівському міському суді, оскільки можна робити висновки на підставі виданих актів: кару на смерть за крадіжку там майже не вживали, задовольняючися менш суворими — били киями, виганяли та інш. До подібних же кар злодіїв схилявся й Бориспільський уряд: у справах його, виданих Стороженком, лише одна закінчилася карою на смерть. Не вживав кари на смерть у зазначених випадках і Пирятинський суд: із 90 крадіжок, зареєстрованих протоколами, було лише два випадки кари на смерть, останні ж обмежувалися виплатою „вини“ — карного штрафу або винного карали канчуками чи киями, урізанням вуха чи носа, нарешті — вигнанням.

Треба ще зазначити, як характерну ознаку боротьби дрібнобуржуазного елемента з порушниками приватної власності, яскраво й одверто класовий підхід до питання про кару злочинця: мало величезне значіння не лише *що саме* зроблене, але й *хто* зробив, і злочинця із „статечних“ кол — хазяїнів — карали за той же злочин значно менше, як „нетягу“ або овчаря, що був постійною загрозою для заможних господарів.

Такі загальні зауваження що до діяльності Полтавського городового суду. Перейдімо тепер до аналізу окремих питань з його практики.

Характерною рисою Полтавського городового суду др. пол. XVII ст. була велика роль громади в судовому процесі. Ця риса не є випадок, але була наслідком економічних і суспільних обставин життя: козацтво й поспільство, відіграючи не останню роль у громадських справах, не могли залишити по-за межами свого впливу діяльність суду, в якій воно було дуже зацікавлене. От через це, природно, громада бере активну участь у дослідженні та розв'язанні судових справ.

Але раніш, як переходити до аналізу ролі громади, треба зробити кілька зауважень про характер тогочасного суду та про склад судової колегії.

До революції 1648 року судівництво на Україні, як і по інших землях Корони Польської, було становим: кожен із станів мав свій суд, що розв'язував лише його справи. Так, були суди шляхетські, міщанські, здається, козацькі, а для селянства — старостинські по коронних маєтках та дідичів і їх заступників — по приватних¹⁾. Але по революції 1648 року станові суди зникають: „Шляхтич прирівнюється до козака, а козак дістає юридичні права шляхтича й обидва судяться в одному військовому суді. В той-же час міщанські суди в значній мірі втрачують свою самостійність, залежачи від козацьких урядників у нижчих інстанціях та цілком підлягаючи козацьким суддям у вищих“²⁾. Урядові певної території були підсудні всі тогочасні групи населення, „і він не робив різниці по-між ними, розв'язуючи однаково справи панів (старшини), козаків, міщан, „коломійців“ та селян“³⁾.

Через це у др. пол. XVII ст. компетенцію судів козацьких — полкових і сотенних — не було розмежовано з міщанськими: в судах міщанських (ратушних) беруть участь козацькі урядники, і їм підлягають поруч із міщанством і інші класи населення. Тому з 60 р. р. XVII ст. „не бачимо жадної справи, в розв'язанні якої не брав-би участі козацький уряд“⁴⁾.

Ці спостереження що до характеру українських судів другої половини XVII ст. цілком підтверджують Полтавські акти: до городского Полтавського суду зверталися за розв'язанням справ і козаки й міщани, „обивателі“ Полтави й мешканці околичних сел, а в склад судової колегії обов'язково входили представники обох груп — козацтва й поспільства. Таким чином, Полтавський городовий суд, принаймні з 60 р. р. XVII ст., був судом загальностановим.

Судова колегія складалася із трьох елементів: представників козацтва — отаман, суддя полковий, полковник, представників міщанства — війт, бурмістр, райці та лавники, нарешті — громада. Треба сказати, що було зовсім не обов'язково, щоб усі названі особи були присутніми на суді: фактично склад судової колегії значно відмінявся в залежності від обставин. Так, траплялося, що судив сам городовий отаман⁵⁾ або отаман та війт⁶⁾ часом до них приєднувалися бурмістр і райці⁷⁾ та лавники. Нарешті, суд відбувався з участю полковника в різних комбінаціях: полковник і війт,

¹⁾ Д. Миллер. Суды земские, городские и подкоморские. Сборн. Харьк. ист.- фил. о-ва, т. VIII, стор. 63 — 64. О. М. Лазаревський у своїй статті „Суды в старой Малороссии“ (Києвск. Ст., 1898 г., кн. VII — VIII), написаній з приводу названої роботи Д. Миллера, рішуче заперечує існування шляхетських статутних судів у південній Україні, вважаючи за сумнівне існування їх навіть в Україні центральній та північній — у Київі й Чернігові, де їх могли завести лише не в довгий час перед революцією 1648 р. Так само сумнівно, на думку Лазаревського, й існування судів для духовенства та козацтва. „Існував тут лише ратушний суд по містечках, при чому головували в цьому суді намісники власників-магнатів за участю війта й бурмістрів“ (стор. 77).

²⁾ Д. Там-же стор. 69.

³⁾ Стороженик, т. VI. Передмова до актів Пирятинського суду.

⁴⁾ Д. Миллер. Суды..., стор. 69. Протилежний погляд відстоює М. Слабченко в своїй роботі „Малорусский полк в административном отношении“. Од., 1909 р. На думку Слабченка, по революції 1648 р. існувало два типи судових установ: суд полковий, що провадив полковий суддя, який був „переважно козацько-сословним суддею“ (стор. 296), та суди повітові й міські для міщан і селян“ (стор. 294). Погляд т. Слабченка, як доводять Полтавські акти, є помилковий.

⁵⁾ Актовые книги Полт. гор. уряду XVII ст., изд. Полт. арх. комисс. под. ред. В. Моззалева. В. I, стор. 8.

⁶⁾ Там-же, стор. 27 — 32.

⁷⁾ Там-же. стор. 28 — 34.

полковник, городовий отаман і війт, ті-ж особи, але з додатком бурмістра та лавників і инш.¹⁾ Часом замість полковника виступала особа, якій він доручав бути присутнім на суді — „зостаючого на мѣстцу его мѣсти пана полковника Полтавського“, як зазначає акт²⁾. Траплялося, що бували й інші урядові особи — полкові осаули та др. Із названих осіб постійними вчасниками судової колегії були війт та городовий отаман, без яких не розв'язували майже ні одної справи. Досить часто брали участь бурмістр, лавники та райці. Далеко не завжди бачимо полковника, що через різноманітність своїх обов'язків та часті від'їзди не міг брати постійної участі в розгляді судових справ, хоч загальне керування діяльністю суду залишалося за ним. Що-ж до полкового судді, так про цей уряд до поч. 1667 р. протоколи Полтавського суду зовсім не згадують, і лише з лютого зазначеного року він фігурує в складі судової колегії³⁾.

Але присутність судді не змінило складу її: уряд судді лише було додано до попередніх її співучасників. До того-ж присутність полкового судді, навіть після утворення зазначеного уряду, зовсім не була обов'язковою при розгляді справ: маємо чимало прикладів, коли городовий отаман та війт розв'язували без участі судді навіть найважливіші справи, що закінчувалися карою на смерть. Та й взагалі не можна встановити обов'язкової послідовності та зв'язку між характером справи та участю в судовій колегії певних осіб: хоч загальною участю полковника помітна в більш серйозних справах, але траплялося, що навіть справи, що закінчувалися карою на смерть, розв'язували війт, бурмістр та городовий отаман, як трапилося то, наприклад, зі справою Палажки Петренкової, присудженої р. 1670 до смерті через четвертування за спробу отруїти (городовий⁴⁾), або зі справою П. Кириченка та С. Яременка, яких присудили 1665 р. „на горло скарати“ городовий отаман полтавський, війт та бурмістр⁵⁾.

Нарешті, третім елементом Полтавського городского суду була громада — населення, козацтво й поспільство, без участі якої тоді не розв'язували жадної справи.

Несталість судової колегії що до представників адміністрації цілком зрозуміла, коли взяти на увагу ролі тогочасного суду: суд XVII ст. виконував функції не тільки, а може навіть і не стільки судові, як нотаріальні — перед ним робили заяви про купівлю та продаж земель, поділ майна, виплати грошей, сварки та згоди й инш., і суд занотовував їх, „актував“ у книгах, надаючи цим юридичну силу, як то робилось і в судах до революції 1648 р. З другого боку, суд часто виступав як посередник по-між сторонами, приводячи їх до згоди. Ясно, що для переведення поточної роботи подібного типу зовсім не було потреби у присутності великої урядової колегії, а коли ще додати, що полковник, якому належали судові функції поруч з низкою инших — військових, адміністративних і др., був часто відсутній або занятий иншими справами, так його присутність у суді постійно була просто неможлива. Треба сказати, що від скорочення судової колегії населення нічого не втрачувало: обов'язкова присутність громади й участь її в судовій справі, контролюючи діяльність судової колегії, а часто й направляючи її, застерігала інтереси сторін од зловживання та давала змогу розв'язувати найсерйозніші справи без участі полковника чи судді.

¹⁾ Актые книги Полт. гор. уряду XVII ст., изд. Полтавск. арх. комисс. под ред. В. Молзалева, стор. 20, 21, 50 та инш.

²⁾ Там же, стор. 29.

³⁾ Там же, стор. 86.

⁴⁾ Акт. книги Полт. гор. уряду XVII ст., в. 1, стор. 187.

⁵⁾ Акт. книги Полт. гор. уряду с XVII ст., в. 1, стор. 62.

Нарешті, часом у розв'язанні справ Полтавського суду брали участь московські воеводи та московська військова старшина, що перебувала в місті¹⁾.

Найцікавішою рисою українського суду др. пол. XVII ст. була, без сумніву, роль громади. Треба сказати, що в тогочасному житті громада загалом мала величезне значіння і її вплив виходив далеко по-за межі судової діяльності, охоплюючи шоденне життя людини в усіх його конкретних проявах: громада добре знала кожного зі своїх членів, контролювала його, доводила до відому уряду про ті чи інші підозрілі вчинки з його боку, нарешті, ловила на „злому вчинку“, словом, громадський контроль над кожним був дійсний і широкий. От через це, не вважаючи на відсутність у ту добу спеціальних поліцейських органів, рідко якому злочинцеві щастило заховати своє „проступство“. Громада виявляла навіть такі справи, що немов-би були безнадійними з боку відшукування винних; на погляд того часу, злочинство було справою громадською і допомога судові в розв'язанні її—відшукування винних та инш.—являлося обов'язком кожного. Такий погляд на злочинство надзвичайно яскраво виявляється в актових книгах XVII ст.: кожен, навіть найближчий родич злочинця, мусив заявити суду про все, що він знав у тій чи іншій справі, хоч-би суд і не питав його²⁾, або повідомити уряд про підозрілу людину навіть у тому випадку, коли за нею певного злочину й не знали³⁾. Через це й бачимо часто, що різні злочини виявляли особи, абсолютно не зацікавлені в них, виконуючи лише свій громадський обов'язок. Треба додати, що, коли людина, знаючи про певний підозрілий вчинок другого, не кажучи вже про злочин, не повідомляла про нього уряд, її вважали за співучасника й вона відповідала перед судом у випадку виявлення злочину. Цікавим і характерним прикладом зазначеного являється справа Мик. Милашенка (1665 р.), у вівчаря якого було знайдено вкрадену „курту“⁴⁾. Хоч овчар утік, але до суду було „припозвано“ Милашенка, його господаря, якого визнали винним у тому, що він, „маючи владу над своїм чиядником а знаючи, же гроший стулко не мѣлъ, жеби такую рич купувал... а обачивши у него, урядови того не оповѣстил“, і ухвалено, що, коли на протязі 4-х тижнів Милашенко не поставить на суд вівчаря, мусить платити за втрату потерпівшому й карний штраф урядові, „яко помочник злочинцовъ“⁵⁾. Подібний же приклад бачимо і в Бориспільському суді, який сина-зłodія присудив до вигнання, а батька, про участь якого в злочині не було жадних відомостей, покарали штрафом за те, що він, живучи з сином в одній хаті, не повідомив урядові про його вчинки й „сына своего не учил“⁶⁾.

Цей громадський контроль та відповідальність кожного за чужі „злі вчинки“ й робили майже неможливим заховати той чи інший злочин.

Що спеціально до участі громади в суді, так вона виявлялася в такому напрямку:

1) громада була обов'язково присутня на суді, бо тогочасні суди були прилюдні;

1) Актов. книги Полт. суда, в. I, стр. 78, 82, 92, 79.

2) Див. цікаву заяву батька про сина-зłodія. Полт. акт. кн., в. I, стр. 23.

3) Напр., справа Проценка Стадниченка, який здавався решетиливцям людиною підозрілою, бо „маріє копійками и иншими гришми шафуетъ и подъ часъ въ кали въ сапьяновихъ чоботихъ въ грязь ходыть“, а потім було вияснено, що він дійсно є тяжкий злочинець. (Ор. Ів. Левицкий Очерки народной жизни в Малороссии, стр. 20 і далі).

4) Полт. акт. кн., в. I, стр. 57—58.

5) Местечко Бориспольє в XVII в., акты местн. уряду 1612—1699 г. г., с предисл. А. В. Стороженка. Изд. „Киевск. Ст.“ 1892 г., стр. 108.

2) члени громади виступали як помічники судової колегії, беручи участь у різних оглядах, що мали відношення до справи, а також часом переводячи слідство;

3) члени громади виступали на суді як свідки, оповіщаючи про ті чи інші факти з діяльності злочинців, про які вони знали, хоч-би офіційно в ролі свідків їх і не викликали;

4) до громади зверталася судова колегія в тому разі, коли не знала, на якій ухвалі спинитися, у складних випадках навіть скликаючи спеціальні ширші збори для в'яснення справи;

5) громада впливала на присуд, виступаючи на суді з проханням про зміну або зменшення кари злочинцеві, а то й зовсім звільнення його від кари, й ці прохання судова колегія завжди брала на увагу.

Переходячи до аналізу намічених пунктів діяльності громади, треба зазначити, що хоч загалом присутність громади в українських судах др. пол. XVII ст. більш-менш визнана в науці, але оцінка її ролі, обсягу впливів та складу досить різноманітна в різних дослідників: у той час, як Лазаревський, Багалій, Левицький і Міллер визнавали за громадою велику роль у діяльності судів (особливо Левицький і Міллер), як одного з чинників судового процесу др. пол. XVII ст., Слабченко, навпаки, рішуче заперечує її значіння: „З часів Многогрішного громада була звичайно присутньою в суді в ролі доказчиків, свідків, експертів по деяких справах, впливала на характер деяких вироків і сама не судила, як гадає Левицький і проф. Багалій. Є підстава навіть думати, що присутність громади часто була лише на папері... Звичайне твердження відносно товариства й громади — це є лише старовинна формула, що деякий час відповідала життю, але проте являлася пережитком старовинного вічевого устрою... Нарід, духівництво, шляхетство могли бути присутніми на суді. Але суд міг одбуватися й без їх присутності й однаке його вважали за правомочний і повний¹⁾. Таким чином, як бачимо, названий дослідник не надає особливої ролі громаді, вважаючи її присутність за можливий, але необов'язковий факт судівництва України др. пол. XVII ст. Відповідно до цього погляду проф. Слабченко не звертає належної уваги на громаду і в другій своїй роботі, присвяченій українському праву XVII—XVIII ст. — „Наказання в жизни и в праве Малороссии XVII—XVIII в. в.“²⁾.

Але цей погляд, що утворився на підставі переважно вивчення актів Бориспільського суду, є цілком помилковий. Справа в тому, що дійсно в протоколах Бориспільського суду присутність громади зазначено далеко не завжди (хоч згадки про неї маємо досить часто, й не можна говорити, що її там зовсім бракує), але ще велике питання, чи слід вважати відсутність записів про неї за наслідок недосконаlosti й неповности судових протоколів чи за ознаку відсутности громади. Навіть при поверховому ознайомленні з судовими актами взагалі та Бориспільськими зокрема, відразу-ж кидається у вічі, що не всі справи записано однаково повно й докладно, що дуже часто протокол ігнорує важливі риси, лише нагадуючи про них між иншим. Чи не сталося такого і з участю громади, присутність якої то нотували, то пропускали, хоча в дійсності громада в судовому процесі участь і брала? До висновку про можливість таких пропусків приводить і зазнайомлення з актами Стародубівського міського суду, протоколи якого

¹⁾ М. Е. Слабченко. Малорусский полк в административном отношении. Од., 1909 г., стр. 305—306.

²⁾ М. Е. Слабченко. Опыты по истории права Малороссии XVII—XVIII в. в. Од., 1911, стр. 29—237.

часто не називають і членів судової колегії, актуючи справи в скороченій формі, в той час як в інших випадках перелічують суддів по іменах та прізвищах¹⁾. Ідучи за методом проф. Слабченка, залишається в такому випадку висловити сумнів і в існуванні судової колегії, якщо її не названо в протоколі. Треба додати, що ті-ж протоколи Стародубівського суду зовсім не згадують про участь громади, хоч її присутність виявляється потім у подобицях тієї справи, в якій раніше про громаду не було ані слова. Як приклад, наведу справу Оришки Андрієвої про закрукту в житі, що відбулася, як знаходимо безсумнівні вказівки лише в докладно мотивованому присуді, „перед всім майстром засьлим, яко і посполитими“, при чому роля останніх була активна, як бачимо з того-ж судового декрету²⁾. Треба ще додати, що загалом Бориспільські книги не можуть бути абсолютною підставою для висновків, бо це-ж є не повний судовий матеріал за певні часи, а лише уривки, цілком випадкові, вибрані видавцем відповідно до своїх наукових інтересів, і тому, звичайно, ще питання, оскільки часті згадки про громаду в актах Борисполя, коли взяти на увагу й невидруковані ше.

Через зазначені причини можна вважати категоричне твердження проф. Слабченка про ролю громади малообґрунтованим на фактичному матеріалі судової практики, а протоколи Полтавського суду, в яких немає майже ні одної справи, що її було-б вирішено без участі громади, однаково чи карної чи цивільної, яскраво доводять помилку названого дослідника.

Але, не погоджуючися з поглядом проф. Слабченка на ролю громади, я вважаю проте за неможливе узагальнити свої висновки про великий її вплив на судові справи, зроблені на підставі вивчення Полтавських актових книг, на інші райони України: різниця економічних умов і класових взаємовідношень по окремих полках в XVII ст. утворювала, як зазначено, різноманітність судової практики, збільшуючи або зменшуючи ролю громади та її вплив на судові справи, хоч у загальних рисах участь громади проявляється при нагоді по всіх землях. От через це я, виясняючи питання про ролю громади в суді, обмежуюся переважно Полтавським полком, у якому вона в др. пол. XVII ст. досягла найбільшого впливу, уступаючи старшині по інших полках, де старшинський вплив був більший з причин економічних і соціальних, про які вже була мова.

Присутність громади акти Полтавського суду визначають у різний спосіб—то у виразах загальних, то більш докладно: „при бытности людей зацных и вѣры годных“, „иных людей добрых при том будучих“, „и при многих зацных обших особах“. Або-ж: „и иных много вѣры годных особъ так козаковъ, яко и мѣщанъ Пулѣтавских“, „и иных обших вѣры годных пристойных особъ, такъ товариствъ, яко и пнов мешчанов, обивателей Пулѣтавских“³⁾ та инш. Часом писар більш видатних і почесних із присутніх записував у протокол по іменах та прізвищах разом з членами судової колегії, визначаючи присутність інших у загальній формі. Напр., згадавши про членів уряду, протокол додає: „с товариствъ теж Демка Кривошапки, Миколая Стефановича, Хвеська Чернѣговца, Семена Яременька... и при многих обших зацных особах“, або-ж: „и при нихъ людей зацных и вѣры годных мешчан Пулѣтавских: Микиты Ваценка, Ивану Кияници, Петру Бутченку, Ивану Шабелнику, Яремѣ Петренку и многих людей, на тот час бувшим“⁴⁾.

¹⁾ Див. „Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664 — 1673 г.г.“. Издано В. Л. Модзалевским. „Труд Черниг. арх. ком.“, вып. VIII, спр. ч. 1 — 6 та 7 і др., ст. 6 — 7.

²⁾ Отрыв. из Стародубовск. меск. книги 1664 — 1673 г., изд. В. Л. Модзалевским, спр. 54, ст. 28.

³⁾ Див. Полт. акт. книги, в. I, ст. 22, 23, 19, 62 і др., в. II, стор. 46, 69.

⁴⁾ Там-же, в. I, стор. 207, в. II, стор. 7.

Таким чином, постійні й неодмінні згадки судових протоколів про присутність сторонніх („общих“) осіб (ті кілька актів, у яких такої згадки бракує, я вважаю за неповні записи супроти величезної кількості проти-лежних) доводять, що присутність членів громади на суді являлась обов'язковою. Але для правоздатності громади на суді було необхідно, щоб присутні члени її, однаково чи то з „товариства“ — козаки, чи з поспільства — міщани й селяни, задовольняли певним вимогам, а саме: були „добрими“, „зацними“, „присойними“, „віри годними“, щоб-то правоздатними з погляду тогочасного права.

Річ у тому, що, йдучи за нормами Магдебурзького права, тогочасне право українське визнавало кілька категорій людей, що втрачували юридичну правоздатність: не мали права займати громадські уряди, не могли бути за свідків на суді, втрачували право користуватися присягою, як судовим доказом, позивати в суді за образу, бо „таковимъ жаденьъ отповѣдати не повинень“, та инш. Словом, це була категорія людей, що стояла по-за межами тогочасного права, як позбавлені „цноти“ або „зацности“ — чести, яких „судъ одъ чести людской отлучаль“ і які через це „право свое втра-тили“. У склад цих „беззацних“ входили:

- 1) злочинці, присуджені до кари на горло й потім звільнені від неї за ухвалою суду;
- 2) злодії-рецидивісти, вигнані з місця свого мешкання або покарані біля прингера — позорного стовпа;
- 3) злочинці, „ціховані на тілі“ — яким було відрубано за їх провину вуха, ніс, руки чи ноги;
- 4) особи, що були „въ катовскихъ рукахъ“ — на „муці“ або „спробі“, як казали тоді;
- 5) особи, захвачені на чужоложестві з урізанням піл одежі за тогочасним звичаєм;
- 6) ціла низка інших злочинців — злодії, що помирилися з потерпілими й не несли судової кари, кривоприсяжники й др.;
- 7) родичі та близькі осіб зазначених категорій, бо за Магдебурзьким правом „беззацність“ падала й на нащадків злочинця до третього коліна¹⁾.

Оці всі особи, як люди неправоздатні, не могли брати участь, звичайно, і в суді в ролі членів громади, а тому протоколи й підкреслюють обов'язково присутність лише людей правоздатних.

Цей висновок розв'язує питання про те, хто були ті „зацні“ й „віри годні“, присутність яких нотують протоколи. Справа в тому, що О. І. Левицький і М. Є. Слабченко вбачали в „зацних“, що брали участь у суді, якусь окрему групу, що відрізнялася від решти присутніх членів громади. Левицький вважає, що „зацні“ являлись більш почесними з присутніх, яких судова колегія запрошувала до участі в розгляді справи: „Більш почесних осіб („зацныя персоны“) із числа козаків та міщан, що були присутні, запрошували у склад суду, і вони разом з „урядовими персонами“, щоб-то присяжними суддями, брали участь у нарадах при складанні декретів“ — підкреслює Левицький²⁾, а Слабченко, відповідно до цього погляду на ролі громади, додає: „Зацні були головним чином попередні міські урядовці“³⁾. Таким чином, названі дослідники, користуючися помилковим тлумаченням слова „зацний“, перекладаючи його, як почесний, а не як маючий честь (не позбавлений чести), цнотливий, а тому правоздатний,

1) О. І. Левицький. Очерки нар. жизни в Малороссии, стр. 245 — 246.

2) Там-же, ст. 245 — 46.

3) Там-же, стор. 7; М. Є. Слабченко. Малорусский полк, стр. 309.

розклали громаду в суді на дві групи: „зацних“ — привілейованих — і загальних присутніх.

Що таке пояснення виразу „зацний“ є помилка, а разом із ним не має підстав і той розподіл громади, про який була мова, свідчить заміна слова „зацний“ словами „віри годний“, „пристойний“, як виразами однозначними, що постійно зустрічаємо в актах, цеб-то „зацні“ були не окремою групою, більш аристократичною за інших присутніх членів громади, але самі присутні, як люди „цнотливі“. З другого боку, „зацні“ не являлися й бувшими урядовцями, хоч не заперечую, що імена бувших урядовців, присутніх на суді, й записували в протокол, як осіб більш відомих і впливових. Але переважно серед „зацних“, записаних по іменах, зустрічаємо людей, що не мали урядових посад, але визначалися заможністю та впливом, цеб-то являлися просто членами громади. Про це свідчать численні записи в протоколах, як, наприклад: „При бытности людей зацных и вѣры годных Василя, крамара Пультавскаго, Трохима Крамара, Ивана Люблянницѣ крамара, Семена Санжаровскаго, крамара Пультавскаго и иных людей зацных з мешан Пультавских многих...“¹⁾. Таким чином ясно, що в склад громади, яка була присутня на суді й брала участь у його діяльності, входили козаки й міщани Полтави та околичних сел, правоздатні з погляду тогочасного права.

Але, являючися обов'язковим елементом судового процесу, громада відмінювалася що до складу окремих її членів, присутніх при розгляді тієї чи іншої справи, і загалом певного, зафіксованого складу її не було. Бути на суді і брати участь у разі потреби в його діяльності міг кожен з козаків та поспільства при умові „зацности“, хоч присутність кожного зокрема й не була обов'язковою на кожній справі. Фактично були на суді, звичайно, не всі, але лише ті з членів громади, що цікавилися певною справою. От через це й бачимо різний склад громади в залежності від характеру справи: то переважають міщани, як було в попередніх прикладах, то, головним чином, козаки, цехмістер і члени кушнірського цеху, коли справа торкалася кушніра, духівництва, нарешті—людність певного села, як-що розв'язували справу, що зачіпала її. Наприклад, у справі про розподіл спадщини між гр. Куриленком та Панасом Білоусом, що жив у с. Федорках, серед присутніх членів громади писар занотовує „многих людей з Федорок села“, при розв'язанні справи, що торкалася диканських ґрунтів, були люди „с посолства села Дыканки“, а коли розглядали суперечку за ґрунт у Рибцях, було багато „иных людей зацных, товариства и мешанъ, з села Рибцовъ тракту Полтавскаго“²⁾.

Оскільки склад громади залежав од характеру справи, свідчать протоколи трьох справ, занотовані одного дня—26/XI 1667 р.: в кожному з них знаходимо інших осіб із громади, названих по іменах, окрім лише Степана Несвати, що був підчас розв'язання всіх справ. Це підкреслює, що склад громади на суді був не постійний, а текучий.

Треба додати, що громада брала участь не лише в діяльності судів більших центрів, але й у сільських та містечкових. Про це свідчать ухвали Стасівського, Ново-Санжарівського та инш. урядів, внесені в актові книги Полтавського міського суду, щоб надати їм більшої юридичної сили³⁾.

Що до хронологічних меж впливу громади, так тут, на мій погляд, певного матеріалу для висновків бракує, і в усякім разі не можна погодитися

¹⁾ Полт. акт. книги, в. I, стр. 31.

²⁾ Там-же, в. I, стр. 42, 37, 87; в. II, стр. 89, 47.

³⁾ Там-же, в. II, стр. 36; в. I, стр. 52, 75.

з т. Слабченком, що громада „в добу до Многогрішного“ відіграла, без сумніву, велику роль, а „з часів Многогрішного“ її вплив падає, бо хоч вона й була присутня на суді, але могли розглядати справи й без неї¹⁾. Фактичний матеріал, що маємо в актових книгах українських судів, особливо Полтавського, не дає підстав для такого твердження, бо громада відіграла роль і до й по Многогрішному, гетьманство якого не складало доби в судовій практиці. Іншого й бути не могло, коли взяти на увагу, що судова практика, а разом і участь громади залежали не від фактів політичних, але від явищ соціально-економічного характеру — певного рівня економічного розвитку та класових взаємовідношень, і мінялася разом із ними, але не через появлення того чи іншого гетьмана.

Без сумніву, роль громади в суді є явище без порівняння старіше за добу Многогрішного, зв'язане безпосередньо з копним судом дореволюційної доби, щоб-то коріння його йдуть глибоко в старовину. Недаремно в практиці Стародубського міського уряду навіть залишилась стара назва „копа“ для зазначення слідства, переведеного громадою. Так, коли Яків Андрійович покрав мед та одержу й потерпівший звернувся до воеводи, той „велелъ собратъ мужовъ и купу учынить, і он, Яков, на купѣ самъ признался добровольне передъ мужами“. А в другому випадку Демид, „обыватель рыховський“, скаржився на свого односілчанина Микиту, який його „на купѣ предъ всѣми мужами позодѣялъ“²⁾. Слабіючи в міру розвитку шляхетських привілеїв XVI ст. і втрачаючи свою незалежність, старий копний суд проте дожив до революції 1648 року і віродився де в чому по ній, а саме в участі громади в суді пореволюційному, хоч, звичайно, громада другої половини XVII ст. і не являлась повним відновленням копи.

Громаду, як активного співучасника судового процесу бачимо в Полтавськiм суді на протязі всієї другої пол. XVII і поч. XVIII ст. Протоколи Полтавського суду, в частині ненадрукованій, згадують про участь громади в суді довгий час: напр., купчий запис полк. Черняка 1717 року було внесено в судові книги в присутності судової колегії, а також „сговариства и мѣщанъ полтавских и прочіх жителей, при насъ на тотъ часъ будучих“, так само як і справу про крадіжку у Яремихи Санжаровки та Ганни Олійнички в Кобеляках 1718 р. було розглянуто „при многихъ общихъ людехъ жителяхъ Кобеляцкихъ“³⁾. Але, без сумніву, в міру розвитку старшинських привілеїв і зросту впливу адміністрації на судові справи значіння громади падає, і на початку XVIII ст., а подекуди й раніше вона втрачає свою попередню роль активного співучасника судового процесу, а судові функції скупчується виключно в руках старшини. Тим паче, що в цей час значну частину селянства вже було перетворено на панських підданих, що залежало від неї.

Характеризуючи роль громади в судовому процесі, треба перш за все підкреслити, що члени громади „зацні“, брали участь у судовому слідстві, проводячи різні огляди на місцях — оглядали пораних, забитих та инш. В той час суд не мав відповідних судових органів, і їх заміняли члени громади. Так, напр., Ів. Баланда, сина якого було забито, звернувся до суду р. 1692 з проханням: „пошлѣте людей зацнихъ и писара, аби тѣ его тиранскіе раны и немилостивій бой били осмотрени и записани“⁴⁾. Те-ж саме бачимо в

¹⁾ М. Е. Слабченко. Малоросс. полк, стр. 301 та 305.

²⁾ В. Л. Медзалецький. Отрыв. из Стародуб. месн. книги за 1664—73 г., стр. 68 та 61.

³⁾ Недрукована книга Полт. гор. уряду. Книгозбірня А. Кистяківського, копія з актив, передана мені акад. Д. І. Багалієм. Обхоплює справи від 1694—1728 р.р.

⁴⁾ Полт. акт. книги. Частина недруков. із книгозбірні А. Кистяківського. Справа Ів. Баланди 26/VII 1692.

інших справах: напр., дізнавшись, що на одному з хуторів було забито вола, суд послав „от боку своего товариства: Ивана Коваля, Василя Лупину и Ивана Подалченка, Василя Капустянского из иншимъ товариством“, щоб вони перевели на місці досліджування злочину й відшукали винного „для слушного виводу“¹⁾.

Поруч із тим уся громада брала діяльну участь у переведенні слідства, провадила „опит“ та „пильное ошуканье“, допитуючи разом із отаманом та инш. представниками уряду злочинців. Цікаву картину такого слідства, переведеного сільською громадою, маємо в Стародубівських актових книгах. Року 1690 батько забитого Тиміша Паліюка, шукаючи злочинця, найшов у с. Азарівці коня, що було забрано в убитого. Було скликано селян, і Василь Михайлів, у якого опинився кінь забитого, повинен був „дати слушний вывод“, „перед всею Азаровскою козаковъ и посполитыхъ громадою“ на чолі з отаманом та війтом. Не вважаючи на запевнення Михайлова, що коня він купив, у нього членами громади було переведено трус і знайдено крадений казан. Тоді злочинця „под сѣдомомъ тобѣжъ громады Азаровскоѣ, якъ злодѣя, по лѣльскому (сельскому?) обычаю водили его за шею“ і відіслали „ку вязеню“ до Стародубу²⁾. Подібний-же зразок слідства, що перевела громада, бачимо у випадку, про який уже була мова—у справі про крадіжку меду й одержі, яку стародубівський воевода для досліджування передав на „купу“.

Але роля громади в судовому процесі не обмежувалася переведенням слідства: вона брала участь і в безпосередньому розв'язанні справи. Всі засідання судової колегії провадились з участю громади, що намагалася в міру змоги допомогти виясненню справи, і зі складу її часто виступали свідки, що знали про ті чи інші вчинки підсудних і тим давали змогу відкрити злочин. У цьому відношенні роля громади була величезна, і свідство присутніх, що навіть не були викликані урядом, але являлися самі, як члени громади, дозволяло часом вияснити такі злочини, про які суд не мав жадних відомостей. Як ілюстрація до зазначеного, цікава справа Проценка Стадниченка, заарештованого в Решетилівці, лише як підозрілу особу, але без певних фактів про його „злодійство“. Коли-ж справу став розглядати Полтавський суд, Стадниченко рішуче й уперто запевняв, що не має жадної провини, але знайшлися люди серед присутньої громади, що добре знали про цілу низку тяжких злочинів підсудного—крадіжки, вбивство та инше, й заявили про це судові. Бачучи, що справа кепська й проти нього є сила фактичного матеріалу, Стадниченко не суперечив і „добровольно самъ на себе визналъ свої злочини“³⁾.

Громада виступала як свідок та доказчик і по менш-значних справах, вважаючи за необхідне в кожному випадку, навіть у дрібному, допомогти виявленню злочинця. Так, коли Дороша Горбаня було покликано до суду за крадіжку й він odmовлявся від участі в ній, „хотель ся того затаити“, присутні довели його злочин: „ажъ того жъ часу товариство, того добре сѣдомое Полтавские, приткли его въ словѣ“⁴⁾.

Особливо велика роля громади була в тому випадку, коли судова колегія не знала, як розв'язати справу, чи не наважувалася взяти її на себе, як надто важливу. В таких разі зверталися до громади. Цікавий приклад активної участі громади знаходимо в актових книгах Бориспільського суду.

¹⁾ Полт. акт. кн., в. I, стор. 61.

²⁾ Д. Миллер и М. Глохинский. Стародубского магистрата книга справ поточныхъ 1690—1722 г. Сб. Харьк. ист.-филол. о-ва, т. VI, стр. 261.

³⁾ Ор. Ив. Левинский. Очерки... ст. 20 і далі.

⁴⁾ Полт. акт. кн., в. I, стор. 51.

В Борисполі сиділо у „в'язені“ кілька хлопців, що крали різне добро в „обивателів“. Спеціальних в'язниць тоді не було, а стеретти злодіїв повинні були міщани. Час ішов, а позовник, без якого за тогочасним правом не можна було розпочати справу, не з'являвся, бо, очевидно, злодії встигли все покрадене збути, а повернути збитки потерпівшим не було з чого. На решті судової колегії стала радитися з громадою, що робити: „При насъ обополныхъ сторонъ зачне славетныхъ товаристви и мѣщанъ, именъно тутъ написаныхъ... и многихъ персонъ зацныхъ и веры годныхъ людяхъ радилисмо единокупно, яковимъ кшталтомъ изъ проступными а явными злочинцами, с нимъ за ихъ расколъ вчинити кару“, — зазначає протокол. І, вислухавши „пораду еднополную“, уряд ухвалив згідно з нею відшукувати потерпілих, пославши злодіїв „на торг п'ятничний“ оголосити перед люди про всі їх крадіжки¹⁾.

Часом, в особливо важливих випадках, судова колегія не обмежувалася тими членами громади, що були присутні, але для розгляду певної справи скликали спеціальні ширші збори. Яскравим зразком подібного типу являється справа полтавського млинаря Вакули з наймитом (1665 р.), що, маючи жінку, „збавил паненства“ дочку Вакули, „лѣтъ недорослую“, і підмовив її та пасинка Вакули на крадіжку грошей у млинаря, забравши потім їх собі. Бачучи таке накопичення злочинів, уряд судовий на чолі з полковником звернувся до громади: „зозвавши на такую справу з околичное резиденциѣ Полтавское атаманъ і всѣхъ особъ зацнихъ старожитного товариства, а з ними вирозумѣвши скаргу и отповѣдь... декретъ винайшлисмо“²⁾. Таким чином всю справу було переведено за допомогою громади, що розглянула скаргу позовника, відповіді підсудного та його співучасників і прийшла до певного висновку що до кари злочинця.

Наведені приклади доводять безсумнівно, що участь громади в судовому процесі була дійсною, а не фіктивною, як гадає проф. Слабченко³⁾, і мотивовка-присудів, як наслідку поради присутніх членів громади, що дуже часто трапляється в Полтавських актових книгах, таким чином фіксує реальні, життєві факти, а не є лише канцелярською формулою, позбавленою правдивого ґрунту. „Схилившись мы до рады нашею товариское, а поступаючи подлугъ правъ посполитихъ, вынайшлисмо декретъ въ статутъ Литовскомъ“, зазначає один з присудів 1696 р.⁴⁾, але подібні мотивовки у великому числі бачимо й раніше⁵⁾. Таким чином, „рада всего посполитного товариства“ була одним із факторів, від якого залежав присуд. Коли-ж згадати, що в др. пол. XVIII ст. писані кодекси в українських судах мали значіння лише справочників, але не обов'язкового правового кодекса, ясно, оскільки велику роль фактично відігравала громада в ухваленні судового вироку. Життєву ілюстрацію до цього маємо в одній із справ Бориспільського суду. „Обивателька“ Борисполя Лихолапиха украла в Носачихи „курту“. На суді позовниця сказала, що кари злодійки не вимагає, і коли уряд звернувся за порадою до громади, та одностайно відповіла:

¹⁾ Местечко Борисполье в XVII в., стр. 97.

²⁾ Полт. акт. кн., в. I, стр. 63—65.

³⁾ М. Е. Слабченко. Малорос. полк., стр. 305. До речі, т. Слабченко, як доказ своєї думки про необов'язковість присутності громади в суді в добу після Многогрішного, наводить факт з діяльності Лубенського суду 1623 р. Нема чого говорити, що цей факт не є доказом для др. пол. XVII ст., коли діяльність суду розвернулася на ґрунті цілком інших умов економічного та соціально-політичного життя, порівнюючи з поч. XVII ст. — добою польсько-шляхетського панування.

⁴⁾ Полт. акт. кн., частина недрукована, із книгозб. А. Ф. Кистяківського.

⁵⁾ Полт. акт. кн., в. I, стр. 142, 145—146; в. II, стр. 113, 125 та др.

„же той не настоѣтъ, кому шкода, а нам нащо?“ На підставі цього Лихолапиху було звільнено від кари.

Впливаючи в значній мірі на характер судового вироку, громада здійснювала питання про зміну його, якщо вважала за надто суворий або коли він, на її погляд, не відповідав провині. Так, у Бориспільській справі про злодіїв-молодиків суд ухвалив „водле кари“ побити їх біля прингера і „од чести людской отлучити“. Але громада була не згідна з таким присудом: „увес народ на оних молодыхъ злочинцовъ стали говорити, такъ станы старие и середъние, якожъ и меншие, бы были пушины на покаяние“, щоб-то звільнені від кари. І суд уважив прохання громади, звелівши злодіїв вигнати з міста без позбавлення чести¹⁾.

Багато прикладів такого заступництва громади знаходимо й у практиці Полтавського городского суду. Треба сказати, що судовий уряд дуже прислухався до побажань громади що до полегшення присуду й ніколи не відмовляв їй. Таким чином, у наслідок заступництва громади траплялося часом, що найтяжчі кари замінювалися легкими, а то й зовсім злочинця звільняли від них. Напр., М. Ткачиху та Ярему Мировського, яких обвинувачували в „гвалті стану малженьскому“, суд присудив до кари на смерть, але „за упрошением людей пристойних“ цю кару було замінено штрафом; так само смертній карі підлягав Іван Страшний, але „за упрошением пристойныхъ особ“ суд звільнив його від смерті, і справа закінчилася згодою між позовником та позваним²⁾. Подібних прикладів можна було-б навести багато: у практиці тогочасного Полтавського суду вони траплялися дуже часто, бо козацькі судді, так само як і громада, керувалися в більшій мірі громадськими поглядами й звичаями, як нормами права писаного, і охоче відкидали останні, якщо ті йшли всупереч з фактами життєвого досвіду. Український суд друг. пол. XVII ст. ще не встиг набути того юридичного формалізму, який характерний для пізнішої доби. В якій мірі впливала громада на постанови суду, свідчить справа Остапа Литвиненка, якого року 1671 було покликано до суду за вкрадену овечку. Судовий вирок був дуже суворий — Литвиненка присуджено до кари на смерть, але „за наступенем прозб“ родичів злочинця попередню кару було замінено іншою — „велѣли на члонку скарати“, а oprч того вигнати з міста. Тоді стала прохати про полегшення кари громада, незадоволенна присудом, і „за прозбами людей зацних“ було ухвалено, щоб Литвиненко поповнив втрати потерпівшому та заплатив належну вину „для окупы врѣзаго члоньку“³⁾.

Треба додати, що заступництво громади виявлялося не лише в серйозних карних справах, але й у дрібних випадках, коли вона виступала в ролі посередника між позовником і позваним при їх згоді. Напр., в одній із справ 1665 р. Василь Різник мусив заплатити Петрові Зарудному 3 копії боргу, але на суді „Василь прозбою людей добрих упросил до Петра, жеби ему малий часъ пождаль“⁴⁾. Або інший приклад: „обмовивши“ Орину Андрієву й присуджений за те до відповідної кари, мишківський млинар прохав вибачення у потерпівшій „пред людьми зацными“, і та „за упрошениемъ людским, будучи млрсдіємъ знята“, вибачила його⁵⁾.

Але, добиваючись полегшення кари в тому випадку, коли вона здавалася надто суворою, громада, траплялося, вимагала певного присуду злочинцеві або „підозрілим“ особам, яких людність вважала за шкідливі для себе.

¹⁾ Местечко Борисполье в XVII в., стр. 98.

²⁾ Полт. акт. кн., в. I, стр. 161, 16.

³⁾ Полт. акт. кнги, в. II, стр. 108.

⁴⁾ Там-же, стр. 72.

⁵⁾ В. Л. Модзалевский. Отрыв. из Стародубовск. мекс. кн., стр. 28.

Цікавий приклад маємо в тій справі азарівського мешканця Василя Михайлова, про яку вже була мова. Хоч, притягнутий до суду і взятий „на муку“, він не визнав своєї провини й фактичного матеріалу для доведення його участі в убивстві бракувало, а проте „всѣ азаровци громадою“ вимагали, щоб його було присуджено до вигнання з Азарівки, як „непевну особу шкодливу“.

Роль громади не обмежувалася лише карними справами, не менше значіння мала вона й у справах цивільних. Присутність членів громади т. зв. „могоричників“ була обов'язкова при низці справ, що торкалися матеріальних інтересів — продажу, купівлі й инш. Прізвища їх, як свідків справи, записували в акти. Але певна угода набувала значіння лише тоді, коли про неї сторони заявляли судовому урядові, що в такому разі виконував нотаріальні функції, записуючи або „актуючи“ заяву в судових книгах. При таких заявах була також обов'язкова присутність членів громади: Полтавська книга „справ вечистих“ за р. 1664 — 71 згадує про присутність їх обов'язково в кожному протоколі.

Такі відомості знаходимо в протоколах Полтавського, а почасти й инших судів Лівобережної України про роль громади в судовому процесі друг. пол. XVII ст. Фактичний матеріал судових справ яскраво малює той великий вплив і значіння, що мала громада, являючись активним співучасником судового процесу з початку й до кінця. Матеріал, що маємо нині, ще не дає підстав, як зазначено було, робити ширші висновки, але присутність громади в судових справах, як активного чинника, проте є факт безсумнівний. Треба лише ще раз підкреслити, що роль громади залежала від фактичних відносин, економічних та соціальних, і відрізнялася по окремих українських землях і територіально і хронологічно, втрачаючи в значній мірі свій вплив з кінця XVII — поч. XVIII ст. Характерно, що це помітно навіть у Полтавському суді, на території якого, як уже зазначено, довше затрималися старі форми: хоч присутність громади протоколи фіксують і в кінці XVII і в поч. XVIII ст., але суд набуває більш формальний характер, в більшій мірі спирається на писане право, обґрунтовуючи його артикулами свої вироки, участь же громади в присудах виявляється в меншій мірі.

Велика роль громади в суді в др. пол. XVII ст. не є щось випадкове й несподіване: суд являється лише однією з форм діяльності громади, впливом якої було, можна сказати не помиляючися, просякнуте все тогочасне життя широких мас. Так, громада виступала не лише в XVII, а навіть і в XVIII ст. як землевласник з широкими правами на громадську землю, якою вона „шафувала“ в різний спосіб: продавала, купувала, дарувала, давала на церкви та монастирі, дозволяла сипати греблі, провадила суперечки за ґрунти та инш. В усіх цих випадках громада виступала як певна юридична особа, складаючи умови з приватними особами чи з громадами-ж. Як приклад останнього, цікава згода про розмежування земель, складена громадами Березани та Надри (Переяслав. полку) р. 1719, при чому з одного боку були сотник і отаман Березанський „з товариством, жителями березанськими“, а з другого — державець Надри „з жителями недранськими, такъ козаками, яко и посполитими людьми“¹⁾. Треба додати, що зазначені акти складали від імени громади (напр.: „Мы, громада села Подставокъ, продали лѣсокъ...“), у присутності отамана, війта та представників громади: „и много людей зацнихъ и вѣры годнихъ при томъ было“, як зазначає купча, видана 1717 р. громадою с. Подставок²⁾.

¹⁾ Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. И. Лучицкий. К. стр. 4.

²⁾ Там же, стр. 1.

Не мала роля належала громаді й у справах церковних: вона запрошувала духівництво, складала з ним певні умови що до розміру платні за треби та инш. Не спiniaючися докладно на цьому питанні, згадаю лише про один договір подібного типу, складений р. 1713 „за відомомъ и злеченіємъ мужовъ Кустицихъ и Чернижовцовъ... и при всей громадѣ мужовъ Кустицихъ и Чернижовцовъ“ громадами названих сел з Гр. Яковичем, що „став на священство“ в них¹⁾.

Таким чином ясно, що участь громади в суді та активна роля її в судовому процесі була в той час явищем цілком природним, що виросло на тлі загальних умов економічного та соціально-політичного устрою з його великим впливом громади.

Нарешті, доводиться коротко спинитися ще на одному питанні, а саме на відношенні функцій громади, як вони виявляються в практиці Полтавського суду, до копи. Як уже було зазначено, судова діяльність громади др. пол. XVII ст. має безпосередній зв'язок з копою, як старовинною формою народного суду. Копний суд, розцвіт якого випадав на попередні століття, бо вже в XVI в. ми бачимо його з функціями урізаними, в ролі переважно слідчого органа, тримався в нас довго, і дослідники знаходили присутність копи й на Правобережжі й на Лівобережжі²⁾. Треба додати, що в Гетьманщині копний суд затримався ще в поч. XVIII ст. (1722 р.), хоч у той час являвся вже анахронізмом, який влада не визнавала, вважаючи кару, накладену копою, за самовільний вчинок, а не певний правний акт³⁾.

Але, з'являючись спорідненою з копою й маючи однакові функції з нею що до участі в слідстві, а почасти й в ухваленні певного присуду злочинцеві, роля громади XVII ст. що до участі в суді де в чому досить значно відрізнялася від неї:

1. Копа є судові збори досить великого району, що охоплюють кілька сел, населення яких зв'язано круговою порукою, а відци *обов'язкова* присутність на зборах копи всіх „мужей“ копної округи або, пізніше, їх представників. Населення Полтавського полку, на яке поширювалася діяльність Полтавського городского суду, круговою порукою зв'язане не було, а звідти, *відсутність обов'язковости* що до присутности певних осіб на суді і в залежності від того текучий склад громади в судовому процесі.

2. Копа провадила слідство, судила злочинців і виконувала сама присуд над ними, громада мала вужчі функції, бо, провадячи огляди, слідство та инш., вона, власне, не судила сама, але була при судовому процесі, що вела судова колегія, впливаючи в певному напрямку на присуд, хоч і не складала його сама, незалежно від уряду. Разом із тим громада не виконувала присуду безпосередньо, напр., не вішала злочинця, як це робила копа, бо зазначені функції виконували певні судові особи (катабо „містр“ та инш.), яких копа не мала.

Таким чином, загалом функції громади були вужчі, як функції копи старих часів (в XVII ст. копа являлася вже органом слідчим, що подає матеріал до суду), а діяльність її значно обмежувалася судовою колегією та полковником, яким належала ініціатива в судовому процесі, хоч і під

¹⁾ Сулимівський архив. К. 1884 г., стр. 174. Див також „К. Ст.“, 1890 г. кн. 1, стр. 11—12; 1882 г., кн. 4, стр. 166—68 та инш.

²⁾ Див. Іваннишев. О древних сельских общинах в юго-зап. России та А. Ефименко. Копные суды в Левобережной Украине. „Киевск. Стар.“, 1885 г., № 10 або „Южная Русь“, т. I.

³⁾ А. Ефименко. Копные суды, стр. 6 (відб. із „Киевск. Стар.“).

Треба додати, що недавно т. М. Горбань знайшов у Харківських історичних архівах акт, що доводить існування копи, правда, як пережитка, ще пізніше—в 40 р. р. XVIII ст.

безпосереднім контролем громади й разом із нею. Участь громади в суді другої половини XVII ст. була відгуком старих форм суду народного — копного, але пристосованим до нових умов і з обсягом діяльності урізаним, порівнюючи з попереднім.

N. MIRSA - AVAKHYANTZ

A SKETCH OF THE HISTORY OF TRIBUNAL ON THE LEFT RIVER SIDE UKRAINE IN THE SECOND PART OF THE 17 CENTURY

I. The community in the practice of justice.

The article gives the picture of the part and participation of the community in the practice of the courts of justice on the left river side Ukraine. The author thinks that the participation of the community had such fields of action:

1) The obligatory presence at court, 2) part of the community in different examinations of the place of crime and in the direction of the inquiry, 3) the part of the community as eyewitnesses in the legal procedure, 4) the influence of the community on the amendment and mitigation of the sentence. In his research the author especially leaned upon the acts of the Poltava tribunal and in a lesser degree upon the documents of other towns and places.

Гайдамаччина 1750 року

(Нарис історичний ¹⁾)

Серед усієї досить багатой літератури про гайдамаччину дуже великий відсоток припадає на Коліївщину.

Довгий час за Уманською різаниною не бачили навіть Коліївщини, а за Коліївщиною не бачили гайдамаччини в цілому.

Про Коліївщину, а надто про Уманську різанину саме лишилося найбільше яскравого матеріалу, аніж до якого іншого моменту в історії гайдамаччини. Усе це багатство, можна сказати, завершене нахідкою в наші дні в Києві нових матеріалів, оброблених, вставлених у відповідну до своєї цінності оправу О. Гермайзе ²⁾). Можна сказати, що Коліївщина, в порівнанні з попередніми сторінками з історії гайдамацького руху, освітлена досить повно. Але цього не можна сказати про історію гайдамаччини в цілому. У нас немає такої цілої роботи монографічної, є тільки спроби, що належать перу О. Я. Єфименкової та Фр. Равіти-Гавронського. Робота О. Я. Єфименкової ³⁾ це — науково-популярний нарис у кращому розумінні цього слова, та й од дня, коли було написано цей нарис, проминуло вже біля півстоліття.

Що до Равіти-Гавронського ⁴⁾, то його всі праці, аж до останньої ⁵⁾ включно, визначаються тим, що показують в авторів брак критичного відношення до матеріалу; способи вибору та критики матеріалу здавна вже вславили Равіту-Гавронського, як публіциста, що не рідко всупереч усім даним обстоює свою заздалегідь складену думку. Фр. Равіта-Гавронський у своїх поглядах на гайдамаччину, на причину її розвитку не далеко відійшов від думок та поглядів польського шляхетства 18 віку, сучасників гайдамаччини, від думок, приміром, звичайнісінького шляхтича 18 віку Миколи Жураковського, котрий думав та й широко думав, що українські селяни „з природи (naturaliter) схильні до різних злочинів, грабунків, убивств та заклотів“ ⁶⁾. Отже, і на думку Равіти-Гавронського, людинність українська

¹⁾ Роботу цю було до друку здано на початку 1925 року.

²⁾ О. Гермайзе. „Коліївщина у світлі новознайдених документів“. Україна, кн. 1—2, 1924 р., ст. 19—87.

³⁾ А. Єфименко. Из истории борьбы малорусского народа с поляками. Южная Русь, т. II, ст. 12—126.

⁴⁾ Fr. Ravita-Gawronski. Historia ruchów hajdam., t. I—II.

⁵⁾ Такою останньою роботою Фр. Равіти-Гавронського відомою мені є „Ostatni Chmielnicznzenko“ 1919 року. Про цю роботу надруковано рецензію проф. П. Клименка в „Україні“, кн. 3 за 1924 рік.

⁶⁾ В. Б. Антонович. Исследование о гайдамачестве (предмова до АЮЗР, т. III, ч. III), ст. 14.

носити чи носила у 18 віці „w krwi swojej tradycyjne usposobienie do rabunku i wlozczie”¹⁾.

Звичайно, що від автора, світогляд якого перейнято думками про те, що українська людність із природи має нахил до заколотів, ждати немає чого багато. Отже ми й називаємо „Hist. ruch. hajd” тільки спробою.

Треба погодитися з О. Гермайзе, що „в черзі робіт наших істориків має стати й монографічна робота про Коліївщину, або і про всю гайдамачину, що звела - б у одне й науково розробила розрізнений матеріал”²⁾.

1734, 1750 та 1768 роки — роки найвищої підйоми гайдамацьких хвиль³⁾. Але коли немає в нас цілої монографічної роботи про гайдамачину в цілому, то окремі моменти, як ми вже зазначали, теж освітлено дуже неоднаково. 1768 рік — Коліївщина стоїть на першому місці, на другому — 1734 рік, і тільки на останньому місці стоїть 1750 рік.

Освітлення оцих окремих сторінок матиме безперечно велику вагу і за- для того, щоб виразно та яскраво уявити гайдамацькі рухи в цілому протязі всього 18 віку.

Окремі сторінки — то - ж цеглини для великої монографічної роботи.

Коли старі історики, як от А. Скальковський⁴⁾, приміром, мало уваги звертають на 1750 рік, коли Д. Мордовцев висловлює про 1750 рік ось яку думку: „Судя по тому, що в 1750 году учреждена была в южных провинциях Польши особая милиция для ограждения страны от гайдамаков, надо полагать, что в этом году нападения их на Польшу были слишком часты и многочисленны, и оттого документы того времени и не сохранили нам имен отдельных деятелей этого кровавого дела”⁵⁾, то вже О. Я. Єфименкова зазначала, хоч до цього треба зробити й деякі поправки, що „50-й год интересен в том отношении, что массовое движение произошло тогда без всякого толчка со стороны внешних условий и обстоятельств. Гайдамачина, что называется, созрела и сделала первую пробу достигнуть конечного результата своими собственными средствами”⁶⁾.

Спеціальної розвідки про гайдамачину 1750 року немає. Отже, цей мій нарис має на меті поставити на чергу питання про розробку та дослідження цього руху, цієї найменш розробленої доби в історії гайдамачини.

Основний матеріал для цього нарису дали головні роботи з історії гайдамачини та збірки архівних матеріалів, що їх випустили у світ В. Б. Антонович⁷⁾ та А. Андрієвський⁸⁾.

Але, крім цього, мною використані матеріали до історії гайдамачини, що переходять у Чернігівському відділі Харківського Центрального Історичного Архіву. Про те, що такі архівні матеріали є в ХЦІ Арх., відомості були раніше.

Акад. Д. І. Багалій у своїй статті „Мысли об устройстве ист. арх. при харьк. университете”⁹⁾ подає групування та характеристику змісту

¹⁾ Ravita - Gawronski. Згад. праця, т. I, ст. 87.

²⁾ О. Гермайзе згад. праця, ст. 81.

³⁾ Думку про те, що в історії гайдамачини треба виділити 1734, 1750 та 1768 роки, як час найбільшого напруження та розвитку гайдамацького руху, обґрунтував науково та розвинув В. Б. Антонович у згаданій йогої роботі.

⁴⁾ А. Скальковський. Наезды гайд. на Западную Украину 1733—68 р. Одесса, 1845 г.

⁵⁾ Д. Мордовцев. Гайдамачина, ст. 77.

⁶⁾ О. Я. Єфименко. Згадана праця, ст. 78.

⁷⁾ Арх. Юго - зап. России, ч. III, т. III. Акты о гайдамаках.

⁸⁾ А. Андреевский. Истор. матер. из архива киевск. губ. правл., т. I — 10.

⁹⁾ Цю статтю надруковано у „Вестн. археологии”, вид. Археол. Инстит., випуск II, є й окремі видбітки. Крім цієї статті див. статтю того - ж автора „О необход. превращ. харьк. ист. архива в центральный” („Труды II археолог. с'езда”, т. II).

архівного матеріалу, перевезеного з Чернігова до Харк. Істор. Архіву. Таку-ж характеристику подав, посилаючися на акад. Д. І. Багалія, теперішній завідувач цього архіву Є. М. Іванов¹⁾.

І ось ми бачимо звістку про те, що в розділі *І карні справи* є справи „о наездах разбойников и *гайдамак*“.

Але треба сказати, що ці записки Д. І. Багалія та Є. М. Іванова не звертали на себе уваги дослідників.

Чи були ці матеріали використані кимсь, чи ні? О. Я. Єфименкова у згаданій праці посилається кілька разів саме на акти Чернігівського архіву, фондів Генеральної Військової Канцелярії та Малоросійської Колегії. Проте О. Я. Єфименкова — та це й для її роботи не дуже було потрібно — не використала систематично цього матеріалу. Вона взяла тільки незначну частину його, маємо всього 6—7 вказівок на документи з цього архіву в той час, як тепер у харківському центр. істор. архіві переховуються десятки справ гайдамацьких. Дуже цікаве й характерне є те, що О. Я. Єфименкова, говорячи, що вона хоче також звернутися й до стратегічних подробиць, зазначає зараз-же: „Мы тем более считаем себя в праве коснуться этих подробностей... что восстанавливаем их по неизданным материалам черниговского архива, которые, может быть, будут сданы крысами, прежде чем успеют сделаться достоянием науки“²⁾.

Отже тепер, майже через півсторіччя (45 років) після того, коли вперше було надруковано роботу О. Я. Єфименкової, присвячену гайдамаччині, можна сказати, що за ці півсторіччя документи чернігівськ. арх. до історії гайдамаччини не загинули цілком. Треба, правда, додати, що доля чернігівських архівів або, вірніше, багатьох важливих архівних матеріалів до історії 17—18 віку, що переховувалися спершу в Глухові, потім у Чернігові, була дуже сумна аж до часу, доки вони не були перевезені до Харкова³⁾.

Серед архівних матеріалів до історії гайдамаччини, що переховуються у ХЦІА, деяка частина саме належить до 1750 року. Належать ці документи переважно ось до яких фондів: фонд Генер. Військ. Канц., фонд Черніг. Полк. Канц., фонд Стародубівської Полк. Канц.

Вже заздалегідь, ще не знайомлячися з документами, можна було думати, що до документів ХЦІА Архіву до історії гайдамаччини можна знайти паралелі в документах з фонду уряду, паралельного по своєму значінню урядам вищим українським, це з фонду колишньої генерал-губернаторської канцелярії, що переховувався в архіві Київського губернського правління. І дійсно, переглядаючи документи, вибрані А. Андрієвським, знаходимо чимало паралельних: приміром, одна й та-ж справа, хоч із одніми, про напад гайдамаків на татар при урочищі Ягодна Долина є і в Андрієвського⁴⁾, і в наших паперах. Є, безумовно, паралелі і в матеріалах, що переховуються в Чернігові.

Отже, оці документи з ХЦІА Архіву будуть тим матеріалом, який я по зможі використаю для цього нарису⁵⁾.

¹⁾ „Харк. истор. архив“, відбиток з т. XIV Сборника Харьк. Ист.-филос. общества. Нова стаття в „Архівній справі“, ч. І.

²⁾ О. Я. Єфименкова, згад. праця, ст. 61.

³⁾ Доказом цього є ст. І. В. Теличенка „Скорбный лист архива Малор. Коллегии“ (Києвск. Стар., 1889, № 2).

⁴⁾ А. Андрієвський. Матер. до ист. южно-русскаго края в XVIII в., ст. 427. В „Киевской Старине“ (1889 г., кн. 5—6) є художня обробка цієї справи А. Польницького.

⁵⁾ На мою думку, вчасно буде зробити докладний опис документів ХЦІА, що торкаються історії гайдамаччини, у формі окремої статті.

Ще Д. Мордовцев, історик-романіст, у своїй праці „Гайдамаччина“, що вщерть повна єсть неправдивих та неперевіраних звісток, говорить: „Как во всех исторических переворотах и народных смутах новейшего времени главнейшими двигателями являются неразрешенные экономические вопросы, разрешение которых идет или ненормально, или насильственно несправедливо, так и в гайдамаччине... главным стимулом смуты были запутанные экономические вопросы“¹⁾. Отже, коли залишити першу частину цієї тиради Мордовцеву, то звертаємо увагу, що вивчення економічного тла гайдамаччини Мордовцев вважає за найголовніше. А це економічне тло, каже О. Гермайзе, що пише через 54 роки після Мордовцева, вистудійоване найменше.

Вже Д. Мордовцев вирішав і дуже оригінально для свого часу та для тих кол, представником яких він був, що „гайдамаччина... была выдвинута дурно сложившимся экономическим бытом крестьян в восточной стороне Малороссии — недостатком земли и излишним давлением сильных на слабых“²⁾. Оця думка Мордовцева зустріла гострий опір та критику уразливу з боку В. Б. Антоновича, який рішуче заперечував участь лівобережного селянства в гайдамаччині та зазначав, що „влияние малороссийских панов и старшин на своих крестьян в деле гайдамачества остаются ни причем“³⁾. Отже вже ця суперечка показує нам, що за-для правильного вирішення цього питання, що має не аби-яку вагу, треба буде подати уваги, що змалювали - б економічне життя не лише Правобережжя, але й Лівобережжя, бо-ж коли дехто з дослідників підкреслює участь лівобережного селянства в гайдамаччині, то конче потрібно єсть, щоб вирішити цю справу, звернутися до становища селянства й на Лівобережжі. Наші дні принесли ще й інше питання, розв'язати яке є власне основне завдання всіх дослідів над гайдамаччиною, це питання про характер гайдамацьких рухів, бо старе традиційне вирішення його не задовольняє вже дослідників.

Від В. Б. Антоновича почавши, дослідники гайдамацьких рухів вбачали в гайдамаччині рух селянський, деякі простісінко підкреслюють, що Коліївщина, приміром, єсть рух цілком селянський⁴⁾. І такий погляд був сталий цілковито. Ще 1923 року я, коли складав свого популярного нариса „Гайдамаччина“⁵⁾, пішов за цим поглядом. Проф. М. І. Яворський у роботі, що вийшла в кінці 1924 року, говорить: „На Правобережжі ще є й організована гайдамаччина, як революційна течія, як соціально-політичний кривавий протест повстанчий поневоленого селянства, бездомного робітництва та міщан проти шляхетської анархії і шляхетського паразитизму“. Проявами такої гайдамацької течії і являються повстання 1734 р., 1750 р. та 1768 р., що їх винесла невдало на своїх плечах покріпачувана селянська та міщанська маса⁶⁾. А разом із цим треба зазначити, що в наші дні новий погляд на гайдамаччину висловлює новий дослідник Коліївщини О. Гермайзе. І цьому погляди оживають деякі погляди старого дослідника А. Скальковського⁷⁾.

¹⁾ Д. Мордовцев, згадана праця, ст. 29.

²⁾ Теж.

³⁾ В. Б. Антонович, згад. праця, примітка до ст. 13 та 14.

⁴⁾ Я. Шульгин. Очерк Коливщи. по неизд. докум. 1768 і ближайших годов. Киевская Старина. 1890 рік, від 2 до 8 - ої книжки включно, є й окремий відбиток.

⁵⁾ Видано вид. „Червоним Шляхом“ 1923 року.

⁶⁾ М. Яворський, Україна в епоху капіталізму, вип. I, 1924 р., ст. 27.

⁷⁾ А. Скальковський. Наезды гайд. на Зап. Укр., ст. 13, 14. О. Гермайзе, згадана праця, ст. 24. Треба зазначити, що проф. В. Пархоменко виступає проти тверджень О. Гермайзе, підкреслює, що „суть“ руху, його сила і значіння полягали іменю в повстанні кріпаків проти феодального устрою і пригноблених із боку попів і орендарів. (Замітка у „Черв. Шляху“ 1925 р., кн. 8. Він вважав працю Гермайзе за крок не вперед, а назад.

О. Гермайзе підкреслює, що „Коліївщина була ділом степового українського гультивства, відірваного від хліборобства, що збиралось по запорізьких степах на рибальських промислах, промишляючи ловами та торгівлею. На цьому русі лежить печатка цього елементу, його торговельних інтересів, так само як і вплив торговельної боротьби Запорожжя з його добичинсько-торговельним господарством“¹⁾.

Значить, тепер уже не можна обмежитися відшукуванням основних причин гайдамацького руху тільки в становищі правобережного селянства. Щоб приєднатися до того чи іншого погляду, слід принаймні хоч короткі уваги подати про економічне життя по всій Україні: і по Лівобережжю, і по Правобережжю, і на Запорожжі.

Лівобережна Україна 18 віку переживала добу первісного нагромадження капіталу. Це час, коли „перетворення карликової власності багатих у велетенську власність небагатих, експропріація в широких народних мас землі, засобів до існування, знарядь праці, ця жажлива та важка експропріація народньої маси утворює пролог історії капіталу“²⁾.

Оці всі ознаки бачимо ми й на Україні Лівобережній.

Мобілізація землі, перехід її од дрібних власників до великих, утворення на Україні латифундій та знищення дрібної індивідуальної власності“³⁾ — все це призводило до великого зубожіння широких народніх мас. „Перед поміщицьким класом, говорить проф. Слабченко, стає питання про можливо більшу кількість землі та про крашу й культурну та обов'язкову обробку“⁴⁾. Оцей процес збирання земель, оцю „земельну лихорадку“ в Гетьманщині дуже добре змальовували всі історики українського селянства, всі історики, що бралися за історію дворянства на Україні⁵⁾. І треба згадати слова К. Маркса, котрий говорить, що „експропріація непосредних продуцентів відбувається з нещадним вандалізмом, пружини, що її двигають, то найбільш безсоромні, найбрудніші, найганебніші та найдріб'язковіші пристрасти“⁶⁾.

І коли ми загадаємо тип збірача оцих земель хоч-би якого Лизогуба, що на цеп приковував до груби тих, хто не продавав йому по добрій волі землі, та давив димом, то наведені вище слова Марксові не здадуться за занадто гострі, так само як і слова українського історика О. Я. Єфименкової, що „наси́льство, грабіж, обман, перекупство“ — ось зміст цього чудодійного казана, в якому варилася більш підприємчива частина козацтва, перетворюючись на шляхетне дворянство⁷⁾.

Становище широких мас малоземельного козацтва та посполства де-далі гіршало. Обезземелення та покріпачування йшло невпинно вперед. Всі, як один, історики Лівобережної України 18 віку, навіть сучасники, як от Теплов Г. та інші, підкреслювали велику вбогість низів населення, хоч різно пояснювали причини цього з'явища.

Сотник почеповської сотні з товариством ще 1723 року пишуть, що козаки їхньої сотні, „токмо, что козаками называются, а в самом skutку бедні́йші паче старцов“⁸⁾.

¹⁾ О. Гермайзе, ст. 34.

²⁾ К. Маркс. Капитал, т. I, ст. 599, вид. „Пролетарій“.

³⁾ М. Слабченко. Орган. хоз. України, т. I, ст. 97.

⁴⁾ М. Слабченко. Орган. хоз. України, т. I, ст. 154.

⁵⁾ Праці А. Лазаревського, В. Барвінського, М. Васи́лепка, Мякотіна та інших; для Слобожанщини роботи акад. Д. Багалія.

⁶⁾ К. Маркс. Капитал, т. I, ст. 599.

⁷⁾ Цей уривок наводжу в перекладі українською мовою, зробленому в кн. „Україна в епоху капіталізму“, складений М. І. Яворським. ДВУ, 1924 р., стор. 45.

⁸⁾ Харк. Центр. Іст. Арх., Черниг. від., справа 4.052.

Отак гірше старців доводилося бідувати й широким масам посольства. Приміром, у володіннях 1753 року „илицерического графа Моисея й брата его умершого Ефима Владиславичева“ у полку Стародубівському не то, що ґрунтових, але й малоґрунтових селян не було, були тільки ніщетні (105 дворів) та крайне ніщетні (18 дворів та 474 бездворних хат). І таких прикладів сила. Обезземелення призводило до пролетаризації. Утворюються готові кадри пролетаріату. У тодішній промисловості велику вагу мала переробка с.-г. продуктів—отже винниці та броварні приймають цих обезземелених козаків та селян. Проте на тодішньому ступні розвитку промисловості вона не могла прийняти багато робітничих рук. Значна частина обезземелених козаків та селян шукала порятунку в переході на нове, инше місце та, насамперед, таким притулком було Запорозжя з його широкими земельними просторами, з його зимовниками, де було місце для наймита, з його риболовлями та з його торговельно-здобичницьким устроєм життя.

Отже, що насамперед треба занотувати, це те, що на лівобічній Україні в наслідок мобілізації землі, утворення латифундій обезземелюється козацтво та посольство, занепадає дрібне господарство, і дрібний господар мусить часто-густо відриватися від землі, стає пролетарем, і значна частина оцих пролетарів іде на Запорозжя в найми.

На Правобережжі розвиток господарства йшов иншим шляхом: у всій Польщі „upadek gospodarstwa krajowego dosiegnal w polowie XVIII w. zenitu“¹⁾). Велику кризу переживало сільське господарство Польщі. І ось в умовах цієї кризи, загального занепаду господарства в першій половині 18 віку йде колонізація Правобережної України²⁾. Не по шматочках землі, як це було, головним чином, на Лівобережжі, складають свої земельні володіння польські пани. Ні, тут на Правобережжі відразу з'являються латифундії, непосредне продовження латифундій часів перед козацькою революцією. І відразу стає гостре питання про живий реманент, про населення панських земель. І, звичайно, що населення по нових землях не можна було відразу запрятати в ярмо всіх тих тягарів, що існували в центральній Польщі, треба було його заманити на нове місце осідку, коли не перевести з західних областей Польщі. Слободи—ось біля чого групувалися, як зазначає О. Я. Єфименкова, способи заманювання населення³⁾. В умовах зменшення вивозу збіжжя за кордон силувати селянство новоосіле відразу до великої панщини чи чиншу була річ і некорисна й небезпечна. Так само, як у часи перед Хмельниччиною на Задніпров'ї, так тепер на Правобережжі не експлоатація землі, але оренда корчемна та продаж своїх прав, ось що давало переважно прибутки панові. Отже, треба погодитися з думкою, що її з запалом обстоює Равіта-Гавронський, що тягар панщини на Київщині та Брацлавщині був значно менший, аніж по західних областях України: в західній Волині, Поділлі, Галичині то-що⁴⁾, хоч у висновках і не слід іти за Равітою-Гавронським.

Але одночасно з цим треба занотувати для Правобережжя першої половини 18 віку (Київського та Брацлавського воєводств) те саме, що говорить акад. М. С. Грушевський про східну Україну часів перед Хмельниччиною: „В східній Україні пани задовольнялися мінімальними роботними обов'язками, кладучи головну вагу на доходи посередні, побічні та на експлоатацію природних багатств.

1) Kaz. Rakowski. Wewn. dzieje Polski Warsz. 1905, стр. 453.

2) О. Гермайзе. Ст. 22—23.

3) О. Я. Єфименко. Южная Русь, т. I, стр. 109—110.

4) Raw. Gawronski. Hist. ruch. hajd., т. I, розділ 6, стр. 149—195.

Про заведення сильнішої паншини не можна було думати, бо селянство на цім пункті було страшенно сторожке й дражливе і при кожнім виразнішій натяку на закріпощення й обложження регулярно панщиною готове було кинути свої оселі та йти світ за очі. І пани вдовольнялися такими смішно-малими, на погляд сучасного шляхтича, підданськими обов'язками, полишаючи заведення більш „інтенсивних“ форм господарства на пізніше. Але на превелике здивування їх, і не тільки їх, а навіть і пізніших письменників та істориків польських, такі невинні речі, як панське право корчемне, пропінаційне, або право млинське, викликали страшенне незадоволення серед селянства¹⁾.

Між інтересами заможної частини селянства правобережного та інтересами магнатства були тіж самі суперечки, що перед революцією 1648 року між інтересами дрібних землевласників-козаків та магнатів. Але невдоволення цієї групи селян могло скласти тільки фон для заколотів. Участь у заколотах, у гайдамаччині бере переважно инша група селянства. Це та група селянства, що в умовах колонізації нових земель, також легко відривалася від нового місця осідку, як і від старого. Загосподарити нове місце без якої допомоги було важко, отже досить значна частина селян мандрувала з одного місця на друге, шукаючи кращого місця для прожитку.

Навіть дехто зі шляхти, щоб загосподарити нові місця осідку, укладав угоди з кошовими запорозькими, брав у них живий реманент, волів то-що на різних умовах²⁾, бо без цієї допомоги не було змоги налагодити господарства. Що-ж до селянства, то тут значний відсоток, надто утікачів з Лівобережжя та з західніх областей України, не міг мати ні реманенту, ні насіння, на все потрібна була допомога панська, а ця допомога означала крок ближче до покріпачення.

Населення, що приходило на нові місця, також легко відривалося від місць нового осідку, і тут знову запорозькі зимовники, Гард запорозький, з його риболовлями, були конкурентами слобід, що садила шляхта: і цілковитий нетяга, що ніяким чином не міг спромогтися на реманент, на Запорожжі міг знайти притулок собі та місце для заробітків.

Саме Запорожжя, звичайно, годі уявляти, як якусь оазу для покріпачуваних та безземельних, як військову комуну. Маємо силу звісток про внутрішні суперечності на Запорожжі: з одного боку маємо „добрих козаків“, власників зимовників, козаків, що як от полковник Колпак „после падения Сечи и всеобщего разрушения в Запорожьи, был так счастлив, что не только „спас свое добре“, но и приобрел новые земли в полную собственность, на которых устроил село Афанасьевку“³⁾, з другого боку маємо силу „подлого и злодейственного народа“, сіромах запорозьких. До цих унутрішніх суперечностей на Запорожжі перейдемо трохи далі, коли розглядатимемо безпосередні причини гайдамаччини 1750 року, тепер-же після цих коротких уваг звернемося до питання, що має велику вагу в історії гайдамаччини взагалі та гайдамаччини 1750 року — це питання про склад гайдамацьких ватаг. Це питання вже ясно та яскраво розв'язує О. Гермайзе. Не правобережне селянство складало головні кадри гайдамацьких ватаг, на його думку, але переважно обезземелені, відірвані від ріллі, спролетаризовані *колишні* селяни та козаки Лівобережжя та Правобережжя, що займалися степовими добичницькими промислами, йшли в найми,

¹⁾ Мих. Грушевський. Студії з екон. іст. України. Господ. польського магната на Задніпр. перед Хмельнич., ст. 93. Київ, 1918 р.

²⁾ Mosciński. Z dziejów hajdamaczyzny, ст. II, cz. 7. Warsz., 1905.

³⁾ А. Скальковський. Ист. новой Сечи, т. III, ст. 106, вид. 3.

нарешті брали участь у внутрішній торгівлі чумацького типу. Міське населення — купці, ремесники теж приєднувалися до гайдамацьких ватаг¹⁾. Чи документи Харк. Центр. Істор. Архіву що до гайдамаччини стверджують цю думку? Так. Наведімо кілька прикладів.

Ось, приміром, ватага гайдамаків, затриманих 1753 року²⁾:

1) Филип Таран — зі Стеблова родом (Польської області), зиму провів в польській області, а на весну приходив на Запорожжя, *наймався* на косовицю в козаків запорозьких, ловив також рибу на Запорожжі;

2) Іван Чорний — запорожець куріня Іркліївського, родом із Гадяцького полку, з села Красної Луки. Батько його перейшов у Польську область у село Ведмедівку, але татарська орда, коли брала на Україні людей, то всю його родину забрала в полон, ледве Іван Чорний утік по дорозі. Жив у курені — Іркліївському *на риболозлі*;

3) Іван Сукур — запор. з Переясл. полку, батька й мати немає, на *Січі косив і ловив рибу*;

4) Семен Гаркуша — запорожець із Смілянського повіту. На Січ зайшов років 7 тому, ловив рибу, потім „в Очакове при турках *наймался* на судна морские“, потім „затягал волох“ у Нову Сербію.

З ватаги 1750 року³⁾:

1) Семен Головка, 40 років — з Конотопу, козакий син, змалку був у навчанні в кравця, утік на Запорожжя років 18 тому, рибалка, їздив з запорожцями продавати рибу в Лохвицю, продали, пропили, *найнявся* цього 1750 року на байдаки;

2) Ватажок гайдамацький Павло Мачула 30 років — родився в Лубнах, Переяславського полку. Батько — козак. Коли помер батько, приїхав запор. неводничий Степан Чорномазій, узяв його на Січ. Там ловив рибу, заслужив там 2 коней і гроші, бував у походах. Жив у Січі, ловив рибу, продавав, держав навіть 10 помічників;

3) Матвій Стовбира 41 року — з Прилук. Січовик був завіз його на Січ, *купцював*, продавав рибу й сіль;

4) Не зовсім звичайна фігура Йосип Барич — 30 років, угорець, утік у Польщу, дезертував. Пас вівці, пристав до гайдамаків.

З іншої партії:

1) Іван Павленко 25 років, Глухівської сотні, козакий син, вчився по школах, мандрував з дяками, опинився на Запорожжі, ловив рибу. Вступив був на службу в Мошни до князя Радзівіла;

2) Гаврило Дубина — батька немає був у Київ-Печерському манастирєві на послушанні. До Києва прийшов разом з матіррю на прощу.

Ось де гайдамаки з партії 1761 року⁴⁾:

1) Григорій Сухий — з Миргор. полку, село Власовка, помер батько, був він у Січі Запорож. у *наймах у козаків* і, „заслужа себе денег до 70 рублей“, чумакував;

2) Іван Палій — з полку Переяславського на Запор. жив ремеслом і промислами і так в усій цій партії заарештованих з 35 гайдамаків $\frac{3}{4}$ жили в *наймах* на Запорожжі.

Або ось ще типовий гайдамака, ватажок 1750 — 51 років Марко Григорович Мамай 40 років, родом із Чигирин-Дуброви, звідти матір його перенесла в містечко Потоки Миргор. полку... Далі шлях звичайний: пішов

¹⁾ О. Гермайзе. Іб., ст. 27 — 28.

²⁾ ХЦІА. Черниг. від., справа 2370.

³⁾ ХЦІА. Черниг. від., справа 2370.

⁴⁾ ХЦІА. Черниг. від., справа 1569.

у Січ, жив на зимовникові, ловив рибу, їздив на Січ продавати. Далі спокійне життя на який час в селі Уховці, був і за отамана там, а далі напади в Польщу, московський секвестр, знову Запорозжя, знову гайдамацькі ватаги й нарешті смерть у сутичці з відділом російського війська¹⁾.

Отже, ці приклади ще раз доводять ту думку, що декласоване, пролетаризоване козацтво та селянство Лівобережної та Правобережної України давали кадри запорожських наймитів, а з цих наймитів саме й утворювалися головні кадри гайдамацьких ватаг.

Бачимо, що Лівобережжя дає чималий відсоток гайдамаків. І стає, на мою думку, конче потрібне питання, яке треба принагідно вирішити: чи гайдамащина була рухом, що його знало тільки Правобережжя, чи ми можемо говорити про гайдамачину на Лівобережжі теж, чи були, висловлюючися старим терміном А. Скальковського, „наезды гайдамак“ не тільки на західну Україну, але й на східну, на Лівобережжя. Питання це важливе єсть, отже я думаю тут подати тільки кілька уваг до цього питання, сподіваючися повернутися до нього окремо, бо й, дійсно, тема „Гайдамащина на Лівобережжі“ заслуговує окремої уваги.

Коли поглянемо на 17 вік ще, то бачимо, що й тоді, як каже О. Левицький, на Україні в кінці 17 віку „было всегда много субъектов по разным причинам не умевших пристроиться ни к какому определенному делу или же легко выбывавшихся из жизненной колеи. Их так и именовали „нерабочие“, „гулятия“. Из таких неудачников в военное время легко рекрутировались охотничьи полки и запорожские „ватаги“, а когда войны не было, они „тягались“ по винокуренным, пивоваренным и селитренным заводам, а более отважные пускались на легкую, хотя опасную „добыч“ в качестве „прибышов“²⁾.

Недаремне О. І. Левицький згадує про великі грабунки багатих 1687 року та й про прибишество, як про дві різні форми одного й того-ж явища.

Ватаги цих прибишів увесь час з'являлися на Лівобережжі. О. І. Левицький говорить у тій-же праці, що часто-густо прибиші „для одвода глаз нередко покупали рыбы или дегтя и пускались в торговлю, в прасольство, или на другие промыслы, но главным их занятием все-таки было воровство и разбой“.

Тут нам важливо підкреслити, що й серед гайдамаків 18 віку бачимо чимало чумаків, дрібних прасолів то-що. Ледве тільки можна згодитися з О. І. Левицьким, що це було „для отвoda глаз“. Така дрібна торгівля, де капітал такого торговця-чумака складав іноді 15 карб., як бачимо ми з наших документів,— характерна торгівля для широкої маси запорожців-здобичників.

Треба підкреслити, що даремно думає проф. Слабченко, що 18 віку „прибишество обращается в тяжкую кражу“³⁾, що прибиші, які в 17 віці складали цілі ватаги, жертвами яких переважно були „московские люди, торговцы и даже военные, приходившие в Малороссию со своими воеводами“⁴⁾, що ці прибиші виродилися у дрібних злодіїв 18 віку.

18 віку не тільки на Правобережжі бачимо гайдамацькі ватаги, але й Лівобережжя бачило чимало „разбойнических партий“, що мали по 40—50 чоловіка, що були озброєні дуже добре, чинили напади. Розбишацтво та боротьба з ним невпинно турбували всі уряди на Україні Лівобережній.

¹⁾ ХЦА. Чернігівський відділ, справа 20.805.

²⁾ О. Левицький. Очерки нар. жизни в Малор. во вт. полов. XVII в. Киевск. Стар., январь 1901 г., ст. 13.

³⁾ Проф. М. Слабченко. Організ. хоз. Украины, т. III, ст. 67.

⁴⁾ О. Левицький. Згадана праця.

Ота сама маса обездоленого селянства та козацтва, що складала головні кадри гайдамацьких ватаг, складала так точнісінько переважний склад і розбишацьких ватаг на Лівобережжі. Досить переглянути численні списки колодників, що сиділи по секвестрах полтавському та глухівському, щоб побачити, що справи про розбишацтво, про розбишацькі ватаги мали велике значіння і для Лівобережжя.

Коли підійдемо до початку 18 віку, то бачимо, що Лівобережна Україна, навіть Слобожанщина, зазнають справжніх гайдамацьких нападів, на зразок тих, що їх що-року бачило Правобережжя. З 1709 року та більше 10 років бачимо й на Слобожанщині, що в цей час „с разных мест украинских легкомысленные люди бурлаки понамножились было харьковского полку по лесам и здешним обывателям в хуторах, в пасаках¹⁾ и в жилых дворах чинили обиду и разорение, а проезжим людям разбой и убийство“¹⁾.

Зустрічаємо звістки з Філарета про ватаги Марочка, про отамана запорозького „запорожского жителя“, „зрадника“ Топила, зустрічаємо чимало звісток про ватаги харцизів, зустрічаємо звістки про справжні бої між запорожцями та місцевими козацькими командами.

Коли нагадаємо про постать другого Семена Гаркуші — то це-ж по-стать звичайнісінького гайдамацького ватажка.

З кріпацького села опинився він у Січі, потім походи, чумакування, далі напади на Правобережжя на польських панів — це-ж кар'єра звичайного гайдамацького ватага, і тільки потім уже переносить Гаркуша свою діяльність на Лівобережжя. Невже від того, що об'єктами нападів стали замість панів Потоцьких та їхніх орендарів лівобережні пани Холодовичі то-що змінилося щось у характері його нападів, у виборі об'єктів нападів.

Як Залізняк та Гонта ввійшли в пам'ять широких народніх мас, так і Гаркуша так само оспіваний в цілій низці народніх переказів.

Отже, коли-б з'єднати до купи всі відомості про розбишацькі партії на Лівобережжі, придивитися до характеру розбишацьких нападів, придивитися до їхнього складу, то, на мою думку, ми-б побачили й на Лівобережжі прояви тієї-ж гайдамаччини, що й на Правобережжі. Тільки інтенсивність розвитку цього руху була різна, оскільки різний був устрій Правобережжя та Лівобережжя²⁾.

Які-ж були безпосередні причини того, що саме 1750 рік ознаменувався поширенням гайдамацького руху, так що деякі історики говорять про велике грізне селянське повстання. 1734 року бачило Правобережжя таку першу підйому гайдамацьких хвиль. Гайдамаччина 1734 року була розгромлена військовою силою, але ніяких великих змін економічних, що усували-б причини гайдамаччини, за цей час не маємо.

У 40-х роках бачимо значне збільшення пролетаризації широких селянських та козацьких мас на Лівобережжі: відповідно до цього збільшується приплив на Запорожжя елементів соціально-обездолених, що поповнюють кадри запорозьких „сіромах“.

А ці сіромахи, як малює їх сучасник — російський офіцір, люди, „не имеющие у себя не только лошадей или какого скота, но ниже на плечах своих платья, а через зиму валяются в куренях до весеннего времени“.

¹⁾ Філарет. Ист. стат. опис. харьк. епархии, отд. II, ст. 66.

²⁾ У Харк. Центр. Ист. Архиві, в Полтавському відділі є кілька справ до гайдамацьких нападів на території Полтавського полку. Приміром, маємо відомості про гайдамацькі партії на Полтавщині у в'язці 19 цього відділу ХЦІА. Є такі матеріали і в Полтавському архіві.

Внутрішні суперечності між ними та „добрими“ козаками загострювалися. Політичний устрій Січі не відповідав інтересам „добрих“ козаків, і ми бачимо, що саме на ці часи припадає думка серед кол „добрих козаків“ про те, що на Січі треба мати постійно призначеного, але не обіраного кошового, тоб-то потрібний був крок уперед, щоб вирвати цілком владу з рук „підлого и злодейственного народа“, що як не як, а завжди міг скинути того чи іншого кошового.

1748 рік приніс страшний на Україні голод. Цей голод підривав силу дрібного господарства значно. Навіть центральний уряд мусив одгукнутися, дати якісь полегкості¹⁾. Характерний і для побуту тодішнього Сенатський указ²⁾, щоб колодникам видавати по 2 копійки на колодника, „дабы те колодники за нынешнюю в хлебе нуждою не могли помереть голодом“, бо - ж милостини ніхто в цей скрутний рік не давав.

Голод повинен був одбитися й на сільсько-господарській промисловості: на отих винницях та броварнях, що давали деякий заробіток частині обезземеленого посольства та козацтва. Усе це призводило до збільшення значно елементів, яким на Січі доводилося шукати заробітків і які там складали кадри сіромах. Вибори 1748, 1749, 1750 років — цікава картина боротьби між „добрими“ козаками й сіромахами. У той час, як „добрыє“ козаки, зацікавлені в розвитку торговельних зносин Запорозжя з сусідами південними й північними, у той час, як ці-ж козаки „добрыє“ бажають спокійно скористуватися всіма благами, що є в їхніх руках (бачимо серед запорозьких кошових і таких, що допомагають польській шляхті швидче загосподарити Правобережжя), в той-же час бачимо, що сіромахи „вори й розбійники“ стають „пиратами“ степів запорозьких, здобичництво йде не тільки по лінії рибальства та звіроловства, йде й по лінії, кажучи старим терміном, „луплення татарських чабанів“, луплення та не тільки татарських купців і торговців, іноді й на території самого Запорозжя. Напади по прикордонних місцевостях утворювали конфлікти дипломатичні, бо як не як, а Запорозжя належало Росії. „Добрым“ козакам доводилося налагоджувати ці конфлікти, але припинити заколоти, розгромити, винищити сіромах не було змоги, бо-ж, як не як, оці-ж сіромахи то-ж були потрібні робочі руки. Вибори кошового були тим моментом, коли найяскравіше видко було і для сторонньої людини велику різницю між оцими двома групами козацтва. Ось приміром вибори 1749 року.

„При тому виборі був великий галас та бійка з половини дня навіть і до вечора, а як вечерню священник почав служити, то, увійшовши в церкву, розпочав між собою за вибір старшин велику бійку, так що один одного перебили до крови та церкву окровавили; що бачучи ото священник отакий великий бій та заколот, недослуживши вечерні, зняв із себе патрахіл, пішов з церкви геть... та об'являє ота старшина, що такого „непорядочного“ вибору ще ніколи не було“³⁾.

1749 року теж були надзвичайно бурхливі вибори. Характерно, що російський офіцер, що описує ці вибори, не жаліє лайок для сіромах: „презельные п'яницы“ — ось їхня характеристика, але разом із тим він-же зазначає, що оті згадані сіромахи або просто сказати п'яниці та плутяги, коли в них через увесь той тиждень п'яцтво тривало, між собою умовлялися таємно, кого за кошового отамана, за суддю, за писаря, за осаула, за довбишів чи за литаврщиків та за пушкарів обрати“.

1) 1-е Полное Собр. Зак., т. XIII, № 9572.

2) 1-е Полное Собр. Зак., т. XIII, № 9647.

3) А. Андреевский. Матер. для ист. южн.-рус. края в XVIII. ст., ст. 141.

І 1749 року збільшуються напади ватаг гайдамацьких на польські та турецькі кордони, збільшується число невинних конфліктів прикордонних.

Запорожжя — резервуар, що забирав у себе й без того нечисленне населення Правобережної України; Запорожжя, місце, звідки що-року, що-весни виходили запорозькі ватаги на Правобережжя, було більмом на оці правобережного панства. І боротьба з Запорожжям часто-густо носила характер наїздів польських панів на Запорожжя.

В-осени 1749 року стався такий черговий напад на Гард полковника уманського Станіслава Костки-Ортинського, і як відповідь на цей напад „оние из запорожцев несовестные и злодейские гайдамаки подлаго народа воровски в польской области“ в Умані в листопаді спалили кілька дворів та забили польських ксьондзів і брата рідного полковника, ледве й сам Ортинський міг утекти. Зібрав він потім команди своєї біля 100 чоловік, і почався бій з гайдамаками, але тільки від отих гайдамак (більше 400 чоловік) до самої фортеці Архангелогородської „усильное нападение происходило было, и чрез весь день пальба имела, отчего и в крепости происходил не малый страх, а при том реченные гайдамаки похвалялись всю уманскую державу разорить“¹⁾.

Надходив 1750 рік. 1 січня відбулися вибори кошового. Галасливі та бурхливі були ті вибори. Поз'їздився зі степів „подлой и злодейственный народ“ і скинув кошового Якіма з посади та ще й „в смерть вбить намеревали“. І забили-б були „всеконечне“, коли „добрі“ козаки не оборонили. За що-ж Яким так не до вподоби припав. А за те, що ретельно виконував накази височайші й „за чинимые ими (сіромахами М. Г.) продерзости без упущения“ карав.

На місце кошового було обрано Василя Сича, людину менш одіозну для сіромах.

Отже на початку 1750 року бачимо на Запорожжі напружений стан: з Лівобережної України перед тим голод нагнав силу люду проти звичайного, кадри сіромах запорозьких збільшилися, політична активність їхня збільшилася — це показували вибори кошових 1748, 1749 та 1750 р. — це все повинно було призвести до того, що постійні прикордонні конфлікти на всіх кордонах Запорожжя мали загостритися. І ось на початку весни 1750 року, як продовження прикордонної боротьби, бачимо, що почали „поляки набегать на курени запорожские“... разорять оние где и церковь при реке Богу в Гарде запор. разорили“²⁾.

Зруйнування Гарду, зруйнування зимовників поляками — це був удар не тільки по сіромахах, але в першу чергу по інтересах заможної частини козацтва — власників неводів, зимовників то-що. І як кілька років тому на такий-же розгром Гарду Чалим Запорожжя відповів вбивством Чалого, причому запорозький уряд провадив „видимая... закрывательства“, не хотів видавати Гната Голого (Игнатка Вотажка³⁾), убивця Чалого, так і тепер на який короткий час міг встановитися єдиний фронт і сіромах і заможніших запорозьців проти зовнішнього ворога — польського панства, — що вдирався в межі вольностей війська запорозького.

На напад поляків Запорожжя відповіло широким виступом. Ось де свідчення одного з гайдамацьких ватажків Павла Мачули. Він говорить, що після нападу поляків на Гард він, покинувши невід свій, пішов з запорозьцями, яких було до 3-х тисяч, доганяти ляхів, що наскочили на Гард. Оці

1) А. Андреевский. Матер., ст. 185.

2) XLIIA. Черниг. від., справа № 2370.

3) А. Андреевский, Матер., ст. 37.

кілька тисяч запорожців гнали поляків аж до Білої Церкви, де почався справжній бій, в якому, як свідчать пізніше спіймані гайдамаки, загинуло багато ляхів та й козаків чимало полягло¹⁾. Як багато було козаків, видно хоч-би зі свідчення гайдамаки Олекси Гладкого; він говорить, що коли прийшов під Білу Церкву, то побачив стільки люду, що вирішив, що коли й візмуть місто, то здобич буде дуже мала, бо людей багато, і помандрував у інше місце²⁾.

Отак не з великого селянського повстання, але з виступу запорожців, серед яких переважали, звичайно, сіромахи, розпочався широкий гайдамацький рух 1750 року.

Далі шлях звичайний: значна частина козаків, одбивши здобич, забравши зброю, худобу, коні вернули на Запорозжя, деяка частина залишилася на Правобережжі гайдамакувати. Від півночі аж на південь по всьому кордону Польщі з Росією почали проходити окремі гайдамацькі ватаги, яким тепер виступ запорожців розчистив дорогу.

В цьому своєму нарисі не маю змоги спинитися на окремих пунктах, що протягом весни та літа аж до осені глибокої зазнавали гайдамацьких нападів. До Полісся київського доходили гайдамацькі ватаги.

Київське та Брацлавське воєводства були вкриті гайдамацькими ватагами, що раз-у-раз робили напади на панські маєтки, оренди, міста та маєстаті. Навіть головне місто брацлавського воєводства, Винниця, було захоплено гайдамаками. Умань теж і на цей раз поруйновано було гайдамаками, хоч на цей раз Уманська різанина не викликала такої уваги загальної, як Уманська різанина через 18 років, бо-ж за дальші 18 років од 1750 до 1768 р. Умань розцвів, став справжньою перлиною в добрах Потоцьких.

Яку-ж участь брало населення Правобережжя в гайдамаччині 1750 р.? Характерно підкреслити, що польські пани, які завжди підкреслювали невідчужність українського населення, на цей раз значно більше розводяться над тим, що *закордонні* ватаги не дають панам „*beata tranquillitate sua gaudere*“, а ніж над участю місцевого населення в гайдамаччині. З актів, зібраних В. Б. Антоновичем, дуже невиразна єсть участь селянства правобережного в гайдамаччині 1750 року³⁾.

Про широке селянське повстання звісток немає. Роля селянства правобережного в гайдамаччині 1750 року більш допоміжна. Іноді навіть траплялися випадки ворожого відношення до гайдамак: так, приміром, „*мужики з Лесовщини*“ зловили ватажка Івана Подоляку⁴⁾.

Школу *арматування*⁵⁾ на Січі проходила переважна частина гайдамаків, але не школу *панщини* непосредне.

Як-же поставився січовий уряд до виступу широкого проти польських панів? Конкуренція між польським панством, що заселяло Правобережжя, та запорозьким козацтвом, зимовники яких були конкурентами слобод, призводило до конфліктів, але міжнародне становище Запорозжя, його залежність од Росії не давала запорожцям змоги на власну руку розв'язати

¹⁾ ХЦІА. Черниг. від., справа № 2370. Ця велика справа має кілька зшитих до купи окремих справ, що торкаються гайдамаччини 1750 року.

²⁾ Іб.

³⁾ В. Б. Антонович говорить: „Крестьяне стали приставать в значительном количестве к гайдамацким ватагам, другие снабжали их провиантом, укрывали отбившихся от отрядов лиц и охотно брались служить гайдамакам проводниками“ (передмова до т. III, ч. III АЮЗР, ст. 124). В. Б. Антонович при цьому посилається тільки на 8 документів.

⁴⁾ Акты о гайдам. АЮЗР, т. III, ч. III, ст. 531.

⁵⁾ Аргати — наймити.

ці конфлікти по районах, сусідніх із Гетьманщиною, із Туреччиною, із Польщею. Кошовий та старшина запорозька мусила ховати співчуття до виступу проти польського панства, а проте більшість захоплених гайдамаків говорять, що на Польщу йти дозволив кошовий отаман Сич.

Недаремне з Січи на початку травня 1750 року прийшло від кошового доношення київському генерал-губернаторові Леонтьєву, що гайдамаки „по степам бродят и взяв от ветра якоб по нѣякомусь указу от мене и с старшиною им повелено на поляков собирався и учиня лехкомысленно разглашение, в немалые чати собираются“¹⁾.

Чуток дуже багато лунало в цей час. Але загальна думка була така, що кошовий отаман Василь Сич „дал позволение, дабы запорожцы, а особенно бедные, шли под поляков для воровства“²⁾. Була теж і така чутка, що „будто за то стоящий под Черным лесом москаль... дает жалованье“³⁾. І ось прочувши це, багато запорожців, „хотя бы кто имел заработки и на ком деньги, но оставя оное, туда шли“.

Гайдамака Стовбира показує, що, мовляв, ляхи з татарами робили напади, кошовий отаман Сич „поблагословив итти“ — оця чутка про згоду кошового лунала по всьому Запорозжжі. Недаремне польські пани скаржилися в листах до відповідної російської влади на гайдамак, що вони „оставя в народе такой приказ, что ежели де их гайдамак с хлебом и солью не встретят, то имеют ожидать больших впредь грабительств и сверх того такую крестьянам импрессию вбили что все... и впредь чинить будут оное исполняют по повелению главных своих властей и в скором де времени сей речичкой край с российской Украиной соединен будет“⁴⁾ — ця прикордонна боротьба Запорозжжя з польським панством, що провадило колонізацію Правобережжя, висувала, очевидячки, серед кол керуючих на Запорозжжі ту думку, що стояла й на черзі російської політики — приєднання Правобережжя, тільки звичайно в запорозькій старшині приєднання до вольностей війська запорозького.

За 20 років перед першим розбором Польщі думка про цей розбір стає популярна серед широких мас. Дехто з Генеральної Військової Канцелярії намагався згадувати про старі трактати 17 віку, щоб місцям нової колонізації на Правобережжі бути пустою. Боротьба окремих конкурентів на робочі руки — правобережного магнатства, лівобережного панства та запорозьких „добрих“ козаків створювала гарний ґрунт для поширення різних чуток. Недаремно І. Каманін таку велику вагу надавав у справі поширення чуток про золоті грамоти то-що указам у справі повороту втікачів на Лівобережжя⁵⁾.

Як-же поставився російський уряд до гайдамаччини?

Виступ кількох тисяч запорожців — початок гайдамаччини 1750 року. Початок цього руху припадає на квітень місяць (Великдень 1750 р. був 15 квітня).

¹⁾ Див. А. Єфименко зг. пр., згадується це „доношение“. Тільки даремне, на мою думку, називає О. Я. Єфименко це „доношение“, одними з обычных весенних донесений кошового. Цей-же уривок узяті і М. Яворським у його кн. „Україна в епоху капіталізму“. Користуюся нагодою, щоб зазначити, що автором цього доношення був писар війська запорозького Петро Чернявський, досить порівняти листа його до М. І. Леонтьєва від 19 травня 1750 р. (А. Андреевск. Матер. для ист. южн.-русс. края, ст. 187). Петро Чернявський — це був один із найвидатніших представників тієї частини „добрих“ запорожців, лідером якої був попередній кошовий Яким, тієї частини, що прагнула встановити на Запорозжжі призначуваного кошового, щоб приборкати сіромах.

²⁾ В. Каманін. Малонизв. ист. лица и события конца 18 в. Киевск. Стар., январь 1891 г.

³⁾ Ibid., ст. 167.

⁴⁾ ХІІА. Черниг. від., справа № 2370.

⁵⁾ І. Каманін. К ист. международн. отнош. Польши и России. Киевск. старина, 1882, 7.

Офіцери російських команд, що стояли по задніпровських місцях (Крилівській та Цибулівській сотнях) та по форпостах здовж кордону надсилали рапорти, що „в Польскую область и с Польской области приходит весьма многое число гайдамаков“¹⁾. Ці рапорти підкреслюють, що гайдамаки починають „умножатца и вкоренятца“.

Рапорти ці мають, як по-між форпостами без турбот проходять гайдамацькі ватаги в кілька сот чоловік, при чому тим командам, що стояли на форпостах, як репортували їхні начальники, не можна було приборкати гайдамаків, бо гайдамаки були добре озброєні з прапорами, деякі навіть гармати мали.

Отак по весні 1750 року був дуже тривожний час не тільки для Правобережжя, але й для задніпровських місцевостей, для сотень Крилівської та Цибулівської. Ці сотні були заселені тільки в 40-х роках, належали вони до Миргородського полку. Колонізація цих земель тепер (північного району Херсонщини) одтягала ще більше населення з Правобережжя, між новими поселеннями та сусідами — польськими панами — точилася невпинна прикордонна боротьба²⁾. Разом із тим населення цих сотень мало що-найближчі стосунки із Запорожжям.

Населення цих нових сотень давало великий контингент учасників гайдамацьких ватаг. „Согласіє“ гайдамацьких ватаг із задніпровськими мешканцями було яскраво видко геть чисто всім представникам і командування й уряду.

Рапорти російських офіцерів, що сгояли з командами по прикордонних форпостах, одногослосно говорили, що задніпровські мешканці приймають до себе гайдамак, дають їм притулок.

Київський генерал-губернатор Леонтьєв у своїх промеморіях до генеральної військової канцелярії б'є на гвалт, вимагає відправити миргородського полковника Капніста „не с малою, но весьма з знатною командою немедленно“³⁾ за Дніпро.

Російське військо з самого початку весни береться за втихомирення гайдамаків принаймні на задніпровських місцевостях.

Цілі облави роблять драгуни на гайдамаків. Приміром, у село Тонконогівку (сотні Цибулівської) кілька разів у травні місяці секундмайор Шипов посилав драгунів ловити мешканців цього села, що були в гайдамаках. І ці облави не завжди закінчувалися щасливо. Дуже частенько доводилося писати, що гайдамаки „взять себя не дали“.

Село Ухівка, хутори навкруг села, серед них і хутір Олексі Розумовського, були ніби осередками гайдамаччини в цій місцевості. Поблизу був славнозвісний в історії гайдамаччини Чорний ліс.

Гайдамаки розташувалися в цьому районі мов у себе вдома. Помірав який гайдамака, відбувався похорон урочистий. Так одного разу ховав гайдамаку цибулівський піп Василь вікарій, на цьому похороні було їх, гайдамаків, більше 100, „и все при том чинили пальбу“⁴⁾.

Характерне є те, що гайдамаки й листа передали секундмайорові Шипову, щоб за ними „для поимки впредь не посылають и никаких обид им не делают со угроженіем, ежели впредь будут посылаемы, то в десятку не доличисся“.

І в цих задніпровських місцевостях організаторами були запорожці. Дехто з затриманих ухівських мешканців свідчив, що запорожці говорили, що в них є указ від коша йти „для разорения“ на Польщу.

¹⁾ ХІІІА. Черниг. від., справа № 2370.

²⁾ А. Андреевский. Матер. для ист. южно-русс. края, ст. 50 — 70.

³⁾ Справа № 2370, промеморія Леонтьєва, 1750 року червня 8.

⁴⁾ Справа № 2370. Репорт. прим. майора Немцова в киевск. генер. губ. канц.

Ця агітація серед зновосілого населення мала великий успіх.

До запорожців приходили зі своїми рушницями зі списками та з кіньми. Декого отамани так навіть не приймали до ватаг, як от Власа Шаповала¹⁾, хоч, на жаль, мотивів такої відмови не видно з документів.

Репорт за рапортом ішов по інстанціям до Леонтьєва, до кошового йшов указ за указом припинити сваволю, приборкати запорожців.

Мусила заможніша частина братися за приборкання гайдамаччини. Кошовий послав партію із старшинами тих „лехкомысленных людей“ вовся искоренять²⁾. Але ці заходи не могли дати дуже великих наслідків, бо в самому Запорозжжі вони зустріли великий опір. Так, коли самарський полковник Микола Сорочинський „у різні степові місця для розшуку й щоб ловити ворів ходив і по деяких місцях їх ворів розбивав і розганяв, то отії вори та розбійники, зібравшись знову в свою воровську партію цього травня (1750 р. М. Г.) середніх чисел приїхали в паланку, що стоїть у товщі самарської над річкою Самарчиком (в якій він полковник із старшиною своєю, козаками та служниками жив) та, напавши несподівано, за те його полковника зпершу підкололи, а потім із рушниці кулею на смерть забили“³⁾. Так повідомляв Леонтьєва писар війська запорозького Петро Чернявський. Він благав, а його-ж устами говорили „добрые“ козаки замість Сича призначити за отамана кошового Якимом Гнатовича, благав, щоб „один“ кошовий був (тоб-то без зміни), бо інакше, писав він, дивлячись на отой „злодейственной и лехкомысленной народ“ і інших війська запорозького багато розкаві так „разсвирепеют“, що нароблять багато шкоди та й нападами на польський та кримський кордони можуть порушити вічно мирні трактати³⁾.

Отже, коли спочатку виступу запорожців можна-б було побачити єдиний фронт запорожців проти зовнішнього ворога, то цей єдиний фронт при перших-же указах від Леонтьєва то-що розвіявся. Ті, кому не було чого втрачати, сіромахи, наймити, ті йшли далі, часто-густо почували, що вони-творять справу, корисну для Запорозжжя, приміром, поширення впливу запорожців на задніпровські місцевості, за які в Запорозжжя йшла суперечка з Капнистом, миргородським полковником. Ті-ж, кому було що втрачати, зимовники то-що, ті при перших-же указах з Колегії „Иностранных Дел“, від Леонтьєва, за генеральної військової канцелярії то-що заметушилися, бажаючи вгамувати рух розгром ватаг, що організовувалися на Запорозжжі.

Коли „добрые“ козаки запорозькі не могли приборкати тієї сили „ворів та розбійників“, що організовувалися на Запорозжжі, то тим ретельніше поведено було справу втихомирення по задніпровських місцевостях.

Начальники форпосних команд всі сили прикладали, щоб половити гайдамаків. Почалися на початку літа справжні бої між гайдамаками та російськими командами.

У червні місяці капітан Степан Трубників з піхотною та кінною командою (в якій було поручник 1, вахмістр 1, 2 квартирмайстри, підпрапорщиків 2, капралів 4, барабанщиків 3, рядових 150, драгунської кінної команди, капрал 1, рядових 20, козаків 45) поїхав до села Уховки ловити гайдамаків. Не доїхавши до Уховки, знайшов він під Чорним лісом „гайдамаческий лагир“, відбив у гайдамаків до 40 коней та лошат, відіслав до Цибульова. Здається, все гаразд, але далі бачимо, що не так воно добре було. Гайдамаки відбивалися „и к лагерю не допустили, откуда он с командою и ре-

1) Справа № 2370. Репорт. прим. майора Немцова в Киевск. генер. губ. канц.

2) А. Андреевский. Мат., ст. 188.

3) А. Андреевский. Мат., ст. 189.

тировался в село Уховку", але вже й туди не пустили. Чисто як у байці про ведмедя, що й не ведеться й не пускається. Гайдамаки оточили команду, почався бій.

Піші гайдамаки розпочали стрілянину, а кінні поранили його капітана Трубнікова списом у ліву руку, підкололи кількох драгунів, одбили одну коняку, взяли і зброю деяку. І закінчилося це тим, що капітан, який виїхав ловити гайдамаків, „ретировался, обороняясь с великою нужною, в Цибулев“.

19-го червня, на другий день під Цибульов прибула сотня гайдамаків і послали повідомлення такого змісту: якщо їм не віддадуть відбитих коней, то вони, мовляв, місто Цибулів зруйнують та команду виколять. Послали з Цибульова тоді до гайдамаків із двома драгунами барабанщика, щоб їх приїхало в фортецю чоловік 5, але вони їхати „не похотели“.

Послали тоді до гайдамаків „с увещеванием“ попа цибулівського, бо серед гайдамаків був його зять, але гайдамаки на попівську мову уваги не звернули та об'явили, що вони „неотменно де команду всю вырежут“. І серед гайдамаків цих були підданні з хутора графа Олексі Розумовського. Піп, прибувши до Цибульова, сказав тільки, що бачив за горбом багато гайдамаків і що вони хочуть зробити напад. Вирядили з Цибульова команду на чолі з тим-же Трубніковим відігнати оцих „злодеев“. Знову почалося „великое сражение“. Кінні гайдамаки йшли в атаку кілька разів, було при цьому забито одного прапорщика, гайдамаки своїх пораних та забитих позабірали в ліс.

Один із гайдамаків Самарський приліз поранений до своєї хати поблизу ліса, тут його знайшли, почали допитувати, але він сказати як слід нічого не міг, бо був при смерті.

І отак через усе літо загопи російського війська приборкували гайдамаків у задніпровських місцевостях.

У червні зібрався Капнист з козацькими командами йти в задніпровські місцевості, але він зараз-же надсилав до Генер. Військ. Канц. прохання дати поповнення з полків Полтавського, Лубенського та Гадяцького до 2-х чи до 2^{1/2} тисяч найкращих козаків на добрих конях з харчами на три місяці.

Даремно деякі полковники, як от полтавський А. Горленко, відповідали на наказ генер. військ. канц., що немає змоги вислати козаків у задніпровські місцевості та що й в Полтавському полку з'явилися великі розбиштва.

Генер. Військ. Канц. не вважала на це, наказувала вислати негайно з Полт. полку 300 козаків до Капниста.

Капнист повідомляв Леонтьєва, що він 2 липня перебрався через Дніпро та змушений був брати для походу по 2—3 козаків з одного двору.

Уже були й перші наслідки: спіймано було 43 гайдамаки. Капнист повідомляв, що хоч як умовляли гайдамаків, щоб вони склали зброю, але вони відбивалися, і Капнист теж змушений був стріляти в них.

Отак з початку весни та й до середини літа з'єднаними зусиллями січової старшини, російського війська та лівобережної старшини приборкувалася гайдамаччина. І тільки на початку серпня Леонтьєв міг заявити, що гайдамаки „несколько переловлены, а прочие до смерти убиты, а другие все разбежались“ та що в польських місцях лишилися тільки невеличкі гайдамацькі партії.

Тепер могли вже вертати додому лівобережні козацькі ватаги. Тільки Капнистові не пощастило, 11 серпня прибув полковник Миронов і

заарештував Капниста, закував руки й ноги й одправив під караулом до Києва — це відома справа про зраду Капнистову¹⁾.

Спільними зусиллями — польського шляхетства²⁾ та російського уряду розігнано було гайдамацькі ватаги, позаарештовано, побито деяких ватажків.

І все залишилося по-старому, отже треба було сподіватися, що незабаром знову почеться нова підйома гайдамацького руху, бо - ж не знищено було причини, що породжували гайдамаччину та надавали їй особливого розвитку на Правобережжі.

Нам лишається подати ще тільки кілька уваг про епілог гайдамаччини 1750 року. Цей епілог, як епілог Коліївщини, сумний: це кари гайдамаків. Чимало гайдамацьких ватажків та гайдамаків опинилося в руках російського уряду. Були тут половлені й великоросійськими командами й козацькими командами, Капнистом то - що. Привітали їх секвестри лівобережної України. Так переяславський секвестр привітав ватагу Олексі Ляха³⁾, чернігівський секвестр — ватагу Павла Мачули то - що. А тимчасом правобережне панство хотіло хоч частину збитків повернути або хоч помститися, починається жваве листування польського панства з центральними урядами на Україні.

Повіренні того чи іншого пана з'являлися на Лівобережжі до полкових та генеральних урядів, складали скарги, забирали повернені від спійманих гайдамаків речі та забирали на кару гайдамаків „родимців польської області“.

Чимало листів є до керівників Генер. Військ. Канц. та й до гетьмана Розумовського, є й оригінали цих листів, є й переклади. І, приміром, виділяється лист від Щеневського старости Терехтемирівського до гетьмана Розумовського.

Пише цей пан: „Розглашенная власть над Малороссією гетманского достоинства вашей ясновельможности привлекает и меня до надлежащего з униженостью презнанія“. Далі йдуть скарги на гайдамаків, прохання дати сатисфакцію та повернути майно (бо гайдамаків, що саме нарobili йому шкоди, було затримано й сиділи вони в секвестрі переяславському). Але коли - б не було змоги цього зробити, то пише пан: „то я - б задоволений був і видаюю мені ватажка, осаули того - ж та кількох значніших гайдамаків“⁴⁾. Хоч помститися хоче пан над гайдамаками, коли не вернути збитки.

Гайдамаки, родом із Лівобережжя, по полкових судах одержували „за продерзости“ відповідну кару. При слідствах над ними були присутні депутати — повіренні польських панів, що часто - густо мусили підганяти своїми скаргами та пробивати мури тяганини по тодішніх судах. Велику вагу мав поворот позабіраних гайдамаками речей, але часто - густо цих речей повернути не можна було, бо при арешті гайдамаків речі ці розходилися по руках полкової та сотенної старшини або великоросійських

¹⁾ Про цю пригоду у Бант. Каменського. Ист. Мал. Рос., т. III, прим. ст. 72 — 73, тільки Б. Каменський невірно зазначає, що це сталося на початку 1750 року.

²⁾ Про відповідні заходи польського шляхетства досить докладні відомості подав В. Б. Антонович у згаданий його праці.

³⁾ Це ватажок, про якого згадує і О. Я. Єфименкова. Вона каже, що спіймав його російський капітан Київської залоги (зг. праця, ст. 86), але за нашими документами (справа № 4370), спіймав ватагу Ляха обозний, полковий переяславський Семен Безбородько, що йому довелось навіть самому із гармати „дійствовать“. Серед наших паперів є цікавий „Журнал“, де точно по годинах перелічується, як з якого та до якого місця гнали ватагу Ляха, хто брав у цьому участь то - що.

⁴⁾ ХІІІА. Черниг. від., справа № 2370.

офіцерів. Розпочиналося велике й нове слідство, хто забрав пограбовані речі. Нові стоси паперів писалися, нова тяганина розпочиналася, і не даремно деякі з панів правобережних писали, що полкові суди „smiech ludzki czynia a z nas zarty stroia“.

Присудити до смертної кари гайдамацького ватажка та його товаришів, як це було з Мачулою, було легше, аніж вернути забране ними майно, хоч як не доводили польські пани в листах своїх, що „wszakze gdzie grzech tam u pokuta byc powinna“¹⁾.

Майже через увесь 1751 рік ішло відшукування цієї покути, хоч уже на початку 1751 року знову почалися звичайні, щорічні гайдамацькі напади, що тривали невпинно до 1768 року, до Коліївщини.

BU HORBAN

HAUDAMACK - MOVEMENT IN 1750

Summary

1. The period of the primary accumulation of capital on the left river-side („Levoberezye) of the Dnieper (and as a consequence of it a large dispossession of the population, a loss of land among the Cossacks and peasantry in Levoberezye), the system of economy of the gentry in Pravoberezye (right river-side Ukraine), the mobility of the population according to the circumstances of a new colonisation of Pravoberezye, the struggle of classes in Zaporozhye (the country beyond the Dnieper falls) — all this is a basis of the development of the Haydamack-movement in 1750.

2. The immediate causes of the Haydamack-movement in 1750; the forties of the 18th c. are the period of a still increasing proletarianisation of the peasants, the famine of 1748—49, the increase of social-deprived, which set off for Zaporozhye. The border struggle between Zaporozhye, a more aggravated struggle of classes in Zaporozhye, soomy elections of 1749 and 1750, and as result, — increasing hostilities against Poland.

3. The war between Zaporozhye and the gentry of Pravoberezye, but not the peasant rebellion, is the beginning of the Haydamack movement in 1750, fellow-feeling on the of Pravoberezye peasantry.

4. The movement of 1750 defeated by combined efforts of the Russian government and Pravoberezye gentry.

¹⁾ ХЦІА. Черниг. від., справа № 2370. Лист Рокицького до гетьмана Розумовського

Замітки до історії мануфактури в Лівобережній Україні XVIII ст.

Історія промисловости на Україні до недавнього часу була майже зовсім невідома сторінка нашої історії, бо не було жадної розвідки, яка-б хоч у загальних рисах освітлювала це питання. Окремі звістки були розкидані у друкованому актовому матеріалі та в різних рідких виданнях. Вони не були зведені до купи, і тому ніхто не уявляв їхньої цінности. Цю необхідну роботу зробив М. Е. Слабченко у своїй відомій монографії „Организация хозяйства Украины“, другий том якої присвячено „судьбе фабрики и промышленности в Гетманщине XVII—XVIII столетия“ (Одесса, 1922). У своїй праці автор використав усю друковану літературу й наочно виявив нам, які багаті дані до історії промисловости в ній знаходяться. Він дав у своїй праці не тільки звід даних із друкованої літератури, але написав у підставі їх історію промисловости з марксівського погляду.

Слабченко для своєї праці дуже мало користувався архівними матеріалами. Між тим, думається нам, докладна історія промисловости може бути написана тільки на підставі архівних матеріалів. Тоді тільки будуть заповнені прогалини, і нам буде зрозумілий в усіх своїх окремих моментах той складний історичний процес, який переживала Лівобережна Україна протягом XVIII ст.

Ми знаємо тепер загальну схему цього процесу, що подана у відомих загальних курсах російської історії Покровського та Рожкова й української—Яворського, але цю схему треба заповнити живим конкретним змістом із багатої скарбниці архівних джерел.

Актуальне завдання нашого часу є вивчення XIX ст. з історії України, завдання величезної важливости й великої трудности, бо здебільшого дослідникові прийдеться опрацьовувати сирі матеріали. Це завдання не викликає сумніву. Україна XVIII ст., дякуючи праці цілого ряду дослідників, вивчена в багатьох галузях своєї історії, але все-ж таки цього не можна сказати про історію народнього господарства, а тим самим і історію промисловости. Тут ще лишається багато праці для дослідників. Взагалі XVIII століття—це доба розквіту торговельного капіталізму, і цей процес дуже мало досліджений. За півтора століття, як каже М. Яворський, Україна Лівобережна пройшла „цей стан свого економічного розвитку, що його інші землі проходили протягом майже тисячоліття, проходила його на очах під знаком відродження торговельного капіталізму, інтенсифікації сільського господарства, зачатків індустріялізації краю“¹⁾. Торговельний

¹⁾ М. Яворський. Україна в епоху капіталізму. Вип. I, ДВУ, X., 1924, стор. 39.

капіталізм почав швидко розвиватися з початку XVIII ст., коли на Україні вшушли колотнечі, викликані ним. Соціальна боротьба не припинилася, а ввійшла в середину, лише іноді виявляючи себе також бурхливо, як і раніш.

Одним із явищ торговельного капіталізму були мануфактури, що повстали, головним чином, дякуючи російському капіталу, впливові якого підпадала Україна. Ті зміни, що відбувалися в народньому господарстві Росії, так чи інакше відбивалися на Україні через той тісний економічний зв'язок, що утворився між Росією та Україною, особливо з 20-х років XVIII ст. Велике виробництво Росії з'явилося необхідним наслідком економічних умов¹⁾. Тому й заходи Петра I, що він уживав для заведення промисловости, цілком відповідали потребам того часу. Стоячи на ґрунті маркантилізму, Петро I підтримував розвиток обробної промисловости, індустрії та всяких мануфактур²⁾. Уряд закликав майстрів із-за кордону різних спеціальностей, для навчання та організаційної праці, на казенні кошти засновував фабрики та заводи (головним чином ті, що мали своїм завданням обслуговувати потреби, зв'язані з війною), а потім віддавав їх на певних умовах приватним особам. Уряд дбав про розвиток не тільки таких фабрик, що виробляли речі, потрібні для війська та флоти, ц.-т. суконних, полотняних, парусних і т. ін., але й підтримував і ті, що виробляли речі розкоши.

Така-ж сама політика провадилася і на Україні, бо й тут розвиток продукційних сил вимагав прикладання капіталу до промисловости.

Фабрики та заводи, що засновувалися як у Росії, так і на Україні, були мануфактурами, бо спиралися виключно на працю робітників. Російські мануфактури користувалися примусовою працею кріпаків, українські-ж обслуговувалися не тільки працею кріпаків великоросійського походження, але й найманою, працею українських мешканців. На Україні, як і в Росії, дбала про розвиток промисловости Мануфактур-колегія.

Ми хочемо подати деякі дані до історії мануфактур у Лівобережній Україні на підставі архівних матеріалів Харк. Центрального Історичного Архіву. Ті уваги, що ми їх подаємо нижче, торкаються шовковичної та полотняної (парусної) мануфактури, почасти казенної, почасти приватної.

1. Шовківництво на Україні зароджується з початку XVIII століття, коли московський уряд запросив з-за кордону, а саме зі Франції, чужоземних майстрів для організації цієї галузи виробництва на Україні. До цієї думки прихильно поставився український уряд у особі гетьмана Мазепи. Коли саме приїхали майстри з-за кордону і в чому виявилася їхня робота, ми не знаємо.

Ця справа прибрала реальної форми лише в 1724 році, коли в Києві було виділено участок землі, на якому було посаджено 2250 шовківниць і влаштовано завод. Керувати цією справою Мануфактур-колегія запросила французького інструктора Фігієра, з яким був складений спеціальний договір. На підставі цього договору Фігієр обов'язувався протягом десяти років навчити шовківничній справі 10—12 учнів, дістаючи за цю роботу досить значну платню — 500 крб. на рік³⁾. Виробництво на заводі було поставлено досить гарно, тому і якість виробленого шовку була задовольняюча.

¹⁾ Туган-Барановский. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Москва, 1922, ст. 20.

²⁾ Рожков. Русская история в сравнительно-историч. освещении, т. V, ПРГ, 1923, ст. 148.

³⁾ М. Слабченко. Организация хозяйства Украины, т. II, Одесса, 1922, ст. 79—80.

З огляду на такий поспіх нового на українському ґрунті виробництва, деякі з київських мешканців звернулися з проханням до мануфактур-колегії дозволити їм відкрити завод на власні кошти. Такого дозволу в 1729 р. було дано Михайлову та Дірею, київським громадянам, що й почали виробництво спільними силами. Як минуло десять років, встановлених договором із Фігієром, казенний завод перейшов у орендове користування до Дірея. Проте завод став занепадати у зв'язку з подорожчанням продукції, і в 1749 році його ледве вдалося здати в оренду французькому фабрикантові Гамбету з усіма майстрами, матеріалами та інструментами, сподіваючись, що ста новий завод поліпшиться під керуванням досвідченого чужоземця, бо за його попередників, як про це свідчила Мануфактур-колегія, „никакого розмноження не оказалось“. Гамбет одержав київський шовковичний завод, так-би мовити, в додаток до наданого йому права на підставі договору з колегією влаштувати шовковичний завод на власний кош.

Познайомимося тепер із умовами, що їх пропонувала Гамбету Колегія, бажаючи збільшити та поширити на Україні шовковичну промисловість.

Гамбету надавалося права збудувати завод на вільних державних землях або коло Києва, або десь у середині України. Потрібну кількість землі повинні були віддати відповідні установи: Київська губерніяльна канцелярія або Генеральна Військова Канцелярія безплатно. Коли не знайдеться державних земель, Гамбет мав право збудувати завод на державських землях, умовившись про ціну їхню зі власниками. При чім, на гадку Колегії, ціна землі повинна бути помірна, беручи на увагу користь цієї справи для держави. Майстрових людей для роботи на заводі Гамбет мусив приймати як чужоземного, так і російського (звичайно, треба розуміти й українського) походження. На Гамбета покладалася обов'язок не приймати людей, що не мають паспортів або записок, що свідчать про їхнє право працювати в наймах. По упливі восьми років завод із усіма будинками, мідяною, залізною та іншою посудом, а також інструментами та насінням, мусив перейти до власників землі, на якій він збудований, ц.-т. до держави або державців. Сам-же Гамбет, а також і інші чужоземні майстри, повинні з'явитися до Колегії, щоб висловити своє бажання виїхати з Росії за кордон або залишитися в ній і визначити умови. Гамбетові, як і іншим чужоземцям, видано було Колегією привілея, але без жадної грошової допомоги. Шовковичне листя для годівлі шовковиків Гамбет мав право безплатно одержати з київського заводу або набувати вільною ціною в мешканців. Гамбет мав право розбирати всякі суперечки по-між робітників та майстрів і призначати кару. Тільки карні справи треба було передавати до державних судових установ. Було заборонено зм'янувати робітників заводу на іншу роботу, підлягаючи штрафу в 100 крб. за кожного. Зі свого-ж боку й Гамбет не мав права приймати до себе майстрових людей з інших підприємств. Посади управителя, контролора, перекладача та доглядача могли займати тільки особи непідозрілі. Нетямущих учнів та робітників Гамбет мав не тільки право, але й обов'язок звільняти, а на їхнє місце приймати нових, здатніших до заводської праці. Ніхто з представників місцевої влади або взагалі громадян не мав права чинити Гамбетові яких-будь перешкод та перепон у його корисній праці¹⁾. Московський уряд, як бачимо ми зі змісту цього договору, а також із інших документів, вживав усяких заходів, щоб сприяти розвиткові шовківництва на Україні, запрошуючи вмілих людей, надаючи всякі пільги особам, що беруть участь у виробництві то-що. Уряд примушений був так робити,

¹⁾ Харк. Центр. Іст. Архів. Черн. від., № 2569.

дбаючи про піднесення шовківництва, бо бракувало сировини, необхідної для нормальної праці шовкових мануфактур. «В Росії збільшуються мануфактури, де шовкова парча виробляється — читаємо ми в царській грамоті 1752 р., — а шовкових заводів майже немає». Шовк доводиться добувати з Персії високою ціною, а на Україні шовковиць чимало, також і місць, придатних для розвитку цієї культури досить. Тому й було пропонувано гетьманові оголосити по всіх полках, чи не знайдуться охотники, що для власної своєї користі розводили-б шовковиці та влаштовували-б заводи або згодилися-б віддати в оренду землю або продати. Шовк у тих виробників будуть набувати справжньою ціною російські шовкові мануфактури. Відомості про таких охотників треба надіслати до Колегії закордонних справ¹⁾.

Але громадяни лишалися глухі до згаданих закликів і не висловлювали бажання сприяти розвиткові шовковичної промисловості, бо, як свідчили відповіді, «охотников не сыскалось».

Гамбет, з яким Мануфактур-колегія склала договір у 1749 році, не зумів улаштувати заводу, а обмежився тим, що взяв на своє утримання київський казенний шовковий завод. Але й тут йому не пощастило, бо до Мануфактур-колегії стали надходити відомості про скрутне становище підприємства, і, нарешті, Гамбет удався з проханням видати йому грошову допомогу в 3000 карб. Тому-то й було відряджено до Києва співробітника Колегії Аграмакова, щоб на місці з'ясувати сучасний стан заводу, Аграмаков виконав доручення й досить докладно повідомив Колегію про стан заводу, додавши до того свої висновки що до шовківництва на Україні взагалі та київського заводу зокрема.

Київський завод, як видно з доповіді Аграмакова, це — простісінський двір, що на ньому посаджено небагато дерев та стоїть старий дім. Самий завод стоїть на низині під горою в невідгідному місці, особливо підчас дощової погоди. Завод у занедбаному стані, праця в ньому не провадиться, бо й робити нікому: учні або помирали, або, шукаючи заробітку, взялися за іншу роботу. Сам Гамбет живе у злиднях; не маючи капіталу, він не може вийти зі скрутного становища власними силами. Хоч він і казав, що виробив когось п'яти пудів шовку, але в дійсності в нього немає ні одного фунту, бо шовк у нього відібрали за борги греки. Гамбет виявив себе нездатним до керування заводом. Взагалі Колегія примушена була зробити сумні висновки що до зиску київського заводу для держави. З 1724 року, щоб-то з часу заснування заводу, на утримання чужоземних майстрів було витрачено 4817 крб. 30 к., «а плода никакого и поныне не оказалось»²⁾.

Погодившись з доводами Мануфактур-колегії, Сенат, до якого перейшла ця справа, прийшов до висновку: відібрати завод від Гамбета й передати його до указу у відання ад'ютанта одного з полків київської залоги В. Іванова, що був ознайомлений з цією справою, бо мав власний невеличкий завод. Не дивлячись на невдачу, Сенат не хотів зовсім кинути думку про утворення на Україні місцевої шовковичної промисловості. Ще були в силі петрівські традиції, на підставі яких вірили у велике значіння урядової ініціативи в цій справі та надавали велику вагу указу. Так і Сенат постановив знову звернутися до гетьмана та прохати його оголосити по всій Україні, закликаючи охотників до сажання шовковиць та заснування заводів. При чім, щоб привабити населення до цієї справи та викликати в нього активність, Сенат обіцяв видати певну нагороду тим, що збільшать

¹⁾ Харк. Цетр. Іст. Архів. Черн. від., № 2575.

²⁾ Іб.

кількість своїх шовковиць, уміло доглядатимуть за шовковицями та розпочнуть вироблення шовку. За кожне дерево обіцявся нагорода в п'ять коп. Вироблений шовк купуватиметься по 1 крб. 50 коп. за фунт для київського заводу.

Ми не маємо відомостей про наслідки цього оголошення, але, здається, за аналогією з попередніми оголошеннями, що й тепер „охотников не сыскалось“. Призначена ціна за фунт шовку 1 крб. 50 к. не могла дуже заохотити виробників, бо в дійсності на ринкові шовк коштував значно дорожче. Вищезгаданий урядовець Колегії Аграмаков набув декілька фунтів шовку в київських мешканців, заплативши по 4 крб. за фунт.

Мануфактур-колегія, а за нею і Сенат, мріючи про можливість розвинування шовківництва на Україні та вживаючи деяких заходів для здійснення цієї мети, спиралися на докладі згаданого Аграмакова, що не ознайомившись як слід з місцевими умовами, дав широкий простір своїм далекосяглим мріям. Спостерігши цілком правильно, що в київських садках є чимало шовковиць, що по всьому тракту від Ніжина до Козельця й далі до Київта мешканці мають досить шовковиць та насіння, Аграмаков радив Сенату через гетьманський уряд оголосити по всій Україні про нагороду за поспіхи на полі шовківництва, запевняючи, що протягом тільки трьох років „разведено быть может несколько сот тысяч дерев“.

Як погано стояла справа шовковичної промисловості, видно з того, що 19/II 1756 року з постанови Мануфактур-колегії київський завод, що був під доглядом Іванова, з усією будовою, землею та майстеровими людьми передано у вічне та нащадне володіння войту магістрата чернігівського Канівському „безденежно“, відібравши від нього розписку, що він і нащадки його триматимуть завод у гарному становищі.

В 1766 році Колегія мусила порушити договір і продати нещасливий завод на зламання¹⁾.

Так сумно скінчилися всі заходи, що їх вживала Мануфактур-колегія, дбаючи про поширення та піднесення шовківництва на Україні, бажаючи скинути залежність од закордонного, в даному разі персидського ринку. Так і повинно було статися: шовковична мануфактура мусила загинути, бо для свого розвитку вона потребувала капіталу, а його бракувало. Покласти потрібні гроші в мануфактуру ті підприємці, що брали її у своє утримання, не могли, бо їх не мали. Уряд, поклавши спочатку певну суму грошей і не одержавши ніякого прибутку, не хотів далі витрачати капіталу. Додержуючись такої політики й усе-ж таки не залишаючи надії на поширення шовковичної промисловості, уряд опинився в зачарованому колі, бо не хотів ризикувати капіталом і думав, що на це відважиться підприємці, а в тих бракувало грошей. Крім того, мабуть, шовк українського виробництва коштував дорожче, ніж персидський, що залежало від дорожечі продукції, а ця остання від того, що шовковична мануфактура не спиралася на міцну матеріальну базу. З таких причин шовківництво не могло розвинути й було немов чужоземною рослиною, що зав'язнула, опинившись на чужому для неї ґрунті.

11. Парусні фабрики, як і суконні, виникли на Україні в першій половині XVIII ст., завдяки заходам російського уряду що до задоволення місцевими виробами державних потреб у сукні для війська, та в парусах для флоту. Тому уряд примушений був не дуже скупитися, даючи гроші на їх утримання. Крім казенних, почали з'являтися і приватні фабрики; збут їх продукції був у значній мірі забезпечений, бо казенні не могли задовольнити

¹⁾ Слабченко О. С., ст. 80.

всіх вимог. Парусних фабрик було небагато. Слабченко наводить їх каталог, зазначаючи головні з них¹⁾. Всі фабрики були розташовані в Стародубівськім полку. До найголовніших належать: Драглєвська, Шелтаківська й Почіпська. Крім цих фабрик треба ще згадати фабрику гр. Рагузинського.

Ми маємо на меті на підставі архівних матеріалів торкнутися одного епізоду, про який Слабченко тільки згадує, а між тим він кидає цікаве світло на становище парусної промисловості.

З початку 1738 р. стародуб. міщанин Лашкевич удався до Кабінету з проханням дозволити йому збудувати в Стародуб. полку „в пристойном месте“ фабрику для вироблення з прядива парусного полотна²⁾. Із Кабінету прохання Лашкевича було надіслано до Канц. міністер. правління на відповідний висновок. Треба було докладно з'ясувати, чи не буде якого „помешательства и казне Е. И. В. убытку“, бо в Почепі була казенна парусна фабрика. Ця фабрика в 1726 р. була заснована Меншиковим, після смерті якого перейшла у володіння Апостола, а далі стала власністю казни.

Виконуючи розпорядження Кабінету, Мін. прав. запитувало Лашкевича, де він думає будувати фабрику, на що той відповів, що фабрику хоче будувати на купованій землі, на якому-будь вигідному місці не ближче, як за 30—40 верстов од Почіпської фабрики. Але цією відповіддю з огляду на її неясність Мін. правл. не могло задовольнитися. Тому з приводу питань, зв'язаних із будуванням нової фабрики, було запропоновано висловитись почіпському коменданту Павлову та управителю фабрики Лукіну. Означені особи прийшли до висновків, що збудування нової фабрики повинно зле відбитися на розвиткові казенної фабрики: погоджуючись в цілому що до оцінки тієї ролі, яку відіграє нова фабрика та які некорисні наслідки принесе вона для казенної фабрики, вони розходились в одному: Павлов рішуче висловлювався проти дозволу Лашкевичу будувати фабрику в Стародуб. полку, Лукін же вважав можливим дозволити її будування, крім тільки таких місцевостей, як Ропські волості та розкольнічі слободи, що вславилися своїми лісами, які були конче потрібні для діяльності фабрики. Почіпська фабрика провадить виробництво на 74 станах і на рік потрібно не менше 6.000 возів дров. Коли здійсниться проєкт про збільшення вартатів фабрики до 200, ясно, що питання з паливом ускладниться, бо його потрібно буде в 2 рази більше. Вже зараз у Почіпському повіті ліси майже вирублено й дрова доводиться набувати в сусідніх — Трубчевському та Брянському повітах ціною від 10 до 20 к. за віз, при чому ціна дров що-місяця збільшується. Так само трудніш робиться в добуванні іншої потрібної речі для роботи фабрики — золи. Тепер доводиться купувати її в Стародубівському пов. за кілька десятків верстов по 6 коп. за чвертку.

В Почіпському Повіті, крім казенної фабрики, знаходиться ще фабрика Рагузинського. Казенна фабрика відчуває вже „помешательство“, а коли Лашкевичу буде дозволено збудувати ще одну, труднощі збільшаться. Комендант Павлов справедливо завважає, що Лашкевич, яко купець, підвищить ціну на дрова, золу та інші потрібні речі, і можна не помиляючись сказати, що й казенна фабрика примушена буде купувати необхідні їй речі збільшеною ціною. Так само Лашкевич, щоб привабити на свою фабрику „работных и мастеровых людей“, збільшить зарплатню, від чого не може не постраждати казенна фабрика, яка не може виплачувати зарплатні більше встановленого розміру.

Треба сказати, що робітниче питання турбує обох почіпських урядовців.

¹⁾ Слабченко О. С., ст. 77.

²⁾ ХІІІА Черн. вїд., № 2570.

Раніш — скаржались урядовці — робітники ставилися до праці ретельно й уважно й виробляли за місяць по три шматки („куска“) полотна, а тепер, почавши байдакувати та п'янствувати, ледве 1 — 2 шматки виробляють. За ці провини на робітників накладається штраф, як і за прогульні дні, згідно з фабричним уставом. Багато таких бурлаків — констатують вони далі — „оставя казенные работы, якого штрафу многожды убегали“¹⁾.

Слід зазначити, що Павлов і Лукін дивляться сумно на майбутній стан фабрики, коли вони так страшенно бояться всяких перешкод з боку нової фабрики, через що, на їх думку, почіпська фабрика може дійти до остаточного руйнування. Управитель Лукін боїться не тільки боротьби з конкурентом: головну небезпеку він бачить в паливній кризі, що неминуче повстане для фабрики у зв'язку зі знищенням лісів у почіпському пов. Не радить він збільшувати кількості вартатів у фабрики, бо зв'язане з цим перебудування її, зготування нових інструментів, ремонт будинку, де жили робітники, потребує такої значної суми грошей, яку можна буде не скоро повернути в казну з прибутків фабрики. Тому він вважає за найкраще, не захоплюючись широкими планами, перевести фабрику з Почепу в район описних маєтностей десь в околиці Ропської волости або розкольнічих слобід, бо довго існувати їй у Почепі неможливо.

Міністерське правління, відповідаючи на запитання Кабінету й надсилаючи всі матеріали, висловлювалося в тому розумінні, що Лашкевичу можна дозволити збудувати фабрику в Стародубівському полку, аби тільки не коло Почепу, та описних маєтностей (14/VI — 1738 р.).

Кабінет приєднався до думки, висловленої управителем фабрики, і повідомив мініст. правління, що він визнає необхідним одмовити Лашкевичу в його проханні, бо заснування нової фабрики може зле відбитися на становищі казенної фабрики (4/IX — 1738 р.²⁾.

Скажімо декілька слів, оскільки це дозволяють наші матеріали про становище робітників на фабриці.

Засновуючи фабрику, Меншиков перевіз із свого підмосковного обухівського заводу потрібні інструменти й робітників. В 1730 р. було переведено туди ж декількох робітників з Шептаківської фабрики. Згадані групи склалися головним чином із кріпаків-росіян. Це були постійні робітники, що не мали іншого заняття, крім фабричної праці. На фабриці працювали й вільні люди — селяни Почіпської волости, що, як каже опис фабрики, складений 1741 р., „приходят работать временно, когда не бывает у них домашних нужд“, головним чином взимку. „Основное“ прядиво ткуть місцеві почіпські жінки, що „приходят из своих дворов“³⁾.

В 1737 р. було 221 робітників⁴⁾, а в 1741 — 421.

Робітники одержували платню штучно. Повне утримання діставали тільки управитель фабрики, копіста, два токарі, кузнець, тесляр, підмайстер та три сторожі. Зазначені особи, крім грошового утримання, діставали натуральну пайку, розмір якої залежав од посади. Грошове утримання на рік було таке: управитель — 100 карб., копіста — 13 к., підмайстер — 17 к., два токарі — 23 к., кузнець — 10 к., тесляр — 11 к., сторож — 5 к.

¹⁾ ХІІІА Черн. від., № 2570.

²⁾ М. Слабченко (Организация хозяйства Украины, т. II, ст. 75) доводить, що Лашкевичу дозволено збудувати фабрику, посилаючись на „Сборн. рус. истор. общ.“, т. 120, ст. 111, де видано бумажу „Кабинету“. Помилка його викликана неправильним розумінням слова „решено“. Воно вживається для зазначення того, що справа розглядалася: в даному разі прохання Лашкевича було надіслано на висновок Мініст. правління.

³⁾ Слабченко. Орган. хоз. Укр., т. II, ст. 77.

⁴⁾ ХІІІА Черн. від., № 18075.

Наводимо дані про розмір натуральних видач. Управитель одержував: жита — 10 чт., гороху — 4 чт., пшеничного борошна — 2 чт., круп гречаних — 4 чт., меду — 2 п., вина — 10 від., масла конопляного — 1 від., коров'ячого — 1 п., м'яса гав'ячого та свинячого — 15 п. то-що; копіїста — жита — 8 чт., по 1 чт. пшениці, крупи, та коноплі, коров'ячого масла — 15 ф., сала — 2 п., баранів — 3, соли — 1 п.; підмайстри — жита 6 чт.; токарі — 6 чт. жита, 3 чк. круп, 6 чт. солоду й т. д.

Що торкається платні робітників, то вона залежала від тієї спеціальної роботи, що вони виконували на фабриці. „Точельшики“ діставали по 1 коп. за 1 пуд коноплі; „чесальшики“ по $\frac{1}{6}$ к. за 1 тюк коноплі вагою в 6 ф.; „прядильниці“ — 60 к. за 1 п. основного прядива; „прядильники“ за 1 п. „утошного“ прядива 50 к.; миларі, що микуть прядиво, — по 5 к. з пуда, „ниченшики“, що сучать основне та суворе прядиво, а також в'яжуть „ниченки“ — по 3 к. за пару¹⁾.

BARVINSKY

TO THE HISTORY OF THE MANUFACTURE IN THE LEFT RIUERSIDE UKRAINE

The author of the article gives new informations based unhou archival material. to the history of silk and canvas manufacture in the left riverside Ukraine of the first half of the IX. th centiery. The silk manufacture did not gain solid fvoting in Ukraine, awing to the imprecunioslty of the under-takers, who had been-taking on leawe the silk-milesfrom the Russian gouvornment. The canbass miles beloured author to the gouvewrnmnen on to firing te persons fot the greater parl not of local origin the stability of such millhs whias greater thau that of the juk millhs. The workmen of the miles werl frec men but among them werl Russian serfs.

¹⁾ Ibid.

АКАД. ДМ. ІВ. БАГАЛІЙ

Листи до мене проф. В. Б. Антоновича, як матеріал до його біографії

І. ПЕРЕДМОВА

Минуло 16 років із дня смерті славнозвісного українського історика археолога і громадського діяча, б. професора Київського університету Володимира Боніфатьєвича Антоновича — і не можна сказати, щоб українська наука й суспільство по заслугі вшанували його пам'ять, ужили всіх заходів і подбали про те, щоб освітлити, як слід, його оригінальну постать

В. Б. Антонович на розкопках у Харківщині

в українському сучасному йому оточенні, в суспільстві, поступова частина якого на нього дивилася, як на свого проводаря на протязі декількох десятиріч, починаючи з кінця 50 років і в 60-70 роках, а з боку наукового і в 80—90 і пізніше до самої смерті, коли він, як сам казав, прибитий тяжкою хворобою, обезсилений нею, тихо погасав. Його громадська роля з часом зменшилася, але натомість виростав його науковий авторитет, бо він все дужче та дужче захоплювався науковою працею, тим більше, що умовини для громадської політичної праці в приступних для нього легальних формах в часи тяжкої тодішньої реакції робилися все труднішими й несприятливими. Київська стара громада, в якій в початку 70 р. головну ролю відігравали В. Б. Антонович та М. П. Драгоманів, вирядила посліднього за кордон, в еміграцію, в Женеву, яка й зробилася вогнищем,

осередком радикальної української політичної думки, а київська громада, хоч і залишалася таємним товариством, зв'язаним із своєю закордонною еміграцією, але про її існування, як це тепер доведено, мала відомості й вища адміністрація й жандарми й не припиняли її діяльності, тому, що їм відомі були лише культурно-освітні її форми, які й справді стояли в неї на першому плані, хоч і не були виключні. Такою була київська громада в самому початку 80 років, коли і я вступив в її члени, будучи рекомендований В. Б. Антоновичем, який знав, що в часи перебування в київському університеті, я був членом студентського українського гуртка „Кош“. У всякому разі громадська праця у В. Б. виключно на українській ниві, органічно й постійно зливалася з науковою, була потребою його натури, його, як казав стірчик Г. С. Сковорода, природною „статтю“ (од слова стать — стан) і він ніколи не був лише „кабінетним“ вченим, хоч був вченим у самому широкому значінні цього слова, нагадуючи, скажемо О. О. Потебні строго науковою методологією в розробці джерел, самостійністю й обережністю висновків і узагальнень, які входили в науку, як її міцні підвалини. Ми не ставимо на єдиний рівень тут їх інтелекта, їх розуму, бо це складна справа, і з цього боку О. О. Потебня стоїть на недосяжній височині, але й В. Б. Антонович, якого, до речі сказати, дуже поважав, високо ставив наш філософ-язикознавець, як і багатьох наших видатних вчених, що виділялися своїм інтелектом як, наприклад, О. Я. Ефименко, Д. Н. Овсяніко-Куликовський, М. М. Ковалевський, М. П. Драгоманів, також усіх вражав своїм світлим ясным високим інтелектом, що поставив його на найвище місце серед українських істориків його часу. Зовсім справедливо висловилося про нього талановита представниця історичного знання О. Я. Ефименко, коли ще в 1878 році писала про його славу громадську постать і не менш славі історичні праці, завдяки яким він заняв перше місце серед інших істориків України, включаючи сюди Максимовича, Костомарова, Куліша¹⁾.

Про громадську діяльність В. Б. Антоновича ми, на жаль, знаємо дуже мало: він сам склав невеличку частину своєї автобіографії — її початок, кілька уривків спочатку, як справедливо зазначає В. Міяковський²⁾. Але й вони видруковані були не одночасно і в різних виданнях³⁾, не зведені до купи, без загальної критичної оцінки. Ці уривки треба поділити на 2 частини й перша захоплює його дитинний і юнацький вік (1834 — 1844), друга оповідає про польське суспільство на Україні, про подорож по Україні, про суд над ним і початок громади⁴⁾. Я, працюючи, як голова і відділу української академії у Києві в 1919 році, подбавши про купівлю для і відділу Академії цінної книгозбірні В. Б. Антоновича, звернувши, як його учень, велику увагу й на зібрання матеріалів для його громадської біографії і склав досить велику збірку матеріалів, присвячену В. Б. Антоновичу, як громадському діячеві, здав її до друку одному київському видавництву, але цей збірник ще досі ненадрукований. В ньому була зміщена як уся автобіографія В. Б. Антоновича (в тому числі й нові сторінки її по рукопису його родини, що зараз надруковані В. Міяковським), так і сила других матеріалів для характеристики його громадської праці і його ідеології. Ясно і зрозуміло, що сучасна оцінка її буде не зовсім така, якою вона уявлялася його

¹⁾ Южная Русь, СПб, 1905 г., т. II, ст. 297 — 315.

²⁾ Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича (Україна, 1924 року, 1 — 2, ст. 151 — 160).

³⁾ В літ.-наук. Віснику 1908, кн. VII, VIII, IX.

⁴⁾ Про початок київської громади див. також ст. В. Міяковського. Дуже важним і цікавим додатком до автобіографії треба визнати його „Сповідь“ в „Основи“ теж автобіографічного змісту.

сучасникам — революція, з її переоцінкою всіх цінностей, вимагає від нас зараз іншого підходу до неї, з боку її значіння для сучасного моменту, але вона має для нас великий інтерес в історичній перспективі для того часу, бо „В. Б. Антонович, як справедливо зауважив В. Міяковський, безумовно був центром тодішнього українського руху“. Було-б бажано, щоб складений мною „Збірник“ про громадську діяльність і ідеологію В. Б. Антоновича, був-би як-найскорше виданий, а також побачили світ і другі матеріали, наприклад, його дуже інтересне листування з його товаришом по громадській українській праці Б. С. Познанським.

Що до наукової праці В. Б. Антоновича, то тут справа стоїть зовсім зле. Правда, огляду його наукової діяльності присвячено було декілька споминів, оцінок і розвідок¹⁾ учнів його школи, але широкої наукової біографії з усебічною оцінкою його творів немає, як немає, на жаль, і повного видання їх: вийшов лише початок такого видання — I-й том його „Монографій“. Часи царату не сприяли виданню матеріалів про його громадську діяльність — досить загадати, що він завжди був на великому підозрінні у влади, як хохломан, сепаратист, мазепинець і навіть у (польських поміщиків), як комуніста, завжди чекав трусів та висилки, жив під доглядом поліції, його притягали до слідства й суду — не сприяли вони, завдяки тодішній централізації і занепаду України, на яку дивилися, як на провінцію й колонію, і розвиткові української науки й поширенню її серед суспільства. Нагадаю, що наукові праці В. Б. Антоновича й О. М. Лазаревського виходили в дуже обмеженій кількості примірників (звичайно 200 — 300). А коли прийшла на Україну радянська влада, зараз-же виникла думка в Києві про видання на українській мові творів Антоновича і Драгоманова й була вибрана для цього окрема редколегія. На жаль, за браком коштів, цей намір ще й досі не здійснився, але в усякому разі як не повне зібрання, то деякі твори В. Б. Антоновича бажано було-б перевидати в українському перекладі і з відповідними поясненнями і вступами, які-б виявили їх позитивні сторінки й те, в чім вони нас не задовольняють зараз, бо хоч вони не мають марксистського підходу, але містять у собі багатий документальний матеріал для соціально-економічної історії України (правобережної); дуже бажано було-б також зібрати й видати цінні твори В. Б. Антоновича по археології України.

Бажано було-б виявити ще одну сторінку науково-учбової діяльності В. Б. Антоновича — це його науково-педагогічну працю зі студентами історичного відділу факультету київського університету. В. Б. Антонович був видатний викладач своєї дисципліни — він читав курси по „древнему периоду русской истории“, по історії литовської Руси, по українській історіографії. Тут, як ми бачимо, немає курсу історії України, але це пояснюється тим, що такого курсу не можна було вносити в програму факультетського викладання, але в дійсності перші два курси у своїй сукупності й були історією України як в київську, так і в литовсько-польську добу; особливу увагу звертав В. Б. на історію козащини; історії гетьманщини майже не торкався; курс української історіографії присвячував джерелознавству. Про це все можливо й зараз довідатися з його літографованих курсів. Читав В. Б. без усякого ораторського патоса, дуже тихо, але захоплював слухачів змістом своїх лекцій, їх високою науковою вагою й тими

¹⁾ Вони були зачитані в різних наукових товариствах, особливо в товаристві Нестора літописця, з приводу його ювілею й смерті й освітлюють різні сторінки його різноманітної наукової діяльності (О. Я. Ефименко, М. С. Грушевський й інших; моя в биогр. словаре Венгера).

історичними узагальненнями, які були в них розсіяні. Викладати лекції по-українськи було заборонено, і тому В. Б. Антонович їх викладав по-російськи, але по-українськи читав приватні курси українським слухачам — по історії козаччини, по історичній географії України; перший курс був потім надрукований в Галичині. Дуже поважним додатком до його лекцій були його семінари, на яких розроблялися окремі теми й питання, які він зосереджував з одного боку на стародавній київській Русі, а з другого на литовській. Що до перших тем, то вони торкалися головним чином чужоземних джерел для стародавньої Русі — хроніки Дітмара, Мартіна Галла, Кадлубка, Льва Діакона; до цієї доби належить і така тема, як віче в київській землі; ці наші студентські реферати були потім надруковані в зап. Київського у-та (в тому числі й мій про Льва Діакона) — це була моя перша наукова спроба, зроблена ще в 1878 році). Окрім цих семінарських тем В. Б. Антонович задавав ще й теми на медальні праці, що оброблювалися молодими авторами ще більш уважно; теми В. Б. Антонович давав не випадкові, а з такою метою, щоб на підставі них в цілокупності систематично була розроблена вся обласна доба київської Русі. Так воно й сталося: Н. П. Дашкевич (потім академик) написав на таку тему про Даниїла Галицького і його добу, Н. В. Молчановський — історію подільської землі, Іванов — історію Волинської землі, П. В. Голубовський і я — історію Чернігівсько-східської землі, В. Г. Ляскоронський — історію переяславської землі. Всі ці праці були надруковані й заповнили собою ту прогалину, яка існувала в історичній науці, що доти трималася централізаційних поглядів і ігнорувала обласне життя. У заповненні цієї прогалини велика заслуга В. Б. Антоновича і його київської школи, однаково поважна і для початкової історії України, і для початкової історії Росії. Вплив В. Б. Антоновича на зміст цих праць виявився також у тому, що автори цих обласних монографій вносили в свої праці археологічний, історико-географічний і етнографічний матеріал: це викликалося потребами обласної методи розробки матеріалів, необхідністю дати всебічну історію кожної землі, притягти для визначення території і її меж історико-топографічні й археологічні дані, які ми знаходили і в працях самого В. Б. Антоновича, як великого археолога, географа й етнографа, що відводив цим дисциплінам поважне місце в історичному процесі України. В. Б. Антонович і його історична школа висовували на переднє місце обласний і федеративний устрій стародавньої Русі — України, виступаючи тут єдиним фронтом укупі з федералістом М. І. Костомаровим і обласником — великоросіянином А. П. Щаповим проти централістичних тенденцій в російській і українській історії С. М. Соловйова і його школи. В. Б. Антонович зміцнював свій громадський науковий зв'язок із своїми слухачами українцями в, так-би мовити, своїй домашній лабораторії, — своєму кабінеті, де була розміщена його велика книгозбірня, у склад якої увійшло все, що було цінного й рідкого по всіх галузях українознавства, а не лише по українській і російській історії. І зараз існує будиночок В. Б. Антоновича в Києві, на розі Жилинської й Кузнечної вулиць, які й одвідували всі, хто, так чи інакше, був причетний до українського руху й науки. Кого, кого тільки не бачив кабінет В. Б. Антоновича, єдиною окрасою якого була тільки велика книгозбірня та археологічна й нумізматична колекції, стародруки та рукописи. Суворому стилю кабінету й усього приміщення взагалі відповідало й занадто просте убрання самого професора, що приймав одвідувачів в старезному одязі — якомусь пальті замість піджака. Це просте вбрання, яке відповідало і його внутрішньому демократизмові, було „притчею во языцех“ серед сторонніх кол київського суспільства. В одному зі своїх листів до мене, що зараз

друкуються, В. Б. Антонович згадує про професора - лікаря Афанасьєва. Т ось у Києві ходила анекдота про те, як В. Б. Антонович колись звернувся за лікарською допомогою до проф. Афанасьєва, а той прийняв його по зовнішньому вигляду й одержі за майстрового й навіть запитав його, чи він випиває чи ні. Для мене В. Б. Антонович зробився одночасно керівником і по науковій, і по громадській лінії. Я користувався його книгозбірнею, підготовлюючи себе до магістерського іспиту по його вказівкам; я приймав участь у зборах по складанню українського словника, які часто відбувалися в його приміщенні, у складанні біографічного й історико-географічного словників; я приймав участь у його археологічних розкопках і тим поклав початок своїм археологічним студіям. Одним словом, приєднався до тієї наукової культурно-громадської праці, що зосередилася при ньому і в його приміщенні. Завдяки В. Б. Антоновичу я підготував себе до дальших уже самостійних праць з української історії та археології, до викладання російської історії (кафедри української історії тоді не було) в харківському університеті, куди я був *обраний* (а не призначений) молодим доцентом у 1883 році, коли ще в мене не було наукових заслуг, але було бажання їх здобути постійною невпинною працею.

І от із того самого 1880 року, коли я був залишений В. Б. Антоновичем для наукової підготовки по його кафедрі, почалося його зі мною листування, яке я зараз друкую, як матеріал для його біографії і як данина великої моєї поваги до нього, як великого вченого, громадського діяча й мого улюбленого вчителя.

Любов і дружба, що зв'язали нас з часів мого студентства і його професорства, трималися до самої його смерті, і свідством його прихильного відношення до мене являються його листи до мене. Вони змістовні й багаті на факти, що являються цінними для його наукової біографії. Їх цінність збільшується завдяки тому, що В. Б. Антонович не любив про себе оповідати і, як ми бачили, в своїх автобіографічних споминах зовсім оминув ту добу, до якої відноситься його листування зі мною. Я не торкатимусь змісту окремих його листів, бо з ними ознайомиться кожний, хто їх уважно перечитає, а мої примітки дають необхідні пояснення, додаю лише, що кожний лист дає більший чи менший біографічний матеріал і нові риси до того, що вже було виявлено в споминах і спогадах і характеристиках інших персон.

№ 1. Львов, 1880 8/20 апреля.

II. ЛИСТИ¹⁾

Дмитрий Иванович. О ходе моих занятий я недавно писал к К. Н. Мельник с просьбой сообщить Вам письмо. С того времени вот уже 4 дня сижу, и, вероятно, еще посижу 5—6 над одной рукописью. Это латинская рукописная хроника, составленная 1703 года каноником Яном Юзефовичем²⁾, обнимающая события с 1614—1703, преимущественно Львовские и вообще южно-русские—я выписываю из нее все, что касается казаков и южно-русского края. Местные Львовские дела выпускаю, хотя они очень интересны, но времени не хватает; между прочим они переполнены подробностями о делах Львовского магистрата, местными происшествиями и т. д. Не последнее место занимает описание чудес, совершенных местными

¹⁾ Видаємо листи тою мовою, якою вони були написані.

²⁾ Надрукована ім у „Сборнике летописей, относящихся к истории Южной и Западной России“. — К. — 1888, стор. 115—212.

иконами католическими: одна икона прославилась тем, что спасла от гибели бочку вина, на которой полопались обручи, другая, узнав, что вошедшая в церковь девица не сохранила девственности, вознегодовала до того, что по ее призыванию в церковь явился в собственном образе чорт и оборвал виновной кожу с головы вместе с косами и вплетенными в нее стричками, право носить которые она уже потеряла — эти *spolia opima* и повешены были под иконой в ознаменование ее кротости и милосердия и т. п. Вчера ходили мы с Шараневичем¹⁾ осматривать местность древнего княжеского Львова²⁾ — в буквальном смысле слова *pec locus ubi Troja fuit* — ни вала, ни признака никоего — краж высоких гор, верст на 7 длиною, на одном конце гора, называемая Львова гора, на другом конце Чортова гора и на ней скала, называемая „*lapis Leonis*“, где-то на той или на другой или посередине между ними был город, построенный Данилом и возобновленный Львом, но где — ниже следа, ни предания; всякий исследователь тыкает в любое место и говорит здесь, но почему, не знает; бедный Шараневич почти со слезами признается, что он уже 3 раза переносил старый город с места на место но ничего положительно сказать не может — так вероятно сей вопрос и останется *in nebulis*. В воскресенье по обыкновению я бегал осматривать церкви; нашел не без труда и местную православную церковь, построенную Буковинцами — церковь маленькая, служба шла на двух языках: малорусском и румынском, на которых чередовались молитвы. Так напр. часть ектении, в которой священник молится „за найвысшого монарха Франца-Иосифа“ и дом его, была по русински, другая часть, где молятся за патриарха Константинопольского епископа Сучавского — по молдавански. Все верные состояли из матери и сына священника из Льячки, из солдата румына, взявшего на себя роль пономаря и из меня, единственного ничем к причту не причасного человека; обстоятельство это и ввело меня в грех гордости, потому что невольно в голове мелькнула фраза: *les fidèles c'est moi*. Ну будет одначе болтать, а то у Вас теперь время дорого; я просил Вас написать мне нечто о книге Иловайского, но это разумеется не теперь, а после экзамена. А вот просьба настоятельная, которую прошу Вас совершить или поручите совершить сейчас более свободному человеку: если в числе книг, оставленных мною наверху осталась Супрасльская летопись, то, пожалуйста, вышлите ее сюда по почте, адресуя так: Австрия — Львов профессору И. Шараневичу. Он ее только просмотрит и отошлет назад. Дело в том, что он возгорелся желанием написать 2-й том истории Володимирско-Галицкой Руси и принялся за нее с горячностью. Летопись эта ему необходима для волинских дел, а здесь ее достать невозможно и он ее не видел. 1-й том его истории я Вам пришлю — относительно же стародавних городов не знаю, удастся ли найти, хотя ишу с усердием — прощайте — желаю Вам храброго сидения, да спасет Вас судьба от геморроя.

Преданный Вам В. Антонович.

№ 2. Львов 19/31 мая 1880 г.

Письмо Ваше, Дмитрий Иванович, я получил, но запоздал ответом, потому что хотел Вам вместе сообщить точные данные о собранных для Вас книжках. Во-первых, поздравляю Вас с хорошим ходом экзаменов³⁾;

¹⁾ Відомий галицький історик, автор творів з історії Галицько-Володимирської Руси.

²⁾ Сучасний Львів заснований уже Казиміром після звоювання Галича.

³⁾ Я тоді витримував магістерський іспит при Київському університеті.

во-вторых, спасибо за известие о сочинении Голубинского¹⁾. Этого мужа я знаю лично и всегда считал его весьма умным человеком, несмотря на его весьма сильное бурсачество. О своих архивных поисках на сей раз не буду Вам писать, потому что забыл о чем писал Вам в последнем письме и боюсь повторяться, скажу Вам только, что кроме всего прочего снял я полную копию из мемуаров Освецима²⁾ (той части, которая относится к казачеству) и что они составляют поистине материал драгоценнейший... Сверх того имею один новый материал, никому еще неизвестный (мемуары неизвестного лица), о коливинине и т. д. Из только что вышедших книг здесь особенно меня заинтересовала книга польского литератора Кубали³⁾ под заглав. *Szkice* (т. - е. очерки); все эти очерки посвящены времени Хмельницкого, написаны с большим талантом и почти без фанатической односторонности.

Для Вас я собрал следующие книги:

1) Шараневича — Историю галицко-володимирскую.

2) Его же — Исследование на поле отечественной географии.

3) Очерк внутренних отношений в Галицкой земле в XV столетии.

4) Зубрицкого — Историю древнего Галицкого княжества.

5) Все три монографии о древних галицких городах; не знаю, не переплатил ли; все это вместе стоит 7½ гульдена т. - е. на наши деньги 6 рублей. Впрочем если и немного переплатил, то ведь редкость книг нужно иметь в виду; особенно трудно было разыскать стародавние города и Зубрицкого. Последнего я нашел у еврея-букиниста и торговался 2 недели, пока он не съехал из запрошенных сразу 9 гульденов на 5. Дня через два вышло Вам сии книги по почте. Историю митрополии Петрушевича и историю Львова Зубрицкого нельзя уже найти; относительно же других нужных Вам книг Лелевеля и Трубецкого — постараюсь найти Вам в Париже (это тамошние издания), относительно же Повести временных лет Зубрицкого — то это издание московское (издал Бодянский в Чтениях Московского Общ. и др.) и гораздо удобнее обрести его у нас чем здесь.

Через 6 дней (т. - е. 25 мая) я уже уеду отсюда.

Затем, желая Вам искренно успешного окончания экзаменационных подвигов, искренно жму Вам руку. Преданный Вам *В. Антонович*.

№ 3. Киев 15 сентября 1883 г.

Дорогой Дмитрий Иванович. Приехав в Киев только 1 сентября из экскурсии, я застал Ваше письмо из Пирятина — это и объяснит Вам, почему я и не ответил и не явился по Вашему приглашению⁴⁾, за которое я искренно Вам благодарен. Падалка⁵⁾ на-днях передал мне Ваше письмо и книжки. Об экскурсии своей не стану Вам писать, тем паче, что в ближайшее заседание Нестора⁶⁾ сделаю о ней отчет, который Вы вероятно прочтете в „Заре“⁷⁾. Вообще раскопки курганов были бедны результатами, зато исследование пещер дало много данных для научных выводов — сверх того нашел я два неожиданные сюрприза: много камней с рисунками и руническими надписями и мегалитические постройки —

1) Голубинский — відомий історик російської церкви.

2) Були надруковані в „Киевской Старине“.

3) Відомий твір видатного польського історика.

4) На моє весілля.

5) Полтавський статистик і історик.

6) Історичне товариство в Києві.

7) Київський часопис.

об этом впрочем пространно речь будет на с'езде. Относительно внесения Вашего вопроса в программу с'езда¹⁾ формулируйте его и высылайте поскорее в Одессу по адресу: Никодиму Павловичу Кондакову²⁾ Одесса — Университет: он будет наверно помещен. Если Ваши харьковские проатели: Эварницкий, Сумцов etc. желают поставить вопросы и сделать сообщения, то посоветуйте им то же — Кондаков просил меня о привлечении всех людей науки к составлению программы. Вы внесены в список членов с'езда, которые получат от комитета приглашение. Лебединцев³⁾ выслал Вам все книжки „Старины“ по адресу, который Вы ему сообщили летом, и ждет с нетерпением Вашей статьи о Румянцевской описи Малороссии⁴⁾.

Ваш В. Антонович.

№ 4. 12 октября 1884 г.

Дорогой Дмитрий Иванович.

Виноват я перед Вами — вот причины запоздания посылки: 1) Obraz zitwu находился на руках у Неймана⁵⁾, который теперь живет в Виннице — только два дня как вытребовал книжку, 2) остальные мог, правда, я выслать, но ждал выезда Охоровича, который собирался в Харьков в октябре, но он доселе не уехал. Вместе с ним письмо шлю Вам, Laroszevicza, Lele-vel'я, литографированные записки, книга с документами о заселении Харьковщины слишком большая, и потому передам вам ее по okazji, вероятно, через Охоровича, который конец концом будет же в Харькове в октябре⁶⁾.

Не поверите, как у нас тошно и мрачно⁷⁾. — Пустую студенческую демонстрацию дельцы наши раздули до размеров грандиозных — результатом вышло закрытие университета по 1 января — все это приправлено огромным количеством сплетен, интриг, невозможной лжи и подкопов. На мою долю досталось между прочим письмо дурака, который по всему вероятно действовал в качестве agent provocateur — конечно, чувствую кругом усилия, чтобы так или иначе примазать меня к истории, несмотря на то, что я сидел в Одессе и Крыму тогда, когда вся эта каша заваривалась в Киеве. Впрочем, все это слишком пошло и распространяться о нем не буду. Нехорошо относительно то, что кашель, который я схватил в Одессе, разразился у меня горловым кровотечением, которое вот уже целый тиждень продолжается и ужасно меня ослабило. Афанасьев⁸⁾, у коего лечусь, произносит какие-то загадочные словеса о морщинах на верхушках легких, которые представляют почву для какого-то паталогического процесса. Он и не подозревает, что его загадки, очень для меня призрачные⁹⁾, нисколько меня не печалят.

Эварницкому скажите, что для него постараюсь добыть программу на первом факультетском заседании, которое назначено в понедельник (25 числа), и переписав пришлю ему.

¹⁾ Археологічного з'їзду в Одесі.

²⁾ Відомий історик мистецтва.

³⁾ Редактор „Київської Старини“.

⁴⁾ Була надрукована в „К. Ст“.

⁵⁾ Дослідник українського фольклору.

⁶⁾ Це були документи про заселення Слобожанщини, виписані з Московського Архіва Міністерства Юстиції Масловим.

⁷⁾ Це була студентська демонстрація проти чорносотінного університетського режиму тодішнього ректора Матвіїва.

⁸⁾ Професор — лікар.

⁹⁾ В. Б. Антонович скінчив медичний факультет.

Будьте здоровы, дорогой Дмитрий Иванович, кланяйтесь жене и всем общим приятелям.

Прощайте, Ваш *В. Антонович*.

№ 5. Киев 2 ноября 1887 г.

Многоуважаемый Дмитрий Иванович.

Сильно я оплошал и по части корреспонденции и по части рецензии, а что хуже всего и, *horribile dictu*, оплошал главным образом по лирическим мотивам. Имел я в течение года очень много и очень больных неприятностей и в силу этого рабочая энергия моя упала — теперь немного успокоился и постараюсь наверстать. Не поверите, как я сердечно радуюсь успеху Вашего дела и тому, что Ваши мытарства благополучно и блистательно кончились. Я с восторгом читал Вашу книгу¹⁾, и именно указанные Вами главы. Постараюсь это изобразить в рецензии. Лето я провел в экскурсии — раскопал более 200 курганов и теперь готовлю отчет и исследование для Археологической комиссии²⁾. Будет издано отдельным выпуском и исследование будет состоять из 4 глав: 1) историко-географический очерк местности, 2) следы каменного века, 3) курганы, 4) городища и валы. Все это должно быть готово к новому году.

— Печальное известие: „Киевская старина“ за болезнью редактора останавливается с нового года. Все усилия спасти ее разбились об лукавое ведение дела и невозможность пока ни купить, ни временно заарендовать издание.

Относительно Мордовцевской Найды³⁾ это совершенная фантазия, не имеющая никакого реального основания и даже бытовой фактической правды.

Жму Вам искренно руку, преданный Вам *В. Антонович*.

По отрывку из Вашего⁴⁾ труда, № 6, который уже читал, несколько не сомневаюсь в самостоятельности и полной новизне исторического материала и обработки. Наконец подготовительный том актов⁵⁾ я просмотрел с большим вниманием и вынес из него то же впечатление, как Вы могли убедиться из рецензии. Почему Вы выбрали Москву? Знакомы ли Вы с Ключевским и рассчитываете ли наверно, что он захочет дать отзыв о Вашей диссертации⁶⁾.

Ваш *В. Антонович*.

Редактором „Киевской Старины“ будет человек⁷⁾ просвещенный, искренний и желающий вести дело коллективным образом. Несомненно журнал будет иметь шансы при нем лучшего процветания, просил он

¹⁾ Мова йде про мою докторську дисертацію „Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства“. — М. 1887 г.

²⁾ Вони були видані археологічною комісією і присвячені розкопкам Дrevлянської землі.

³⁾ Про цього мітичного героя Гайдамаччини я запрошував В. Б. по проханню поета Я. І. Щоголева.

⁴⁾ Вищезазначеного:

⁵⁾ Маються на увазі мої „Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства“.

⁶⁾ Дисертацію що я захищав у Москві, і моїми опонентами були В. О. Ключевський і Н. А. Попов.

⁷⁾ Лашкевич.

меня написать к Вам его усиленную просьбу о продолжении сотрудничества, а также о том, чтобы Вы просьбу эту сообщили Сумцову, П. С. Ефименку, его супруге, Н. Бакаю и всей харьковской братии, заинтересованной делом „Старины.“ Все ли у Вас мирно в университете? У нас все спокойно поныне и надеемся, что никаких беспорядков не будет.

Преданный Вам *В. Антонович.*

Киев
1887 декабря 7.

№ 6. 1 апреля 1888, Киев.

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

С удивительной для меня самого аккуратностью, только что прочитав Ваше письмо, сажусь Вам отвечать. Вот Вам ответы по пунктам¹⁾.

1. На Лиссабонском с'езде я в секции читал реферат *Sur les tumulus de la vallée du Dnièper*, но не печатал его.

2. Я занимался кроме Киевского Архива: в Румянцевском музее (в рукописном отделении), в рукописном отделении публичной библиотеки, в Архиве Министрства иностранных в Москве, в рукописном отделении Института Оссолинских в Львове (4 месяца) и Антропологическом институте в Париже (под руководством Торинага²⁾). То, что я находил в архивах, печаталось в изданиях Киевской комиссии или в „Киевской Старине“: между прочим последний том летописей³⁾, за исключением 1-й, переписан мною из этих архивов, откуда заимствованы материалы для Ходык⁴⁾, много документов, относящихся к гайдамакам, к колонизации⁵⁾ записки Освецима⁶⁾, Евлашевского, Балыки, остального не припомню. — На Тифлисском с'езде я читал рефераты: о похоронных типах осетинских и кабардинских и о могилах древлян и тиверцев. На Казанском с'езде: 1) о древнем кладбище у Иорданской церкви в Киеве, 2) о похоронных типах в курганах юго-западного края, 3) о Змиевых валах, 4) о пещерах в лесу на Днепровском побережьи. На Одесском с'езде: 1) о скальных пещерах (не имею оттиска, чтобы послать Вам), 2) о раскопках курганов на севере Херсонской губ. На Петербургском с'езде: о группировке курганов в могильниках юго-западного края.

3. Во время устройства Киевского с'езда я был председателем Комиссии, назначенной университетом для устройства с'езда, и потом секретарем с'езда.

4. При издании трудов Максимовича мне была поручена редакция 1-го тома географическим отделом юго-западным и 2-го тома церковно-археологическим обществом при Киевской Духовной Академии. Я собрал материал и издал оба тома.

5. Начаты у меня 2 работы: 1) исторический очерк Днепровского казачества до 1648⁶⁾ и археологическое описание Древлянской земли.

6. Во второй⁷⁾ том монографий войдет все, что я писал о казачестве — надеюсь начать его печатать в конце года. В третий⁸⁾ все печатное, т.-е.

¹⁾ Цей дуже цікавий лист написаний у відповідь на моє прохання дати мені матеріал для його біографічного нарису, що я готував для відомого біографічного словника С. А. Венгера, де він і був уміщений.

²⁾ Вишезгаданий „Сборник летописей“.

³⁾ Стаття о київських войтах Ходиках була надрукована у „К. С.“.

⁴⁾ В. Б. Антоновичем був зібраний том актів про колонізацію України.

⁵⁾ В „К. Ст.“.

⁶⁾ Не вийшов у світ, але цікаво, що В. Б., очевидно, переробляв свою статтю юнацького віку на цю тему.

⁷⁾ Не вийшов у світ.

⁸⁾ Не вийшов у світ.

статьи о крестьянах, о промышленности, о колдовстве, об околичной шляхте и т. д., а также статьи об археологии.

7. 4 года войны и т. д. Это перевод еврейского мемуара Jawan Masoula (это заглавие), написанного Заславским раввином Natan-Neta ben Mose, иначе называемого по месту рождения Napowener перевод сделан из французского перевода Benjamin Levy.

8. Относительно отзывов иностранной печати припомню следующее: отзыв в Английском Атенеуме по поводу работы о городах. Статью Rambau в Revue de deux Mondes об исторических песнях. Отчеты об археологических работах — в „Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“ I „Archives des Missions scientifiques“, в „Rad jugoslavenske akademie u Zahrebu“, в „Casopis muzejnoho spolku Olomuckeho“, больше не припомню.

9. Получил Уваровскую премию за исторические песни и серебряную медаль от географического общества за статью о колдовстве.

Ну, наконец доплыл до конца. — Ваше письмо я сообщу редактору „Киевской Старины“ — рецензию приготовлю на майскую книгу. Лобзаю Вас стократно. Поклон низенький Вашей супруге.

Желаю Вам всего лучшего *В. Антонович*.

Спросите у Морозова, почему он не отвечает брату и согласен ли он нам прислать мемуары¹⁾.

№ 7. Ноябрь 30, 1889.

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Позавчера было у нас в факультете доложено прошение Буцинского о защите его докторской диссертации — факультет, обязанность рецензии возложил на В. С. Иконникова и на меня — предварительно у нас были переговоры с В. С. И., я заявил, что желаю уклониться от рецензии и диспута на следующих основаниях: 1) историю Сибири я никогда специально не занимался; 2) книга написана исключительно по материалу архива министерства юстиции — документы не приложены — архива у нас под рукою нет для проверки данных, и потому я думаю, что диссертацию следует защищать в Москве; 3) автор не вселяет доверия относительно научных, критических приемов и потому его положений нельзя принимать на веру, давая же одобрительный отзыв, рецензент рискует попасть в неловкое положение, в случае если московские ученые найдут несообразности в доступном для них архивном материале. — После долгих разговоров мы порешили на том, что, будучи на археологическом съезде в Москве, я заберу справки у Попова, Ключевского, Оглоблина²⁾ о занятиях и их мнении о научных достоинствах труда Буцинского и сообразно с их отзывами дам факультету отзыв в феврале. На этом дело и стало. Очень недоволен был таким исходом дела Ю. А. Куликовский³⁾, но тем не менее факультет объявил, что по закону рецензенты обязаны представить отзыв не позже как через 6 месяцев после подачи прошения — что, следовательно, время терпит.

Кстати, насчет съезда: я собираюсь ехать; приготовил карту⁴⁾ Киевской губернии и к ней объяснительную записку — работа была крайне кропотливая; несмотря на желание составить ее в возможно сжатом виде,

¹⁾ Проф. Харківського університету, фізик і археолог Юр. І. Морозов.

²⁾ Н. Н. Оглоблин — учений співробітник архіву Мін. Юст. в Москві, що склав огляд стовпців архіву Сибірського приказа.

³⁾ Проф. Київського університету з класичної філології.

⁴⁾ Була потім надрукована.

полагаю, что записка представит книгу не менее 12 листов печати. Прошлое помимо всяких других данных, резюмировать результаты сделанных раскопок, их же в Киевской губ. произведено много (до 600 курганов). Надеюсь, что мы с вами увидимся на с'езде, чем бесконечно радуюсь.

Преданный Вам В. Антонович.

№ 8.

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Весьма Вам благодарен, равно как и Марии Васильевне, за радушный прием и помощь, оказанную Варваре Ивановне¹⁾. Сердечное Вам спасибо, дорогой Дмитрий Иванович.

Я в настоящее время занят редакцией нового тома архива²⁾ — это будут документы, относящиеся к пресловутому Волынскому переполоху 1789 года. В нашем архиве оказался целый ворох актов, относящихся к этому делу — весьма характерные для обрисовки разлагавшегося шляхетского общества конца прошлого века и для бытовой истории края вообще.

Прощайте дорогой Дмитрий Иванович, еще раз примите великое спасибо.

Преданный Вам В. Антонович.

1891. Октября, 2,
Киев

№ 9. Киев, 7 марта 1892 г.

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Вчера я получил Ваше письмо и вчера же прочел его Екатерине Николаевне; после совещания с нею могу Вам ответить следующее: она в принципе согласна принять предложение, но до окончательного решения желала бы знать некоторые подробности дела, а именно: 1) как долго может затянуться работа; если этого определить нельзя, то по крайней мере желательно знать хотя приблизительно количество предметов, входящих в состав коллекции. 2) Если работа затянется долго, то она желает себе выговорить некоторое время перерыва ввиду Московского с'езда (в августе), в котором она желает принять участие. 3) Она желала бы знать размеры вознаграждения и условия оплаты его, так как не может рассчитывать на собственный аванс для путешествия и житья в Екатеринославе. 4) К. Н. предупреждает, что может описать только археологические коллекции, но некомпетентна для составления каталога коллекции минералогической, которая также имела у покойного Поля. 5) Работу может она начать со 2-й половины апреля или начала мая. 6) Она просит сказать ей, была ли у Поля библиотека книг по археологии и можно ли рассчитывать на возможность пользования ею. Это необходимо знать для того, чтобы сообщить в каком размере следует записаться справочными книгами. 7) Составление французского перевода К. Н. готова принять на себя.

Что же меня касается, то я с охотой могу приехать в мае или в августе, смотря по ходу дела, на одну-две недели, чтобы составить план каталога или принять участие в окончательной его редакции, конечно в таком случае, если состоится сделка с К. Н. — ою.

¹⁾ Дружина В. Б. Антоновича.

²⁾ Був потім надрукований.

³⁾ К. М. Мельник — було запропоновано скласти каталог відомої археологічної колекції А. М. Поля, що потім послужила основою Катеринославського музею, який і нині існує; каталог був складений К. М. Мельник і надрукований; я був посередником у цій справі.

Если сделка состоится, то полагаю, что предложение опека направит каждому из нас отдельно, на этот случай присоединяю адрес К. Н.—ны.

Искренно поздравляю Вас, Дмитрий Иванович, с рождением Александра Дмитриевича, которому желаю унаследовать все что может по атавизму от родителей. Низкий поклон Вашей супруге.

Преданный Вам *В. Антонович.*

№ 10.

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Каталог коллекции Поля и письмо Ваше я получил, но не мог вам поныне отвечать, потому что К. Н. уезжала на праздники к родным в Кременчуг, так что только вчера я мог вручить их по назначению. К. Н. сама Вам ответит на Ваше предложение—до сих пор я ясно не соображу, желает ли она его принять или нет, до того она колеблется. Неожиданно для меня выплыло после предъявления Вашего 2-го письма возражение относительно слов „под редакцию В. А.“. Я конечно несколько этими словами не заинтересован и полагаю, что их следует выбросить (что несколько не помешает мне принять участие и оказать возможную помощь при составлении каталога); если бы опекуны почему-либо на этом настаивали, то может быть можно было бы заменить эти слова формулой „при участии“ такого-то, таким образом был бы и волк сытый и коза цела и оно вполне отвечало бы действительности; впрочем все это мелочи и дразги, которыми я занимаюсь против воли, желая как-нибудь помочь наладить дело.

Искренний Вам поклон купно с женою и чады.

1892, апреля 14,
Киев.

Преданный Вам *В. Антонович.*

№ 11.

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Посылая Вам пожелания всего лучшего, я все-таки обращаюсь к Вам с просьбой по части биографического словаря. Первые две буквы готовы за малыми исключениями и хотелось бы дать их в печать, в числе пробелов нас очень беспокоят харьковские деятели, которых биографии нам почти невозможно сделать за отсутствием и вероятно за незнанием источников для установления фактической их стороны. Вот номенклатор желательных для нас лиц:

Александрович—харьковский профессор, Архангельский—idem, Антоновский—харьк. протоирей и духовный писатель, Бабичев—ад'юнкт Харк. унив., Борзенков—харьк. профессор, Борисяк—idem, Бутковский—idem, Антоновский—архимандрит и духовный писатель.

Я знаю, Дмитрий Иванович, что у вас много работы и конечно не желаю Вам наваливать новую обузу, но прошу Вас о том, не могли бы помочь данному делу одним из трех следующих способов: 1) не найдете ли среди своих знакомых лиц менее занятых, которые могли совершить сие деяние; 2) если это окажется затруднительным, то нельзя ли кому-либо из юношей поручить сделать выписки из формулярных списков данных лиц, с присоединением списка изданных каждым из них сочинений; 3) наконец можно помочь делу указанием тех сочинений, статей, некрологов и т. п. в которых можно бы найти данные для их биографий. Если найдете возможным оказать помощь одним из указанных способов, то составители словаря¹⁾ будут Вам крайне благодарны.

¹⁾ У цей час у Києві складався за найближчою участю В. Б. А.-ча „Словник українських діячів“.

О себе, Дмитрий Иванович, ничего особенно интересного не могу Вам сообщить. Постарел я сильно, чувствую значительный упадок здоровья и энергии — конечно, все это естественно, потому и неприскорбно. Через 9 месяцев кончается мое 30-летие и надеюсь на свободе несколько отдохнуть и таким образом продлить свое скрипение. Не знаю как поступлю тогда, хотелось бы, если хватит средств, поселиться где-нибудь в теплом климате, напр., в Италии, но все это вероятно *chateaux en Espagne*.

Сообщите мой искренний привет супруге, искренно Вам преданный
В. Антонович.

1894, сентября 16,
Киев.

№ 12. 27 декабря, 1896.

Дорогой Дмитрий Иванович!

Спасибо Вам за присланные книги, а еще больше за то теплое чувство, которым Вы и многоуважаемая Мария Васильевна пригостили моего сына.

Посылаю Вам 2 экземпляра вновь вышедшего сборника мемуаров¹⁾ — один из них потрудитесь передать Александре Яковлевне²⁾.

Морозы меня страшно душат, чувствую совершенный упадок сил — через три дня улечу в Италию, потому что зимы на месте я кажется не выдержал бы.

Искренний привет Вам и Вашей супруге. Искренно преданный Вам
В. Антонович.

№ 13. Киев, 11 мая 1900.

Дорогой Дмитрий Иванович!

Я очень рад буду побывать в Харькове³⁾, но сейчас меня удерживают два обстоятельства: 1) Варвара Ивановна вновь подвергалась очень серьезной операции (Мухе⁴⁾ об этом не говорите, пока он держит экзамен) и мне хочется дождаться ее поправки. 2) К нам едет министр и будет в Киеве с 13 по 17; вероятно нужно будет представляться и демонстрировать ему музей. Так что я смогу выехать не раньше 20 мая; до того времени напишите мне: когда Вы полагаете выехать из Харькова и могу ли я рассчитывать застать Вас в Харькове после 20 числа.

После переговоров с графиней⁵⁾ я лично колеблюсь, какой из двух районов предложить для моих раскопок Вашему комитету: или Сумской, который, конечно, весьма выгодно обставлен в виде личных удобств, с которыми, к сожалению, я обязан теперь уже считаться, или низовий Дона, где обстановка для меня неведома, но где по моему мнению гораздо более можно ожидать научного интереса.

По моему мнению, может быть предвзятому и потому такому, которое не оправдается, главные задачи харьковского съезда по первобытной археологии состоят в том: 1) попытаться установить похоронный тип кочевников и 2) найти связующие или переходные звенья от археологии Кавказа

¹⁾ Справа торкається мемуарів для південної Русі, що були перекладені К. М. Мельник, за ред. В. Б. А.-ча.

²⁾ Ефименко Александра Яковлевна.

³⁾ У цей час робилися заходи про підготовку в Харкові археологічного з'їзду.

⁴⁾ Син В. Б. Антоновича, що вчився в Харк. університеті і проживав у нас.

⁵⁾ Прасковья С. Уварова, голова московського археолог. т-ва.

⁶⁾ В Сумському районі витрати на розкопки брав на себе П. І. Харитоненко.

к археологии Поднепровья¹⁾. По поводу обеих задач и тянет меня в низовья Дона, но, конечно, для этого мне нужно в Харькове подробно поговорить с Вами и с комитетом как об условиях раскопки, так и о материалах для предварительной ее подготовки. Во всяком случае жду Вашего письма относительно того, возможно ли мне явиться после 20 мая.

Искренно преданный Вам *В. Антонович*.

За Ваше приглашение²⁾ я Вам искренно благодарен и, конечно, им воспользуюсь.

Мой искренний привет сообщите Марии Васильевне.

В. А.

№ 14. 26 мая 1902 г., Киев.

Дорогой Дмитрий Иванович!

Два года с лишним пришлось мне проболеть и с большим трудом пришлось мне оттянуть печальную развязку. Теперь я немного оправился и надеюсь приехать на с'езд³⁾, хотя к крайнему горю ни раскопок и следовательно рефератов на сей раз не представляю.

У меня к Вам есть покорная просьба. Один мой приятель, человек весьма способный и почтенный, Евгений Константинович Тимченко⁴⁾, хлопочет о месте редактора неофициального отдела Кубанских ведомостей; по справкам, полученным из Екатеринослава, ему необходимо заручиться рекомендацией к войсковому атаману Маламе; сообщают, что ваша рекомендация, как человека, знакомого с Маламою, может иметь влияние на сие назначение. Если все это так, и если Ваши отношения позволят Вам написать рекомендацию, то усердно прошу не отказать в ней. В случае это найдете возможным, то пришлите письмо к Маламе на мой адрес. Я его передам Тимченко, который и приложит его к своему прошению. Искренно жму Вашу руку. Преданный Вам *В. Антонович*.

Е. К. Тимченко в настоящее время служит помощником библиотекаря в нашей университетской библиотеке. Литературою он занимается давно: известен как переводчик Калевалы и издатель областного словаря.

Сотрудничал в газетах: Новости, Волянь и Юг.

D. I. BAHALIY

THE ARTICLE OF THE MEMBER OF UKRAINIAN ACADEMY PROF. BAHALIY D. I. PROFESSOR V. B. ANTONOWIC'S

"Letters to me as materials to his biography" contains the introduction to these letters and the letters too. In the introduction the author gives a general sketch of the materials to the life-like portrait of prof. Antonovic characterising him as a distinguished historian, ethnographer and archaeologist of Ukraine and one of her most celebrated public workers and bases it on the ground of his personal recollections of the late professor as his master. The letters (15 in number) include the period of the years 1880—1902 with a great deal of details to his autobiography.

¹⁾ Такий зв'язок справді був знайдений у Салтівському могильнику; програма розкопок була вироблена мною.

²⁾ Я запрошував В. Б. Антоновича поселитися в моєму помешканні.

³⁾ З'їзд відбувся 1902 року.

⁴⁾ Розмова йде про відомого нині лінгвіста проф. Е. К. Тимченка, що зараз відає комісією по складанню історичного словника при ВУАН.

Виробничі культи в давній Україні

(Соціологічна студія на підставі писаних пам'яток)

В античному Римі, ранньої весни засіваючи поля, хлібороб звертався до різних божественних сил, щоб вони допомогли йому в його праці. Тоді святкувались особливі *feriae sementivae* й приносились жертви богині шматка засіяної ріллі *Tellus* та богині зростання хліба *Ceres*. При цьому, як переказує *Fabius Pictor*, фламін у спеціальній, точно усталеній давній формулі звертався також до ряду дрібніших божеств, що мали допомагати хліборобові в різних окремих процесах його праці. Ці божества є: *Ver-vactor* — для першого розрихлення ґрунту (*vervactum*), *Reparator* — для другої оранки та *Imporcitor* — для третьої й остаточної оранки, коли намічаються борозни (*lirae*) й нагортаються між ними брили (*porcae*), *In-sitor* — завідує процесом засівання, *Obarator* — заорюванням поля після засіву, *Occator* — заскороджуванням, *Saritor* — божество прополювання поля сапачкою (*sarire*), *Sabruncinator* — виривання бур'яну, *Messor* — жаття, *Convector* — перевозки хлібу додому, *Conditor* — засипання зерна, *Promitor* — його видачі з комори або з клуні, — всіх дванадцять. Але до ряду цих божеств з інших джерел (з Варона) можна додати ще чимало інших такого-ж роду. Так, для угноєння існувало особливе божество — *Sterculinus*, для молотіння — богиня *Terensis*, для сховування й зберігання зерна — *Tutulina* (або *Tutilina*). Крім божеств, що репрезентують працю хлібороба, маємо ряд божеств, що завідують процесом зростання самого хліба. Поки хліб ще лежить у землі й не зійшов, ним завідує *Saturnus*, потім, коли він зростає — *Ceres*; коли він виростає й цвіте — *Flora*, коли він готовий до жаття — *Consus*. Що не зачіпає інтересів людини — не звертає на себе її уваги, не викликає релігійних уявлень. Але от, наприклад, на житі з'являється руда ржа. Потрібні магичні акти, щоб її відвернути, і от згідно з правилами імітативної магії ржа вбивається в образі рудого собаки. Але це з погляду магізму. З погляду релігії рудий собака приноситься в жертву особливому божеству — *Robigus*'у, божеству ржі. Йому було присвячене спеціальне свято — *Robigalia* — 25 квітня.

Вдивімось уважніше, що являють собою всі ці божества, в чому їхня характерна ознака. Перш за все характерна надзвичайна ясність їхнього зв'язку з практикою, їхнього життєвого призначення. Нічого естетичного, мітологічного, зайвого, що могло-б затемнити основну ідею. З другого боку, як глибоко зауважив проф. Ф. Зелінський¹⁾, ці божества мають чисто

¹⁾ „Рим и его религия“. Соперники христианства (Из жизни идей, т. III, СПб. 1910).

„актуальний“ характер. У цьому вони рішуче протилежні грецьким уявленням. Грецькі божества були „субстанціональні“, вони уявлялись окремо від явища, без нього, як конкретні істоти. Вони могли з'явитись у людському образі й мали справжні власні ймення, які часто крім імення божества нічого більш не визначали. Вищенаведені римські божества репрезентують акт, дію і тільки з нею й за час її мають значіння. Якщо дана дія чи подія не була передбачена досі ритуальними формулами, то ад hoc поставало уявлення нового божества. Так, коли галли насували на Рим, то почувся таємничий голос, що сповістив про їхнє наближення. Другий раз Ганібал уже наближався до Риму, але несподівано відступив. У тому й другому випадку треба було дякувати якомусь божеству, і от з'являються божества самих цих подій — *Deus Aius Locutius* (бог мовлячий, кажучий) та *Deus Rediculus* (бог повертаючий). Одного разу в священному гаю богині *Dea Dia* на храмі виріс кущ, який треба було зняти і знищити. Але цього не можна було зробити просто, бо гай був священний. І от жерці колегії *Fratres Arvales*, що цим гаєм завідували, освячують кожну з дій цієї справи, звертаючись до спеціального актуального божества: для знесення згори куща закликається богиня *Deferunda*, для розламування — *Commolenda*, для розрубання, — *Coinquenda*, для спалення — *Adolenda*.

На ці давні римські актуальні божества вперше вказав J. A. Ambrosch у своїй праці „Ueber die Religionsbücher der Römer“, Bonn 1843. Він знайшов їх у сакральних формулах, що звалися *indigitamenta*. З нього так і почали звати їх — „божества *indigitamentiv*“, „*Indigitamentgötter*“¹⁾. Згодом Preller зібрав і обробив відповідний матеріал у своїй ґрунтовній книзі з римської релігії „*Römische Mythologie*“ (1858 р.). Цими даними скористувався Н. Usener („*Götternamen*“, Bonn, 1896) для своїх широких узагалень у сфері розвитку релігійних уявлень взагалі. Ф. Зелінський (ор. cit.) так само дає широке філософічне освітлення цим уявленням у римській релігії. Ці актуальні божества ми можемо зустріти в римлян і по інших галузях життя. Так, при народженні та зростанні людини зустрічаємо багато такого-ж роду божеств, напр.: *Cunina* (від *cunae* — колиска) — богиня, що колихає дитину в колиці, *Potina* (*potio* — напій) — вчить дитину пити, *Edusa* (*edere* — їсти) — вчить їсти, *Statanus*, *Adeona*, *Abeona* — вчать стояти й ходити, *Fabulinus* — говорить, *Domiduca* — дглядає дитину, коли вона вперше виходить із дому, і т. д. До цього-ж порядку належало в первісному Римі й божество *Genius*. Такий бог мався в кожній людини і в цілому роду (згодом був також *Genius publicus*, *Genius populi romani*), були генії окремих місць, але все-ж саме ймення *Genius* тісно зв'язане з дієсловом *gignere* — народжувати. *Lectus genialis* — це ліжко народження, на якому народжувались члени сім'ї. *Genius* — божество актуальне; це — божество народження й дальшого розвитку людини до смерті. Зі смертю людини щезає й її геній (генії жінок звалися *Junopes*). Геній є божество даної людини або роду, як явища, — його відношення до них таке саме, як відношення Церери до зростаючого хліба, Флори — до квітнення. Це не окрема якась істота, як згодом його собі уявляли, а просто сила, що сприяє народженню та життю даної людини. Ми знаємо римську релігію в пізніших формах, сильно змінених або позичених в етрусків та греків завдяки внутрішньому соціальному розвитку Риму. Але

¹⁾ Як зауважує Wissowa („*Religion und Kultus der Römer*“, München, 1912 р., стр. 37, прим. 3), термін цей неправильний, бо слово *indigitamenta* охоплює взагалі всі форми звертання до богів, а не, як раніш думали, літанії божествам окремих актів та моментів.

якщо очистити римську релігію від цих пізніших утворів, то можна побачити, що й в основі великих антропоморфічних божеств пізнішої релігії лежать усе ті-ж первісні актуальні божества. Так, вишезгадана Tellus не є просто богиня землі й ні в якому разі не є антропоморфічне божество на збір грецької Деметри. Як видно з жертв, які їй приносилося, це богиня шматка засіяної ріллі, яка як-раз збирається вирощувати з себе рослини. *Flora*, що згодом набула зовсім іншого, антропоморфічного вигляду, була просто божеством процесу квітнення, як показує вже саме ім'я. *Faunus* — бог, що „щастить“, зберігає, допомагає (від *faveo*). *Lupercus* (від слів *lupus* та *arceo*) — той, що відганяє вовка. *Saturnus* — той, що завідує засівом. *Ops* — богиня плодючості (*ops* — поміч, *plur.: opes* — засоби, багатство). *Minerva* — одного кореня з *mens*, *memini*. Навіть сам *Jupiter* походить од *Diespiter*, *Diupiter* — батько, день. Від того-ж кореня походять *Iuno*, *Diana*, *Janus*. Ці божества в первісному своєму значінні мають зовсім інший характер, ніж потім, коли вони перетворились на грецький лад, або як такі „субстанціональні“ уявлення, як *Sol*, *Luna*, *Terra* (замість *Tellus*), що з'явилися пізніше.

* * *

Досі ми казали про актуальність італійських божеств, як про специфічну особливість давньої римської (чи, може, італійської) релігії. Але цей факт сам по собі нас зараз не цікавить. Нам важливі висновки загальносоціологічного характеру. Є всі підстави думати, що це явище має далеко ширше розповсюдження, що воно лише випадково більш яскраво виступає в давній релігії римлян завдяки їхнім консервативним нахилам (особливо як-раз у релігійній сфері). Згідно з грецькими мітами Деметра навчила людей хліборобства, вона „вигадала“ його. В цьому цілком виявляється її антропоморфічний характер. Але перед тим, як з'явитись на землю, вона відправила свого попередника *Τριτολόγιος*, що „його прозоре ім'я являє з себе символ тричі зораної ниви“ (Зелінський, *op. cit.*, стор. 9) або третьої оранки. Він мав свої храми й жертів (*Usener, op. cit.*, 141). Хоч греки малювали його в образі молодого юнака й т. ін., але він не може не нагадати нам ті три божества *Vervactor*, *Reparator* та *Imporciter*, що репрезентують собою перші три оранці в римлян. Н. *Usener* проробив над грецькою релігією спеціальну працю й показав, що її антропоморфізм пізнішого походження, що в основі її лежать ті-ж „*sondergötter*“ з вузькою сферою впливу, зв'язані з якоюсь конкретною людською діяльністю. Імення їхні інколи й у пізніші часи були цілком ясні своїм значінням. *Usener* вказує, наприклад, на такі божества: в міті про дочок Кекропа розповідається про '*Ερεχθίδιος*', що був малий їм припоручений. Давніші перекази називають '*Ερεχθεύς*'. Спершу обидва вважались за синоніми, згодом міти їх поділяють, при чому '*Ερεχθεύς*' набуває більшої популярності; йому був присвячений окремий давній храм в атенському акрополі — Ерехтейон. Ще пізніш це ім'я вважали за епітет Посейдона. Обидва ім'я, за *Usener*'ом, значать слідує: '*Ερεχθεύς* — „ламаючий“, „розбиваючий“ або „розділяючий“; ім'я '*Ερεχθίδιος*' ще ясніше — це „розриваючий“ чи „взриваючий землю“. Звідти, між іншим, ясно, чому згодом форма '*Ερεχθεύς*' легше могла сприяти перетворенню актуального божества в мітологічного героя та з'єднатись із Посейдоном. Імення дочок Кекропа вказують так само на колишні прагматичні божества: '*Ἀγλαυρος*' значить — богиня ясного неба. Селянин згадував її, як і богиню (гору) '*Ἀγλαΐα*', прохаючи собі ясних днів та сонячного світла. (У римлян цьому відповідає ряд божеств із пнем ді — *Diespiter*, *Diana*, (*D*)*iuno*, (*D*)*janus*) Друга дочка Кекропа, *Πανδρόβος* —

всеобливаюча, та, що все робить мокрим (богиня дощу). Третя, нарешті, *Ἐρση*, — це богиня роси. *Περσώ* — богиня полів, як бог *Πεδιαρχαῖος* — господар полів, що поважався в Сіцилії, як герой. На Делосі поважали *Βοῖζώ* — усипляючу. Хоча згодом обсяг її впливу значно поширився, так що їй належали викриття уві сні, вона „усипляла“ вітри, але первісно це було просто божество сну. *Καλλιγένηα* й *Κουροτρόφος* були божества народження й росту. Іфігенія теж була колись не героїнею епосу, а богинею. На Пелопонесі й по інших місцях і в пізніші часи збереглися сліди її культу. Usener вважає її ім'я синонімом *Καλλιγένηα*. Ще ясніше це уявлення виступає в іменні богині *Γενετιλλίς*, ц. - т. *genetrix* — рождаюча, „рождениця“, що мала свій храм в Атенах. Usener наводить багато інших іменнів. Згодом, коли грецька релігія змінила свій характер і ясне значіння йменнів цих божеств почало муляти й суперечити новим уявленням, силкувались притулити їх до божеств більш універсального характеру, з не так ясно зрозумілими йменнями, вважали їх за епітети цих останніх. Таким чином, головним завданням дослідувача є показати, що це не епітети, що ці божества мали колись свій окремий культ і є рештками давніших форм релігії. Більше того, ті великі універсальні божества почасти тому й досягли в пізніші часи такого впливу, що ймення їхні раніш інших зробились незрозумілими й краще відповідали новій антропоморфізуючій тенденції. Але й вони первісно були так само прагматичними, актуальними, при чому ймення їхні мали цілком ясне значіння й указували на їхнє відношення до людської діяльності. І дійсно, — питає Usener, — звідки могли взятись ймення богів, „хто їх охрещував“?). Так Usener робить спробу аналізу походження ймення *Аполона*. Наукова традиція, що походить ще з античних часів, вважає, що первісно Аполон був богом світла та сонця. Це — чисто „мітологічне“ пояснення, що вважає божества політеїзму восполюваннями різних „явищ природи“. Аналізуючи ймення *Аполона*, Usener приходить до висновку, що воно визначає „відганяючий“. В основі його лежить вираз, споріднений з лат. *pellere*. В Римі так само існувала актуальна богиня *Pellonia*, а *Юпітер* мав епітет *depulsor*.

Таким чином, стадія поширення актуальних божеств переходить у стадію божеств особистих. Але потреба в конкретній допомозі божества в якійсь певній справі лишається. І от, надаючи якомусь божеству особистости та універсальности, поєднують з його основним йменням ряд епітетів, що раз-у-раз колись були самостійними актуальними божествами. Таким чином, більш спеціальний погляд був раніший, ніж універсальний. Наскільки обережно й нерішуче переходили люди від актуальних божеств до особистих, видно з того, що згодом, коли вже свідомо утворювали новий епітет, почували, що ніби звертаються до нового божества. Давнім божеством *Капітолія* був *Juppiter Optimus Maximus*. У 22 р. до Р. Хр. Август поставив на тому-ж пригородку другий храм, присвячений *Юпітерові* з епітетом *Fulgurator*. Легенда каже, що перший *Юпітер*, ображений та грізний, з'явився вві сні Августу, після чого цей повісив на новому храмі ряд дзвіночків у знак того, що цей храм є лише немов вступ до другого, старішого храму, а новий *Juppiter Fulgurator* стоїть нижче, ніж *Juppiter O. M.* Цей епізод вказує взагалі на великий консерватизм Риму. Мені здається, що множення епітетів можна з'ясувати й трохи іншим шляхом. Уявлення про універсальні, особисті божества постає,

¹⁾ Wissowa не хоче цього визнати. Ясні значіння ймення римських богів йому хочеться зробити епітетами якихось більш давніх богів, що мали „власні ймення“. Таким чином, він тут хоче провадити працю античних мітологів, що теж дошукувались дійсних іменнів.

звичайно, з розвитком вищих клас суспільства й саме серед них. По-перше, саме там дужче за все розвивається почуття особистості, людина починає виділяти себе з колективу й універсалізується, ц. - т. починає сама братись за різного роду справи. В той час, як на первісній стадії звали один одного не на імення, а по сфері діяльності, напр., дочка-доїльниця, жінка-рождаюча,—згодом усе більш входять до вжитку власні імення, народжуються військові парубацькі громади зі своїми ватажками та героями, врешті, князі зі справжньою дружиною. Таким чином, і в релігійній сфері божества стають більш особистими, стають у більш організовані відносини по-між себе, утворюється ерархія божеств. На чолі ставлять божество племені, держави чи якогось значного центру. Юпітер зробився найвищим божеством римлян завдяки капітолійському храмові, заснованому царським родом Тарквініїв. Аполон зробився всегеллінським божеством через авторитет Дельф. До такого божества звертаються з великими державними, військовими справами; до дрібних справ народніх мас воно по суті не має відношення. Ці маси занадто близько стоять біля праці та її окремих моментів, вони не виробили в собі здібності взагальнення, дух їхній занадто колективний, щоб розуміти особистість, їм ще довго потрібні актуальні божества. Але вони не можуть лишитись тільки з цим. Авторитет правлячих вимагає, щоб їхнє божество поважалось усіма, щоб воно, як князь в особі своїх тиунів, втручалось навіть і в дрібні справи городян і смердів. Відносно особистих божеств це робиться у формі субординації божеств різних нижчих груп вищому, утворення пантеону. Відносно актуальних божеств широких народніх мас цього зробити не можна, бо в них немає потрібної для цього особистості. Тоді вони перетворюються на епітети. По потребі до головного божества додається й новостворений епітет. Прикладів такого роду багато в кожній релігійній системі.

Актуальні божества утворюються тут - же на місці або йдуть із традиції. Поширюватись далеко, особливо по-за межі даної мови, вони не можуть уже тому, що імення їхні на новому ґрунті стають незрозумілі. Тим більше значіння набуває той факт, що ми спостерігаємо тут однакові форми в різних народів. Литовці, звичайно, не позичили свого *Laukpatis* (бог — власник поля) від сицилійських греків, що теж мали свого *Πεδιάρχης*. Але життя давніх литовців природними обставинами, соціальним укладом, традиціями дуже близьке до староукраїнського, а тому особливе значіння набуває для нас те, що як-раз у литовців до дуже пізніх часів ми спостерігаємо перевагу актуальних божеств. На це вказав усе той-же Usener, що у спілці з другом своїм, Феліксом Сольмсеном, склав по змозі повний список литовських та латиських божеств (ґрунтовна критика й остаточне відокремлення апокрифічного елементу не входила в їхнє завдання). Тут ми бачимо, що все життя литовського селянина було в усіх дрібницях поділене між різними божествами, при чому більшість їхніх іменнів ясно вказує, до якої саме практичної сфери належить їхня діяльність. Таких ясних іменнів було - б далеко більш, якби ми могли відтворити дійсні імення багатьох божеств, покручені хроністами, що здебільшого не знали зовсім литовської мови. Я виберу лише деякі найбільш характерні: божество дощу *Lytuvonis* — роблячий дощ, *Blizgulis* — той, що блищить, бог снігу, *Dvargantis* — оберігаючий двір, *Valginas* — з'їдаючий та *S'erinc'ius* — годуючий, божества годівлі худоби, *Birbulis* — гудючий чи ревуний, божество худоби, *Birbius* — ім'я подібного - ж значіння, визначає божество бджіл; *Prakórimas* — бог „вирізування меду“, *Karvaitis* — бог телят, *Pripars'as* — бог збільшення поросят (від *pri* — при й *pars'as* — поросля). Кожна людина має свого генія *Gelbys*, що значить „допомагаючий“; для торгівлі існує божество *Parduotojis* —

продаючий; від пожежі зберігає *Tartojis kibirks'cių* — заговорюючий (магічним заговором) жаринки; лад між людьми усталою *Ligincius* (від *lyginti* — вирівнювати, полагоджувати); в дорозі допомагає *Kelukis* (від *kelias* — дорога); *Bangputys* — вздуваючий хвилі й т. д. Цілий ряд імен литовських божеств утворюється через додаток до родівника від назви якоїсь сфери діяльності слова *patis* (ж. р. *patį*) — власник, або *dievas* — бог. Так маємо: *Zemėpatis* — хазяїн землі, *Vėjopatis* — хазяїн вітру, *Laukpatis* — власник поля та *Ganyklos dievas* — бог пасовиська (*ganyklà* — пасовисько), *Kelių dievas* — бог шляхів, *Bangų dievaitis* — бог хвиль. Тут ми бачимо вже ослаблення релігійної уяви, певний шаблон. У латишів цей процес пішов ще далі. В них увійшло у звичку просто називати якесь явище й додавати слово *māte* — мати. Так маємо: *Jurasmaat* — мати моря, *Kapu māte* — богиня могил, *Laukamaat* — мати поля, *Lopemaat* — мати скотини (від *luops* — хатня скотина), *Plukka māte* — мати квітів (від *pukke* — квітка), *Semmes māte* — мати землі, *Wejamaat* — мати вітру й т. ін.¹⁾

Вищезгаданий *Ganyklos dievas*, бог пасовиська, мав у литовській мові й іншу форму — *Ganiglis*. Подібне божество згадує Тітмар Мерзебурзький у полабських слов'ян. Він розповідає, що в ті часи (писано 1017 року) в околицях Мерзебурга в певний час (мабуть, по весні) чередник ходив по хатах, носив особливу палку з рукою на кінці, що тримала залізне кільце, і вигукував: „Vigile, Hennil, Vigile“. За іншими відомостями цей Hennil у лужицьких сербів звався Honidlo — слово, що походить од „гонити, гнати“ (А. Фаминцын, „Божества древних славян“, 1884 г., вип. I, стор. 190—191). У вендів слово Honidlo просто визначало ковінку чередника, якою він жене скотину (ibid., 194). Таким чином, ми маємо тут цілком ясне актуальне божество — „поганяйло“. На божества актуального характеру в джерелах про релігію полабських слов'ян вказав А. Brückner („Mythologische Studien“. Стаття III, „Archiv für slavische Philologie“ 1891. B. XIV). Проте, такі ймення, як Святівіта, Сварожица (західній — Зварасіці), Триглава й Припегала (Pribychval'a, як він його тлумачить), він уважає тільки за епітети до невідомих нам власних іменнів цих богів (ibid., 166). На стор. 182 він безпосередньо підходить до думки про подібність західно-слов'янської релігії до італійської та литовської, хоч, врешті, все-ж посиляється на брак джерел. Закінчення „віт“ у полабській релігії, здається, грає ту-ж роль, що в литовській „patis“, „dievas“, у латишів — „māte“.

У поляків так само можна ясно бачити сліди актуальних божеств. Длугош згадує богиню життя *Zywie*, божество *Pogoda* й богиню *Dzydzilelia*: „quam nuptiarum deam existimantes prolis fecunditatem et filiorum atque filiarum ab ea sibi deposcebant numerositatem donari“ (А. Brückner, ibid. 171). Брюкнер вважає, що це останнє ім'я визначає не що інше, як *Dziecilela*, ц.-т. „виховуюча дітей“: „Der litauische und italische Olymp wimmeln von eben solchen (Gottheiten)“ (Brückner, ibid. 173). Таким чином, це не якась універсальна богиня „слов'янського Олімпу“, а належить до дуже вузької хатньої сфери, трохи ширше римських *Cupina*, *Ossipaga* й т. ін. А. Brückner (ibid. 166) згадує ще про Дажбога в поляків, але звідки він має таку звістку, невідомо.

* * *

Попередній виклад привів нас до розуміння про цілу сферу релігійних уявлень або добу панування особливого роду вузько практичних культів. Зелінський назвав відповідні римські божества дійовими, актуальними.

¹⁾ Правопис латиських імен узято з Usener'a.

Usener дав їм назву *Sondergötter*. Вираз „божества індігітаментів“ після зауважень Вісови треба відкинути, як неточний; врешті, я вживав ще виразу „прагматичні божества“. Річ не в тому, який термін прийняти, але важливо для дальшого викладу точніше усталити самі розуміння.

Перш за все, існує магія з її обрядами та заговорами. Ця магія в чистому вигляді є технізм, ц.-т. не потребує ніякого уявлення про божество. Це показав, напр., проф. О. Ветухов у своїй роботі над заговорами („Заговори, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова“. Варшава, 1907 г. Вып. I—II), та широко розвинув цей погляд I. Frazer „*The golden bough. A study in magic and religion*“ (1913—15). Справжня релігія (в дійсності магія й релігія, звичайно, постійно змішуються) не механічна. Вона не примушує різними більш-менш фіктивними чи дійсними засобами, щоб з'явитись тому, що потрібне, як магія та наука, — вона прохає. Щоб, прохати, треба мати в кого прохати, ц.-т. потрібне уявлення про божество. Якщо в релігії й єсть інколи елемент примусовості, то він має характер договору між богом та людиною за формулою: „do ut des“ — „я даю (жертву), щоб ти мені дав“. Таким чином, релігія теж має свій обряд; це — культ, молитва. Але й культ і молитва мають раз-у-раз конкретне завдання, вузько життєве. „Поэтические воззрения“ існують для поетів. Наукові й ненаукові поети й античності й нової Європи любили уявляти собі, що боги політеїзму, це *увоособлення*, оживлені образи сил природи, людських пристрастей і т. д. Це, може, і було, так, але в пізніші часи, коли релігія тратила свою первісну свіжість, люди все менш потребували її практично й підходили до неї естетично та раціоналістично. Бог сонця надзвичайно поетичний образ, але яке його значіння? Первісно люди виходили з праці: робиться якесь діло — потрібне божество, яке б цьому ділові допомогло, — от до нього і звертаються з молитвою, йому дають ім'я. Для іншого діла потрібне інше божество. Чим упертіше й уважніше людина заглиблюється в процеси праці, тим детальніше провадиться поділ і вужчає сфера діяльності божества. Таким чином, усі ці божества практичні, прагматичні й актуальні — божества процесу роботи. До роботи належать і різні важливі для людини стадії природних процесів, напр., зростання поля, народження й розвитку людини й т. ин. Але актуальність ця не завжди ясна, і Usener своїм терміном *Sondergötter* не досягнув повного вияснення цієї справи. Головна ознака цих божеств — прозорість їхнього імення. Раз імення зробилось незрозумілим, воно вже цілком перейшло до сфери „власного ім'я“, і це певна ознака, що відповідне божество вже відчувається як щось особисте¹⁾. Але імення можуть утворюватись різно. Найясніші вони тоді, коли так і постають од самого процесу праці; тоді ім'я визначає дійову силу; напр., всі ці латинські імення на *or*; далі: *Seia*, *Lupercus* (від *lupus* і *arceo*), *Faunus*, — я б назвав їх *явно актуальні* божества. Але божество може дістати й іншу назву, не від самого процесу праці, а від різного роду побічних обставин. Праця відбувається в якомусь місці, при ній вживається різних знарядь, має вона відношення до певних явищ природи, вживається магичних формул, що по суті теж належать до праці й того-ж порядку, як, напр., зрихлення землі, засівання й т. ин., бо і зрихлення і магичні дії (напр., вбивання вагітної корови або якийсь вигук) однаково призводять врожай. І од імення богів можуть поставати з різних випадкових обставин — з назви місця, з назви стихії, навіть знаряддя виробництва, навіть од назви дня, в який даний акт

1) Можуть бути ще інші незрозумілі слова й цілі заклияття, що мають магичне значіння; це явище зовсім іншого порядку.

відбувається, від ритуального вигуку то-що. Припустім, люди зайняті „працею“ викликання дощу; для цього провадиться ряд дій біля води чи джерела. Це — магія, ц.-т. праця. Але при ній і молитва до божества, щоб воно допомогло. Як його назвати? Греки так ясно її казали: *Πάνδροςος*; у литовців було своє ім'я — *Lytuvonis*, у римлян (*Jupiter*) *pluvius*. Але божество скотини в литовців звалось „гудючий, ревучий“ — *Baubis*; назва постала від побічної обставини — реву скотини. Божество здобування води в римлян *Fons* — від явища природи; полабський *Honidlo*, здається, постав од палки, якою женуть скотину. Всі такого роду божества, без сумніву, належать теж до прагматично-актуальних, але ім'я їхне само по собі не виявляє їхнього цього характеру, і воно стає тільки тоді ясним, коли ми усталимо його зв'язок із тою чи іншою діяльністю, зі сферою якогось вузького, практичного культу. Цей зв'язок потрібний також, з другого боку, для відрізнєння дійсно життєвого релігійного уявлення від „поетичного образу“, незалежно від того, оскільки цей образ пластичний. Чи була обидва зі „Слова о полку Ігоревім“ богиня чи ні, залежить не від образів її лебединих крил, їхнього мітологічного значіння й т. д. (див. А. Веселовский, „Разыскания в области русск. дух. стиха“, вип. V, стор. 257 й 304), а від того, чи існував її культ, чи звертались до неї молитовно. Знов-таки те, що ім'я литовської богині *Aušra* значить ранішня зоря, ще не каже проти існування такого божества; так само могло існувати й божество *Akmuo* — камінь. Найголовніш те, яка практична сфера їхнього релігійного значіння, де і як їм молились.

Таким чином, діюві, актуальні божества я поділяю на підставі формальних ознак на *явно актуальні і сховано актуальні*. І ті й другі мають прозорі, ясні ймення і впливають на вузьку сферу практики, що й дало Usener'y привід назвати їх усіх одним ім'ям *Sondergötter*.

* * *

Дослідувачі староукраїнського світогляду силкувались обов'язково створити „Олімп“, і тільки потім, як додаток, згадувалось, що ще „слов'яни“ вклонялись різним дрібним божествам хати, лісу, поля, води й т. ін., при цьому згадувались переважно образи сучасного народного фольклору — русалки, лісовики, водяники, які в сучасній своїй формі божествами не являються, бо в усіх своїх потребах селянин звертається до інших божеств — до святих, які поділили по-між себе різні боки його життя й господарства. Що до „Олімпу“, то там уже зроблено багато цінних відкрить. Особливо цінна робота Е. Анічкова „Язычество и древняя Русь“ (СПб. 1914 р.), де він, між іншим, вияснив економічний та класовий характер пізніших великих божеств, що їхні культу були 980 р. зібрані в Київі. Але можна вважати певним, що ніякого Олімпу цільного в давній Україні не було, він не встиг витворитись. Староукраїнська релігія являла собою мішанину культів княжих, торговельних, селянських, своїх і чужих, цілком антропоморфізованих і ще цілком актуальних, при чому раз-у-раз під якимсь одним іменням ховалось кілька різноманітних уявлень. У горіді Перун міг розумітись, як особистий бог, мати-свого ідола, утворювати коло себе цілий епос, піднятися до державного значіння, яке мав *Iuppiter Fidius*, а на селі він міг просто поважатись, яко „вдаряючий“ або як фетиш каменя, яким заклинали дощ, міг мати епітети — „Перун сухий“ та „Перун мокрий“ (як це потім сталося із Іллею). Все це існувало одночасно, але й мало свою історію. І от для того, щоб розплутати всі ці питання, треба знайти якийсь початок, якийсь ґрунт, з якого поставали всі інші уявлення. Таким ґрунтом я і вважаю актуальні божества.

Н. Нікольський у своїй статті „Первобытные религиозные верования и появление христианства“, що увійшла, як IV розділ, до „Русской истории“ М. Покровського (Вид. З. М. 1920 р., т. I), каже про такого роду божества на старій Україні. Але Нікольський, на жаль, виходить виключно з сучасного народного фольклору, з усього „пустословия народного епосу“, як висловився Л. Леже, а на цей матеріал, досліджуючи давні вірування, можна спиратися лише тоді, коли єсть уже висновки, здобуті більш певним шляхом, і в першу чергу, звичайно, з давніх писаних джерел. Спеціально що до актуальних божеств він наводить такий приклад із сучасних колискових причитань: „Спи, мой Митенька, усни, угомон тебя возьми“, „Потягунюшки, попереки толстунюшки, а в ножки ходунюшки, а в ручки хватунюшки, а в роток говорок, а в головку разумок“ (Ор. cit., 120¹). Відци він вважає, що існували божественні істоти: Обида, Желя, Сон, Дрема, Угомон, Говорок, Ходунок (ib., 119). Але всі ці вирази в цьому сучасному вигляді ніяк не йдуть до порівняння з актуальними божествами. Перш за все, це не явно актуальні божества, бо в їхніх назвах немає елементу дії, волі. Якби було „Успляючий“, „Вгамовуючий“, а то, напр., „Говорок“ є ніщо інше, як зменшена форма від „говор“. Такі уявлення нагадують пізні раціоналістичні персоніфікації абстрактних ідей у римській релігії, як - от: *Iuventus*, *Felicitas*, *Bonus*, *Eventus*, *Honos*, *Virtus*, *Mens*, *Concordia* і т. д. Різниця та, що ті постають із практики, з волі, з магії, ці — з абстрактного думання або з поетичної фантазії. Пісня, як така, не обов'язково культова. Це ряд образів з чисто емоціональним або магичним призначенням. У цих „божеств“ немає головного, немає культу (а навіть у римських абстракцій культ був). Таким чином, хоч і велика заслуга Н. Нікольського, що він висунув наперед дрібні практичні релігійні уявлення, самий шлях його через сучасний фольклор був занадто непевний.

Таким чином, треба звернутись до давніх писаних джерел. Ми маємо їх досить, і вони майже всі так чи інакше використовувались дослідувачами. Це перш за все наші старі літописи (де особливо важливі договори з греками, оповідання про поставлення ідолів Володимиром під 980 р., різні оповідання про волхвів, що, проте, належить більш до російсько-фініської релігійної сфери, вставка під 1114 роком з хроніки Г. Амартоли), „Слово о полку Ігоревім“, де згадуються ймення старих божеств, деякі апокрифи, як - от: „Бесіда трьох святих“, „Ходіння Богородиці по муках“ і т. инш. Але найважливіше для нашого завдання — це проповіді, саме ті, що направлені проти так званого двоєвірства, проти окремих рештків поганських обрядів. Важливі вони саме тим, що мають діло не з історичними спогадами та вищими формами культу, а з реальним масовим віруванням давніх часів. Саме в них ми можемо зустріти первісні погляди, як зустрічались із ними віч-на-віч і самі проповідники, що все далі й далі посувались у далекі весі та погости. Склад, походження та значіння цих проповідей для вивчення давнього народного світогляду дослідив Е. Анічков у своїй уже згаданій книзі „Язычество и древняя Русь“. Аналізуючи методом А. Шахматова дві проповіді в кількох списках та варіантах, він переконався, що перша їхня редакція — давнього походження, може, ще першої половини XI віку, і є вільна переробка на підставі перекладів грецьких текстів. Але те, що в них сказано про стародавні обряди та божества, належить до пізніших вставок. Анічков пояснює, коли, чому і для чого робились ті чи інші вставки. Перші проповіді і вставки до них

¹) В укр. фольклорі навіть більш конкретно: „Ходить сон під вікном, а дрімота коло плоту“.

мали на увазі городську або пригородну людність — тих людей, що вже цілком вважали себе за християн і хотіли всього старого позбутись, або призначались для попів, що з'їздилися до церковних центрів (до Софії київської) на з'їзди. Лише згодом, у наступні віки, проповідники почали звертатись до справжніх селянських, лише формально християнізованих мас. Таким чином, ми маємо цікавий висновок: пізніші проповіді та вставки до них мають більшу цінність для дослідів первісних форм нашої релігії, бо люди, для яких вони утворювались, культурно стояли на кілька віків раніш міського суспільства. З цього погляду я підійду й до вставки, що з неї хочу почати дослід староукраїнських актуальних божеств. Цю вставку ми знаходимо в одному, так званому Чудівському, списку (з Чудова монастиря) „Слова стго григорья изобрѣтено в тольцѣхъ его о томъ како первое погании соуше языци клынялися идоломъ и требы имъ клали иже нынѣ то творять“. Саме слово це докладно був дослідив Е. Анічков у вищезгаданій його книзі, але цього списку він ще не мав, хоч його був видав тоді - ж ще 1913 року Н. Гальковський у другому томі його праці: „Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси“. В якому відношенні стоїть цей список до інших списків того-ж слова та до „Слова стго оца нашего Іо Златоустаго о томъ како первое погани вѣровали в идолы и требы имъ клали и имена имъ нарекали“, що звідки позичено й коли вставлено потрібує спеціального дослідів. На думку Е. Аніčkova, слово Златоуста є компіляцією, що багато користувалася словом Григорія. Але Чудівський список ніби вказує, навпаки, на те, що він компонувався під впливом слова Златоустого. І вищезгадана вставка вставлена як - раз до тексту, позиченого зі слова Златоустого, ц. - т. вона пізнього походження¹⁾. Починається вона так:

А друзии подъ овиномъ и в повѣтехъ скотѣхъ молятся аки погании а инии требами мерзкѣми молятся блоутивше а инии пють коускы и росткы лоуковыми и коутною бу и велѣ бгыни и ядрѣю и обилоухѣ и скотною бгоу и попоутникоу и лѣсну бу и спорынями и спѣхоу аки безаконьии елени... (Ор. cit., стор. 34).

До цього місця Н. Гальковський робить невеличку примітку, де зауважує, що місце це темне й важке для розуміння. А в першому томі своєї праці, що вийшов 1916 року, він викладає мітологію в старому дусі і вставки цієї не використовує. А тимчасом, якщо залишити Олімп, в ній можна знайти багато цінного. Перед нами ясно, як ніде в інших пам'ятках, виступає низка народніх дійових божеств. Перш за все сказано, що це боги й що їм моляться. Очевидно, вставка складна й має в собі іншу вставку. Було: моляться — коутною бу і т. д., слова-ж „а инии пють коускы“ і т. д., очевидно, вставка у вставці. Сказано, як саме моляться: — так, як цьому вище наведено приклади і взагалі — „требами мерзкѣми“. Тепер гляньмо на божества. Якщо було-б так: — „Пероуноу и Хорсоу и Симарьглу и Мокошь“, нам було-б ясно, що це особисті божества з власними йменнями, що самі по собі не зрозумілі й може позичені переписувачем з літопису. Тут ми зразу бачимо, що коли люди „в повѣтехъ скотѣхъ моляться“, то звертаються вони при цьому до скотного бога. *Скотный бог* є того-ж порядку божество, що й *ла-тишська Luopa mâte* — мати хатньої скотини. Правда, в літопису під 907 роком у договорі Олега з греками сказано: „кляшася... Волосом, скотѣм богом“ і під 971 р. у договорі Святослава теж маємо: „вѣруем... в Волоса, бога скотѣхъ“. Але то зовсім інша сфера. Як довів Анічков, Волос був богом

¹⁾ Цікаво зауважити такі ознаки української народньої мови: „инии вѣроуют... вѣ оуроки... и за надра мецють“ (Ор. cit., стор. 35).

торговельної класи, через те він і попав до тексту договорів нарівні з войовничо-дружинним богом ігоревичів — Перуном. Ідол йому стояв на Подолі, в торговельній частині міста. Скотій він тому, що скотина складала головне багатство і служила за обмінну цінність. Бог скотій міг означати — бог грошевий. В усякому разі це все — пізніша форма релігії. Але пригадаймо, що було вище сказано про епітети. Зрозуміле їм'я актуального божества перетворюється в незрозуміле власне їм'я. Це потрібне для вищих клас, що розуміють божество як особисту істоту. Але, щоб одсвіжити конкретне практичне значіння божества, залишають і іншу, більш спеціалізовану його назву, в формі епітету, що був раз-у-раз самостійною назвою божества. Все це потрібне, головним чином, для тих, що не позбулись актуалізму. Отже, якщо Волос мав ідола й був богом, близьким міському населенню, то епітет скотій бог міг бути для мас. Тим-то й цінний нам наш пам'ятник, що він називає його як окремого бога.

Крім скотного бога, ту-ж форму мають *кутний бог* та *лісний бог*. Якщо у скотного бога ясно, якій саме людській потребі він служить, то проти цих діло стоїть важче. Ми знаємо, що пам'ятки багато кажуть про „трапезы котѣйные“. І в сучасних народніх звичаях під Різдво збереглась страва — кутя і провадяться досить складні обряди. Культ цей концентрується на покуті, в куті, і відци, очевидно, постала назва божества — Кутний бог. Це бог даного обряду. Обряд цей до роженничих трапез відношення не має¹⁾. Здається, він має завданням збільшення врожаю, зважаючи на те, що кутя зветься багатою. Тепер лісний бог. Наша вставка починається словами: „А друзи“. Ці слова єсть і у відповідному місці „Слова І. Златоустого“, але далі там читається інакше: „А друзи огневи и каменни и рѣкам и источником и берегнямъ и въ дрова“. Інші пам'ятки кажуть про молитви „в рошени“. Анічков (Op. cit., 298—96) зауважує, що дуже важко вказати дійсне значіння цих культів. У своїй книзі про весняні обрядові пісні (т. 1, стор. 143—168) він доводить, що культ дерев має в основі сільсько-господарське значіння. В лісі провадились якісь магичні акти (напр., в Купальську ніч), що мали на меті збільшити добробут хлібороба й т. інш. Наш пізній антропоморфізований Лісовик, що злився з образом св. Георгія, вважається за пана диких звірів. Отже справу можна розуміти так, що в лісі робились, з одного боку, магичні закляття проти, приміром, вовків, а також для здобування дичини підчас полювання. Поруч із магичними закляттями існували й молитви. Як назвати божество цих молитов? У Римі назва походила від самого завдання: це або *Lupercus* — відганяючий вовків, або *Faunus* — сприяючий. Пізніше постала нова назва від місця обряду або події, що мала відбутися, як його наслідок, — це *Silvanus*²⁾. Оцю пізню форму ми бачимо й у нас: Лісний бог. Пізніше, з антропоморфізацією, з нього постав бог з власним іменням — св. Георгій.

Останній приклад показує нам особливо ясно, що всі три божества, що ми розглянули, належать до порівнюючи пізнішої форми актуальних божеств. Але в тому-ж тексті ми маємо й більш ясні форми актуалізму. Перш за все, спадає на око *Попутник*. Вся література про нього обмежується цими словами Н. Гальковського у вищезгаданій примітці: „Возможно, что попутник — олицетворение счастливого случая, удачи, благоприятной встречи на пути“ (Op. cit., 34). Відци легко перейти до ідеї „стрѣчи“, а там уже широке поле для тлумачення. Але навіть так далеко. Попутник,

¹⁾ Як це показав Е. Анічков, розбираючи одну вставку зі „Слова п'яного Христулюбца“ (Op. cit., 44—45).

²⁾ Згодом це, звичайно, антропоморфізована істота на пізньогрецький лад.

певно, допомагає на путі, але не видно, щоб він завідував зустрічами¹⁾. Отже, на мою думку, він теж саме, що литовський „Kelių dievas“ — бог доріг. Про його культ у нас указівок немає, але про всіх них сказано, що їм моляться²⁾.

Ядрій, Спорині і Спіх становлять одну групу. Це — божества дозрівання. Нам, звичайно, при йменні „Спѣхъ“, перш за все, уявляється поспішання. Але в ті часи не мали причин спішити: „Спѣхъ“, безсумнівно, має в основі своїй „спіти“, „доспівати“, „дозрівати“. „Спѣхъ“ — це той бог, що провадить дозрівання. Спорині так само не належать до грибка на житі. Це не божество, подібне до римського Robigus'a. Вираз цей ми зустрічаємо в тому - ж „Слові Григорія Богослова“ у значінні не божества, а явища. Так, в Чудівському списку: „и огнь творять рекуще спорыню соуша егда зрѣть“ (Гальк., Ор. cit., 35). Ми про це місце ще будемо балакати докладно. Тут іде мова про особливу магію з огнем, що мала на меті сприяти дозріванню хліба. В паїсїївському спискові маємо: „Огнь творит спорыню сушит и зрѣть“. „Зрѣть“ тут, звичайно, перехідний модус: вогонь робить зі спориню те, що вона сохне й дозріває (чому саме вогонь — то інша справа: це — магія, люди роблять — „творять“ вогонь, щоб примусити небесний вогонь — сонце провадити дозрівання хлібів). Що - ж таке спорина, яка сохне й дозріває. Це і є дозріваюче поле, більш літерально „польове багатство“, бо властиво „спорыня“ — „обилие“, *πλούτος* (Гальк., Ор. cit., 27). Одного походження з цим є такі слова, як „спорый“, „спориться“ і „спориш“ — трава, що розповсюджується у великій кількості по вигонах. (*Polygonum aviculare* L.). Отже, Спорині нашого тексту, це божества збільшення, дозрівання зерна, або, може, ширше — збільшення хліборобської продукції (це Ops). Цим можна пояснити й те, що йм'я це стоїть у множині: „спорыням“³⁾. Могла бути Спориня різних хлібів, городини й т. инш. Ядрій має закінчення діючої сили, як, наприклад, сучасні — Палій (що палить), Маковій, суховій. „Ядр“ означає теж дозрівання, стигнення, утворення ядра. Уявлення це належить не стільки до житів та городини, скільки до садових овочів, ягід. Зустрічаємо його в російському виразі „ядреное яблоко“⁴⁾.

Нас не повинне дивувати, що ми маємо аж три божества дозрівання. Це явище особливо мусило цікавити хлібороба, а тому він міг деталізувати його в різних окремих актах, і таким чином поставало багато дуже спеціалізованих божеств, як це було й у Римі. Точно усталити різницю між Спіхом, Споринями та Ядрієм можна було - б лише тоді, якби ми знали той культ, що до них відносився. А тимчасом, крім того культу, що був згаданий вище й що належить властиво Сварожичеві, маємо лише одну вказівку, що могла - б бути віднесена до вищезгаданих божеств, а саме в так званому „Церковному уставі“ ніби Володимира, що в дійсності був зложений

¹⁾ Про „оусрячу“ згадується далі в тому - ж слові нарівні з уроками й паузами, це не божество — йому ніхто не молився.

²⁾ Серед литовських божеств, порохованих у Usener'a, зустрічаємо Cuzė — Reisegott, божество мандрівки (відомості про нього взято у Шлейхера „Lituanica“, див. Usener, Göttern. 89). Це — божество, безсумнівно, позичене в народів слов'янської мови, а в кого саме, лишається незроз'язане.

³⁾ У тексті написано: „спорынями и спѣху“, але ясно, що тут переписувач поставив помилково два злучники „и“, бо орудний відмінок тут ні до чого.

⁴⁾ Цікаво, що народня етимологія, здається, хотіла була перетворити святого Андрія в Ядрія, так як вона зробила Палія з Пантелеймона та Маковія з Макавіїв. Принаймні, ми маємо йм'я Добрині „Ядрейковича“, автора мандрівки до Візантії біля 1200 р. Ядрейкович має бути замість Андрейкович. Він був повгородець, але форми на „ейко“ були поширені й у литовській Русі.

пізніш (рукопис походить з XIII віку), сказано: „кто подъ овином молится или во ржи“ (Ан. 247, 290¹⁾).

Оскільки перші три божества по формі ймення належать до пізнішого витвору, при чому досить механічно повторюється слово „бог“, остільки останні три мають суцільні ймення, що постають із самої назви справи, процесу. Їхнє призначіння ясне, — це явні актуальні божества. До них, здається, належить і *Обілуха*. Я не розумію, що значить це ім'я, а тому починаю з закінчення. Суфікс „ух(а)“ — це ще цілком жива форма для утворення ім'я якості діючої особи. Так, ми маємо „стряпуха“, „чепуруха“ й т. инш., — чоловічого роду „пастух“, рос. „петух“, у той час, як у словах „макуха“, „кожух“, що „ух(а)“, як живу форму, ми не почуваємо. При цьому форму утворюється через суфікс „ух(а)“ від дієслова: стряпати, чепуритись, пасти, петь. Отже, якесь дієслово повинне ховатися і в „обил“. Тут „о“, очевидно, приставка. Лишається „бил“. Я не можу собі уявити іншого пояснення, як те, що „бил“ постало від раннього змішування „ѣ“ та „і“, і оскільки записувач вважав за потрібне взагалі дотримуватись історичного правопису і ставити, де слід, ѣ, остільки, записуючи ім'я народного божества, він не вдумувався в походження його ім'я й записав так, як вимовлялось. Отже, „бил“ це „бѣл“, білити²⁾. Обілуха — та, що робить білим. Це могло бути божество, що закликалось при білінні полотна. В Литві було спеціальне божество, що завідувало льоном — *Alabatis*, а також божества, що завідували фарбуванням, а саме для синьої фарби — *Meletêlê*, для зеленої — *Srutis*.

В нашому тексті з божеств лишається ще тільки одно: „и велѣ бгыни“. Місце це дуже цінне. Воно дає нам нове для широкорозповсюдженого релігійного уявлення й культу, куди належить цілий ряд імен: віли у південних слов'ян і в наших пам'ятках (поруч із згадкою про „віл“ у наших пам'ятках раз-у-раз стоїть Мокошь), литовські *vêlės* — душі померлих, бог Велес у нас і у чехів. В нашій вставці цінне саме те, що маємо „е“, а не „и“ — „велѣ“, і що слово це стоїть в однині (не „вилы“). Але все це, здається, належить до культу мертвих і, в усякому разі, до нашого досліду відношення не має.

Досі мені довелося з'ясовувати цілком новий текст. Тексти мого дальшого викладу вже багато разів використовували дослідувачі.

В тому-ж „Слові св. Григорія“ про язичтво у різних його списках маємо однакові вставки в різних редакціях. Вони кажуть про Сварожица і про культ під овином. Почасти я їх уже наводив. Ось вони:

По Паїсійському списку: огонь творит спорыню сушить і зрѣть того рад оканни полудне чють і кланяються на полѣдне обратившеся (Гал. II, 25).

По рукоп. Софійською Новгородською Собору: а огонь бгѣ егда съхне жито тогда спорыню творить того ради оканнии полудне чють и кланяются на полѣдне обративше (Гальк. II, 25).

По рукоп. Кирило-Білозерською монастиря: а огонь творят рекуше спорыню суша, егда зрѣет того ради оканнии чють полуденъ и кланяются на полденъ обратившеся (Анічк. Ор. cit., 289).

В Чудівському списку: и огонь творять рекуше спорыню соуша егда зрѣть сего рад оканнии полудне чють и кланяються полѣдне обратившес (Гальк. II, 35).

¹⁾ Проте, в „Уставі Володимира“, вміщеному в Голубинського „История русской церкви“ (т. I, перша пол., стор. 526), виразу „во ржи“ я не знайшов.

²⁾ Від „біти“ слово походити не може, бо тоді було - б Обитуха. Так само не можна зв'язати з „билина“, бо, перш за все, це не дієслово, а, по-друге, тут корінь з „ы“. Про „быти“ нема чого й казати.

Всі ці місця за контекстом мають передавати слова самих тих, хто ці обряди робить. При цьому перед цим сказано, що єгиптяни „треби кладуть“ Нілови за те, що він „раститель класов“, а також (кладуть треби) „огніви“.

Але почекаймо з требами. Ми перш за все маємо перед собою імітативну магію. У двох останніх варіантах сказано, що „огнь творять“, ц. т. розводять люди, а далі „того ради“ ті-ж люди чтуть полудень. Для чого це все? Для збільшення врожаю й дозрівання хліба. Хліб, очевидно, дозріває, і жито наливається й сохне не від огню, а від сонця, того, якому кланяються, кланяючись на полудень. При чому-ж тут огонь? Сонце на небі, йому можна кланятись, але безпосередньо його розпалити, розігріти не можна. Для того, щоб це зробити, є, однаке, магічний засіб: утворюють щось подібне до сонця на землі, — розводять огонь і вважають, що „так, як на землі розгорівся оцей вогонь, хай і на небі вогонь так само розгориться“. Це заклиття в наших текстах має ще дужчу форму. В перших двох варіантах люди, очевидно, прямо мовляють, розводячи огонь: „(цей) огонь творить спорину, сушить і зріє її“, при цьому кланяються на південь, вказуючи тим, що властиво це заклиття має відноситись до сонця. Однаке, магія ця має особливу силу ще з іншої причини. Річ у тому, що огонь подібно до сонця теж сушить жито, тільки не в полі, а в „овині“, так що магічна дія може мати ще й таке значіння: „так, як цей огонь сушить жито в овині, так хай і сонце...“ й т. д. Для того, щоб така магія мала силу, треба, звичайно, щоб огонь розводився під овином. Такі звістки ми як-раз і маємо. В так званому „Церковному уставі“ ніби Володимира маємо: „или кто молится под овином или в рошеньи или у воды“ (Голуб. „История русск. церкви“, т. I, пол. I, стор. 533¹⁾), а в „Словѣ нѣкоего христілюбца и ревнителя о правой вѣрѣ“ сказано ще ясніш (по списку зі збірника „Златая Чепь“): „и жертва идольская иже молятся подъ овиномъ огневи“ (Гальк., II, 43). В списках Новгород. Софійськ. бібл. та в рукопису Київськ. Дух. Академ. єсть така вставка: „(короваи молятъ виламъ) и огневи под овиномъ“ (ibid., 47). Хоч в усьому обрядові ми ясно бачимо магію, ц. т. дії, де може й не бути ніякого божества, але до неї прилучається культ, молитва: на південь кланяються (очевидно, поклоняються), бо сказано, що „полудень чтуть“, під овином моляться. Кому саме кланяються на південь, невідомо, але кому під овином, — це ясно: „огнь бг“. Але до цього зараз-же й низка інших свідочств: в тому-ж Слові христілюбця („Златая Чепь“): „и огневи ся молятъ зовуше его сварожицемъ“ (Гальк. 41), а в Слові св. Григорія (рук. Нов. Соф. бібл.): „и огневи сварожищо молятся“. В Чудівському списку та в Слові Златоуста Сварожиць тільки згадується.

Щоб зрозуміти справу, треба спершу визволитись від мітології, що Сварожиць син Сварога, брат другого Сварожиця — сонця і т. д. Перш за все, ми не маємо вказівок на споріднення слов'янських божеств по-між себе (крім перекладу хроніки Г. Амартілі, де це споріднення залежить од грецького оригіналу, та деяких вказівок у арабів), а якби й мали, то такі уявлення, безсумнівно, мусили-б належати пізнішим стадіям розвитку релігії. Так само і зв'язок Сварожиця із західнім ретрійським Zvarasici, про якого згадують Тітмар Мерзебурський, св. Бруно в одному листі до Генріха II та Knytlunga Saga. Цей зв'язок усталюють тільки на підставі подібності ймення, а тимчасом це дуже непевний ґрунт. Zvarasici мав пишний храм у Ретрі, там був його великий ідол, здається, розкішно вбраний у шолом та

¹⁾ У другім місці цього уставу (за Анічковим) сказано: „кто под овином молится или во ржи“ (ib., стор. 526). Тут ясно видно зв'язок культу під овином з дозріванням хліба, з тими культами, що належать безпосередньо Спорінням та Спиху.

броні, — отже, можна з певністю гадати, що це був військовий бог. Вищенаведені тексти вказують на щось зовсім інше. „Де сказано, що сварожич — бог?“ питає Анічков. „Я увесь час пишу з маленької літери це слово тому, що мені цілком ясно з наших текстів, що сварожич, це і є священний огонь. Про нього так і кажуть: моляться огню - сварожичу, і моляться йому під овіном, де дійсно дуже важливий для господарства огонь, і тут все ясно й нічого немає загадкового. Ніяких не було підстав, щоб ім'я це було згадане між богами пантеону Володимира, і сварожича не названо“ (Op. cit., 291). Тут Анічков, на мою думку, перегибає палку в другий бік, — або ж треба умовитись, що розумітимемо під словом „бог“. Так і Вісова ухилиється від того, щоб назвати деякі римські божества богами, християнські місіонери сповіщають, що таке-то плем'я не має ніякої релігії, бо не вірує ні в яких богів. Цікаво, що це ведеться ще з античних часів, коли деякі народи відомі були, як *atheoi*. Usener з'ясовує це в той спосіб, що ці народи не вірили в антропоморфічні божества греків. Християн в античні часи теж звали безбожниками. Звичайно, богами Володимира сварожича міряти не можна, але все-ж він бог, йому моляться, ц. - т. його прохають. Врешті, навіть про самий цей огонь сказано, що він бог. Але тут треба добре розглянути справу. Анічков пропонує розуміти сварожича дуже просто, — від „варити“, — „зварюючий“. Значить, це ніби епітет огню: „огонь зварюючий“, може, „зсушуючий“. Але цей епітет вживається й окремо. Більш того, сказано „моляться огню“, називаючи його „сварожичем“. Виходить, що огню то й не моляться, або, якщо моляться, то звуть його вже не огнем, а „сварожичем“. Для чого така різниця, окреме ім'я? Річ у тому і є, що огню ніхто ніколи не молився. Огонь об'єкт магії, він не бог. Не молились тому, що взагалі ні сонцю, ні місяцю, ніяким „стихіям“ не молились. Для кожної справжньої практики, в тому числі й релігійної, важлива не „річ в собі“, а „річ для нас“. Римляни не мали божества Ignis; Sol, Luna й т. д. є божества пізніші, — це продукти інтелектуальної теорії, метафізики. В первісній релігії ніякої метафізики нема, для неї не матерія, а сила, або вірніше процес. Казати так: „я прохаю огонь, щоб він висушив, зварив“ і т. д., це виявити дуже складний хід думок. Огонь сам по собі не існує, існують його здібності варити, сушити й т. д. Значить, так і казали: „ми прохаємо зварюючого, зсушуючого, Сварожича зварити чи зсушити хліб в овні“, а *mutatis mutandis* через магію й дозріти його в полі. Це безпосередньо найпростіший хід думки, хоч нам, що виховані на метафізичному думанні, легше думати субстанціонально. Після всього вищезгаданого Сварожича, як актуальне божество, не підлягає сумніву. Анічкову вищенаведені тексти здаються ясними як день, прозорими, навіть ніби заллятити світлом (ib., 290).

Ім'я Сварожича проте, здається, можна з'ясувати й ще більш конкретно. Для цього звернімось до різних форм його написання. З одного боку, ми маємо такі форми: *Слово Христолюбця*, списки: Златая Чепь (Троїцько-Серг. Лаври) — „сварожичемъ“, (Г. II, 41); Моск. Муз. — „сварожичем“ (ib., 45); рук. Вологодськ. Дух. Консист. — „сварожичем“ (ib., 45); *Слово св. Григорія*: рук. Новгород. Соф. бібл. — „сварожичю“ (ib., 23); *Слово Іоанна Златоустого* — „сварожича“ (ib., 59). Отже, п'ять разів маємо це слово написане з „ц“. З другого боку, лише два рази з „ч“, а саме в *Слові Христ.* Паїс. збірник — „Сварожичем“ (Г. II, 41) та рукопис. збір. Макарія: — „сварожичьемъ“ (ib., 45). Статистична більшість сама по собі, звичайно, не може вказувати на первісність тієї чи іншої форми. Але й іншими шляхами важко усталити більшу давність Ц чи Ч, оскільки самі ці списки досить пізні, і хоч паїсійський збірник дає одну з найдавніших редакцій, то

саме Ч міг поставити останній переписувач. Ми могли -б тимчасово спититись на тому, що зміна ця залежить од новгородської вимови, що як -раз зміщує Ч на Ц. До того -ж закінчення ИЦѢ немає, а ЪЦѢ мусило -б дати Сварожцемъ" або принаймні "Сварожцемъ". Але от у Чудівському списку натрапляємо на таку цікаву форму: „а друзии вѣрують въ сварожитьца". Місце це, як можна гадати з порівняння текстів, ніби взято зі Слова Іоанна Златоустого: „а инии въ сварожича вѣрують" (Г. II, 59). Отже, в Чуд. списку маємо вільний переказ. Я вже вказував близькість автора цього списку до селянського побуту. Отже, тут він, очевидно, або дав відому йому народню форму, яку інші переписувачі не зрозуміли, або дав своє розуміння слова. Бо-ж називний відмінок тоді має бути *сварожитецъ*, ц.-т. „той, що сушить жито", що цілком відповідає його значінню. Якщо це дійсно давня форма, то переписувачі, маючи її у формах скісних відмінків (сварожитьца, -тьцу) перетворили „тьц" в ц, а потім дали своє пізніше тлумачення „иц".

Сварожитець явно-актуальне божество, зв'язане з дозріванням хлібів, з відповідною магією та культом. У пам'ятках зустрічаємо досить часто й магію й культ, що має своїм завданням викликати дощ або взагалі боротися з посухою. Тут імітативна магія теж ясна. Щоб притягти небесне тепло, молили земного Сварожича або магічно розводили огонь під овіном. Щоб вплинути на небесну воду, треба було якось магічно вплинути на земну воду або молитись якійсь Пандросі. Про культ біля води ми маємо дуже ранні звістки. В літописі сказано про полян, що вони „жруше озеромъ, кладеземъ", і у промові філософа до Володимира: „вѣроваша кладеземъ и рѣкамъ". Лев Дякон каже, що воїни Святослава потопляли курей у Дунаї, а Прокопій Кесарійський VI віку, що слов'яни (хоч це, здається, про південних) поважали річки й німф, яким вони приносили жертви.

Культ біля води міг мати різноманітне значіння: ми знаємо, що біля води колись відбувався шлюб, біля води могли звертатись з молитвами про збільшення рибного улову. З другого боку, з водою зв'язані такі істоти, як русалки та вили, почасти належні до культу предків, почасти пізнього походження від русальних обрядів і в усякому разі цілком антропоморфізовані. У Чудівському списку Слова св. Григорія маємо: „водятъ невѣстоу на водоу дающе замоужъ и чашу пиять бѣсомъ и кольца мечють в водоу и поясы" (Гальк. II, 35), у Бесіді Григорія Богослова „об испытании града" маємо таку вставку: „Овъ рѣку богыню нарицаеть и звѣрь, живушь в ней, яко бога нарицаа, требу творить" (у Анічкова, 93—94). Що до вищезгаданого магічного обряду здобування дощу, то про нього ясно свідчить друге місце тієї-ж Бесіди Григорія Богослова про градобиття, а саме: „Овъ трѣбоу створи на стоуденьци, дѣжда иски от него" (Ан., 93). „Слово о ведрѣ и казняхъ Божіихъ" висміює тих, що, коли буває недорід, кажуть: „пожыремъ стауденцемъ и рекомъ... да оулоучимъ прошения наша" (Ан., 294). Купальські обряди, що ми знаємо з пізніших джерел та з народнього фольклору так само містять у собі не тільки розпалення вогнища, але й купання, відки й самий час обряду зветься купалом. Обряд цей так само має магічне значіння (якщо не рахувати деяких ніби молитовних звертань до Купала, що вже є ніби божеством), він має на меті збільшення усякої спорині й у продуктах і, здається, в людях (ніякий „бог сонця" там не святкується).

Отже, ми маємо різні обряди біля води, не тільки магічні, але й молення. Якому божеству? Ми маємо лише одне йм'я — берегині. Ось тексти: У слові Іоанна Златоустого: „А друзии къ кладязѣмъ приходяше молять и въ воду мечють велеару жертву приносяще. А друзии огнѣви и каменію и рекамъ и источникомъ и берегнямъ и въ дрова" (Гальк. II, 59—80).

У Слові св. Григорія: „Тѣм же богомъ требую кладоуть... виламъ и Мокоши... упиремъ и берегинямъ“ (Ан., 385), той-же порядок маємо трохи вище попереднього тексту в тому-ж слові Ів. Златоустого: „виламъ и мокоши, оупиремъ и берегинямъ“, — це, певно, взято компілятором зі „Слова св. Григорія“, але додано: „ихже нарицають три ѿ сестриницъ“ (Гальк. II, 59). Значить, перш за все ясно, що берегині не віли. На підставі того, що трясовиць теж „тридев'ять сестриницъ“, можна було-б берегинь ототожнити з трясовицями, що відомі нам із новіших заговорів та деяких апокрифічних творів. Це тим більше легко, що відповідну хоробу теж раз-у-раз можна захопити на березі. Але ледве чи таке ототожнення можна виправдувати. Перш за все, число тридев'ять тут нічого не доводить, бо воно було, очевидно, епічне, утерте, як згодом сорок. Про віл теж сказано у „Слові нѣкоего Христолюбца“: „их числом Г ѿ сестрѣницъ“ (або в інших списках „Л“, „тридесяте“). Для мене це лише вказує на те, що первісно берегині не були ні „сестриницъ“ ні взагалі антропоморфізовані, а тому переймали при перетворенні загальноновживані уявлення від трясовиць, віл і т. инш. Але причина, чому берегинь не можна вважати за трясовиць є і глибша. Берегиням моляться, — трясовиць закликають. До берегинь ідуть на берег, їх там шукають, їм там моляться. Від трясовиць, навпаки, з берега тікають, якщо почують, що вони там є, їх засилають у далекі болота, де півнячого голосу не чути. Певніше можна обстоювати зв'язок берегинь із культом мертвих. Берегинь раз-у-раз згадується разом із упирами, при чому під упирами розуміється якихсь мертвяків, яким теж кладуть треби. В Чудівському списку „Слова св. Григорія“ текста читається навіть так: „вѣроують оупирем, и младнци знаменають мртвы, и берегенямъ их же нарицають з!) сестриницъ“ (Гальк. II, 33). Слова про мертвих дітей є вставка проти тексту попередньої редакції. Вставлено її під впливом слова „оупирем“, або тому, що упіри сами визначають мертвих дітей, або, в зв'язку з упирами, переписувач згадає про якийсь культ мертвих. В усякому разі до берегинь безпосередньо вставка не має відношення. Однак, зв'язок накладається сам собою, якщо ми згадаємо, що наших новітніх русалок вважається за мертвих дітей. Однак, мені здається, що в цій вставці ми маємо як-раз лише зайвий доказ того, що берегині не русалки. Анічков так само рішуче повстає проти такого об'єднання. Русалки — це більше мітологічні образи, ніж релігійні уявлення; постали вони пізно, від позиченого античного свята русалій, а, головне, вони не мають відношення до сільсько-господарського культу. Крім того, русалки, як і віли, не зв'язані виключно з водою, з берегом, їхнє первісне походження — культ мертвих; вони змішались з мавками. До мавок, можливо, належить вищезгадана вставка про мертвих дітей. Якби переписувач хотів сказати, що мертві діти — це берегині, то він, певно, зробив-би свою вставку після цього слова, а то він навіть залишив злучник „и“, — „и берегенямъ“. З'єднання берегинь з упирами пояснюється тим, що все-ж якийсь зв'язок між культом мертвих і водою був. Лев Дякон розповідає, що воїни Святослава, після того, як поховали своїх вояків, що пали в бої, кидали в Дунай дітей та півнів, очевидно, як поминальну жертву (Фам. „Бож. др. слав“, 53²). Тут, по-перше, взагалі зв'язок культу мертвих з водою (він походить, мабуть, від погляду, що на тім світі мертвому доведеться плисти через воду), а, по-друге, ми конкретно бачимо і причину, чому мертві

¹) Тут берегинь уже 7.

²) Курії потопляли у воді і згодом. В Чудівському списку „Слова св. Гр.“ за „Словом Іоанна Златоуста“ є патетичний вигук: „о оубогая коурята яже на жертвою идоломъ рѣжються нини (у Ів. Зл. „и нѣмми“) в водах потопляеми суть а нини къ кладеземъ приносяще моляться и въ воду мечють велеаху (Ів. Зл. „велеару“) жертвою приносяще“.

малі діти стають водяними істотами. Крім того, спільне згадування упирів та берегинь можна пояснити особливими хронологічними причинами. Річ у тім, що в давні часи в нас існувало якесь уявлення про послідовний розвиток поганських вірувань. Про це в тому-ж Чудівському списку „Сл. св. Гр.“ читаємо: „се же словени начаша требы класти родоу и рожаницамъ (преже) пероуна ба ихъ а преже того клали оупиремъ требы и берегинямъ“ (Гальк. II, 33), по інших списках „оупиремъ и берегинямъ“.

Що-ж таке, кінець-кінцем, є берегині? Я пояснюю це їм'я так: люди молились і творили треби „річкам, озерам“ і т. д., щоб мати від них: 1) допомогу в рибальстві, 2) дощ на хліба, 3) багато дітей у шлюбному житті, 4) прихильність померлих (щоб вони не шкодили, не були упирями в сучасному розумінні слова). Як-же назвати те божество, до якого звертаються з потребами. „Пожремъ студенцамъ“ передає повчання слова моельників біля води. Можливо, що ці слова й казали ті, до кого було звернено проповідь. Слухачі проповіді вже були християни й уже боялись називати ймення поганських богів, як бісів, а тому й почали в обрядах та заклатах вживати таких виразів, як „свята земля“, „цариця вода“ з додатком християнських імен Тетяна, Оляна й т. інш. Крім того, і сам проповідник силкується підкреслити, що люди кланяються „тварі“, сонцю, місяцю і т. д., згідно з тим, як це любила тлумачити християнська полемічна література. Крім того, то могла бути магія. А треби вимагають імення божества. В даному разі ймення могло-б визначати силу, що дає те чи інше. По-стали-б які-небудь імена, як „рибодай“, „дощелий“ то-що, або простіше „мокрий“, як згодом був Ілля Мокрий у Новгороді. Крім того, довелося-б утворити в даному разі що-найменш чотири різних імення. Ми бачимо, що у нас знайшли інший вихід із цього становища: божество названо просто по місцю свого перебування або, вірніше, по місцю свого культу: берегиня, а через те, що функції його різноманітні, то й маємо множину: „берегині“. Таке, на мою думку, первісне уявлення, зв'язане з цим словом. Це сховано актуальні божества. Нема сумніву, що згодом берегині могли більш-менш антропоморфізуватись, дужче виступила та частина їхнього культу, що зв'язана з культом мертвих, з жертвами малих дітей, вони сами перемішались з цими померлими дітьми, уступили своє місце русалкам і остаточно зeszли, але їм'я їхнє не вказує на те, щоб у них первісно було що-небудь антропоморфічне, вони постали з обрядів біля води, що раніш, ніж зв'язатись з весіллям або культом мертвих, мали у своїй основі ловецьку та хлібо-робську магію.

Тепер це божество, що раз-у-раз викликає сумніви дослідувачів, — Переплут. Про нього сказано все в тому-ж „Слові св. Григорія“, рукоп. Нов. Соф. бібл.: „(требою кладоуть) и переплутоу и веретьчеся пьютъ емоу в розъхъ“ (Гальк. II, 23). І в цьому Чудівський список дає цінний варіант: „дружии вѣрують в стриба и дажьба и переплуота иже веретьчеся и пьютъ емоу в розъ“ (Гальк. II, 35). Перш за все, треба вяснити, що значить „пьютъ в розъхъ“. У примітці до першого тексту Гальковський (Op. cit. II, 26) наводить справку з книги Веліканова „Разведки о древнейшей рус.-славянской грамотности“ (Одеса, 1878 р. стор. 308): „Рози, розъ (санскритск.) — непрерывный ряд, цепь, гужом, гусем, вереницей“. Це пояснення за старим стилем XIX віку. Сам Гальковський потім додає: „въ розъхъ — может означать и в рогах, т.-е. пьют из рогов“. Це я і вважаю за єдине можливе пояснення, бо посиланням на санскрит можна з'ясувати хіба вже існуюче слово, але не довести його існування в нашій мові. До того-ж, при такому розумінні виходить, що, як каже Гальковський (Op. cit. I, 34), — „в честь Переплута пили во время вождения хороводов“, що здається мені занадто

штучним поясненням. Про роги, очевидно, думали й самі переписувачі, принаймні на це, здається, вказує й інша форма (може описка) в Чудівському списку, де стоїть в однині: „въ розѣ“, ц. - т. „в розі“. Крім того, і „вертячесь“ ні в якому разі не може відноситись до посування хорового кола. Це зовсім інша річ.

Помічено, що одним із найголовніших об'єктів нападу християнських проповідників були різного роду грища, плясання і співи. Вони відбувалися з приводу різних народніх свят, серед зими із закінченням старого хліборобського року, на провесні на початку нового і з кінцем весни. Звалися вони переважно позиченим ім'ям — „русалії“ й мали переважно хліборобсько та еротично-магічне значіння. Наші проповідники мали проти цих звичаїв почати вже готові повчання з Візантії, що вони перекладали, доповнювали й використовували для власних творів. Так маємо спеціальні повчання: „Слово св. Ніфонта про русалії“, „Повчання Іоанна Златоустого про гри та плясання“ й інші, що раз-у-раз звертають на цю тему. В обрядах цих не малу роль грали різні скоморохи й гудці, багато було плігання, співів, випивки й ритуальної розпусти. Але це ще звичайна обрядовість. Поруч із нею ми можемо спостерегти й інше явище, — не просто веселощі, так-би мовити в нормальному стані, а особливий бакхічний екстаз, неприємність, щось таке, що пізніше ми бачимо в „раденнях“ „людей божих“. В пам'ятці: „Слово стро отца Іакова о дни стѣа недѣл“ маємо таке місце: „а на игрища пришедше видятъ вся неприязньская и диявольская тварения плещуша и гоудуша и пляшуща и сами яко бесни ся творяще“ (Гальк. II, 219). Варіант цього-ж уривку маємо у слові „О недѣли предсловіе. Че еже о недли и слово слышасте“: „сами аки бесни ся творятъ“ (Гальк. II, 206). Я гадаю, що це не просто метафора проповідника, а дійсно відбувалися якісь спеціально бакхічні дії, так що люди ніби дійсно робились захоплені „бісом“. У слові „Поученіє Іоанна Златоустого“ про гри та плясання в одному варіанті читаємо: „а иного на блудъ ласкають а другаго на ярость оучатъ, иного на гнѣв... а иного на пьянство и на пѣсни сатанинския и на плескание и на гудение и на плясание оучатъ всѣхъ же играній проклятѣе есть многовертимое плясание то бо отлучаетъ члки от бога й во дно адово ведет“ (Гальк. II, 189). Тут ясно відрізняється плясання просто і зв'язані з ним гудіння і плескання (долонями) від особливого мносвертимого, коли людина стає бісною, а тому остаточно й відлучається від бога. Важлива тут також множина „члки“, що вказує, здається, на те, що в цьому обряді брали участь кілька людей. Цьому відповідає і множина „в розѣхъ“, і, дійсно, одній людині з кількох рогів нема чого пити. З тексту видно, що мносвертимое плясання відбувалось прилюдно, серед інших обрядів, і, можливо, кількома особами. Таким чином, прив'язувати його спеціально до волхвів, вважати його за цілком тотожне з шаманством підстав нема. Про волхвів довідуємось із літопису: 1) під 1024 роком розповідається про волхвів у Суздальщині, що провадили там боротьбу з посухою й голодом, 2) під 1071 р. волхв постав у Києві й казав, що йому з'явилось п'ять богів, 3) під тим-же 1071 роком розповідається про посуху в Ростовщині, про волхвів і боротьбу з ними Яня Вишатица, 4) під тим-же роком розповідається про те, як один новгородець був у чудського волхва, 5) під тим-же роком розповідається про те, як у Новгороді при князі Глібі постав волхв, що підняв цілий бунт. Вдивляючись у ці звістки, ми бачимо, що справжнє шаманство ми зустрічаємо тільки у фінів. У Києві волхв каже: „Явили ми ся естѣ ѣ (5) бѣ“ (цитую з Іпатського літопису по „Полному собр. русск. летописей“, изд. Археограф. Комиссией, 1908 р.) і далі каже пророцтва. Згадаймо, що, оповідаючи

легенду про смерть Олега, літопис теж каже про пророцтво кудесника, але нічого про шаманство. Князь Всеслав Полоцький, прозваний волхвом, так само не шаманив, хоч і обертався вовком. Інші всі відомості про волхвів—з Новгородщини, Суздальщини та Ростовщини. Характерно, що майже всі вони скупчені під одним 1071 роком, хоч події, звичайно, належать до різних часів. Певне, це тому, що літопис у цей рік про це все довідався й певно, від того - ж Яня Вишатича, що згодом жив у монастирі. Отже, Ростово-Суздальщина—це якийсь інший світ, з окремими звичаями, про які на Київщині мало знають, а тому цікаво про них розповісти, як про яку-небудь Югру або Самоядь. Але навіть і тут нічого немає про шаманство. Волхви гадають, дізнаються, що різні знахурки, певно теж різними чарами, тримають врожай, протиставляють їхній злій магії свою добру, в Новгороді волхв хвалиться, що піде по воді, врешті, кажуть, що вони все знають і що ці знання мають од богів. Ці знання вони, певно, мають „в мечтанії“, ц.-т. у відкритті або явленні богів, але не видно, щоб шаманським шляхом, бо „в мечтанії“ й біси з'являлись ченцям Печерського монастиря. Справжнє шаманство провадить лише чудський волхв. Тут усі відповідні обставини: новгородець приходить до волхва у приватній справі: „хотя волхвованія от него“, певно шукаючи вигоїння від якоїсь хвороби. Чудський волхв „по обычаю своему“ почав закликати бісів. „Кудесникъ лѣжаше оцѣпъ и шибѣ имѣ бѣсъ“, і далі: „бѣси же мечтавшѣ имѣ“. У хлібниківському списку сказано „метавше“. Можливо, що про чудського волхва саме так і було сказано, а термін „мечтати“ було вжито відповідно до того, як волхвування уявляли собі в нас, а саме: „есть бѣсовская сила и лѣпота и немощь тѣм же и прельщаютъ члвкъ велящи имѣ глати видѣнья являющѣся им несвѣршеною вѣрою являющѣся въ снѣ инѣмъ въ мѣчтѣ и тако волхвуютъ“. Можливо, що новгородець саме тому й пішов до чудина, що свої волхви шаманити не вміли, і Янь Вишатич не став би розповідати про чудина, якби він мав подібні-ж факти зі своєї експедиції по смердах свого князя. Вертаючись до тексту про Переплута, можна з певністю сказати, що тут мова йде не про шаманство й волхвів, а про прилюдні гриша утолочені,—шось на взір бакхічних танків. Походження первісне теж, що й усіх інших таких ігриш—магія еротична та хліборобська, хліборобський культ. Але тут, може, більш спеціально культ вина,—у нас, звичайно, пива та меду. Литовці теж мали спеціальне божество процесу мусування—*Raugupatis*, ц.-т. *raugo patis*—хазяїн закуски. Про нього Ласицький оповідає так: *Rauguzemapati offerunt posteaque ebibunt primum vel cervisiae (під пива) vel aquae mulsae (мед) e dolio haustum, quam pulaidimos!) ... cognominant* (Usen. Op. c., 100). Бахх теж навчив людей робити вино, і бакханалії поєднували в собі многовертиме плясання з питтям вина. У литовців бог, якому „п'ють“, названий од процесу приготування пива, у нас од самого впливу, що напій має на людину, бо йм'я Переплута, безсумнівно, походить од плутати. (Етимологія від „плуту“—плисти по воді—Гальк. I, 34—занадто штучка й нічого не пояснює).

Про „Род“ в одному західньо-українському рукописі кінця XV, початку XVI віку сказано: „то ти не Род, сѣдя на vzdъ мечеть на землю груди и в том ражаются дѣти... всѣм бо есть творецъ богъ, а не родъ“. Це місце є тлумаченням слів Євангелії: „оцъ мой дѣлатель есть даже и доселѣ“, при чому коментатор пояснює, що бог і досі дбає про народження дітей і полемізує з тими, які вважають, що це робить Род (Гальк. II, 96—97). Що до подробиць, що Род сидить у повітрі й кидає каміння, то

¹⁾ *Laidoti* — закочувати, заривати, ховати (мерлих).

це, звичайно, наслідок пізніших астрологічних уявлень з Остронумій та Звїздочетів, основна-ж ідея, певно, дуже давня й тому проста: Род—це той, що завідує народженням, божество акту народження людей. Але так окремо Род ми зустрічаємо тільки раз. Трафаретна форма: „Род і рожаниці“. Цих останніх в історичну добу розуміли переважно, як божества долі, фатуму. Населення ставило їм так звані другі трапези, а християнське духівництво провадило проти цього звичаю завзяту боротьбу. При перекладі грецьких текстів словом „рожаниці“ перекладалось слово *εἰμαρίνη*. Згодом на Україні рожаниці, здається, злилися з уявленням Долі, мітичної істоти, що є в кожній людині й усталює її долю. Род так само, здається, злився з казковим Усудом, що роздає всім людям долю, кидаючи раз дукачі, золото, а другий раз череп'я так, як у вищезгаданому тексті кидає грудням Род. Але тут не просто люди народжуються, а ще й дається їм певна доля (казка відома в Сербії, але аналогічні сюжети поширені і в нас). Через це й О. Веселовський, пишучи про „Судьбу-долю в народних представленнях славян“ (Розыскания в области русского духовного стиха. XIII), порівнює наших рожениць з болгарськими орисницями, германськими норнами, парками й т. инш.

Чи дійсно так було з самого початку? Прокопій Кесарійський в VI столітті свідчить про те, що слов'яни не знали долі, фатуму й не визнавали за нею ніякої влади над людьми: *Εἰμαρίνην δὲ οὐτε ἴσαν, οὐτε ἄλλως ὁμολογοῦσαν ἐν γὰρ ἀνθρώποις ὁλίην τινα ἔχειν* (див. у О. Веселовського, Ор. cit., 174). О. Веселовський пояснює це в той спосіб, що слов'янам невідома була *εἰμαρίνη*, ц. - т. абстрактний фатум, але що вони мали цілий ряд менших, більш конкретних істот, як от Доля і сеча. Здається дивним, чому Прокопій мав шукати в диких слов'ян абстрактної ідеї і не звернути уваги на більш конкретні, більш яскраві образи. Адже-ж він був добре поінформований про слов'янських німф, про культ річок, про гадання відносно будучини. Більш того, своє твердження про те, що слов'яни не вірили в долю, він ніби підкреслює тим, що розповідає, як вони при наближенні смерті, в хворобі чи війні, звертались до богів, давали обітницю і, якщо божество врятує їм життя, то приносили йому в подяку жертви. Сам Веселовський визнає певну послідовність у розвитку ідеї Долі, визнаючи, що сеча розвинулась пізніш. У наших книжників так само існувала якась традиція, що культ роду й рожаниць (таким, яким вони його знали) склався пізніше. Принаймні, в „Слові св. Григорія“ (Рук. Соф. Новгород. Собору) сказано: „Се же словенѣ начали тряпезоу ставити родоу и рожаницамъ переже пероуна бга ихъ а преже того клали требы оупиремъ и берегынамъ“ (Гальк., II, 24—25). Здається, й пізніше род та рожаниці були не тільки божествами долі—слово само постійно мусило нагадувати первісне значіння. Так, Род ототожнювали з „Рождеством“ і, здається, в честь його читали тропар різду. Відносно рожаниць так само відомо, що „череву работни попове“, по бажанню парафіян „оуставиша трепарь прикладати ржства бци къ рожаницьнѣ трапезѣ, отклады дѣюще“ (в тому-ж рукописі Новгород. Соф. Соб. „Слово св. Григорія“, —Гальк., II, 25), а в одному збірникові Новгород. Соф. бібл. XV в. (№ 1262) пояснюється й сама думка, що лягла в основу цього ототожнення: „Се буди всѣмъ вѣдомо, яко Несторий еретик наоучи тряпѣзоу класти рож(ни)цную, мня Бцю члкородицу“ (Весел., Ор. cit., 179, прим. I). Несторій тут, звичайно, не при чому, але ясно, що наші „двоевіри“ бачили в богородиці богиню людського народження, значить, так само вони дивились і на рожаниць. Що первісно визначало слово „рожаниця“? Ніщо інше, як „народжуюча“ (як і зараз у російській мові); це *Lucina, juno lucina* (а *juno*—множина *junones*—є

жіночий образ для *genius*, що походить від *gigno*¹⁾. Коли в старому письменстві треба було протиставити ідею народження і природженої долі, то дійсно, для першого вживали „рожденіє“, для другого — „рожаниця“ (за-місь грецької *τύχη*). Але є й інші дані, а саме в уривкові з Георгія Амартоли, розділ IX, де Авраам змагається в Єгипті з магами, що обстоюють природженість долі (G. Polivka. „Ein neuer Beitrag zur rojdenica“ Arch. f. sl. Phil. 1891, v. XIV, стор. 137). Тут G. Polivka вказує на цікавий факт, а саме, що як-раз *γενεσις* перекладається словом рожаниця. Там, де в грецькій мові *γενεσις* ототожнюється з *εἰσαγωγή*, останнє слово не знаходить свого перекладу, а передається просто, як „мармена“. В пізнішому слов'янському перекладі того-ж місця *γενεσις* передається словом „рожденіє“ або „реченіє“ („що нарікла доля“). Очевидно, що тут відбувалася антропоморфізація рождениці. G. Polivka відносить цей процес до XIV віку, ґрунтуючись на часі походження списків. Проте, списки могли бути пізніші від часу перекладу, крім того треба взяти на увагу різницю уявлень по шарах населення й по країнах (останній переклад болгарського походження). Отже, це назва акту народження, *poen agentis* цього акту. Коли розвинулась ідея долі, то, звичайно, вона прив'язалась до акту народження, й божество народження перетворилось на божество долі. Але в первісному розумінні, в слові, цього нема. Як легко могло це статися, видно з того, що в українських піснях долю дає й безпосередньо мати: „Уродила мене мати в зеленій діброві, та не дала мені мати ні шастя, ні долі“.

Але чому Род один, а рожаниць багато? Принаймні, так майже в усіх текстах. Пояснюють культм предків у зв'язку з патріархальним ладом: при одному батькові було багато жінок; або так, що цілий рід (сукупність чоловіків) володіли спільно жінками-рожаницями. Але де видно, що Род та рожаниці — предки? Якщо не виходить а *priori* з твердження, що всі релігійні уявлення походять з культу предків, то для цього немає жадних підстав. Я гадаю, що справа простіша. Якщо рожаниці — це божества акту народження, то їх мусить бути багато по тій самій причині, чому було багато геніїв та юнон у римлян. У кожного є свій геній. Але крім такого індивідуального генія був ще геній для цілого роду. Цей так і звався у нас „Рід“²⁾. Поруч із таким первісним, елементарним значінням Род та рожаниці все-ж були справжніми божествами, бо мали свій культ, свої жертви.

Після проповідей та повчань переходжу до історичних творів і перш за все до класичного уривку з перекладу хроніки Г. Амартоли, що вставлений у літопис Іпатського списку під 1114 роком. Ось найважливіша його частина: „И бысть по потоѣ по роздѣленьи языкъ поча царствовати пѣрвое Местромъ отъ родѣ Хамова, по немъ Ермия, по немъ Феоста, иже и Саварога нарекоша Егуптяне. Царствующю сѣму Феостѣ в Егуптѣ, въ время царства его, спадоша клещѣ сѣ небесѣ, нача ковати оружье, прѣжде бо того палицами и каменнемъ бяхуся. Тѣже Феоста законѣ устави женамъ за единѣ мужѣ посягати и ходити говѣючи, а иже прелюбы дѣючи казнити повелѣваше, *сею ради прозваша и боѣз Свароѣз*, преже бо сего жены блудяху, къ кому же хотяше, и бяху акы скотѣ блудяще; аще родяшеть

¹⁾ У Памви Беринди рожаниця означена так: „матица, породѣля, пороженица“ (Гальк., I, 187).

²⁾ Пізніше він, як видно з уривку про Род, наведеного вище, теж набув універсального характеру, антропоморфувався, потім поєднався з астрологічними уявленнями. Рожаниці так само: „Рожаницями еллістїи (звѣздословцы) нарицають седмѣ звѣздъ глаголемыхъ плании и хто в кую планию родитѣся то по той планиѣ любопрятся предвѣщати правѣ младенца“ (з Азбуковника. Гальк., I, 186).

дѣтишь который ей любѣ бываше дащеть: се твое дѣтя, онъ же створяше празнество приимае. Феостъ же сий закон разсыпа, и вѣстави единому мужю едину жену имѣти, и женѣ за одинъ мужъ посягати; аше ли кто переступить, да ввергнуть и въ пѣшь огнени. *Сего ради и прозваша и Свароюла и блажиша и Египтяне*. Це про Сварога. Щоб потім не вертатись до цього тексту, приведу зараз і продовження, де йде мова про Дажьбога. „И по семь царствова сынъ его, именемъ Солнце, *его же наричють Дажьбогъ*, семь тысящ и 400 и семьдесятъ дни... Солнце царь, сын Свароговъ, *еже естъ Дажьбогъ, бѣ бо мужъ силенъ*“. Далі розповідається, як він покарав одну жінку за перелюб „не хотя отца своего закона разсыпати Сварожа“ (текст з Леже „Славянская мифология“. Перевод В. Пасенко. Воронеж, 1908, стор. 103—104). Все те, що тут розповідається про історію Єгипту, про царів батька та сина та їхнє законодавство, належить грецькому першотворові. Хроніст, кажучи про царів, дає їм імення богів, і це тому, що він тримається поширеної і в християнській літературі теорії евгемеризму, яка вчила, що боги — це ніщо інше, як колишні великі люди, яких потім помилково почали вважати за богів. Анічков доводить, що ця теорія через деякий час після прийняття християнства почала поширюватись і в нас. На Україні для цього були також і свої підстави, бо деякі з наших божеств, особливо ті, що їх ідоли Володимир у 980 році поставив по-за двором теремним для прилюдного культу, досягли тої стадії розвитку, що зробились епонімічними божествами племен та значніших родів. Таким зробився Дажьбог. Про Сварога цього сказати не можна, бо взагалі, крім згаданого уривку, про нього ніяких даних більше не маємо. Що перекладач вставив це ім'я в хроніку, само по собі ні про яке епонімічне значіння цього божества не свідчить, бо він просто керувався загальною ідеєю, що боги були колись великими людьми (див. „Слов и откровеніе стых апслъ“, де сказано, що Перун був „старійшиною“ в елінах, а Хорс на Кипрі — Гальк., II, 52). Так Сварог зробився батьком Дажьбога. Це наслідок перекладу — більше ми нічого не знаємо. Але чому до Феоста прийошли як-раз Сварога? Очевидно, між ними було щось спільне. Чи знав книжник грецького Гефеста і його „мітологічну природу“? Звичайно, ні. Очевидно, його привело до цього ім'я Сварога. Якщо уважно вчитаемось у текст, то побачимо, що книжник якось розумів це ім'я, бо аж двічі ясно каже „сего ради прозваша“. Чого-ж ради? А от: по-перше, тому, що він уставив шлюб, по-друге, що того, хто закон шлюбний переступить, він наказав вкидати в піч. Сварог завідує і шлюбом і піччю не тому, що так йому довелося по грецькому контексту, а тому, що ці функції раніш йому належали, при чому кожному з них перекладач окремо потверджує своїм „того ради“.

В якому значінні завідував він піччю? В билінах про Святогора розповідається про те, як Святогор хоче довідатись про свою долю. За порадою Микули Селяниновича йде він до Сіверних гір і тут під великим деревом бачить кузню, а в ній коваля, що кує два тонких волоси. На запитання, що він кує, коваль відповів, що кує долю людей, а саме — кому з ким одружитися. Провадить він це, сковуючи до купи дві вищезгаданих (металевих) волосинки. В пісні „Идет кузнец из кузницы“ дівчина прохає коваля скувати їй золотий вінець, перстінь та булавочку і тим влаштувати її шлюб (Гальк., I, 17). Подібне-ж зустрічаємо в легендах про Козьму та Даміяна, яких вважають ковалями, при чому ім'я Козьми в формі Кузьма нагадує народньому вухові кузню. Так, у білоруській пісні маємо такий уривок:

А святые Кузьма і Дзімьян
Скуй нам свадзібку!

Спалучі, божа, гэтых дзетак:
Аднаго роженаго, другаго суженаго

(О. Веселовський, ів., 207).

Отже, поєднання ковальства й шлюбу властиве народній свідомості. Коваль з'єднує, навки закріплює, зварює шматки заліза — так само і шлюб з'єднує і т. д. Значить, тут лише пісенний метафоричний образ? Зовсім ні. Тут справа вузько практична — магія. Коли закінчували певні заговори, брали замок, замикали його й кидали у воду, де глибше, кажучи: „так, як цей замок ніколи не відімкнеться, так кріпка хай буде така й така справа“. Навпаки, коли в домі важкі народини, то відмикали всі замки, розв'язували вузли й т. д. Щоб шлюб був кріпкий, треба скувати обідце і носити на руці; і як обідце кріпкий, так і шлюб буде кріпкий. З обідцями зв'язано багато приміт. Все це не метафора, а найреальніша річ, все рівно, як написати шлюбний контракт. Відци ясно, що, зв'язуючи свого Сварога з піччю, та ще такою, куди вкидають людей (це-ж не хатня Гестія), перекладач мав на увазі велику ковальську піч. Це йому здавалось тим більше ясным, що вище було сказано про те, як при Сварозі впали з неба кліщі й почали вперше кувати зброю. Значить, для перекладача Сварог первісно (до того, як зробився царем Єгипту) був богом ковальства. Але він також якось розумів саме це ім'я. Я гадаю, що він мав на увазі слово варити, що зовсім не значить обов'язково, як тепер, варити в воді, але взагалі нагрівати, зварювати залізо. Книжник інакше не міг розуміти цього слова — він не знав санскриту. Важлива тут також і форма „Саварог“. Чи не було замість „а“ — „о“ або „ъ“ — Саварогъ або Съварогъ? Тоді зовсім ясно, що „с, со, съ“ — це наше „з“. Властиво, в Іпатському списку й стоїть „Соварога“, але переправлено з „Саварога“. В хлібниківському списку — „Зварога“. Звідци ясно, що в цьому йменні „с“ розуміли як-раз як „съ“, бо хлібниківський список писаний у XVI в., на Україні (може, в Галичині) з українського-ж оригіналу, що був оригіналом і для Іпатського літопису або його протографу (А. Шахматов. „Повість временных лет“, т. 1, изд. Арх. Ком. П.-гр., 1916, стор. 350). В Погоринському списку теж — „Зварога“ („Летопись по Ипатьевскому списку“. Изд. Археогр. Ком. СПб. 1871).

Тепер ще про суфікс „ог“. Він вказує на те, що слово це, властиво, не є попом *agentis* — „зварюючий“, бо досі цей суфікс зустрічаємо лише в словах, що визначають неживі речі: „пиріг“, російське „творог“. Слово *svarog* в румунській мові визначає сухий, худий, і це слово, звичайно, не латинського походження (див. у Л. Леже, *op. cit.*, 190). Отже, принаймні первісно, Сварог — не особисте божество: це — божество ковальського ремесла або, ще вужче, процесу розігрівання й оброблення металу. При цьому процес цей може провадитись і сам по собі, і через магію, може служити для закріплення шлюбу. Зв'язок між Сварогом та Сварожицем полягає тільки в спільному походженні від одного кореня „вар“. Все інше — мітологія мітологів¹⁾.

* * *

Досі ми переглядали різні дрібні божества повсякчасного вжитку селянина. Тепер з далеких весів та погостів, з-під овівів, від болот та

¹⁾ Зі спеціально ремесничих божеств маємо лише Сварога, бо ковальство було першим ремеслом, що відокремилось в окрему спеціальність. Коваль мусив рано зайняти окреме місце на селі поруч зі знахуром. Що торкається інших ремесл, то вони або лишались хатньою працею хлібороба, або розвинулись у місті, в інших обставинах, при більш універсалізованій релігійній свідомості.

лісів підходимо ми до київських гір. Внизу, на Подолі, серед великого базарного гаміру та крику стоїть ідол Волоса. Цей нам уже трохи знайомий, бо його епітет „скотий бог“ нагадує нашого хатнього генія — „скотного бога“. Тут він має вже інше значіння: перед ним складають різний крам, до нього приводять челядь, прохаючи допомоги в торгівлі. А над широким Подолом високо на горах, коло княжого двору, над самим урвищем стоїть цілий ряд вищих державних богів на чолі з Перуном, богом пануючого роду Ігоревичів та їхньої дружини. Чи знайде смерд по-між усіх них хоч одне йому близьке й знайоме божество? Безсумнівно, що деяких іменнів він зовсім може ніколи й не чув, як не чував і про когось Іллю, що йому присвячений маленький будиночок „над Сучасем, кінець Пасиничої бесіди“. Але деякі божества, певно, знайомі йому ще з дому, принаймні деякі ймення, бо те, що йому порозкажуть та порозповідать про цих богів і самі їхні ідоли, ніяк не сполучатимуться з його власними уявленнями про них. От, наприклад, Дажьбог. Що спільного має він з тим ідолом, що виситься там на горі? Коли приходить хліборобська пора, виходять надвір, приносять жертви, співають, гукаючи при цьому: „дай, боже, жита, пшениці“ або ще якось, а якщо запитати, до кого з цими словами звертаються, то скажуть до Дажьбога, щоб дав урожай. Ідол тут зовсім не при чому.

Але я, звичайно, перебільшую. В часи Володимира Дажьбог був, мабуть, епонімічним божеством якогось племені або головним божеством якоїсь землі; можливо Чернігівської. Він, певно, був уже широко відомий, як героїчна постать, раз „Слово о Полку Ігоревім“ вживає, здається, вже утертого звороту „Дажьбожі внуці“. В ті часи він уже зовсім перетворився в особисте божество і встигнув придбати політичного значіння, раз Володимир прийняв його до свого пантеону. З приходом християнства, книжники, згідно з міфологічною теорією, призначили йому бути богом сонця і, може, він уже почасти зробився ним у свідомості вищих клас. Його ім'я, таке прозоре своїм значінням, зробилося просто особистим ім'ям. Його значіння не помічали так, як ми не помічаємо значіння ймення Богдан. Про все це, певно, чував і смерд, але для нього певно як-раз значіння слова було ясніше й ближче.

Ми не знаємо, де, коли і в яких формах відбувався культ Дажьбога. Сонячна міфологічна теорія стільки наговорила про культ сонця, що я ризикую, відкидаючи її, перегнути палку в другий бік. Цікаво, що теорія ця була відома ще нашим давнім книжникам. Про це див., напр., повчання: „Слов істолковано мудростю... о днии рекомомъ недль“, де поганство виводиться зі вклонення світлу. Ми бачимо, що був зв'язок між сонцем та сварожицем під овіном, але остільки, оскільки провадили магічний обряд та кланялись на полудень; такий саме, може, ще ближчий, якийсь зв'язок мусив бути між культом Дажьбога й сонцем. Нам було-б дуже важливо знати, в чому саме він полягав. Але сказати, що Дажьбог є сонце, значить нічого не сказати. Сонце є явище, Дажьбог є бог. Таке ототожнення можливе лише в пізнішу добу занепаду релігії та інтелектуального теоретизування: давня Литва, давня Італія бога сонця не знали. Бог Геліос в Іліяді не зустрічається, та й далі в грецькій релігії культової, ц.-т. життєвої ролі не грає.

Отже, не знаючи культа, нам лишається проаналізувати ім'я. Слово Дажьбог можна розуміти на два лади. Перш за все зв'язок цього божества з сонцем вказує на індо-європейський корінь „dagh“ — пекти. Але як-раз цей корінь у цьому значінні слов'янським мовам не властивий (Ф. Корш. „Владимировы боги“. Збірник „Пошана“, 53). Та й взагалі не gh а g переходить у східній половині індо-євр. мов у „ж“, тому в лит. мові пекти — degu, degti, але Zmona (жена) лат. Genetrix. Лишається друге тлумачення, більш природне

Й зрозуміле: Дажь - бог є „Даждь - бог“. Імення це зустрічаємо у вишенаведеній вставці в літопис під 1114 роком з хроніки Г. Амартілі. При чому перекладач і тут, як і в іменні Сварог, розуміє якісь значіння, коли каже: „Солнце царь, сын Свароговъ, еже есть Дажь - богъ, бѣ бо мужъ силенъ“. В історичні часи, особливо серед вищих клас, ім'я це вже цілком придбало характер власного імені, через це, нехтуючи його значінням, викидали „д“ й вимовляли Дажь - бог. Про кінцівку „бог“ ми вже казали — вона стереотипно додається до якогось прийменика й виявляє пізнішу форму творення йменнів актуальних божеств. Але тут ми маємо дещо інше, тут „бог“ додано до дієслова, яке, очевидно, розуміється, в іменному значінні: „бог“ — який? — „Даждь“. А „даждь“ є форма приказова, прохання „дай“. Я бачу тут ознаки культу. При якихось обрядах та молитвах проголошувалось „даждь“, „даждь боже“. Таким чином, ім'я бога повстало від ритуального вигуку. Це мусило відбутися дуже давно, раз в історичні часи таке божество остільки перетворилось і поширилось, що мало свого ідола в державному пантеоні. Його поширенню безсумнівно сприяло й саме ім'я, його широке значіння. Раз відірвавши це ім'я від конкретних обставин його постання, його можна було прикласти до всякого життєвого випадку.

Імення богів київського пантеону, що пораховані в літопису, раз-у-раз зустрічаються також і по інших пам'ятках, переважно проповідях. Анічков доводить, що це все пізніші вставки (як проте й відповідні місця в самому літописі), а, головне, що автори брали ці імення не з життя, де вони їх не бачили, а повторювали все за тим-же літописом. Вставки ці почали робитись тоді, як книжники з різних причин перестали боятись називати ймення поганських богів. Ягіч помітив, що в цьому перелікові постійно пропускаються два божества — Дажьбог та Стрибог. Він пояснює це тим, що в цих іменнях, які мали, на думку книжників, визначати бісів, муляло слово „бог“, яке вони вживали у проповідях у зовсім іншому значінні. Зі свого боку, я можу вказати на протилежний факт: у Чудівському списку „Слово св. Григорія“ в однім місці, не згадуючи ніяких інших київських божеств, вставлено тільки Стрибог та Дажьбог („дружили вѣрують въ стриба и дажьба и переплоута“ і т. д. — Гальк., II, 35). Місце це взято зі слова Ів. Златоуста, де теж сказано: „А дружи вѣрують в стриба дажьба и переплоута“ і зараз додано: „забывше ба створившаго нба и землю“ (ів., 60. В Чудівському списку останні слова віддалені вставкою про сні, устрячу й т. інш.). Очевидно, в свідомості наших книжників ці божества були якось зв'язані по-між себе, може, тільки формою „бог“. Здається, вони якось розуміли значіння їхніх імен, бо як-раз в обох вишенаведених повчаннях не помічаємо того трафаретного нагромодження незрозумілих божеств за літописом. Авторі згадують Мокошь у зв'язку з вілами, окремо Перуна або Перуна з Хорсом. А Перун і Хорс дійсно були зрозумілі книжкам і зв'язані по-між себе не тільки через те, що спільно згадувались у літопису (див. „Бесѣда трехъ святителей“: „Два ангела грома естъ: еллинскій старецъ Перунъ и Хоросъ жиловин — два еста ангела молнина“ — Афан. „Поэт воззр.“, I, стор. 250). Цікаво також, що, згадуючи Стрибога, Дажьбога, автор переставив їхні імення проти літопису.

Хто такий Стрибог? Пробували з'ясовувати його відомим місцем „Слова о полку Ігоревім“, але результати дуже сумнівні. Коли співець каже: „погыбашеть жизнь Дажьбожа внука“ або „встала обида въ силахъ Дажьбожа внука“, то ми досить добре можемо зрозуміти, що, напр., гине майно якихось людей, які вважаються нащадками епонімічного божества або героя Дажьбога. А що значить, коли вітри названі онуками Стрибога. Це, очевидно, якась поетична метафора, що нічого не пояснює. Через це Анічков,

напр., вважає, що це звертання не до вітрів, а до якихось людей, племені, яке дійсно вважало Стрибога своїм епонімічним божеством; значить, слід розуміти якість так: „се вѣтры,—(о) Стрибожи внуци!— вѣють съ моря стрѣлами (на вас) храбрыи пѣлки Игореві“. Це теж дуже непевно. Але все-ж звертатись до стихійного божества автор слова, християнин, не міг. Чому Ярославна не згадує про Стрибога, коли звертається до Вітра? Мені особисто звичайне пояснення „бог вітрів“ нічого не з'ясовує, особливо коли форма вказує на первісний актуальний характер божества. Ми маємо ряд актуальних божеств: Кутний бог, Лісний Бог, Скотний бог, далі Дажь-бог. Очевидно, сюди належить і Стрибог. Знов таки „бог“ є додаток до якогось зрозумілого слова: „стри“ мусить щось означати. Тільки тоді, коли зрозуміємо значіння цього слова, зрозуміємо і значіння і призначення цього божества. Іншого шляху немає.

Відповідні ймення литовських божеств формуються так: родівник імення + *patis* або *dievas*, напр., *Vėjopatis* — „вітру господар“, *keliu dievas* — „доріг бог“. Конструкція ця загальновживана в литовській мові, і родівник тут грає роль приimenникової форми: замість „вітровий“, „шляховий“ бог, як, напр., *lietuviu kalba* — „литовців мова“, литовська мова. Це цілком відповідає нашим — Скотний бог і т. д. Значить, по-перше, „стри“ може визначати прийменник. По-друге, це може бути називний відмінок іменника + бог, на взір тур-молодець, зокрема з власним ім'ям, як Вела-богиня. В цьому випадку зв'язок між обома словами не дуже тісний, — випадковий (можна сказати й Мокошь-богиня), не утворює цілого ім'я, але, з другого боку, вимагає погодження в роді. Якщо тут слов'янське слово на „і“ (пані) жіночого роду, то з „бог“ поєднатися воно не могло. Для вищенаведених двох можливостей можна пропонувати кілька слів більш-менш сумнівного характеру: Афанасьєв („Поэт. воззр.“, I, 320) каже, що за словником Юнгмана (IV, 349) „стри“ значить „воздух, поветрие“. За Гальовським, „стри“ у моравських чехів визначає вітер, що приносить непогоду, а також він вважає, що „по етимологическому составу слову „стри“ присуще значение порыва ветра, бури“. Звідки ці відомості, він не каже. Він же наводить слово, вживане у Смоленщині — „стричек“, що визначає жвавого огиря. Гадаю, що воно виводиться „стрічок“, і корінь в ньому „стриг“, а тоді можна навести багато інших слів такого-ж роду: штрикати, стригти, стриж, стрижінь, що, звичайно, до „стри“ відношення не мають. Більше відповідало-б „стрий“, — дядько. Врешті, в „стри“ можна ще бачити дієслово й тоді тільки в приказовій формі. На це нас наводить аналогія з Дажьбог і взагалі близькість обох божеств. Але яке це може бути дієслово? Ягіч пропонує дуже хитре пояснення від дієслова „стереть“, що має визначати: задубіти від холоду (литовське *styreti*, німецьке *erstarren*). Приказова форма має на увазі культ і молитву. Незалежно від етимологічних труднощів, що зв'язані з цим поясненням, важко собі уявити, щоб північні люди прохали коли-небудь бога: „захолонь“ або „за холоди“. Крім того, вузька сфера значіння такого ймення не могла-б дати божеству широкого розповсюдження. „Стирати, терти“ сюди не можна прикласти, бо пень тут „тер“, а „с“ — колишнє „сѣ“ або „со“, чому в приказовій формі й з'являється „зітри“. Мені найбільш придатним здається пояснення через „стріти“ ц. - т. зустріти. Отже — „зустрі - бог“. В наших пам'ятках та фольклорі досить говорить про „стрічу“ та її фатальний вплив на людське життя. В тому-ж чудівському списку зараз після Стрибога, та Переплута вставка: „ини вѣрують въ сны въ кошь в оустрячу“ і т. д. Але ці уявлення фаталістичного характеру, як показав Веселовський, пізнішого походження і, очевидно, ніякого відношення в цій своїй формі до Стрибога не мають. Первісно це слово значить просто зустріч, *eventus* і, звичайно,

оскільки діло йшло про бога й молитву — *bonus eventus*. Такий бог, наприклад, існував у Римі. *Bonus eventus*, згідно з даними, що ми маємо відносно його культу, давав добрий успіх при різного роду справах (Вісова, *op. cit.*, 267). Його культ був переважно поширений у провінціях. Але є ґрунтовна різниця між цим божеством і Стрибогом, як я його розумію. Той постав, оскільки ми знаємо, в пізні часи (хоч Варон включив його в число своїх дванадцяти сільських божеств — Віс., 267) і, певно, від звичайного побажання при зустрічі — „*bonus eventus*“; звідци абстрактним шляхом утворили божество. Стрибога я розумію, як продукт давнього народнього культу, близького до магії. Певно, колись у якомусь обряді теж вигукували: „добре стри боже“ або просто „стри боже“. Звичайно, так могли звертатись до чого-небудь більш-менш мінливого, а якщо торкалось хліборобства, то, може, вигук і міг мати на увазі хмари, вітер, дош. З цього погляду спробую дати пояснення й тому місцю в „Слові о полку Ігоревім“. Тут „внуци“ здаються мені метафорою в тому-ж значінні, як кажуть: „сини протівлення, сини погибели“. В даному разі вітри все-ж „стрибожі внуци“, бо вони віють і несуть стріли назустріч полкам Ігоря.

Можливо, що моє розуміння Стрибога спіткає гостра критика. Але в усякому разі „стри“ мусить щось ясне визначати — або явище, або дієслово. А тоді Стрибог є актуальне божество, сховане (в першому разі) або ясне (в другому). Тільки, якби виявилось, що „стри“ є власне ім'я, напр., звідкись позичене, тоді довелося-б відмовитись і від його актуального значіння.

Врешті, я наважуюсь на самого Перуна. Безсумнівно, в Київі він був *Juppiter Optimus Maximus*, в договорах він виступає, як *Dius (Diovis) Fidius*, *Ζεύς πίστιος*. Але немає сумніву, що він був також і *Juppiter Tonans, Fulminator*, а також *Serenator* і *Pluvius*, що він посилав ясну погоду й дош. Принаймні, це видно з того, яке значіння мав пізніше Ілля, що замінив собою Перуна. В давньому Новгороді існувало дві церкви — Іллі сухого та Іллі мокрого. Хресним ходом шли з одної церкви до другої відповідно до потреб хліборобів (Леже „Сл. Миф“. 60). Паном дошу залишився Ілля й до наших часів. Однак Ілля все-ж пізніший, позичений образ, цілком антропоморфічний. Таким був і Перун у Київі. Чи завжди він був таким (як Ілля) і чи був він таким по-між широких кол населення? Перш за все ніяк, на мою думку, не можна погодитись з поглядом Анічкова, що Перун був божеством вузько обмеженого кола, що це був бог роду Ігоревичів, що нарід його не знав, бо Володимир спеціально посилав до Новгорода Добриню, щоб той поставив ідол Перуна у знак свого панування над цим містом, а коли потім Перуна в Новгороді скинено, то новгородці з якоюсь особливою радістю це вітали, що вказує на те, що культ цього бога був їм чужий. Звичайно, Перун був богом пануючого княжого роду, правда, що і Володимир ідолів ставив, а ідоли були чужі ширшим масам. Але ідол — не бог. Про киян сказано, що, коли ідол Перуна тягли до Дніпра, „плакахуся єю невѣрнии людѣ“. В „Слові святого Григорія“ маємо таке місце: „но і нинѣ по оукраинамъ молатся ему проклятому бу пероуноу хорсоу мокоши виламъ и то творять ѡтай“ (Чуд. сп., Гальк., II, 33); приблизно та-ж фраза повторюється і по інших списках. У „Слові Христолюбця“ читаємо: „и жертва идольская иже молятъ под ѡвиномъ ѡгневи и виламъ и мокоши симу реглу и перуну и волосу скотью бу роду и рожаницамъ и всѣм тѣм иже суть имъ подобни“ (Рук. „Златая Чепь“, Гальк., II, 43). В загальній аналізі повчань взагалі та цих двох місць зокрема Анічков показав (Op. cit., 265 — 267), що до цих вказівок треба ставитись дуже недовіжливо. Перш за все це безсумнівні вставки й порівнюючи пізні, зроблені після відповідних вставок у літописі

про богів Володимира. Можна навіть гадати, що ймення цих богів просто списані з літопису, при чому, як у першому уривкові, хтось спершу вставив тільки Перуна, а далші переписувачі додали Хорса та Мокошь, а в другому уривкові (і інших подібних) просто ймення літописних богів вписувались навмання, уникаючи, як сказано вище, Дажьбога та Стрибога. З цим так само нема чого сперечатись. Але звідци не значить, що книжники ніде нічого не чули про Перуна з інших джерел, крім літопису. В „Бесіді трьох святителів“ є уривок, наведений вище, про те, що є два яноголи грома — еллін Перун та Хорс жидовин. У „Слові та откровенії святих апостолів“ іде мова про те, що Перун та Хорс були старійшинами в еллінів та на Кипрі. Це — відомості та теорії книжкові, але не літописні. В одній галицькій грамоті 1302 р. згадано про Перунів дуб, що визначав собою межу двох власників (Леже, *op. cit.*, 50). Це вже пересуває нас у саме життя й далеке від Київa. Але можна зробити ще одне цікаве спостереження. В Іпатському літописі під роком 988 розповідається про те, як ідол Перуна було вкинуто в Дніпро і як Володимир наказав іти вздовж берега й відштовхувати його, щоб він не зачепився „дондеже пороги проидеть“. „И проиде сквозъ пороги извърге и вѣтр на рѣнь яже и до сего словет Перуна рѣнь“. І назва ця збереглася до наших часів. Це — так званий камінь Перун. Про нього докладно розповідає Д. І. Яворницький у „Запорожъе в остатках старини и преданиях народа“ (1888, стор. 190). Важко собі уявити, щоб назва ця була книжкового походження, що хтось, прочитавши в літописі про Перунову Рінь, зацікавився топографією, подався на пороги, знайшов острів (один з багатьох), перетворив рінь у камінь, утворив легенду, і ще важче припустити, що ця вигадка увійшла в ужиток населення. Взагалі на порогах, здається, кріпко трималась бодай топографічна дотатарська й навіть дохристиянська традиція. Ім'я острова Хортиці зустрічаємо вперше в літопису під 1103 роком. Цей острів мав на увазі Костянтин Порфірогенет, коли розповідав про те, як руси на шляху до Царгороду (в 949 р.) приносили під цьому острові під великим дубом у жертву живих птахів (*ib.*, 198). При цьому самий острів він зве островом в одних списках св. Григорія, в інших — св. Георгія. Не може не вражати ця остання назва. Св. Георгій у народньому фольклорі — скотій бог. Він замінив собою Волоса, яким як-раз клялася торговельна Русь. Жертви торговельних людей на шляху до Царгороду природніше всього було приносити йому. Ще цікавіше, що св. Георгій традиційно уявляється з хортами, і острів ще в 1103 році зветься „Хортичъ“. Це могло визначати й „епітет“ божества, як „скотний“. Жіночий рід (Хортиця) постав пізніше. Цікаво, що й дуб, звичайно, не той, а якийсь його продовжувач, стояв увесь час, навіть після занепаду Січи, і звався „святим дубом“. Але як ці ймення могли заховатись у такій безлюдній місцевості? Як-раз тому вони й заховались, що місцевість була безлюдна вже давно — з дохристиянських часів. Там, де було життя, на старі назви нарастають нові, там відбуваються різні перейменування, часто свідомі, з наміром знищити спогади про старе, і нові назви входять до вжитку. В степах інакше. Як-раз там ми маємо масу давніх татарських і дотатарських назв, що не замінились новими. Камінь Перуна вказує на більше, а саме, що не тільки кияни, але й ширше населення цікавилось Перуном, знало його. Легенда розповідає, що ідол був спершу маленький (очевидно, просто лежав на піщаній косі, „ріні“), потім почав рости й виріс у велику гору. Встане він під кінець світу. Чи не для того, щоби вступити в останній бій з християнським богом? Це могла бути ідеологія подоланої поганської партії, яка-ж у значній мірі була народною. Татівців має звідкісь відомості про те, що кияни неохоче приймали охрещення: „иннии же нуждою послѣдовали, окаменѣлые же сердцемъ, яко

аспида глуха затыкаюшіе уши своя, уходили въ пустыни и лѣса да погибнуть в зловѣрій ихъ" (Ан., оп. cit., 265). Це має потвердження не тільки в свідоцтві літопису про плач киян, а також і по других вказівках. Пишучи про те, як Святослав відмовлявся христитись, літопис зауважує: „невѣрнымъ бо вѣра крстьянская оуродство есть“ (під роком 6463). Це, певно, відбиває відносини XI віку. У „Слові Христілюбця“ в двох списках, Нов. Соф. Соб. та рук. збір. Макарія № 186, є цікава вставка. Проповідник, як видно зі змісту, звертається до священників, може на „з'їзді панотців у Київї, і повчає їх, як їм треба повчати паству, та з'ясовує їм їхню відповідальність. Він наводить слова Христа: „мнози пастуси погубиша виноградъ мой“ і пояснює: „пастуси сѣть попове й кня (зи?) жниці, а виноградъ вѣра а сущие въ виноградѣ члвци въ вѣрѣ и погибають лихими пастужи“. Далі проповідник каже, що якщо попи припустять „проклятаго моления и службы тоя дьяволя“, то й самі загинуть в огні негасимому, а хто відверне від цього й навчить людей — воздасться за це перед богом. Отут якийсь із цих книжників, мов у відповідь чи як примітку, і зробив вставку: „аще бы кто хотѣл наоучити да прочии невѣгласи не дадѣть зависти ради и на оубийство попоушаются, яко же на исоуса жидовьстии архиереи и книжници“ (Гальк., II, 42, 46). Це в двоєвірнім оточенні тих самих, що зробились християнами з наказу князя, по формулі: „аще не обряшеться кто зоутра на рѣцѣ (для охрещенія)... противник мнѣ да будетъ“ (під 6496 р.). Отже, ті люди, що такі не пішли до річки, мусили тікати по різних українках на північ, і, що дуже можливо, до степових народів, союзних Русі, до різних торків, що не прийняли охрещення. Звідті й могли з'явитись волхви до Київї, як от у 1071 році, коли волхв з'явився у Київї й балакав від імення п'ятох богів (як гадає Анічков, богів київського пантеону). Він мав успіх, бо влада не наважилася виступити одверто і, здається, знищила його таємно вночі. А в Новгороді при князі Глібі, коли єпископ необережно сказав, щоб усі ті, що вірять йому, йшли до нього, а хто вірить волхву — до волхва, „раздѣлишася на двое, князь бо Глѣбъ и дружина его стаща оу еппа, а людье вси идоша за волѣхъ и быс мятежь великъ вельми“ (під р. 1071); і тільки рішучість князя Гліба врятувала його становище. І взагалі, якщо подивлятися літопис, то можна помітити, що церкви не тільки будуються, а й паляться і не тільки за-для грабування. Так, напр., за часів Святополка першого. Характерно, що як-раз його оголосили „окаянным“, а забитих їм братів — святими; для чогось викопали в 1044 році Ярополка й Олега, так само забитих колись братом (Володимиром Святим), і христили кості їхні. Все це вказує на те, що князі зміцнювали свою ідеологію в боротьбі з якоюсь іншою.

Вертаюся до Перуна. З попереднього можна гадати, що не купцям, дружинникам, а цілій якійсь партії він був відомий та близький, що книжники мусили знати його з життя. В наші часи на порогах вищезгаданий камінь зветься „Пѣрун“ або „Пѣрен“, з наголосом на першому складі (ib., 190). Це, очевидно, пізніша форма ім'я божества. І от у повчаннях, у вставках зустрічаємо як-раз цю форму: у „Слові й відкритті св. апостолів“ — „пѣроунъ“ (Гальк., II, 52), в двох списках „Слова Христілюбця“ — „перену“ (ib. 47) у „Слові Івана Златоустого“ — „А друзии перену“. Цікаво, що вище порогів є острів на ймення Хурсин. Він показаний на старому плані 1780 р. (вид. Д. Яворницьким. Катеринослав, 1905 р.). В старих пам'ятках поруч з модифікаціями літописного Хрѣсъ, Хорѣсъ, Хорсъ, Хърсъ маємо й цю, може, пізнішу форму Хоурс. Так у „Слові І. Златоустого“ маємо поруч: „друзі Перену, Хоурсу“ (Гальк., II, 59). Якщо дійсно Хорс був торкським або степовим божеством, то це є як-раз місцевість, де жили торки.

Досі ми балакали про поширення в дальших колах культу чи ймення Перуна, як особистого божества. Ні про яке актуальне божество не може бути й мови, — на це вказує вже саме чисто власне ймення Перен. Але не Перен, а Перун має значно дальше поширення і не літературним шляхом, а в народньому вжиткові. Правда, всі дані (кожне зокрема) взагалі потребують суворої перевірки, але факт у цілому не підлягає сумніву. Досить розгорнути польський словник, щоб знайти там рігопн у значінні блискавки. Білоруси, згідно з записами фольклористів, досі вживають слова „перун“, розуміючи під цим, очевидно, блискавку: „Каб цябе Пярун тресну“ (Афан. „Поэт. воззр.“, I, 251), „Сбей тебя Перун“. Про литовського Перкунса нема чого й казати. Чи мається тут на увазі той самий Перун, що стояв у Києві та Новгороді. Звичайно, ні. Навіть більше того: слово це значінням зовсім не визначає бога. Це просто блискавка. Але що-ж тоді виходить: із назви явища стало ймення бога. Це на перших ступенях релігії рідке явище. Мені, принаймні, боги з іменням Грім, Блискавка не відомі (є Tonans, Fulminator), а тимчасом наші пам'ятки вказують: „и начаша жрети молнии и грому, солнцу и лунѣ“ (Слово І. Златоуста. — Гальк., II, 59). Компілятор цього слова знає, що пише: „кланяються, мовляв, тварі замість творця“. Але нам важно те, що культ є, і я гадаю, що це міг бути як-раз культ Перуна, тільки не Київського, а іншого, актуального. Річ у тому, що Перун не просто визначає блискавку (тоді він не міг-би ані бути, ані, головне, зробитись іменням бога), Перун є епітет блискавки, це *nomens agentis*. На це перш за все вказує суфікс слова „ун“, що живий і в сучасних слов'янських мовах. Суфікс цей доданий до слов'янського дієслова „перу“, що значить „даряю“ (див. Миклошич. *Etymologisches Wörterbuch, sub voce*). Перун значить „вдаряючий“. Тут, звичайно, я спіткаюсь з твердженням акад. Ф. Корша, що „про слов'янське походження ймення Перун не може бути й мови“ („Пошана“ Сборн. Харьк. Истор. Фил. Об., т. XVIII, стаття Ф. Корша „Владимировы боги“, стор. 54). До такого категоричного твердження він, проте, ніяких дальших доказів не дає. Натомість він просто вказує на якогось албанського Перинді, що має визначати „*Perunus deus*“. Мені здається, що така вказівка ні до яких висновків не зобов'язує. Перш за все хто такий цей Перинді в самій Албанії, чи давній він, яке його поширення, значіння, яка етимологія цього ймення в албанській мові. А, головне, яким чином, чому Перинді попав до нас. Ми не маємо певних даних про те, що Перун був відомий південним слов'янам (ні як слово, ні як бог). Правда, в Болгарії мається гора, що звється *Perin* або *Piren planina*. Можливо, що це має якесь відношення до Перинді (старі мітологи просто бачили тут Перуна). К. Іречек вважав, що ймення тої гори походить від албанського *perdon* — захід (Леже, 51 — 52). От уже є якась етимологія. У Корша нічого цього немає. Крім Перинді є ще литовський *Perkunas*, а в давній Індії епітет Індри *Parjanya* — *Parganya* (від коріння *prc* — розсікати, окріпляти, порскати — Афан. „Поэт. воззр.“, I, 248). Можливо, що з цих імен можна вивести ще якусь давню праїндоевропейську етимологію цього слова. Але-ж певно, що в давній Україні, якщо навіть і прийняли Перин або ще якусь форму з чужини, то все-ж переробили її в Перун. Цю назву у нас розуміли з погляду своєї етимології. Тоді самий факт зміни вказував-би, що в нас це божество прийняли, як актуальне (приклад цьому побачимо далі з іменнями християнських святих). Таким чином, я вважаю слов'янську етимологію від „перу“ найбільш певною, а всі інші поки-що „підозрілими аналогіями“ (Леже¹).

¹) Є ще можливість походження ім'я Перуна й особливо литовського *Perkunas* від ім'я матери Тора *Fjörgynn*, готське *fairguin*, слово, що визначає „гори“. Одначе поєдна-

Нема сумніву, що це ім'я, „Вдаряючий“, відносилось до грому-блискавки. Господарське, життєве значіння цього первісного актуального божества те, що й сучасного Палія: він палив, руйнував. Магією і молитвами могли себе від цього рятувати. Але та-ж уява, без зміни змісту слова, могла переноситись і у військову справу.

Перун — бог ударів у битві. Ось, на мою думку, все, що ми можемо сказати про актуального Перуна. Безсумнівно, що пізнішого, антропоморфічного Перуна замінив Ілля (церква Іллі стояла в Києві ще за часів Ігоря). Про Іллю відомо, що він їздить по хмарах на возі, що він керує дощем та посухою, зростанням жита. Все це поперше має джерело ще в біблійному циклі (він відіхав на огнених конях, приводив посуху та дощ і т. и.), а потім має зв'язок з пізнішим антропоморфічним Перуном. Первісно, можливо, удар грому з'єднувався в уяві з постанням дощу, з цього постала якась магія, і до „Вдаряючого“ могли звертатись з проханням про дощ. Він робиться богом війни, антропоморфізується: Він вже не акт сам по собі, а постійний бог, що від часу до часу робить грім та блискавку. Цей процес, принаймні у вищих патріархальних та дружинних колах, мусив відбутися дуже рано. Принаймні, ще Прокопій Кесарійський в шостому віці каже про слов'ян, що вони вклонялись найвищому богові, творцеві блискавки (*τῆς ἀστραπῆς δημιουργός* — Леже, 50). Однак й первісне значіння було далеко поширене, оскільки ми бачимо, що слово „перун“ зберегло звичайне значіння блискавки, а також через те, що само уявлення й досі живе у вищезгаданому йменні Палій.

* * *

Отже, я зробив огляд давніх писаних пам'яток і на цьому матеріалі спробував довести, що й у нас, так само, як у давній Італії, Греції, Литві, можна спостерігати цілий шар релігійного уявлення, що характеризується актуальними божествами. Тепер поставимо собі питання: до якої епохи це явище треба віднести і які обставини були основою для його розвитку. Самі джерела, як ми бачили, не дають на це безпосередньої відповіді. Дійсно, актуальні божества ми зустрічаємо як-раз у найпізніших вставках. І це тому, що спершу взагалі про богів силкувались не балакати, і їхніх йменнів, певно, не було в перших редакціях і літопису і повчань, а також тому, що самої селянської первісної віри проповідники дістались пізніше, а спершу мали діло з більш розвинутою релігією вищих клас. Мені здається, що по самій суті діла дійсний розвиток та загальне панування актуальних божеств мусить припадати на таку стадію розвитку, коли люди не почували в собі розвинутої індивідуальності, коли панував колективний рефлекс. Словом, це мусив бути стан, близький до первісного комунізму. Стан різко змінюється з розвитком індивідуальності, коли первісні тотемічні групи перетворюються в родову організацію, створюються парубоцькі громади з ватажками й т. д. Тут всі уявлення з непереможною силою направляються до антропоморфізації, взагалі — конкретизації; різні порівняння, як магічні, так і в молитвах, починають розумітись літерально, постає

ня цієї давньої богині землі з Тором, певно, пізніше. Є в германській мітології також Fjörgunn і в чоловічому роді. Він згадується, як коханець або чоловік богині Frigg. Його ім'я лінгвістично відповідає латинському quercus, так що fergunjaz — дубовий бог. Дуб взагалі поєднаний був з громовим богом, тому, що, як гадає К. Meyer, він притягає блискавку. Можливо, що Fjörgunn був первісно окремий від Тора бог (див. К. М. Мейер, „Altgermanische Religionsgeschichte“. Leipzig. 1910, стор. 307 — 309). В такому разі на германському ґрунті Fjörgunn є актуальне божество. Якщо Перун є раннє позичення в германців, то в усякому разі йому надана своя слов'янська етимологія.

та „хвороба мови“, що про неї казав М. Мюллер, утворюється епос. Від вищих груп це явище перекидається до широких кол, оскільки взагалі розкладається родовий побут і переходить до родинно-громадського. Тут надзвичайно характерне явище увособлення навіть таких абстрактних уявлень, як назви днів, особливо днів тижня. Так, з народного фольклору відомо, що понеділок — це старий дід, що він „на тім світі перша стріча, стріне й проведе“, середа й п'ятниця уявляються, як істоти жіночого роду, цілком антропоморфічні). Середа карає ледачих жінок, допомагає тим, що поважають її день, п'ятниця з'являється в образі дівчини. Маємо вказівки на усоблення суботи, коляди (від назви дня *Calendae*), різдва. Це явище давнє і в старі часи набувало навіть більш яскравих форм, ніж зараз. В Паїсівському збірнику є цікава компіляція під назвою: „Слов істолковано мудростю от стхъ апль і прркъ і отць о твари и о днии рекомомъ недѣл як не подобаст крстьяном кланятис недѣл ни целоват ея зане тваръ естъ“. Список цей XIV в. Але є ще раніший уривок, т. зв. фінляндський, з XII — XIII в. в. (Гальк., II, 76). Аналізуючи це повчання, Анічков (Op. cit., 97 — 99) приходить до висновку, що в першій редакції темою було язичтво взагалі, „вклонення тварі“, а потім казань набула спеціальне призначення — боротися з культом ідола Неділі. Проповідник з'ясовує, що в цей день „люди згадують воскресіння Христа і його славлять, „а не недѣлю не рече бѣ (бог) о болванѣ“. Далі він згадує і про середу та п'ятницю: „тако же аше хто поститься ило ино что творить въ средоу или въ пятюкъ не пятку творит честенъ ху (ц.-т. „честь, но Христу“), вон бо хтихомъ (ц.-т. „хрестихомся“) і т. д. Таким чином, з цього тексту можна бачити, що існувало якесь опудало неділі, якому вклонялись, може, на тих недільних гулянках з гудцями та танками, що змальовані в повчанні „Слово св. отця Іякова о дні святія неділі“ (Гальк., II, 212) хоч, правда, про ідола неділі там нічого не сказано. В попередньому повчанні і як-раз у найдавніших фінляндських палімпсестах сказано про наших давніх ідолів взагалі (власиво, про „ідол світла“ — там викладається „солярна теорія“) дуже цінні слова: „болванъ бо естъ во съпрятанъ выдолбенъ написанъ осяженъ а не пролься яко свѣтъ на всю вселенную и естъ свѣтъ неосяжемъ“ і т. д. (Гальк., II, 78, 83). Чи належать ці слова до ідола неділі чи ні, але в усякому разі з назви слова видно, що словом „неділя“ означається якийсь „болван“. На святах днів русалій утворювалось опудало коня або робилось солом'яне опудало, одягнене в жіноче вбрання. Це опудало звалось „русалкою“. Воно замінялось і справжньою дівчиною, що носила це ім'я. Звідци постали й мітологічні істоти русалки (А. Веселовськ. „Роз. в обл. русск. дух. стиха“, XIV, стор. 265 — 266). Таким шляхом могло йти й увособлення неділі. Словом, це явище було характерне також і для нижчих клас нашої феодальної доби, і серед них давня безособовість шезала.

В якому-ж стані в цей час були давні актуальні божества. Частина їхня перетворилась у нові форми, вони самі стають антропоморфічними, другі перетворюються в епітети особистих божеств, нарешті й деякі, найбільш ясні значінням та зв'язані з інтересами глухих закутків, ще й далі існують. Тут їх врешті наспіває проповідник і вносить до своєї вставки.

Але ці-ж самі проповідники приносять з собою великий новий матеріал і силкуються задовольнити ним потреби населення. Це перш за все різноманітний культ святих. Usener вже, здається, не перший, зробив цікаве спостереження, що культ святих, зовсім інший своїм первісним значінням, в обставинах народного побуту перетворюється в культ *Sondergötter*, спеціальних божеств. Кожний святий стає охоронцем якогось окремого боку життя, якоїсь справи і т. и. Usener наводить цікаві списки таких

святих з фольклорних записів у Західній Європі, а також з офіційного католицького народного календаря, виданого в Римі в 1894 році „*con privilegio pontificio*“. Тут ми дізнаємося, що Аппа допомагає при поро-діллях, Antonius захищає від пожежі, Apollonia гоїть зубний біль, Emydus захищає від землетрусу й т. д. (Usener, op. cit., 121). З нашого фольклору ми теж могли б навести багато прикладів¹⁾. Є в Росії цікаве новітнє старовірське видання — плакат „Сказаніє кіим стым каковыя блгсти исцѣленія от бга даны, и когда память ихъ бывае“. (Рік та видавництво не помічено). Тут є 62 малюнки: 50 святих, 7 архангелів, Христа, 4 ікон богородиці й під ними відповідні підписи. Так, про зцілення від головної хвороби молитись Іоанну Предтечі, про збереження дітей від несподіваної смерті — апостолу Павлу, про визволення від потоплення на водах — Миколаю, про збереження від пожежі — Микиті Новгородському: „от без-дождія и о ведрѣ стому славному пррку Ілїи Фезвитянину іюля К“, про збереження скота від з'їдання звірей — Георгію, про врятування скота від „падежа“ — святителю Медосту, священномученику Власію, „о умноженіи пчел — преподобнымъ отцам, Зосимъ и Савватію, соловецким чудотворцам память ихъ августа и“ і т. д. Ці святі дійсно зробились справжніми *Sondergötter* і *Isacki*, пишучи в XVI віці про литовське божество бджіл: „*Babilas arum (deus)*“ зауважає: „*quem rusi Zocim cognominant*“ (H. Usener, 87). Narbutt наївно повторює це в своїй *Dzieje Starozytne Narodu Litewskiego* (т. I. *Mitologia litewska*, Wilno, 1835).

Чому якомусь святому була призначена та чи інша сфера діяльності, залежить од різних причин, почасти від того, що він уже раніше мав до даної справи якесь відношення, як от, напр., у нас Ілля, почасти через подібність імення до якогось старого божества або явища, напр., наш Власій — Волос, у новогреків Ілля — Іліос (А. Веселовский. Розыск, VIII). Але в нас спостерігається ще одне особливе явище. За Usener'ом, святі стають *Sondergötter* в невиразному значінні цього слова — „спеціальні божества“, їхні імення лишаються так само незрозумілими, власними. Але в нас помічаємо й дальший процес. Нарід силкується надати цим іменням своєї етимології, при чому інколи сильно змінює ім'я й надає йому чисто актуального значіння, помен *agentis'a*. Я маю на увазі такі уявлення, як Зілот — святий, що завідує збиранням зілля. На його день, 10-го травня ст. ст., на Симона Зілота, збирають зіцлюше зілля. Бориса та Гліба переробили так, що Гліб зробився Хлібом, а Борис лишився власним ім'ям: Хліб — Борис, як земля — Тетяна, вода — Уляна. Свято цього хліба припадо на хлібний час — 24-го липня. На той-же час, 27-го липня, припадає Палій або Паликіп. Це вже цілком актуальна уява, помен *agentis* від слова палити: якщо його не поважати, то спалить копи. Актуальний святий є Маковій, що мак віє. Це на день Маккавеїв, 1-го серпня. Святу Покрову розуміють, як „покриваючу“ в значінні покривання голови дівчатам, коли вони виходять заміж. Ми вже бачили, як богородицю розуміли, як богиню народження, ц.-т. Родженицю. Врешті, Наум (найпізніше уявлення), це той, що наставляє на науку дітей, коли вони в-осени починають учитись. Свято його 1-го грудня. По цьому спискові ми бачимо, що для актуалізації святого треба, по-перше, щоб можна було відповідно витлумачити його ім'я та щоб зміст цього ім'я відповідав часові свята цього святого, саме часові якихось потрібних життєвих праць або подій. Сполучення таких обставин могло трапитись не часто, і тому актуалізація трапляється досить рідко. Так, мені здається,

¹⁾ Також має бути подібний матеріал по старих требниках. Напр., у требникові Петра Могили маються молитви в зв'язку з такою спеціальною діяльністю святих.

що через відсутність такого збігу обставин не утрималось ототожнення Андрія і Ядрія. Головних Андріїв на році два, один осінній — 30-го падолиста, другий весняний — 18-го травня, обидва не відповідають дозріванню, ядрінню чи хліба чи овочів. Отже, не могло утворитись головного — культу, що відповідав би певній потребі.

Однаке всі ці явища показують нам одне, що в епоху християнізації актуальні божества в нас не тільки ще існували по інерції, але що в них ще була життєва потреба, що їх могли ще в разі потреби якщо не наново творити, то бодай перетворювати з позиченого ім'я.

Але й нова творчість у цьому не була виключена. Я вважаю, що в цей час деякі актуальні божества були в процесі утворення. Тільки хід цього процесу затулювався. Перебивав не тільки взагалі новий культ, але й загальний пануючий нахил до антропоморфізації. Такими актуальними божествами в процесі утворення я вважаю Купайла й Лада ¹⁾.

* * *

Які-б не були правильні чи хибні окремі висновки цієї праці, одне можна все-ж вважати певним, що в давній Україні існував цілий шар культів актуальних божеств, що випливають з безпосередніх обставин людського життя та праці. Я зведу їхні імення в одній таблиці, розподіляючи їх, по змозі, в порядку їхньої давності. При цьому я керувався двома принципами. По-перше вважаю, що комбіновані форми з „бог“ взагалі відповідають пізнішому ослабленню творчості, перетворенню в шаблон. Але цей хронологічний порядок порушую, оскільки є якісь інші зовнішні дані та міркування історичного характеру. Так, Дажьбога вважаю найдавнішим, бо в історичну добу він уже встигнув зовсім антропоморфізуватись. Перуна ставимо пізніше, оскільки саме це ім'я все-ж могло бути позичене й усвідомлене на свій лад від германців або ще звідкись.

ТАБЛИЦЯ АКТУАЛЬНИХ БОЖЕСТВ НА УКРАЇНІ

Найдавніші (з широким значінням)

Дажьбог.
Стрибог.
Перун.

Засвідчені пізніше „по країнах“ (вужчі значіння).

Сварожитель.	}	Хліборобсько-господарські.
Ядрій.		
Спориші.		
Спіх.		
Обілуха.	}	До спеціальних боків життя.
Попутник.		
(Cuzé?).		
Сварог.		
Переplут.	}	(Господарського, родинного значіння?).
Берегині.		

¹⁾ Розгляд цього питання я гадаю зробити темою окремої статті.

Рожениці.	}	Родинне значіння.
Род.		
(Ярило — лише		
в Росії?).		

Кутний бог.	}	Пізнiшi, сховано-актуальнi форми.
Скотний бог.		
Лiсний бог.		

Пiзнiй, недовершений процес утворення.

Купало (охрещувач).
Ладо.

Перетворення з позиченою матерiялу

(?) Перун.
Зiлот.
Палiй (Паликiп).
Маковiй.
Покрова.
Хлiб (Борис).
Наум.

Актуальнi божества стоять у тiсному зв'язку з первiсною магiєю. Поруч iз ними в давнiй українськiй релiгiйнiй практицi стояли божества органiзацiйнi — епохи тотемної, родової, державної. Менi здається, що видiлення цих первiсних, основних форм необхідне, щоб розплутати ту масу даних, що ми маємо про наш давнiй свiтогляд. Коли пiзнiше iдеологiя переповнилась мiтологiчним та метафiзичним матерiялом, коли до цього додалась вся маса запозичень, все це змiшується так, як це ми маємо в сучасному нам народньому фольклорi. I тiльки точне видiлення окремих галузей уявлень та вияснення того, як пiзнiше постало з бiльш раннього, може внести свiтло в цi темнi питання.

Чинбарське та кушнірське ремесло в Богодухові на Харківщині

I

Чинба шкір, як один із етапів розвитку матеріальної культури.— Значіння місцевих особливостей при дослідженні.— Історичні згадки за чинбарське та кушнірське ремесло в Богодухові.— Соціально-економічні умови розквіту та занепаду.— Попередня література та її завдання.— Відсутність місцевого колориту.— Досліди В. Василенка, як матеріал для порівняння.

Чинба шкір — одна з цікавих сторінок історії матеріальної культури людности, що в своїх примітивних формах виникла раніш плетіння та ткацтва. З сивої старовини донині вона існує в багатьох народів у різному стані техніки, починаючи від первісного користування нечиненими шкурами; в залежності від шабля культурного розвитку та природних умов. Так, некультурні народи арктичних сторін, ескімоси то-що, вживають для чинби шкір оленячого мозку та інших засобів; там, де є можливість використати для цього рослини, вживають, в залежності від місцевості, кору різних дерев, здебільшого дуба. Пізніш, як важливий засіб чинби, увиходить попіл. Відомий факт, що чинба шкір в умовах домового (кустарного) виробництва означається завжди більш примітивною технікою, чим у крупних промислових підприємствах; крім того, технікою самобутньою в деяких деталях, що виникла в умовах даної місцевості — і в залежності від цих умов набула свою фізіономію і свої особливості, властиві для певної території.

Спостереження та описи цих особливостей, а також тих чинників, що їх обумовили, являється одним із-важливих завдань етнографічно-краєзнавчого вивчення будь-якого ремесла тієї чи іншої місцевості.

Влітку року 1923 мною було обслідувано чинбарське та кушнірське ремесло в Богодухові на Харківщині, де воно існує з давніх часів, майже з самого заснування Богодухова — року 1666. Коли саме і звідкіль з'явилися ці ремесла, в богодухівських чинбарів та кушнірів за це немає згадок; вони знають тільки, що ведеться воно тут із давніх-давен і всі вони старовинні богодухівські мешканці.

Треба думати, що це ремесло виникло з колонізацією Богодухова та поселенням задніпрянських мешканців. Здавна існувало воно на Правобережжі, а також Гетьманщині, і звідтіля пришло сюди.

Історичні згадки за кушнірство та чинбарство в Богодухові свідчать про його розквіт та значну ролю в минулому економічному житті країни. Треба зазначити, що раніш, так само, як і зараз, кількість чинбарів у Богодухові значно переважає кількість кушнірів; історичні свідцтва згадують головним чином перших.

Так в „Топографическом описании харьковского наместничества“ 1787 р. говориться, що „главное упражнѣние богодуховских жителей есть дело кожевенное“; про це с'ідить також „Описание слободско-украинской харьковской губернии 1802 р.“¹⁾. „Из жителей городских есть некоторые мастера, т. е. кузнецы, портные, сапожники, скорняки, а более всего кожевников, которые в немалом количестве выделывают черные и белые юфты и красные козловые кожи, какового рукоделия ни в одном из уездных городов нет в таком употреблении, чем богодуховские жители изрядный торг имеют“.

В історії Слобожанщини академіка Д. І. Багалія теж говориться, що за старих часів чинбарське ремесло було більш поширено на Слобожанщині, і в Богодухові зокрема, ніж зараз. Виробів було більше й були вони різноманітніші. „Всі, навіть бідні люди, як по містах, так і по селах носили шкурятяні чоботи; через те всюди, навіть по селах, були чинбарі та чоботарі. Вичинали шкури кіньські, вовлі, козячі, овечі, а для жіноцтва виробляли червоні сап'яни, з яких шили черевички... Богодухів славився чинбарством та чоботарством, тут було чоботарів більш, ніж в останніх городах Харківського намісництва“²⁾.

Зараз, як чинбарство, так і кушнірство в Богодухові не являють собою чогось видатного; правда, чинбарів більше, ніж інших ремесників, але ні їхня техніка, ні загальна кількість виробів та їхня якість не виділяються в порівнанні з іншими містами Харківщини.

Розвиткові чинбарства та кушнірства в минулому спричинялась у великій мірі значна роль скотарства в економічному житті Слобожанщини в домануфактурний, ремесничий період. У зв'язку з різким розподілом слобожанського суспільства на класи та розриву вищих клас із їхнім старим українським побутом, а також із збільшенням їхньої можливості купувати, — місцеві вироби не задовольняли. Попит на них зменшився, бо ремесники згубили головних своїх покупців. Це значно відбилося як на кількості, так і на якості виробів. Раніш вироблялося більш сортів шкури, вироблялося такі, що за останній час не вироблялося, наприклад, різнокольорові сап'яни.

В зв'язку з занепадом скотарства, якому спричинилося те, що степ по-більшості відійшов у власність поміщиків і в зв'язку з прискоренням розвитком цукрової промисловості вкрився буряковими плантаціями (в Богодухівському районі найбільше цукрових заводів в порівнанні з іншими місцями Харківщини). Занепад чумацтва в зв'язку з проведенням Харківсько-Полтавської та Сумської залізниць (заможні чумаки крім „робочих“ волів мали чималі отари товару), економічні зміни з середини минулого століття, розвиток промисловості та вдосконалення фабричної техніки, наслідком яких з'явилось зuboження селянства, — це головні чинники занепаду ремесла.

В Богодухові, як і взагалі на Україні, були ремесничі цехи. Вони були зв'язані з церковними брацтвами, але певних відомостей про це не збереглося, як взагалі мало є відомостей про це в історії України³⁾.

Богодухів зокрема не має писаних історичних документів про це; тутешні ремесники на запитання такого роду, наприклад, у сфері взаємовідносин майстрів та учнів, іноді дають спогади у формі уривків та натяків. Натяком на існування цехів може бути прізвисько „Чухмістер“, зіпсоване — цехмістер, що існує серед богодухівських мішан.

¹⁾ Опис Богодухова, стор. 26.

²⁾ Д. І. Багалій. „Історія Слободської України“, стор. 167.

³⁾ Порівняти: Слабченко. „Организация хозяйства на Украине“, т. II, розд. II. Д. В. У. 1922 року.

Занепад ремесла в сучасності, його відмирання під натиском фабрикатів можна схарактеризувати словами кушніра, в якого збирались відомості: „Як пішли бобрики та драпи, а кожухи звелись ні на-що; то возиш, возиш було по ярмарках, та й назад привезеш”.

Коли звернемося до літератури, де єсть описи чинбарства та кушнірства в Богодухові, то мусимо зазначити, що вона відноситься до 1875—1885 р.р., доби, коли провадились земські обслідування кустарних промислів із метою уяснення їхнього економічного становища¹⁾; завдання ремесла мали на увазі поширити, підтримати економічне значіння промислу.

Збирання матеріалів по термінології та побутові умови не входили в завдання цих описів і траплялись зовсім випадково, у звязку з етнографічним ухилом обслідувачів. Тому всі ці описи позбавлені місцевого колориту, не визначаються ретельністю; знаряддя виробництва не описані детально, сам процес виробництва описаний теж не досить ясно. Крім цього, довгий час (майже 50 років), що відділяє попередні описи від сучасного стану виробництва міг внести зміни в стан промислу як із боку економічного становища, так само і з боку кількості ремесників та характеру їх виробів.

Всі ці описи зроблені російською мовою, і це саме значно відбилося на повноті термінології. Місцева термінологія підганялась часто під відповідну російську. Невідомо, чи дослідувач давав якому-небудь знаряддю виробництва місцеву назву, чи називав його російською літературною назвою, чи може ця російська назва була тут принесеною вкупі з майстром-великоросіянином, як це могло бути в повітах Харківщини, що межують із великоросійськими. Ще гірше справа з назвою дій та маніпуляцій у процесі виробництва, які зовсім згубилися в російському описі. Крім цього цифри, що їх дано в цих описах, по зауваженню самих-же дослідувачів тільки приблизні, що не дає можливості уявити собі стан ремесла та його значіння для даної місцевості.

Сталий матеріал для порівняння дають досліді В. Василенка, який в ту добу (1884—1885 р.р.) обслідував по завданням полтавського земства кустарні промисли Полтавщини. Його досліді уділяють належну увагу питанням особливостей народньої техніки та термінології. Як результат цих дослідів з'явився „Опыт толкового словаря украинской народной терминологии по Полтавской губ.“²⁾, практичну необхідність якого Василенко обґрунтовує тим, що „туземная терминология резко отличается своею оригинальностью, так что без помощи толкового словаря многое будет непонятно для инструкторов и исследователей, незнакомых с языком и терминологией украинского народа... Наименование промыслов, как равно технические термины, не имеют ничего общего с литературными названиями“³⁾. З цією метою Василенком була розроблена програма для збирання відомостей по народній термінології у звязку з місцевими особливостями.

Історичні згадки, а також вищезазначені описи свідчать про те, що раніш чинбарство сполучалося з шевством. Таке сполучення було в довійськові часи тільки в найбагатших чинбарів, що мали досить крупні підприємства та крамниці й зовсім порвали з хліборобством. Взагалі-ж за останній час помічається диференціяція ремесла; існують окремі типи

¹⁾ Труды Харьковскаго губернскаго статистическаго комитета, вып. I, 1872 г. Статья Спасскаго „О ремеслах и промыслах г. Богодухова“.

²⁾ Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. Вып. III, 1885 г. Ахтырский уезд, описанный А. Твердохлебовым. Там згадується про чинбарство в Богодухові.

³⁾ Сборник Харьковскаго историко-филологич. общества, т. XIII, Харьков, 1902 г.

⁴⁾ К вопросу о толковом словаре украинской народной терминологии. Ibid.

ремесників: чинбарі, шевці, витягальщики-посадчики. Кушнірство як раніш, так і зараз завжди сполучається з кравецтвом або шиттям кожухів.

II

Техніка та знаряддя виробництва в чинбарів. — Матеріали та помешкання. — Утилізація залишків. — Порівняння з чинбою в інших місцевостях.

Заможні чинбарі та кушнірі, що користуються найманою працею, мають у своїх дворах окремі майстерні-чинбарні, які уявляють собою хату з сінями та одним або двома вікнами, розміром пересічно 7×5 метрів, 1,3 метр заввишки із великою піччю, пристосованою для сушки вичинених шкір взимку. „Зільник“ (чан, де чинбарі зольють шкіри) буває вкопаний в долівку, зверну стійть шапки з дуб'яним квасом. Влаштовано все надто примітивно, про вентиляцію та будь-які технічні вдосконалення нема чого говорити.

Бідні ремесники не мають окремих чинбарень. Малий розмір виробництва, що переривається хліборобською працею та відсутністю замов і зв'язаний із цим малий обіг, а також праця власними руками без наймитів не дають можливості витрачатись на будівлення чинбарні й на зв'язані з цим витрати по освітленню та опаленню. При малій кількості замов, що не дає можливості „вчинати хуру“, тоб-то вчинити партію шкір одним заходом, бідні чинбарі мочать свої шкіри в заможних у зільниках та шапках. Це звється „услуговувати“. За ці послуги платять одробітком. Виробництво провадиться в чорній половині хати, де міститься вариста піч та живе вся родина чинбаря. Зільник та шапка бувають укопані в землю врівень із долівкою, здебільшого під полом, на якому сплять; накриваються вони дошками. Взимку провадиться там уся робота, тоді як літом вона вносився з хат та чинбарень на двір, в сараї та під повітки. Як у багатих, так і в бідних є великі сараї для праці влітку, де влаштовані ступи, в яких товчється дубова кора, переховується вапна, попіл, зв'язки дубової кори та всяке знаряддя.

Для чинбарів та кушнірів необхідні копанки для змочки шкір; їх викопують завжди в городах, близько коло річки, тому що чинбарі та кушнірі живуть у низовій частині Богодухова, по берегах річки Мерла. Вигонка „хури“ шкір у чинбарів, яка буває різна в залежності від характеру підприємства, приблизно штук 40 у великих чинбарнях, тягнеться пересічно два місяці; краща виробка потребує більше часу й тягнеться до трьох місяців. Вона являє собою низку операцій, що правильно й послідовно тягнеться одна за одною. Всякі зупинки в роботі, а також недотриманість терміну тієї чи іншої процедури зле відбивається на якості виробу.

Богодубівські чинбарі виробляють волячі, коров'ячі, телячі та кінські шкіри. З волячих виробляється підошовний полувал, а другі йдуть на витяжки та інші частини чобіт.

Коров'ячі шкіри звуться „яловици“ — слово походить од праслов'янського прикметника „яловъ“, у значінні неплідний¹⁾, шкіра молодої телиці років двох звється „полуялівкою“, шкіра з теляти до року звється „виростком“, з годового теляти — „ябелком“ (від німецького kalbfell). Кінські шкіри, як зазначають богодубівські чинбарі, раніш здебільшого йшли на лимарщину, а за останній час чиняться вкупі з іншими.

1) Er. Bernker. „Etymologisches Wörterbuch“. I, 1908 — 13, s. 443.

Чинбарі беруть замови або купують сирі й сухі шкури. Заможні, що мають певну суму грошей для обігу, скуповують шкури у великій кількості на Іллінському ярмарку в Полтаві та Хрещенському в Харкові, а також у місцевих різників. Чинбарська біднота скуповує шкури поодинокі в селян, часто з дохлї худоби, або міняє на вичинені й обмежується здебільшого замовами, додаючи до „хури“ кілька своїх. Замови одержуються головним чином од селян, які часто платять за це продуктами свого господарства, здебільшого хлібом. Відсутність кредиту заставляє іноді звертатись до перекупщиків, брати шкури „на борі“, звичайно, на дуже тяжких умовах. „Як улїзеш їм у руки та вирвешся, то вже вдруге не захочеш“, — зауважив чинбар, в якого збирались відомості. Ціни на шкури в довїйскові часи були приблизно від 6-ти до 11-ти карбованців, в залежності від величини і якості. Підчас дорожнечі, що виникла в імперіялістичну війну, а також за часи громадянської війни та розрухи ціни не були зафіксовані, мінова вартість їх орієнтувалась головним чином на хліб. При закупці шкір звертається увага на їхню вагу, важчі, що бувають із ситої скотини, вважаються за кращі. Гарна суха воляча шкура важить до 35 фунтів.

Для чинби шкір вживається вапна, що купується в богодухівських крамницях із розрахунку 2—3 фунти на шкуру, житне та ячне борошно (6—7 ф. на шкуру), дубова кора (за крашу вважається та, що здирається по весні з дубових гілок та нетовстих дубових стовбурів); купують її на базарі в'язками, пересічна ціна в довїйскові часи була 50 копійок за пуд. Крім того, для чинби шкір вживається і дров'яного попелу.

Попіл скуповують „попільники“, які бувають здебільшого наймитами заможних чинбарів. Вони їздять по місту і скуповують попіл, який приховують спеціально для цього селянські жінки, — це один із їхніх прибутків.

Чинба починається з того, що як сирі так і висушені шкури вкидаються в копанку для змочки. Там вони перебувають коло доби, поки „витається кров“ у сирих, а сухі добре розбухнуть. Після цього їх „пускають у зільник“, який являє собою чотирьохкутну яму (зільники бувають різної величини), приблизно 1,5 метра завглибшки, довжиною 2 метри, а іноді й більше, 1,5 метра завширшки. З усіх боків він щільно обставлений дошками, щоб не просочувалась вода, з дубовим дном. Шкури обливається або намазується розведеною вапною. У великому зільнику шкури кладуться „в розстилку“, не згортаючи, „личком“, тоб-то тим боком, де шерсть, вниз. В малому зільнику шкури доводиться складати вдвоє або вчетверо, що відбувається на якості виробу.

Шкури кладеться так, що одну кладуть „зарізом“ (місцем, де відрізається голова) в один бік, а другу в протилежний. Води й вапни береться по кількості шкір, аби вода їх покривала. В зільнику шкури лежать днів 7—8. Потім виймаються, в зільник додають вапни, і знов укладаються на такий-же термін; так роблять тричі, поки із шкір легко буде злизати шерсть.

Тоді їх виймають, кладуть одна на одну на землі й обирають шерсть „оббирачкою“ та „штрихилом“. „Оббирачка“ являє собою залізну лопату в формі сікача, яким січуть капусту, з досить високим дерев'яним держалом, приблизно, 1,1 метра заввишки; ним можна працювати стоячи на шкурі майже не нахилиючись. „Штрихил“ (порівняти німецьке Striegel — скребниця) — це та-ж оббирачка, тільки вдвоє менша, пристосована для більш ретельної роботи. Шерсть, що оббирається із шкур, так звана „товарячка“, вимивається в річці від золи й вапни і продається на виробку повсти.

Після того, як оббереться шерсть, шкури пересипаються попілом із вапною і знов укладаються в зільник, де лежать тиждень. Після цього знову

перезолується й лежать знову тиждень. Потім прополіскується в копанці, де вимивається вода й вапна, і стружеться на „кобильниці“, яка уявляє собою половину жлутка, розрізаного вздовж і підпертого звичайною дугою, заввишки, приблизно, 1 метр (навіть там, де в господарстві нема коня і збруї).

Шкури розтягаються залізними „кліщали“, якими також витягається із зільника. Ці кліщі, так само, як і штрихил та оббирачка, виробу місцевих ковалів, мають форму звичайних кліщів, довжиною біля метра. Розложена на кобильниці шкура вирівнюється та стружиться з унутрішнього боку звичайною сінокосною косою без держална. Зчищається „нідра“ або

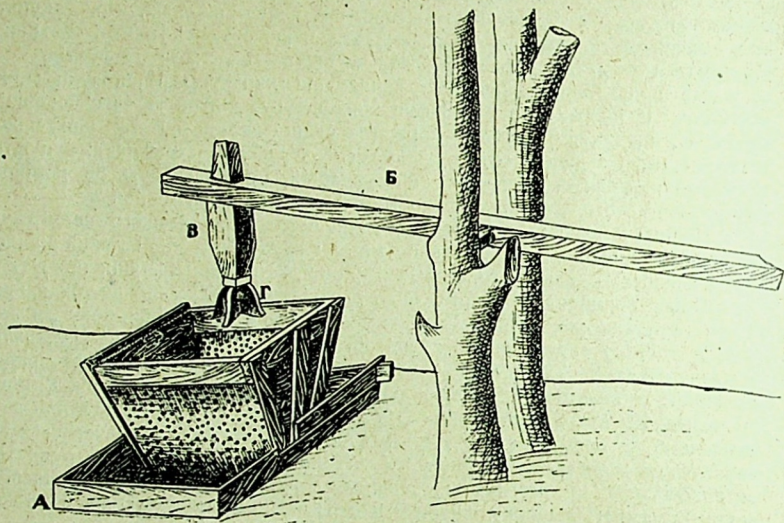

Рис. 1. Ступа. А. Ящик. Б. Підойма В. Товкач, Г. Сікач.

„хляки“, так звуть богодухівські чинбарі залишки жил та м'яса на шкурі. „Нідра“ — порівняти російське „мядра“, корінь слова мас, як і в слові м'ясо, „хляки“ — відповідає польському flaki, — в значінні кишки, тельбухи.

Після цього шкури знов „пускають на змочку“ в копанку, де вони мокнуть днів два, тоді „пускають на квасину“. Квасину учиняють у здоровому шапнику з житнього або ячного борошна з розрахунку 6 — 7 фунтів, як сказано вище, на кожну шкуру, куди складають шкури врозстилку. Там вони пробувають 4 — 5 діб, поки добре змякнуть. Потім їх на одну ніч „пускають на дуб'яний квас“ у другий шапник, де намочена водою дрібно потовчена дубова кора. Вона товчється у ступі, яка являє собою ящик формою чотирьохбокої усіченої піраміди, приблизно, см. 50 завдовжки й 30 заввишки (рис. 1). З одного або двох протилежних боків цього ящика вставлені шматки листового заліза, в яких гвіздком попробовано дірки до 1 см. в діаметрі, на зразок решета, для того, щоб через їх просівалась дрібно потовчена кора, яка сиплеться у пристосований для того невисокий ящик, прироблений під гніздом ступи. До кінця підойми,

укріпленої між двома простовисними стовпами, прироблені один або два чотирьохгранчасті товкачі, що звужуються донизу. На кінець товкача набитий чотирьохбокий залізний сікач із невеличким поглибленням всередині. Ступа ця приводиться в рух ногою, так само, як і звичайна ступа, в якій товчуть пішоно. Заможні чинбарі мають кінні ступи або „*машини*“, що приводяться в рух кінською силою. Там є такий самий ящик із залізними решетами на один або обидва боки, тільки в кілька разів більший, і чотири товкачі з залізними сікачами на кінцях. Конем, припряженим до голоблі, приводиться в рух здорове зубчате колесо, подібне до того, які бувають у млинах. Воно повертає „*семерню*“, а семерня „*вал*“. Дерев'яні бруски на кінці вала, приблизно, 35 см. завдовжки, звуться „*металями*“. Коли крутиться вал, металі чіпляються за „*лапи*“, теж бруски, що прироблені горизонтально вгору до товкачів і приводять їх у рух.

Далі вперше „*запускають дубом*“, тоб-то легко пересипають товченою дубовою корою, щоб „*не запалити*“. Потім „*дають дуба*“, тоб-то дуже всипають дубом (порівняти вираз: „*Дуба дати*“, в значіння померти наглою смертю). Дуба дають разів 3—4, де шкури перебувають по тижню. За їх станом спостерігають і відповідно цьому провадять роботу. Від кількості „*дубил*“, тоб-то разів перебування в дуб'яному квасі, залежить якість шкури. В процесі чинби моменти пускання на кваснину й запускання дубом самі відповідальні; вони потребують практичних навиків, тому що тут робиться без певних пропорцій, здебільшого на око; траплялось так, що чого-небудь не вгадували, шкури не вдавались і чинбарі несли збитки.

Закінчені таким чином шкури виймається з шаплика, прополіскується й вішається у дворі на жердки. Влітку їх оберігають од сонця, вішають у холодку, під повіткою. Щоб узнати, чи вичинена вже шкура, її загинають уздовж і впоперек із личкового боку і продувають, коли вона від цього біліє, то це ознака того, що вже готова. В гарно вичиненій шкурі не повинно бути „*живців*“, тоб-то місць, що не пройшли наскрізь дуб'яним квасом. Висушується здебільшого волячі шкури, що йдуть на підшови, так званий полувал. Інша-ж тонка шкура з габелків та полуяловок іде на „*юхту*“¹⁾, з якої роблять витяжки та головки до чобіт. Заможні чинбарі, що в довільський час мали крамниці, продовжують роботу над шкурами, виробляючи весь потрібний для шевства матеріал.

Раніш, оскільки свідчать вишеназвані описи чинбарства в Богодухові, воно часто, особливо в більш-менш великих підприємствах, не звязаних із хліборобством, сполучалось з шевством, через те, що чинбарство само по собі не відбирало багато часу. Зараз здебільшого маємо три зовсім окремих галузі спеціалістів-ремесників, що ведуть діло в невеликому маштабі, перебиваючись, як кажуть, із копійки на копійку. Це — чинбарі, витягальщики-посадчики, що готують юхту та інший товар, крім підшов на чоботи, і шевці.

Вироблені полувальні шкури иноді продають цілими; здебільшого-ж їх ріжуть впоперек на „*слупці*“ (від польського *slup, slupiec*), 20—23 см. завширшки, з яких ріжуть підшови. В залежності від величини шкури з неї ріжуть од 4 до 8 слупців. Перший слупець од хвоста зветься „*хозол*“ (порівняти вираз „*хозовий*“ або „*казовий*“ кінець матерії, у значінні краший, слово вважається запозиченим із перської мови²⁾). Другий — „*паховий*“ (од пах, пашина), третій — „*середовий*“, четвертий — „*ошийок*“, п'ятий — „*зарізок*“. Шкура з боків та черева зветься „*полами*“.

¹⁾ Турецько-перське „джюфт“ — за поясненням академіка Кримського.

²⁾ Таке пояснення маємо в Далі: „Толковый словарь русского языка“, s. v.

Залишки від виробництва утилізуються таким чином: дубова кора, так звана „эдубица“, що виймається з шапликів після пускання шкір на дуб, висушується й іде на паливо, ніздра або хляки іноді продають на клей, коли трапляються клеєвари; здебільшого ж викидається вкупі з іншими залишками після чинби. Товарячка або шерсть вимивається від золи й вапни і продається на виробку повсти, яку закуповують головним чином місцеві шапошники. Для вимивання товарячки наймають поденщиць, що миють її на річці в решетах; але на цю роботу йдуть неохоче, бо вапна роз'їдає руки. Крім названого, нема інших засобів вимивання товарячки, і тому вона здебільшого викидається й укупі з вапном, золою та ніздрою вивозиться за місто на піски, на лівий берег Мерла, так звані „кучугури“.

В статті Спаського „О ремеслах и промыслах г. Богодухова“¹⁾, згадується про „жеству“ — залишок од чинби шкір, який складається з двох частин золи, однієї частини вапни, хлібної гуші й шерсті, що зв'язує цю масу. „До 1861 года, — каже Спаський, — жествой заброшены были дворы выделывателей кож, улицы и площади; хозяева не знали, что с нею делать, а для полиции была лишняя забота понуждать хозяев к очищению дворов и вывозу жествы за город. Некоторые из жителей Богодухова покрыли 5 — 6 небольших построек жествою; в большой пожар 1861 года эти постройки уцелели от наносного огня, что и обратило внимание жителей, и многие начали крыть строения жествой. После железа крытые крыш жествой должно занять в Богодухове первое место как по легкости, так по дешевизне и непромокаемости своей. — Желающие крыть жествою ставят кроквы несколько гуще, по кроквам стелят шелевочные обапопы, потом разводят, сколько нужно, жеству водой и размазывают по обаполам лопаткой слоями толщины от 2 до 2½ вершков. В первый год жества, высыхая на крыше, трескается и сквозь трещины иногда проникает дождь, затем она, сама собою, помощью дождя заливает трещины, склеивается и уже не протекает. Впоследствии она не требует особенных поправок. Есть крыши по 6 — 8 лет без всякой поправки. Отвердевая на крыше, она становится похожею на известковый цемент, употребляемый для заливки кирпича, противостоит какой-бы то ни было погоде“.

Треба зазначити, що розповсюдження ця жества не мала, і за останній час вона зовсім не утилізується; іноді трапляються повітки та льохи, укриті нею, але значіння, як покрівельний матеріал, вона не має, — догади Спаського не збулись. Чинбарі не згадують за неї зовсім, і не так-то багато її буває у зв'язку з занепадом виробництва.

Порівнюючи сучасну техніку чинбарського ремесла в Богодухові з тією, що описана року 1881 — 82 в повітах Сумському, Куп'янському та Охтирському²⁾, бачимо багато спільного в техніці, термінології, економічному характері виробництва та інш., але багато й відмінного; у всякому разі, чинба шкір у трьох вищезгаданих повітах далеко не тотожна з богодухівською. Порівнюючи термінологію Сумського та Куп'янського повітів із богодухівською, помічаємо великоросійський вплив у назвах знарядь виробництва, що пояснюється близькістю названих повітів із етнографічною великоросійською межею, а також тим, що в деяких селах майстри великоруси, як про це свідчать дані опису чинбарства в Куп'янському повіті. Опис чинбарського ремесла в Богодухові, що міститься, як додаток до III випуску „Трудов комиссии по исследованию кустарных промыслов“, написаний А. Д. Твердохлібовим року 1881 остільки стисло, що не дає

¹⁾ Труды Харьковскаго губернскаго земскаго статистическаго комитета, вып. I, 1872.

²⁾ Труды комиссии по обследованию кустарных промыслов-Харьк. губ.

можливості уявити собі це виробництво в місцевій перспективі й притягти до порівняння. Правда, в цьому описові є деякі дуже цікаві та цінні побутові риси, а також розподіл чинбарів на відсотки по заможності. Для тієї доби, що він описував, багатих було 10%, середняків — 30% і решта „малосильних“, що ведуть роботу з перервами. Він посилається на свій опис охтирського чинбарства, що міститься у 3-му випускові, але той опис теж досить стислий, хоч у головних рисах має багато спільного з описом богодухівського виробництва. Що до вищезгаданого опису Спаського, треба сказати, що він дуже мало торкається техніки виробництва й не відзначає місцевих особливостей.

Матеріалом для порівняння по-за межами Харківщини є „Словарь украинской народной терминологии“ Василенка¹⁾, де є дані по Зінкову на Полтавщині, який лежить од Богодухова на захід верстах в 70. У Василенка є деякі відмінні від богодухівських назви, як, наприклад, назви сирих невичинених шкір; „ніздра“ або „хляки“ богодухівської термінології у нього носять назву „бутурма“ — „здирок“. Слово „бутурма“ турецького походження й широко розповсюджене у великорусів, де вимовляється як „бахтурма“, так само як і назва „тупик“, у значінні тупий кусок коси, якої не зустрічаємо в Богодухові, де відповідним знаряддям є коса. Назву „тупик“ маємо і в описові чинбарства Куп'янського повіту. Із назв дій не зустрічається в Богодухові термін „брусувати“, який визначає розминання шкіри точильним брусом.

Що до роботи штрихилом (остаточна очистка від шерsti, перед тим як шкуру пускають на дуб'яний квас), у Василенка зустрічається термін „фугувати“ (порівняти „фуганок“ із німецького fügen, який забувся в Богодухові). Його ми зустрічаємо у віршах ченця XVII століття Клементія, який сам був волинянин.

... А як пойдеть до шкір, дуб товчить, шкурн пересипаєть,
А иння шкурн у золу хуру закладєть,
А иння теж на кобиліці шерсть оббираєть
А потім, надівши шуствал і хвартух, белехом мездру подробляєть,
І побаговавши, в божий час укаладєть в квас
І чекаєть, покуль будєть пересипаєть вп'ять час²⁾.

Терміни, що маємо в цьому уривкові, тотожні з богодухівськими, за винятком „шуствал“ (німецьке schustfall) — шевський шкурятиний хвартух, та „белех“, яких не вживається в Богодухові.

Великоросійська виробка відрізняється в технічних засобах, хоч у головному дуже подібна, а також і в термінології. Так, в даних по Вятській та Володимирській губернях³⁾ не зустрічаємо польських та німецьких термінів: хляки, штрихил, яким відповідають місцеві: „стружки“, „мездрильник“, „мездряк“, а також „тупик“.

Замість дубової кори у Вятській губ. вживається вербова, тому, що там не росте дуб, хоч існує назва „дубленіє“, яку, очевидно, вкупі з колонізацією перенесено з півдня.

Шкури кладеться для зчистки там „на кобылу бахтурмою вверх“, — засіб подібний до богодухівського.

¹⁾ Сборник Харьк. историко-филологич. общества, т. XIII, стр. 156.

²⁾ „Основа“ за 1861 р. I, 218 — 220 стор.

³⁾ Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности. СПб. 1883 г. Том X, Владимирская губ. Статья И. Лядова, стр. 2840 — 2842, т. XI, Вятская губ. Статья Юзаченка, стр. 26 — 52.

III

Кушнірство та кравецтво. — Засоби здобування овчин. — Техніка та знаряддя виробництва
Крій та шитво кожухів. — Порівняння з іншими місцевостями.

У зв'язку з загальними причинами занепаду домових виробів, кушнірське та зв'язане з ним кравецьке ремесло в Богодухові, порівнюючи з тим, яке воно було раніш, значно занепало. Останнім часом мануфактурні фабрики відтіснили кожухи; на їх пройшла мода. Тримаяться їх здебільшого селяни, економічне становище яких змушує їх бути консервативними.

З відомостей, що їх дають старі кушнірі, років 40—50 тому, крім окремих замов, вироблялось до 2.000 кожухів¹⁾, які продавались на богодухівських ярмарках, а також далеко за межами Богодухівського повіту. На Іллінському ярмарку в Полтаві, звідки привозили таврійські солоні овчини, добувались овчини також і в Харкові на Хрещенському ярмарку, в Катеринославі, у різників слободи Вільшани Харківського повіту.

Місцеві овчини особливого значіння не мали, особливо з занепадом скотарства в селян, викликаного Столипінською системою „одрубів“, коли землі загального користування (вигони, толоки) загубили своє значіння, як пасовиська, і почали використовуватись, як рілля. За час війни та загальної розрухи кількість виробів на продаж звелась до minimum'у, на богодухівських ярмарках зникли ятки з кожухами; привозних овчин зовсім немає, виробництво на продаж припинилось і кушнірі обмежуються випадковими замовами від селян.

З місцевих вважаються за кращі овчини зняті в-осени між першою та другою „пречистою“; з привозних „донські“, вони й найбільші. Ціни в довільський час на донські овчини були від 1 крб. 80 коп. до 2 крб.; на місцеві від 1 крб. 20 коп. до 1 крб. 50 коп. За час війни та розрухи ціни значно мінялись. Влітку 1923 року, у зв'язку з недородом, селяни цінували вартість овчини вартості м'яса й навіть трохи більше від 1 крб. 50 к. до 2 крб. 50 коп.

Овчини, що йдуть на виробку кожухів, поділяється на „старичку“ — шкура зі старих овець, „лінтвар“ (порівняти німецьке Lindewaare) — із годових і „смушки“ — з ягнят.

Овчини поступають у чинбу сирі, сухі та солоні, що набувались цілими тюками з Таврії та Катеринославі. Чинба починається з того, що їх мочать у копанці або в шаплику один день, нагнітивши, щоб не виринали. Після цього їх надівають на „верштаб“ (од німецького werkstab) (рис. 2), який робиться самими кушнірами і являє собою станок із двох простовисних палок, так званих „ставинок“ 1,1 метра заввишки, які здержуються вгорі горизонтальною, довжиною 1,2 метра, палкою, що має виймку посередині, в яку може вкладатись невелика палка, так званий „язичок“ або „личка“, пристосована таким чином, що легко може приходити в рух.

Надіта на „верштаб“ овчина придержується „мичкою“ і „пляшуеться“ (од німецького fleischen — зчишати залишки м'яса) за допомогою „скахи“ (рис. 3) („скахва“ — або „шкахва“ з італійського слова skafa — за поясненням академіка Кримського), тоб-то з неї зчищається залишки м'яса та товщу, так звані „пляшівки“²⁾, знаряддям, улаштованим із шматка коси

¹⁾ Дані „Трудов комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьк. губ.“ говорять за, приблизно, такі-ж цифри для описаних там повітів Харківщини.

²⁾ Раніш із цих пляшівок витоплювали лій для каганців, а потім стали продавати їх миловарам та клеєварам.

або пилки довжиною, приблизно, 18 см. з дерев'яним держалом, так званою „держачкою“, — робиться місцевими ковалями, як і всі інші залізні кушнірські приладдя.

Зчищений таким чином або „спляшований“ бік овчини зветься „ядром“. Далі овчини перемазується „перемазкою“, яку запарюється з житнього або

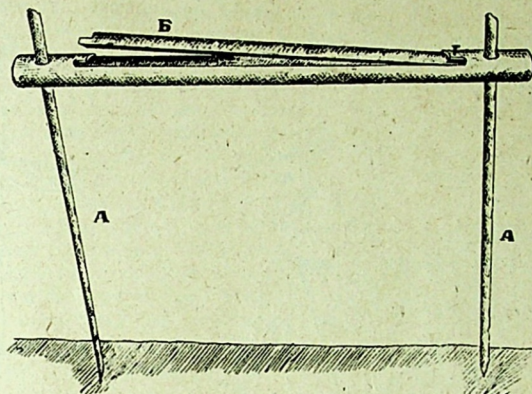

Рис. 2. Верштаби. А. Ставинки. Б. Язичок або мичка.

ячного борошна, куди додається трохи соли, приблизно, півфунта на 2 відра води. Перемазані шкури складається в „переріз“ або шаплик і заливається „квасниною“, яку робиться на зразок сирівця, при чому кількість борошна води й соли береться в залежності від того, яка „хура“ овчин. На 25 великих овчин беруть пуд житнього борошна, півпуда житніх або ячних висівок, які парять окропом, підкладають тіста й біля 15 фунтів соли, її кладуть тоді, коли кваснина вкисне.

Овчини складаються шерстю одна до однієї; для того, щоб вони „не зорівалися“, „перелюбують“ їх квасниною й що-дня перевертають; коли свіжа овчина з дорослої вівці, то і двічі на день.

Термін перебування овчини в кваснині для літа обмежується тижнем, для зими треба три тижні. Вичиненою овчина вважається тоді, коли на пахві починає лізти шерсть. Для цього за овчинами спостерігають, їх пробують. Сиру овчину „посажують“ або „затягають“ на жердках, тоб-то натягають у ширину настільки, щоб аж зібралися зморшки на спині й довжина спини од цього покоротшала. Потім сушать влітку на жердках, а взимку в хаті коло печі.

Висушені шкури відволожують, для чого змочують їх водою або квасом за допомогою „мащика“, тоб-то віхтя, зробленого із шматка овчини вовною догори. Одволожена шкура загортається ядром всередину, куди

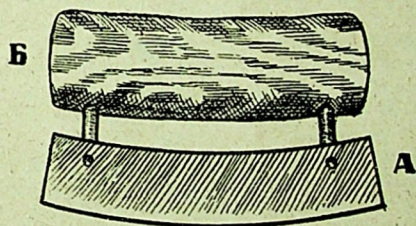

Рис. 3. Скахва. А. Скахва. Б. Держачка.

загортається край та лапки й лежить днів два. Одволожену таким чином овчину розтягають вдовжину, а іноді і впоперек, а для цього замотують її через край за паличку, так звану „цурку“, на мотузочок „штричку“; прив'язують до бантини або гака в сволюку й розминають залізним „ключем“ (рис. 4). Ключ являє собою залізне знаряддя, яке формою нагадує залізні ключі; що ними відмикають засуви дверей (рис. 5). Коротка частина ключа, довжиною 19 см., звється „носо́м“, довга 56 см. — „стрі́люю“. Вгорі він має

Рис. 4. Розминання овчини ключем.
А. Штричка. Б. Цурка. В. Ключ.

Рис. 5. Ключ. А. Ніс.
Б. Стріла. В. Дерев'яне
держално. Г. Колокольце.
Д. Підключник.

дерев'яне держално 14 см. завдовжки, а внизу залізне кільце 5 см. у діаметрі, так зване „колокольце“, до якого прив'язується „підключник“ або „підніжок“, зроблений із мотузка або ремня, куди вдівається праву ногу при роботі. Правою рукою держать держално. Робота ключем потребує навички і швидкості рухів; це одна з найтрудніших кушнірських робіт. Розминання ключем продовжується до тих пір, поки зніметься вся „перемазка“ й овчина зробиться зовсім м'якою. Вогку овчину висушують у холодку, потім знову проминають ключем, натерши перед тим крейдою, щоб краще стерти „пляшівки“, тоб-то залишки жил та м'яса. Залишки пляшівки та перемазки при розминанні звуться „турицею“.

Пром'яту шкуру вішають на „верштабу“ й білять крейдою; знову чистять „скахвою“, поки зробиться рівною, м'якою та білою.

Як раніш, так і тепер селяни здебільшого вживають на кожухи овчин, вичинених набіло, але вони виходять із моди й овчини фарбують в чорний колір, а також роблять дубльонки.

Фарбування в чорний колір провадиться в такий спосіб: білу овчину кладуть на долівку й намазують „алістрактом“ (зіпсоване слово екстракт, succus lacuiriace), який уварюється й дає темно-червоний колір.

Потім їх намазують відваром „кронтіка“ (хромпик — *Kali bichromicum guber*), який надає чорного кольору. Після цього їх споліскують водою, просушують і проминають. Попит на чорні кожухи здебільшого серед богодухівських мішан, що шують їх чумарками; поширюються вони також і серед селян.

„Дубльонки“ в Богодухові не мають поширення; селяни ставляться до них зневажливо, як до „кацапських витівок“; раніш їх виробляли на замовлення для салдатів та жандарів. Такого роду фарбування полягає в тому, що овчини змочується відваром дубової кори з розрахунку 1 пуд кори на 100 овчин, згортається і кладеться в шаплик днів на три, після чого сушуться, потім одволожується і проминається ключем, далі за допомогою цеглини натирається охрою, яку пересмажується на сковороді до червоного кольору.

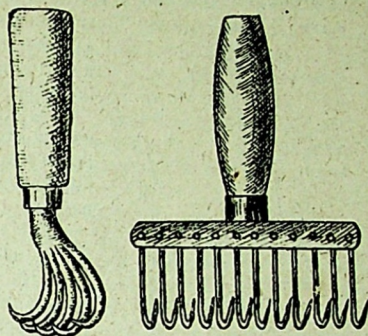

Рис. 6. Дрешпаки.

Вичинені овчини розчісують „дрешпаком“ (рис. 6). Дрешпак являє собою залізний гребінець, із загнутими в один бік 12 зубцями, або зняряддя з п'ятьма залізними кігтями. Можливо, що дрешпак первісною своєю формою мав тільки три кігтя-крючка, які були дерев'яні; тоді назву його можливо було б пояснити німецьким гаданим dreispach од drei — і spach — сучок, ключка.

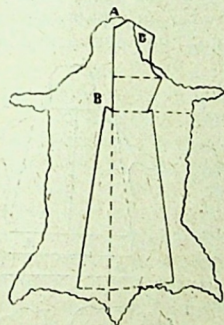

Рис. 7. Права плечина кожуха на три хванди. А. Вшивання до коміра. Б. Місце, де вшивається штучка на плечину, так звана „накружка“. В. Зубчик для хвандів.

Кушнірство полягає не лише в чинбі шкір, а також і в шитві кожухів, так званому кравецтві. Спершу, чим почати краяти, кушнір „обтіає“ овчину. Він вирівнює руками краї, підрізує їх ножом і руками обриває шматочки. Потім вовну рівенько обрізується кругом, щоб не висіли великі кім'яхи. При покрію вживають аршина й пальцями відміряють вершки. Коли кожухи шийться на продаж, вживають постійних мірок; при індивідуальних замовленнях так само. Раніш шили здорові кожухи, без стана, широкі внизу, які тепер вийшли з ужитку, а також на 3 та на 5 „хвандів“ або „овців“. Тепер шують „чумарки“ та „піджаки“ здебільшого з пофарбованих у чорний колір овчин. Кількість шкір для кожного типу кожухів різна, в залежності від величини овчин; треба замітити, що матеріал при краянні використовується занадто економно. Кожух на 3 хванди обов'язково зшивається на спині. З однієї овчини кроїться половина спини, таз зв. „плечина“ (рис. 7).

Вгорі намічається „овшивання до коміра“, для якого постійний розмір (половинний) рівняється $1\frac{1}{2}$ вершкам. Од середини вшивання коміра до стану відмірюється 10 вершків, при чому від вшивання коміра до кінця вшивання рукава 6 вершків. Те місце плечини, що має бути зшитим із передом, „штучується“, тоб-то туди пришивається так зв. „штучка“ (німецьке

stückchen) клаптик, латка, тому, що в тім місці приходить, „зарізок“ (місце овчини, де обрізується голову) і не проходить потрібна для скройки ширина. Взагалі скрізь, де для скройки бракує невеликих шматочків, доводиться „штучкувати“. На „штучках“ тупим кінцем ножа намічають „тилики“ (турецьке „делік“, — татарська вимова „телік“, — дірочка, місце для зашиття — за поясненням академіка Кримського), тоб-то мітки, куди їх треба пришивати. Тупим кінцем ножа продавлюються також усі риси, по яких треба

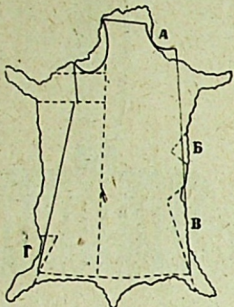

Рис. 8. Правий перед кожуха на три хванди. А. Клапун або штучка, що пришивається до овчини й утворює лацкан. Б. Позацунук. В. Г. Штучки.

краяти. Коли скройка захоплює пахву, де нема вовни, її „позацунують“, підшивають „позацунок“, — шматок овчини з вовною (німецьке — fellsatzung).

„Штучка“ на плечині, відповідно формі шматка, якого не дістає, вшивається напівкругла й тому зветься „накружкою“. На тому місці, де вшито накружка, а також на плечевому шві нашивається вишиту смугу, яка закриває шви, так зв. „ирха“¹⁾.

„Ирха“ являє собою виголену шкіру зі стриженої або облізлої овчини.

На стані скройки роблять зубчики з виступом на $3\frac{1}{2}$ см. для „хвандів“. На скройці перед (рис. 8) теж доводиться вшивати „штучки“. Спереди, на вшиванні до коміра, пришивається штучку, що зветься „клапуном“ яка в кожусі відгортається й утворює собою лацкан. Пунктиром на малюнках 7 та 8 намічено допоміжні при крої лінії, а також місця, куди вшивається штучки та позацунки (рис. 9) являє собою скройку рукава. Рукав буває 75—85 см. завдовжки; завширшки коло плеча — 58 см. внизу — 40 см.

Скройка рукава має трапецієподібну форму, до якої вздовж пришивається рівну смугу, так зв. „поміч“; коли ширина скройки не проходить по ширині овчини.

Крой кожуха на 5 хвандів являє собою ускладнену скройку трьоххвандового кожуха. Комір до кожуха пришивається рубцем догори й закривається ирхою.

В місцях, де нашивається ирху, вона спершу „напаштриговується“ (польське fastrygowac) — метати на живу нитку, тоб-то злегка пришивається одним краєм, який загортається всередину, а другий край „прикидається“, при чому вколюється обов'язково в „ирху“, а виколується побіля ирхи. Шви, там, де вони покриваються, зшиваються через верх, а там, де прикрас немає, колючться з двох боків.

Шви розправляється або руками, „вирехтовується“, або розбивається „муштою“ (персько-турецьке слово, яке визначає знаряддя для розгладжування шкіри в перських шевців²⁾), зробленою з грушевого або кленового дерева.

При шитві кожухів вживаються товсті голки-кругловишки та сирові нитки, які вошаться й намотуються на дерев'яні хрещики. Ніж вживається звичайний, зроблений здебільшого із старої коси, наперсток без дна. Єсть

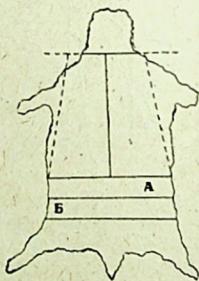

Рис. 9. Скройки рукава. А. Б. Помічі.

¹⁾ Укр. та російське ирха з польського ircha, пор. сербське ira, чеське jircha. Слов'янське слово взято із старого німецького irch, тонка шкіра лимарського виробу, що відповідає латинському * icrus — цп. E. Bernker. Slavisches etymologisches Wörterbuch S. V.

²⁾ За поясненням академіка Кримського.

також і ножиці, ними обрізається шерсть та ріжеться ирхи. Кравці дуже дорожать своїми голками, можливо через те, що раніш вони були дорогі, може й того, що голка найважливіше знаряддя кравця.

У голок, спершу, чим їх вживати до шитва, надбивається кінчик, а потім вони вставляються в „юстрильце“ й гостриються на брусі. „Гострильце“ буває ліскове (з ліщини), являє собою круглу паличку, один кінець якої загострюється формою усіченої трьохголкої піраміди, щоб не було гостряка. Туди вставляється вушком голка й заточується теж трьохкутником. Це дуже полегшує шитво, тоді голка трьома лезами ніби розрізує овчину. Голки ховається в „юльник“, який робиться зі смуги ирхи; смуга ця зшивається з обох боків і прошивається посередині, від чого утворюється два відділи, куди встромляється трубки з товстих гусячих пер, в які вкладаються голки. Кінець голяника загортається і продівається в ремінець, пришитий впоперек.

Раніш кожухи оздоблювали розкішною вишивкою, що виконувалась гарусом. Вживався для цього берлінський гарус, що здавна займав значне місце між закордонним крамом на Україні. Тепер вишивки виходять із моди. Крім цього, на комірах та полах кожухи оздоблюють сивими та чорними смушками, з яких різались так зв. „альтиці“ (за поясненням академіка А. Е. Кримського—суто слов'янське слово—льтиця), смуги різної ширини.

Раніш була мода обшивати кожухи „альтицями з бабака“. Згадки за цю моду маємо у Квітки-Основ'яненка, очевидно вона була поширена на Харківщині. „Купив... дочкам кожухи нові, бабаком оторочені“...¹⁾ Найбільшу кількість кожухів на продаж шили в Богодухові від покрови до різдвя. Раніш багато готували їх до богодухівських осінніх ярмарків у жовтні та листопаді „Охтома“ (6 жовтня ст. ст.) та „Михайлове чудо“ (8 листопада ст. ст.), при шитві вживали постійних мірок. Знімалися мірки лише при замовах. У довійськовій час кожухи продавали від 7 до 15 крб. за штуку, в залежності від якості овчин та роботи, а також вишивки, та інших оздоб. За останній час якості виробки овчин погіршала, оздоби не вживають,—ціна кожного типу кожуха трудно піддається підрахунку.

Порівнюючи чинбу овчин у Богодухові з чинбою в інших місцях Харківщини²⁾, бачимо, що вона в деталях відрізняється, в головному ж кардинальних розходжень немає. В Охтирці та Котельві інша кількість борошна та соли для квасу, також відрізняється термін перебування на змочці й у квасі.

В Куп'янському повіті чинба овчин носить великоросійський характер, тому, що туди приходять на роботу майстри з Воронізької губ. Замість верштаб, там уживається оббиту шкурою колоду, а також обломок старої коси, а не скахва.

В Сумському повіті конкурентами місцевих кушнів'ярів являються заходжі калужани, які замість скахви вживають косу, а замість верштаб—дошку, яку звуть „кобилою“. Місцеві кушнів'яри в загальних рисах провадять виробництво подібно до богодухівського. Назва знарядь виробництва та їх окремих частин так само не тотожня по трьох вищезгаданих повітах.

Описи вищезгаданих повітів не дають нам повної номенклатури знарядь виробництва та їхніх частин, але згадки про їх свідчать про розходження. Так богодухівській назві „підключник“ в Охтирці відповідає „гардзель“. „Пляшівки“—залишки м'яса та жил у Сумському повіті зветься „мизькою“ то-що.

¹⁾ Твори Г. Ф. Квітки, т. II. Харків 1894. Листи до любезних земляків, стор. 14.

²⁾ Труды комиссии по исследов. кустарных промыслов Харьк. губ. Вып. I, — Сумской уезд, вып. II — Купянский уезд, вып. III — Ахтырский уезд.

Порівнюючи з чинбою на Полтавщині (с. Сміла, Роменського повіту¹⁾), бачимо різницю в кількості та пропорції продуктів, що йдуть на чинбу, а також у терміні чинби, який тягнеться довше, ніж в Богодухові. Даних для порівняння термінології там мало, хоч і описано техніку виробництва докладно. Знаряддя виробництва ті-ж, що й у Богодухові.

Дані по с. Решетилівці на Полтавщині²⁾ свідчать про більшу кількість назв сортів овчин, порівнюючи з Богодуховом, там єсть назви: бирка, качаванка, чунтук, ординка, типів кожухів та їх окремих частин. Цікава вказівка на те, що „ключ“ там вживається дерев'яний.

В описові кушнірської праці в гуцулів, поданої Шухевичем³⁾, бачимо багато подібного до богодухівської чинби. Різниця склад тіста, до якого в гуцулів входить кукурудзяне борошно, вживається більшу кількість соли. Що до знарядь, то треба сказати, що взагалі вони подібні, відрізняючись у деталях та номенклатурі окремих частин. Богодухівський „штричці“, якою прив'язується до гака в стелі замотану на „цурку“ овчину, в гуцулів відповідає „ключивник“. Цю назву здибуємо й в Сумському повіті. Ключ відрізняється як формою, так і назвою окремих частин. У дерев'яну колодку (держално) вбиті: коротке залізне „Вістре“ і довге „тиле“, яке значно довше богодухівської „стріли“. У Шухевича не згадується про „верштаб“, на якому в Богодухові пляшується овчину після змочки. Подібне до його знаряддя, за назвою „пйіла“ (від слова п'ясти), згадується, як потрібне після „ключування“ або розминання.

При шитві кожухів згадується, подібні до богодухівських, голки „на три ребра“ й „дублені нитки“.

Порівнюючи з чинбою у великоросів⁴⁾, ми бачимо різницю в знаряддях виробництва. Там не вживають „верштабів“, а зчищають овчини на колодках, замість „ключа“ вживають „крюки железные“, замість „скахови“ — „литовки, косы малорусские“; „дрешпак“, яким розчищується шерсть на готових овчинах, зветься „скобкою“. Описів та малюнків цих знарядь не дано. Неодмінна умова великоросійської чинби овчин — це дубління, яке чуже українцям, і в Богодухові зокрема, де робилось з замов і не поширилось серед місцевого населення.

За останній час у Богодухові почали вживати для шитва кожухів машини. Ними не шивались, а головним чином вишивали у кожухів рукава, „*рукаві*“ на правій полі та „*берені*“ або краї.

В етнографічному відділі центрального музею Полтавщини у вітрині кушнірських знарядь єсть так звана „галка“, яка являє собою залізний плискатий півкруг 3,5 см. завширшки й 23 см. діаметром із невеличкою виїмкою посередині. На обох кінцях півкруга єсть дірочки, куди продіто залізні гачки, якими, очевидно, цю галку до чогось прибивалось. Картка до 7363 нумера, що ним помічено у згаданій вітрині „дрешпак“, містить у собі стислий опис кушнірства, де про галку згадується, як про знаряддя, потрібне для обминання лап, після того як овчина добре промнеться ключем. На запитання до богодухівських кушнірів, чи вживають вони тепер „галки“, була відповідь, що вживали раніш, та покинули, як непотрібну, років із сорок тому.

¹⁾ С. И. Лысенко! Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавск. губ., вып. II, Роменский уезд. Одесса, 1900, стр. 151 — 169.

²⁾ Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавск. губ. Сборник Харьковского историко-филологич. общества, т. XIII, стр. 153.

³⁾ Матеріали до українсько-російської, етнології, т. IV, стр. 252. Львів 1901.

⁴⁾ Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности, том XI — Вятская губ., том X — Владимирская губ. Петербург, 1883.

IV

Побутові та санітарні умови життя чинбарів та кушнірів. — Кількість їх за останні роки. — Загальні висновки про походження та розвиток ремесства.

Богодухів міститься на горішньому березі річки Мерла, а близько коло річки, в старовинній частині міста, на сирих місцях, низинах, оселились із давніх-давен чинбарі й кушнірі, яким найзручніше там жити, бо у своїх низових городах вони повикопували потрібні для їхнього ремесства копанки.

Бідніші чинбарі та кушнірі, а також більшість середнього достатку, живуть у старовинних дідівських садибах, у митих хатах із вікнами старовинного типу, що відсуваються кватирки. Взагалі, дивлячись на побут цих ремесників, умови праці й характер виробництва, можна далеко сягнути в минуле життя Богодухова, трохи не до часів його заснування. Заможні чинбарі, в яких діло поставлено широко та використовується найману працю, мають окремі чинбарні, розбагатіли, побудували кам'яні будинки, відкрили крамниці, порвали зі старим побутом і стали користуватись культурними благами, оскільки це дозволяли їм їхні кошти. Але це одиниці, а значна частина чинбарів робить одиночками, з перервами в роботі, що обумовлені відсутністю кредиту та замовлень. Робота йде влітку надворі, а взимку в хаті, саме в чорній її половині, де живе вся родина чинбаря. Можна собі уявити санітарні умови життя цих ремесників! Під полом, на якому сплять, бувають вкопані в долівку зільник та шаплик або ставиться переріз із квасом, в якому чиняться овчини. Хоч ці шаплики й накриваються щільно дошками, але від їх узимку в хаті холод, вогкість та сморід. Двори кушнірів та чинбарів засіяно обрізками шкір, так званими „злизднями“, залишками від чинби, що являють собою суміш вапни, золи, шерсті й м'яса. Улітку від копанок випаровується нестерпучий сморід, бо вода в їх загниваєтьс я й кишить паразитами.

Правда, в деяких чинбарів чистіше, порівнюючи з іншими, хазяйки — чепурухи всемірно дбають за те, щоб оселя мала людський вигляд: насаджують квіток, метуть двори та инш., але санітарні умови життя все-ж лишаються занадто важкими для бідноти, що працює в таких умовах. Почуття самоохорони змушує хазяїна, що працює в хаті, де й живе, дбати за чистоту — зовсім инша справа з наймитами. Тепер їх майже ніхто не держить, але в довійський час багаті хазяїни держали їх до десятка, вони жили по чинбарнях, де спали на лавах, столах та дошках, якими накривали зільники та шаплики. Хазяїни вимагали роботи по 14 годин на добу та дбали за те, щоб як-мога менш заплатити. Гірка іронія робітників що до хазяїнів вилилась у назви „жила“, що її прикладали до експлуататорів.

Заходами земства у 80 роках минулого століття чинбарі й кушнірі виселялися в південно-західню частину Богодухова, по березі річки, в так званий „Лошатник“. Ця частина міста єсть яскравий зразок антисанітарних умов життя, в яких пробувають бідніші ремесники; побувавши в цьому „гето“, можна переконатися, що тільки надмірна скрута може змусити тут оселитися.

Відсоток сухотних у Богодухові значний, особливо багато хворих серед ремесників; це цілком зрозуміло за умови їхнього життя та праці.

Відношення самих хазяїнів, особливо бідніших, що в найменшій мірі зазнали впливу культури, до санітарних умов виробництва досить спокійне, вони не вважають їх за шкідливі для себе, говорячи, що це „діло чисте“. Чинбарі кажуть, що в кушнірів „важкий дух“, а в їх „не вредить“, а

кушнірі, навпаки. Чинбарі вживають дуб'яного квасу, як ліки при виразках, які трапляються при струганні шкір, бо, за їхніми словами, він стягає та швидко гоїть рани. Кушнірський квас вживається, як косметичний засіб при всякого роду плямах на обличчі, а також од корости.

Треба думати, що такого роду погляд дуже стародавній: можна вважати за можливе для порівняння відоме оповідання початкового літопису за лаврентієвським списком, де говориться про подорож апостола Андрія до Риму, коли по дорозі він бачив новгородських слов'ян: „дивньо видѣхъ словенскую землю, идучи ми сѣмо, видѣхъ бани древѣны, и пережгутъ я рамяно, соволокутъся и будутъ нази и облѣются квасомъ усніянымъ, и возмуть на ся прутѣе младое“... Квас усніяний або усміяний од слова „усма“ — вичинена шкура, очевидно, кушнірський квас.

Економія продуктів, що входять у склад квасу (самим коштовним продуктом єсть борошно) змушує кушнірів та чинбарів не перемінати його для кожної нової партії шкір, а лише доливати. Це дає себе почувати як у санітарному відношенні, так і на якості виробів.

У порівнанні з заводськими виробами, сучасні вироби богодухівських чинбарів далеко гірші. Це пояснюється тим, що від змочки у брудних копанках вони пригніваються, в зільниках перезолюються, а в дуб'яному квасу не додублюються, бо в звязку з економією дубової кори скорочується кількість разів „пускання на дуб'яний квас“ — утрічі в порівнанні з заводським виробництвом. По роботі виходить і вироб. Так само стоїть справа і з чинбою овчин. Дбають за те, щоб вичинити скоріш та дешевше. Це пояснюється тим, що майстер орієнтується на покупця, яким у великій більшості єсть убогий селянин, що не може спромогтись на крашу купівлю.

Богодучівський майстер як у минулому, так і тепер економічно тісно звязаний з селянином. Поліпшення стану селянського господарства поведе за собою попит на кращі виробы, яких не зможе дати кустар-одиначка. Шлях до кращого виробництва в об'єднанні, яке позначається серед богодучівських чинбарів і вилилось у заснуванні артілі з 6 чоловік малосильних чинбарів року 1923.

Кількість чинбарів та кушнірів у Богодучові 50 із лишнім років тому, за описом Спаського, була 300 чоловіка вкупі з робітниками-наймитами. За даними дослідів кустарних промислів по Богодучову й повіту 1912 року рахувалось 22 „кожево-кустарей“; де чинбарі й кушнірі підведені під одну рубрику. Числа, що їх дає демографічний перепис 1920 року, не можна вважати за певні. Вони не відбивають дійсного стану промисловости, бо частина ремесників на той час припинила своє виробництво, а частина продовжувала напівлегально, боячись реквізиції своїх виробів, бо шкури тоді націоналізували.

У звязку з загальною розрухою попит на місцеві чинбарські виробы в той час був дуже великий, але вищезгадані умови не давали можливости чинбарям задовольняти його; за підвищення техніки того часу ясно нема чого говорити. Відомості про кількість чинбарів та кушнірів за 1923 рік, підчас мого обслідування цих ремесств, теж не дають певних цифр тим, що єдиним джерелом їх єсть „матеріяли промислового обложення“, де реєструються ремесники, що відбирають патенти.

Запобігаючи всякого роду податків, досить значна частина ремесників, що працює з перервами, зовсім не реєструється. В самих ремесників дуже тяжко дістати будь-які відомості. У всякого роду розпитуваннях та записах вони вбачають фіскальну мету, боячись податків, і на запитання дають плутані відомості, які доводилось перевіряти в кількох ремесників.

Відомості Харківського Губстатбюро за 1923 рік дають по Богодухівському району 29 одиниць робочої сили (тоб-то окремих підприємств незалежно від того, чи складається воно з однієї особи, чи являє собою артіль або завод) в галузі шкуряного виробництва. Одна така одиниця припадає на завод, велике підприємство, засноване втікачами з Польщі року 1915, а потім націоналізований; одна артіль (з 6 чоловіка чинбарів), що мала річний обіг року 1923 — 10.248 зол. крб., 20 окремих чинбарів (з річним обігом од 854 зол. крб. до 8.540 крб. 3 кушнірі з річним обігом од 1.260 зол. крб. до 1.485 крб. Решта — чотири посадчики-витягальщики. В цих „матеріялах“ не згадуються наймити. Їх тепер не держать, боячись податків, іноді наймають поденно.

Як кушнірська, так і чинбарська праця може провадитись уся від початку до кінця однією людиною, як це часто й буває в невеликих підприємствах, де працює сам господар, управляючись без наймитів лише своєю родиною. Частина роботи, що в найбільшій мірі потребує знань та навиків, пророблюється самим майстером, часто допомагають жінка й діти, які тим самим „привчаються“ до ремесла.

В бідніших чинбарів жінки часто товчуть дубову кору в ступі. Ця робота занадто важка й непродуктивна, за день можна стовкти не більш, як 3 пуди, тоді як у „машині“ можна стовкти за день більш 20 пудів.

Важка одноманітна праця товчіння кори у ступі іноді прикрашається й полегшується піснею; співають різних пісень, але одну, що змістом і ритмом найбільш підходить до цієї праці, можна вважати за чинбарську робочу пісню.

Ку - ку - ріку, півнику, ляска
Була в мене дівка Параска
І дуб товче, й пироги пече.
І олію смаже і пироги маже!

Праця в умовах побуту, що склався багатьма десятиками років без змін, одноманітність роботи, що робила подібним день на день, а рік на рік, безбарвне животіння в безупинній роботі за шматок хліба викликало потребу жарту, пісні, яка-б розважила ремесника й на хвилину осяяла його життя. Існують пісні, приказки та анекдоти, що стосуються до того чи іншого ремесла й утворились у його сфері. Так, мені довелося чути уривок „шевського акафіста“, де перелічується шевське знаряддя, а також згадується горілка, до якої дуже прихильні всі взагалі ремесники.

Радуйся, сорока, радуйся, ворона,
І ти, горобче, великий чудотворче!
І ти, на трьох ніжках стілець,
Де сидів Гаврило швець.
Радуйся, смола, дратва, ніж, клесачка, натирачка;
Радуйтеся, колодки, і ти, криве шило!
Горілку п'єш, жінку б'єш, на шкурах спиш,
Шкурами укриваєшся й до ранку качаєшся.

Форми праці в кушнірів та чинбарів у Богодухові так само, як і в інших ремесників, занадто консервативні. Вони зовсім не цікавляться якими-небудь іншими засобами виробництва, крім тих, які знають, говорячи, що з них досить і того, що від батьків навчилися. До книжок у справі поліпшення ремесла ставляться скептично, говорячи, що там дурниці пишуть, поскільки засоби, що їх рекомендують книжки, відрізняються від засвоєних традиційним шляхом.

Розглядаючи термінологію, що її маємо в чинбарстві та кушнірстві бачимо назви східні, а також у значній мірі польські та німецькі. Це

говорить за те, що вони стосуються до різних епох і являють собою запозичення як із Сходу, так і з Заходу. Порівнюючи засоби чинби шкір у різних частинах України й зокрема Харківщини та у великоросів, бачимо, що деякі назви поширені широко, існують по всій Україні, Росії та Сибіру, як, наприклад, „ирха“, деякі, навпаки, як, наприклад, „схახва“ (італійське *scafa*) — вузько обмежені територіяльно.

Назва „чинбар“ осмислюється по народньому, як слово, що ніби-то постало від слова „чинити“, „чиньба“. Але цю назву вимовляється, за моїми спостереженнями, як „чембар“, так її записано і в описові чинбарства в Охтирці та Богодухові, що його подав А. Д. Твердохлібов¹⁾, і ця вимова викликає сумнів у тому, щоб назва повсталала від слова „чинити“. Треба думати, що це турецька назва, що здавна ввійшла до слов'янських мов. Так, у болгар єсть слово *чизма* — чобіт, запозичене з турецької мови й утворене від нього *чизмарін* — *чизмар* — швець. У сербській мові маємо *чизмар* у тому-ж значінні; у чеській — *čizmar* — угорський швець. В українців слово *чижмар* — сапогошвець, наводиться вже у словнику Памви Беринди 17 століття.

Оскільки раніш чинбарство неодмінно сполучалось із шевством, то назва, властива шевству, перенеслася й на чинбарство, виробку шкір у літеральному значінні слова, переробка слова „чижмар“ у приложенні до „чиньба“, „чинити“ дала сучасне українське чинбар і чембар.

Назва „кушнір“ німецького походження: в українську мову вона прийшла через посередництво польської, де маємо *kusznierz* (з німецького *Kürschner* — скорняк, кушнір).

Сучасний процес виробництва та його сучасна термінологія як у Богодухові, так і в інших місцевостях України, відбиває на собі різні культурні та національні впливи. Цим і пояснюється те, що в ремесстві єсть різноманітність назв. Там трапляються назви загальнослов'янські, німецькі, польські й інші; деякі свідчать про своє азієське походження. Безсумнішним можна вважати те, що найбільш стародавні назви — східні, часто спільні в українців та великоросів. Назви західного походження — новіші. Самий поверховий огляд термінології свідчить про значний польсько-німецький вплив. Все це з'ясовує той довгий культурно-економічний шлях, що його пройшло ремесло на протязі низки століть свого існування.

За часи існування цехів майстри передавали своїм учням технічне знання та термінологію, що її сами засвоїли від попередніх майстрів. У зв'язку з колонізацією України підчас гетьманщини на полкових та сотинних містах оселились ремесники-чужоземці, часто полонені. За кріпацтва поміщики часто віддавали своїх крепаків учитися ремеслу в майстерні та заводи до чужоземців. За пореформеної доби так само вчилися ремеслу в чужоземних майстерів по містах.

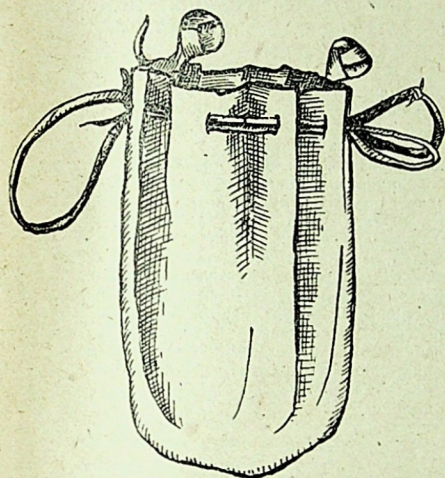
Цим у великій мірі пояснюється неоднотайність технічної термінології на території, наприклад, чотирьох повітів однієї губернії, як це видно з порівняння кушнірського та чинбарського ремесла в Богодухові з іншими повітами Харківщини.

По-між виробами богодухівських кушнірів та чинбарів заслуговує на увагу також вироб калиток для грошей, що років 20—30 тому був вельми поширений. Калитки місцевої роботи широко вживались селянством, але за останні часи молодь прагнула до купованих на базарі „партманетів“ і калиток вживало старше покоління.

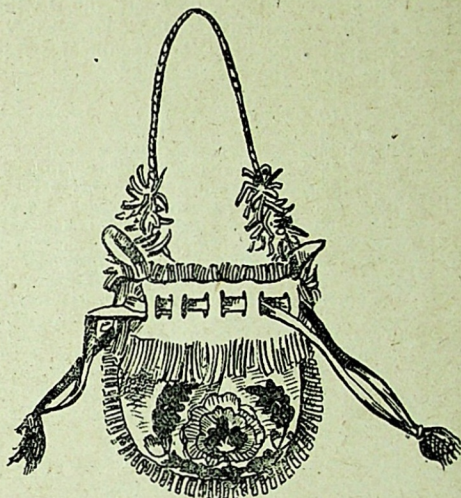
¹⁾ Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьк. губ. Вып. III. Ахтырский уезд, стр. 52.

Кушнірі вироблювали білі калитки з „ирхи“, оздоблюючи нарізаною з тієї-ж такої „ирхи“ бахромою та вишиваючи квітки, що являються мотивами композицій вишиванок окремих частин кожуха. Таких вишиваних калиток вживало здебільшого жіноцтво, носячи їх на поясі (мал. 11).

Чинбарі виробляють і зараз калитки з баранячого scrotum, без вишиванок та інших оздоб, продіваючи вшивальника для зашморгування в кругленькі дірочки вгорі. Зверху, на протилежних кінцях калитки, пришивають два гудзики (мал. 10). Пересічний розмір калиток — 10 см. завширшки й до 15 см. завдовжки.

Мал. 10. Калитка на грощі чинбарської роботи

Мал. 11. Калитка на грощі кушнірської роботи

Нарешті, вважаю за приймний обов'язок висловити ширю подяку академікам Д. І. Багалію та А. Е. Кримському, проф. Ленінградського університету Д. К. Зеленіну, етнологічно-красназничій секції, де цю роботу було зачитано, членові правління спілки Робос у Харкові О. І. Харченкові за ласкаві вказівки й поради при написанні цієї роботи.

BELEC'KA

THE TANNER'S AND FURRIER TRADES AT BOHODOOKHOFF
IN THE KHARCOVDISTRICT

The article aims to give a description of the tanners and furrier's trades in local conditions, which would correspond to actual claims of the country - role. The description contains historical recollections of the development of these trades in the pastn, their present state the techniques and organisation of the production, the actual economic condition of the workmen and the customs of life closely connected with. The research made into the technical terminology renders it feasible to trace the ways these trades had passed guiring their existence.

Примітка. У зв'язку з технічними умовами (обмежена кількість літер із наголо-сами в друкарні) вирази, що стосуються до технічної термінології описаних виробництв, подані вище без наголосів. Нижченаведений список технічних виразів визначає відмін-ними від загального шрифту літерами голосні в наголошених складах.

Зільник, вигнати хуру, услугувати, яловий, полуялівка, виросток, габелок, на борг, попільники, в розстилку, личком, зарізок, оббирачка, штрихил, товарячка, коби-ляця, кліші, піздра, хляки, пускати на змочку, пускати на кваснину, пускати на дуб'яний квас, машина, семерня, металі, лапи, запускати дубом, давати дуба, дубило, живий, юхта, слупці, хозовий, паховий, середовий, ошийок, зарізок, поли, здубиця, жества, бу-турма, тупик, брусувати, фугувати, шуствад, хвартух, белех, старця, лнитварь, смушки, верштаб, ставинки, язичок, мичка, пляшувати, пляшівки, скахва, держачка, спляшований, ядро, перемазка, переріз, кваснина, зогріватися, перельопувати, посажувати, затигати, машин, цурка, шгпричка, стріла, колокольце, підключник, підніжок, турця, алістракт, кронтик, дубльонка, дрешпак, обтягати, хванди, вуси, плечина, вишпання до коміра, штучка, штукувати, тилик, позацунок, накружка, ирха, клапун, поміч, напаштриговується, прики-дається, вирихтовується, мушта, гострильце, гольник, альтиця, гардзель, охтома, ключни-ник, вістре, тиле, пйіла, вугол, береги, жила, чизма, чизмарин.

Етнографічне дослідження українських обрядових печив

Природні умови СРСР зробили його переважно хліборобською країною. Тому основний продукт хліборобства — хліб — був головним продуктом харчування населення. Він відігравав, як указували дослідувачі, величезну роль у житті й побуті населення, особливо українського, з огляду на економічні умови України. Так, акад. М. Ф. Сумцов писав, що руські слов'яни „не цінили природного достатку харчу й тільки хліб вважали за найголовніше... Коли траплявся неврожай або недостачі“, вони „терпіли страшенні біди, не зважаючи на достаток тваринної їжі. З-за хліба нарід не раз вчиняв страшенні заклоти...“¹⁾.

Про значіння хліба можна судити з цілої низки приказок: „хліб усьому голова“, „Всяке добро за хлібом“ і т. инш.²⁾.

Не дивно, що й у авторів, що їхні статті не були присвячені спеціально обрядовим печивам (Абрамов, Абрамович, Багалій і Мілер, Беньковський, Василькови, Венгрженівський, Гнатюк, Гринченко, Даль, Довнар-Запольський, Ермолов, Забелін, Зеленін, Іванов П., Іванов В., Коробка, Костомаров, Літвінова, Ляцький, Малинка, Маркевич, Милорадович, Никифоровський, Николайчик, Номис, Піскунов, Сахаров, Соловійов С., Стрижевський, Терещенко, Фамінцін, Харузіна, Худяков, Хаханов, Шейн, В. Ш. Чубинський, Яшуржинський та інші, цій справі віддано чимало уваги й дано низку цінних вказівок. Дехто з них дав навіть свої гіпотези про походження різних типів печив. Серед останніх треба відзначити передусім М. Ф. Сумцова з його книгою „Хліб у обрядах і піснях“, Шейна, Довнар-Запольського, Костомарова, Соловійова, В. Н. Харузіна, Іванова П., Венгрженівського та інших.

Крім того, були статті й спеціально присвячені обрядовим печивам, так: Волков — „Свадебные печенье Украины“, Дикарев — „Малорусское слово „паланиця“ и греческое — relapos“ (в Киевск. Стар. 1899 г.), Н. М. Егоров — „Особые пироги и хлебы“ (в сборн. матер. для опис. местн. и плем. Кавказа 1909 г.), Р. Данковська: а) „Малорусск. обрядовые печенье Курск. г.“ (в „Этн. обзор.“ 1909 г., № 1); б) „Кулик и лестничка обр. печ.“ (в „Этн. об.“ 1909 г.); в) В. Гнатюка рецензія на статтю (в Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка 1909 р.); г) О свадебном каравае Змиевск. у., Харьк. губ. (в „Этн. обзор.“ 1915 года кн. 3 — 4, Москва 1916 г.).

¹⁾ Сумцов. „Хлеб в обрядах и песнях“, 1885 г., ряд. 23 — 4.

²⁾ Ibid.

На жаль, дані про обрядові печива розкидані¹⁾, статті про них мають у одних випадках силу подробиць, а в других — не зупиняються й на суті.

Це явище з'ясується або браком підготовки в дослідувачів, або - ж навмисним замовчуванням про них, бо багатько обрядів вважалися за непристойні, хоч вони мали магічне значіння. А інші дослідувачі, захоплюючись будовою своїх теорій, не вважали за потрібне розпитатися докладніше про значіння, що його надавало само населення тому чи іншому типові обрядового печива й обрядові, зв'язаному з ними. До того про декотрі обряди й печива збирали багатько матеріялів (як, наприклад, про весільні), а про інші мало або й зовсім не збирали. Через це в питанні про обрядові печива помічаються великі промежини, що їх часом важко вже відновити.

Вперше на Україні звернув увагу на обрядові печива М. Ф. Сумцов („Хлеб в обр. и песн.", 1885 р.); за його - ж ініціативою та за його допомогою було зібрано 1902 р. для археологічного з'їзду в Харкові першу на Україні колекцію обрядових печив. Колекція ця зберігається нині в Харк. музеї ім. Сковороди. Співробітники музею та особи, до яких вони зверталися, поповнили її тепер новими зразками.

1909 року, за ініціативою і при найактивнішій участі В. Н. Харузіної й за допомогою В. В. Богданова, учнями В. Н. Харузіної було покладено початок утворенню відділа обрядових печив у Московським Румянцевським музеї. Для цього відділу була привезена перша велика колекція українських обрядових печив із Курської губ. Відомості про них вміщені в (етн. обзор., № 1 за 1909 рік. А тепер, 1925 р., в Румянцевському музеї нараховується не один десяток вітрин, де повно надзвичайно цікавих, різноманітних форм, печив, у збиранні яких брало участь багатько осіб.

Про інші центри збирання й систематизації обрядових печив у СРСР, на жаль, автор відомостей не має.

Ця праця має за мету розглянути в систематичному порядку вказані обрядові печива.

Що до метод студіювання обрядових печив, то студіювати печива треба передусім у відношенні форми, величини, матеріялу, техніки виготовлення, офарблення, оздоб (орнаменту). Тому, що виготовлення обр. печива само по собі є обряд, треба вивчати час, місце його виготовлення й навіть осіб, що його виготовляють. Нарешті, ознаки, що визначають цю справу, це — *призначення даного печива: магічне діяння на природу, відбивання дійсності в оточенні те, що діє, що з ними чи над ними переводяться (час, місце дії, дієві особи) й назва.*

Щоб розуміти генезис українських обрядових печив, треба взяти до уваги аналогічні обряди в споріднених слов'янських народів.

Вивчаючи обрядові печива, треба класифікувати самі печива. Найпростішою є класифікація за тими обрядами, що для них вони готувалися.

По-над 40 форм обрядових печив, що зустрілися в перегляненій мною літературі етнографічній, можна поділити на 3 головні категорії:

I. Печива, зв'язані з заняттями — хліборобством, скотарством, бджільництвом то - що.

II. Печива, зв'язані з різними моментами народного календаря, як, наприклад, різдво, масниця, піст, великдень.

III. Печива, зв'язані з різними моментами побуту, наприклад, весілля, поминки то - що.

При найближчій аналізі II категорії обрядових печив, переконуємося, що частина їх, що зв'язана зі скотарством, відноситься своїм походженням до

¹⁾ Автор проглянув по - над сто номерів

першої категорії (різдвяні обр. печива попервах були скотарськими) й частина III категорії відноситься так само до першої — поминальні печива попервах були хліборобськими. На цій підставі розглядаємо нижче поминальні й частину весільних разом із хліборобськими.

I КАТЕГОРІЯ

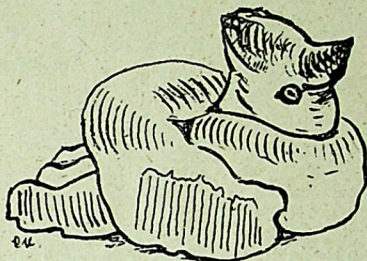
До українських хліборобських обрядів відносяться печива „голубці“, „жайворонки“, „галіопи“, „сорочачі вушки“, виображення хліборобського знаряддя, як „плуги“, „борони“, далі хрести, „драбинки“, коржі, пироги, пампушки, шуліки, калачі.

Особливу групу серед цих печив становлять млинці, бублики, булки, „книші“, паляниці, гречаники, „стовпці“, що разом із тим є й поминальними печивами, а калачі — й весільними.

До скотарських обрядів мають найближче відношення виліплені з тіста виображення свійських тварин — коней, корів, ягнят, волів.

До обрядів із бджільництва — пряники.

До лісових промислів — „горішки“, „горіхи“, хліб із калиною.

Мал. 1

II КАТЕГОРІЯ

До великодних обрядів — паски.

До постів — жиловники.

До масниці — вергуни.

III КАТЕГОРІЯ

До весільних обрядів — верч, буханець, гуски, дівень, калач, коровай, лежень, „лепешки“, хліб-перепісць, товариш, велика шишка й маленькі шишки.

До інших побутових обрядів — „брусакі“ то-шо.

I КАТЕГОРІЯ

Серед печив, що мають відношення до весняних хліборобських обрядів, фігурують виображення з тіста птахів як: галіопи, голубці, жайворонки то-шо. Готуються вони на весні, коли прилітають ці птахи й приходить весна.

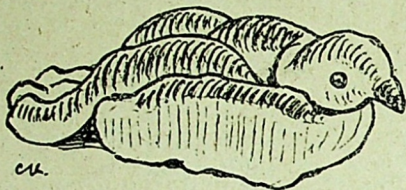
Розгляньмо кожне з цих виображень окремо, розподіливши їх у календарному порядку.

Найбільшу серед них групу становлять жайворонки (див. мал. 1, 2, 3).

ЖАЙВОРОНКИ

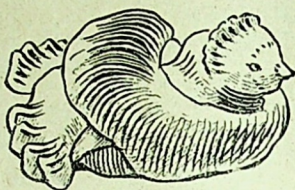
Відомостей про те, як робляться жайворонки, трапляється мало. На підставі нових рукописних записів дізнаємося, що в укр. сл. Новострівці Курск. губ. Грайв. пов. вони мали форму птиці, тісто для них, виготовлене

з пшеничного борошна, розкочувалося валком пальців у 3 завтовшки. Далі, з нього завязували вузол поближче до одного якогось кінця. Менша частина тістяного валочка, що виходила з вузла, служила за головку жайворонка, а більша була хвостом. Сам вузол був за тулуб. На голові робили дзюб, витягнувши шматочок тіста, і повздожний (від дзюба до тулуба) або поперечний гребень (прищипуючи тісто на голові). Туди, де мають бути очі, встромляли здебільшого зернятка чорнушки (що кладеться в квашену капусту для духу) або рідше — перець чи шматочки груші або ж порічки.

сш.

Мал. 2

Мал. 3

Хвіст здебільшого залишався таким, як він виходив із вузла, іноді розплющувався й розрізувався з країв на смужечки.

Навбільшки жайворонки мали тут з $\frac{1}{4}$ арш. або й більше¹⁾.

У жайворонків, що робилися в укр. селі Слонівці Ново-оск. пов. Курськ. губ., голова виходила непомірно великою проти тулуба. На голові жайворонка робили дзюба, а очі відзначали паличкою або круглою ручкою від ложки²⁾.

Серед жайворонків, що робляться останніми роками в Харкові та його губернії, в сім'ях або на продаж із пшеничного борошна, зустрічаються жайворонки середні, завбільшки — вершків $2\frac{1}{2}$ завдовжки, по-над $\frac{1}{2}$ верш. завширшки; бувають також маленькі — трохи більші 1 верш. завдовжки: або плескуваті, або високі — біля 1 верш. заввишки. На голові в них видаються гребені (див. малюнки). Іноді вони бувають пофарбовані червоною фарбою спереду й на хвості³⁾.

Іноді тісто для жайворонків, виготовлене з пшеничного борошна, розкочують валком, один кінець якого розрізають ножом, мов хвіст у птахи, а на другому кінці роблять голову з чубчиком і дзюбом. Замість очей встромляють зернятка чорнухи. Крила роблять із іншого шматка тіста, розкотавши його так само валком. Ним обводять голову, перехресшують на спині й розрізують кінці, мов пір'я⁴⁾.

Про виготовлення печива жайворонків є відомості, що їх печуть 9-го березня в кожній родині⁵⁾, а також і окремими особами на продаж⁶⁾. Це печиво дуже поширене на Україні й у РСФРР.

¹⁾ Власн. зап. зі слів місц. мешканців та Ізюмськ. пов., схожі жайворонки в музеї Сл. Укр. (мал. 1).

²⁾ Данковська. „Малор. обр. печ. Курськ. губ.“ („Етн. об.“ 1909 г. № 1, стор. 32) і власн. зап. зі слів Е. Н. Г.

³⁾ Із колекції жайворонків у музеї ім. Сковороди в Харкові.

⁴⁾ В. Ш. „Пища и питье крестьян.“ „Малор.“ („Етн. об.“ 1899, 1—2, стор. 313—314); цього типу жайворон. є в музеї Слобідськ. України (мал. 3).

⁵⁾ Чубинський. Труды этн. стар., т. III. 72, ст. 9; Іванов. Жизнь и пов., ст. 81. Ц. Ш. Пища и питье, стр. 314; Данковська. Малорос. обр. печ., стр. 32).

⁶⁾ Із власн. зап. про Білгород, Грайворон, Курськ. губ. й Харків.

Що до призначення „жайворонків“, то за старих часів їх пристосовували до весняних обрядів, зв'язаних із *прильотом птахів* із теплих країв і з відновленням хліборобських робіт, з розведенням свійських тварин і з початком випасу. Така гадка підтверджується діями при печінні жайворонків, що описані на Україні почасти, а в Росії — докладніше.

Так, подекуди на Україні діти ходять із жайворонками по вулицях і співають веснянки¹⁾.

В інших місцевостях, напiкши жайворонків, „розносять їх по хатах, щоб гуси, паслися краще, щоб не псувалися яйця, щоб добре виводилися всі молоді гусята“²⁾.

1924 р. в Харкові один шкільний учитель, запроханий музеєм Слоб. України, записав од своїх учнів такі відомості, що 9-го березня, в день „зустрічання весни та першого жайворонка“, діти з печеними жайворонками зустрічали їх і весну в себе на городах на Корсиківській вулиці³⁾.

Так само у Валуйському повіті на Вороніжчині діти з жайворонками біжать у двір і говорять: „пiсь, пiсь, покинь сани — візьми віз“⁴⁾, що повинно було, мабуть, магiчно допомагати швидше танути снігові, а з другого боку — відзначало метеорологічну спостережливість народу, що, коли прилетять жайворонки, треба ждати відлиги й лагодити вози замість саней.

Яку рачію мало закликання жайворонків, найкраще видно з обрядів із жайворонками (в супроводі пісень), що відбувалися в цей день у великорусів і полягали ось у чому:

Коли пеклися жайворонки в Саратовській губ., дівчатка й хлопчики, вилізли на хатні дахи, гукали жайворонкам:

Жаворонки, жавороночки,	Зиму холодную;
Прилетите к нам,	Нам холодная зима
Принесите нам	Надокучила,
Лето теплос,	Руки, ноги отморозила ⁵⁾ .
Унесите от нас	

Цією піснею, як видно, мали надію спонукати жайворонків, що не всі, очевидно, ще прилетіли, швидше прилітати й викликати скоріший прихід весни й тепла, яке, за спостереженнями народними, приходило разом із прильотом цих птахів.

У иншій місцевості, на Курщині, в цей день печуть жайворонків, що сидять на спині в інших птахів — куликів. У обряді закликання їх беруть участь діти з 5 до 15—16 років. При цьому діти, поховавши жайворонків із куликами в „одонок“ (стіг соломи), бігають круг нього, гукаючи чим дуж: „Кулики, жаворонки, слетайтесь в одонки“ й ще:

Кулик самород	Погнал животинку
Прилетел на огород,	На попову десятинку,
Сел на ракетку,	На ржаной колосок,
Сломал хвостинку,	На овсяной снопок ⁶⁾ .

У пісні відбився народний погляд, що, коли прилетять жайворонки та кулики, можна вигонити худобу на пасовисько, бо коли прийде тепло, поле звільняється з-під снігу.

¹⁾ Чубинський. Т. III, 72, стор. 9.

²⁾ П. Иванов. „Жизнь и пов.“, стр. 81.

³⁾ Із власн. зап. зі слів місц. вчителя Луцкевича (мал. 2).

⁴⁾ М. Дикарiв. Народний календар Валуйськ. пов. на Вороніжчині. Матер. до укр.-російськ. етнології, т. VI, 1905 р., стор. 121.

⁵⁾ Мінх. „Народн. обыч“. Саратов. г. СПб., стор. 100.

⁶⁾ Із власн. зап. про с. Жданове, Фатезьк. пов., Курськ. губ. зі слів місцевого вчителя.

Далі діти на сумний голос співають:

Весна, весна
На чем пришла,
На чем приехала.

На сощечке, на бороночке,
Кулики, жайворонки,
Слетайтесь в одонки¹⁾.

Сумний голос пісні — зрозумілий, бо прильот жайворонків і прихід весни нагадують хліборобів про відновлення важкої роботи на полі за плугом і бороною.

Пристосування до дня 9 березня (сорок святих) випікання жайворонків слід віднести вже до християнської доби. А по первах появилення їх зв'язане було з економічними умовами — їх пекли, напевне, в ті дні, коли ці птахи прилітали справді, з магічною метою, щоб, прилетівши, жайворонки не повернулися назад. Підтвердження цієї думки можна знайти в пізніших записах. Так, улітку 1924 року в Спаському повіті, Рязанської губ. було записано про жайворонків, що їх печуть не 9 березня, а коли фактично побачать, що вони прилетіли²⁾.

Жайворонки, що готуються тепер по деяких місцевостях просто для їжі та дітям на втіху, що мають характер дитячої забави — раніш, без сумніву, пеклися для дорослих, і з ними виконувалися серйозні обряди, що відносяться до весняних хліборобських робіт і початку випасу.

Інший вид печива „голубці“, що вживається, як говорить Чубинський, у українців, являє з себе виображення птахів із тіста³⁾. Готуються вони 9 березня⁴⁾.

Ніяких відомостей про них, про матеріал, техніку, обряд виготовлення їх немає.

В числі різних форм печив, що виображають різних птахів, які виготовлялися на Україні 9 березня, — з огляду на народне повір'я, що в цей день прилітає 40 видів птахів, — печуться й *юлуби*. На випікання виображення птахів останнього виду, мабуть, мав вплив достаток їх у даній місцевості. Що до іншого призначення їх, то випікаючи їх і інших птахів, могли мати на увазі магічну мету — прискорити прихід весни, відродження природи, що необхідне для відновлення хліборобських робіт. Пристосування печива голубів до 9 березня треба вважати за пізніше явище християнського характеру. Про третій сорт печива виображення птиць — про „галіопи“ — одні відомості говорять, що вони уявляють із себе пироги „немов бузько з чубиком, ногами, крилами й хвостом“⁵⁾. Печуть їх 25 березня на Благовіщення. Про них, про спосіб виготовлення не було ніяких відомостей. „Галіопи“, як виходить із одного повідомлення, печуть із огляду на поширене в деяких місцевостях повір'я, що 25 березня (на Благовіщення), неодмінно прилітають бузьки. І хлопчики в цей день говорять: „Бусля, бусля, на тобі галіопу, а мені дай жита копу“⁶⁾. Цей обряд, аналогічний з печивом жайворонків, відноситься до весняних хліборобських обрядів і має за мету магічно викликати врожай на хліб, як це виходить із слів, що промовляються при цьому обрядові. Пристосування галіопів до Благовіщення відбулося, мабуть, пізніше під впливом християнських спогадів. Що до значіння самої назви галіопи, то як говорить Д. К. Зеленін, відоме

¹⁾ Данковская. „Кулик и лесничка“. Обр. печ. Фат. у. К. губ. Етн. об. 81—2 кн., ст. 173.

²⁾ Із записок Н. Лебедевої 1924 р.

³⁾ Чубинський. Роботи етн. стат. експ. 72 р. III в., ст. 9.

⁴⁾ Ibid і Гринченко — словник.

⁵⁾ Бусля, бусель, алст — Гринченко — словник.

⁶⁾ Сумцов. „О свадебных обр.“, стр. 129 (34).

тільки старе чеське (в словникові А. Берголака 1825 р.) *holipa*, що значить „скручені трубочками тонкі, круглі сочні з прісного пшеничного тіста“. Чеське слово, як гадає Д. К. Зеленін, походить од німецького *Hohlhippe*.

Четвертий сорт печива „Сорочачі вушки“, за новими даними, виготовлялися у двох слободах на Курщині — Новостроївці, Грайв. пов. й Слонівці, Новооскільського пов. Формою вони нагадують орган слуху. Матеріал, із якого їх роблять, складається з пшеничного борошна, води, соли й свинячого сала. Тісто для них розкочувалось дуже тонко, як на хворост, потім розрізалось на квадратики сантимет. у 4—5 завбільшки. Ріжки цих квадратиків загиналися попарно в протилежні боки. Виготовлені сорочачі вушки засмажувалися на сковороді в свинячому смальці¹⁾.

Що до часу, коли готувалися сорочачі вушки, то є відомості, що в двох слободах Курщини (Слонівка й Новостроївка) їх пекли хазяйки в кожній родині на різдвяні святки, на масниці й найбільше на заговіні перед великим постом²⁾.

Назва „сорочачі вушки“ пішла, мабуть, од птахи сороки, що в зазначених місцевостях користувалася великою любов'ю населення³⁾. Коли вона прилітала, тоді, мабуть, і робили це печиво.

Значіння сорочачих вушків, слід гадати, аналогічне з виготовленням печива інших птахів, як от жайворонка то-що. Випікання будь-якої частини фігури, що виображалася, як і інші види таких виготовлень (із дерева, глини), дуже поширені серед багатьох народів земної кулі й має кожна своє розуміння. В даній місцевості вже забули, яке розуміння має печиво частини птахи сороки.

Так само до весняних хліборобських робіт стосується печиво борони та плуга.

Печиво з борошна, „плуга“ й „борони“ уявляли з себе „щось схоже на хліборобські знаряддя цієї самої назви“⁴⁾.

Борошна на це печиво беруть подекуди пшеничне⁵⁾.

Спосіб виготовлення їх невідомий. На борошні іноді робиться так само з тіста „погонич“⁶⁾, але подробиць, як його виготовляють, немає. Цей сорт печива виготовлявся на Україні 9 березня та на хрестопоклонній неділі великого посту⁷⁾, а іноді їх пекли й на весілля⁸⁾.

Печива, що робляться на Україні й виображають борони, плуги то-що в день 9 березня та на весіллі, перейшли сюди, мабуть, пізніше. Попервах вони призначалися, напевне, на початок весняних свят, що припадали на різдвяні святки, підчас яких було дуже поширене виготовлення печив цього сорту не тільки у слов'ян, а й у інших народів⁹⁾.

¹⁾ Данковська. М.О.П., стор. 25 — 26, 32.

²⁾ Ор. cit., стор. 32 і власн. зап. про слоб. Новостроївку й Слонівку на Курш. за словами місц. мешканців.

³⁾ Власні зап. за оповіданнями місцев. мешканців.

⁴⁾ Яшуржинський. „Свадьба малор., как религ.-бытовая драма“... К. Ст. 96 р. листопад, стор. 292; власн. зап. зі слів укр. робітн. відвід. муз. Слоб. Укр. Катерин. г. й Донецьк. окр.

⁵⁾ Із власн. зап. про Катериносл.

⁶⁾ Яшуржинський. Ор. cit. К. Ст. 1890 р., жовт.-груд., стор. 209.

⁷⁾ Власн. зап. про Катериносл. й Херсонщ. зі слів місцев. мешканц. Сумцов. „О св. обр.“, ст. 129.

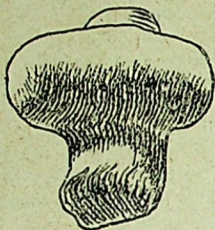
⁸⁾ Яшуржинський. „Свадьба малороссов“... 235.

⁹⁾ О-ва Б. і М. Роге, стор. 79 — 80; Кобалин. „Из мифической колхиды“, зб. мат., 32, вып. 3, стор. 95 — 96; Егоров. „Особые пироги и хлебы“... зб. матер. 1909 р. від. 2, стор. 6; Хаханов. „Празднование Нов. Года у грузин“. Этн. об. 89 г., ч. III, стор. 33 — 39.

Ці печива призначалися, без сумніву, для хліборобських обрядів, що мають за мету магічно допомагати оранці поля для щасливого засіву хліба.

На жаль, не зустрілося ніяких вказівок про дії з печивами, що виображали хліборобські знаряддя, про українські місцевості, де цей звичай ще зберігся. На Катеринославщині цей звичай практикувався ще 1924 р., як розповідав місцевий мешканець, і на Харківщині 1924 р. (так само зі слів місцевого мешканця).

Ті замалі дані про цей сорт печива, що їх ми маємо, не дозволяють зробити ніякого висновку про ступінь поширення звичаю виготовляти їх на Україні та про існування чи зникнення цього звичаю в даний час.

Мал. 4

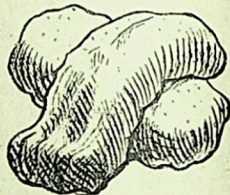
ДО ЧАСУ ПЕРШОГО ВЕСНЯНОГО ЗАСІВУ СТО- СУЮТЬСЯ ПЕЧИВА „ХРЕСТИ“

„Хрести“ що до форми українських хрестів, то нечисленні відомості вказують, що вони мають вигляд двох однакових завбільшки (вершків з 2 кожна) смужок тіста (див. мал. 4 і 5), що перетинаються одна з однією¹⁾. Робляться хрести з житнього²⁾ й пшеничного борошна³⁾. Здебільшого тісто для них робиться пісне.

Всередині хрестів або найчастіше зверху вкладають або якісь зерна, наприклад, пшеницю, жито, гречку, просо⁴⁾, або мак чи мед⁵⁾, або речі, наприклад, нитки запалочі й листки барвінку⁶⁾.

Що до часу, коли готують хрести, то знаємо тільки, що це робиться в середу на 4 тижні посту (середохреснім). Про осіб, що їх готують, немає ніяких відомостей.

Що до дій із хрестами, то на них гадають про врожай або про долю кожного члена родини. Так, по деяких місцевостях України, вкладаючи в кути хреста зерна, примовляють: „благослови, боже, щоб пшениця родила“⁷⁾ або просять на відповідний хліб благословення. З того які зерна випинаються вгору на спеченому хресті, роблять висновок, що той хліб краще вродить. Такий висновок ґрунтувався, мабуть, на принципі магії, — подібне викликає подібне, — зерно виїде вгору і хліб на полі вийде з землі вище. В інших місцевостях на запеченому листі барвінку гадають, що той, кому попався барвінок зелений, проживе довго, і навпаки, коли лист барвінку посох⁸⁾. Частину напечених хрестів

Мал. 5

¹⁾ Р. Данковська. „Малорос. обр. печ.“ Етн. об. 1909 р., ч. I, стор. 24 (фотогр. снимок).

²⁾ Малинка. „Етногр. мелочи из с. Веркїевки, Черн. губ.“. Етн. об. XXXII кн., стр. 162.

³⁾ Милорадович. „Житѣ-Бытѣ луб. крест.“ „Киевск. ст.“. 1902 р. червень, стор. 418; Маркевич. „Обич. нов. кухня... малор. Киев. 1860, ст. 3. Данковська. „Малор. обр. печ.“. Етн. об. 1909 р., ч. I, стор. 24, 21. Дикарїв. „Народн. календар“, стор. 165.

⁴⁾ В. Ш. „Пища“... Етн. об. 92 р., ч. I — 2, стор. 314.

⁵⁾ Чубинський. Тр. ст. експ., 72 р., т. III, ст. 12.

⁶⁾ Милорадович. „Ж. б. луб. кр.“ „Киевск. ст.“, 1909 р. червень, стор. 418.

⁷⁾ В. Ш., стор. 314.

⁸⁾ Милорадович. „Ж. б.“, стор. 418.

иноді з'їдають того самого дня¹⁾ або другого дня вранці²⁾, частину хрестів бережуть до часу сівби³⁾, при чому їх ховають у засіки⁴⁾, також ховають ще хрест на борожниці⁵⁾, де він зберігався до весни, коли його, розтерши, виспали в мед на годівлю бджіл, мабуть, для того, щоб вони гаразд себе мали.

Українці Ніжинського повіту спечені хрести ховали й потім лікували ними „від пристриту“, „від поганки“ та інших хвороб⁶⁾. У Валуйському повіті на Зороніжчині два хрести ховають у пшеницю на засів⁷⁾. З хрестами на хриstopокліннім тижні сіяли мак⁸⁾. З узятим на засів хрестами іноді обходять спершу круг ниви, і після молитви їх розбирають селяни, що приїхали з одного двору. Кому з них попадеться хрест із запеченою монетою, тому й починати засів, бо його вважають щасливим⁹⁾. По інших місцевостях привезений на поле хрест кладуть на ріг ниви, потім, ставши обличчям до сходу, читають молитву. Потім беруть зерна в жменю й, розкидаючи їх нахрест, говорять: „во ім'я отця й сина і святого духа, господи, поможи, господи, благослови, дай, боже, щастя“. Висіваючи першу жменю зерна, їдять узятий із ниви хрест, приказуючи при цьому: „дай-же, боже, і на той рік їсти свій хліб¹⁰⁾“. Тут, з'ївши хрест, магічно хочуть викликати врожай нового хліба, щоб їсти його на прийдешній рік. Є примітка, що, коли при засіві в той час, як сіяч їсть хрест, висіває вгору співаючи жайворонка, то слід ждати доброго врожаю, а коли в цей час жайворонка пролетить низько по-над ріллею, то врожай буде поганий¹¹⁾. Високий чи низький літ жайворонка магічно викликає високий або низький схід жита.

Частину хрестів при сівбі розкидають по ниві¹²⁾, а частину закопують на ній, щоб краще родила¹³⁾.

Призначення печива хрестів, що вживаються при сівбі, найкраще виявилося в останньому формуванні самих селян, — для кращого врожаю хліба.

Звичай пекти хрести з тіста і брати їх на поле при засіві дуже поширений не тільки на Україні, а й у Великоросії та Білоросії. І, напевне, за давніх часів хрести й пеклися для першого засіву. А потім, за християнської доби, їх почали пекти на хриstopоклонному тижні в посту, завдяки суолосові слів. І, мабуть, раніше ці печива повинні були *виображати снопи, покладені нахрест* — „хрестець“.

Що це дійсно було так, показує, по-перше, назва хрестець, все одно, що хрест, як говорить Гринченко¹⁴⁾ і, по-друге, форма цих печив схожа на снопи, покладені нахрест, що збереглася в деяких місцевостях, і яку можна бачити на великоруських хрестцях¹⁵⁾.

¹⁾ Іванов. Жизнь и пов. XVII сб. X. I. Ф. О., ст. 82.

²⁾ Данковська. М. обр. печ., ст. 32.

³⁾ Маркевич. Об. пов., ст. 3;

⁴⁾ Іванов. Ibid.

⁵⁾ Данковська. Ibid.

⁶⁾ Малинка. „Етн. мелочи из м. Веркевки, Неж. у., Черн. губ.“. Етн. об., кн. XXXVI, стор. 162.

⁷⁾ Дикарив. „Нар. календ.“, стор. 165.

⁸⁾ Макаревич. Ор., cit., стор. 3.

⁹⁾ Іванов. Ор. cit., стор. 83.

¹⁰⁾ Іванов. Ор. cit., стор. 82.

¹¹⁾ Іванов. Ор. cit., стор. 83.

¹²⁾ Зап. Масленикові.

¹³⁾ Іванов. Ibid.

¹⁴⁾ Назва „хрестець“ згадується в Дикарива (Нар. календ., стор. 165), але про форму їхню не зазначено.

¹⁵⁾ Зразок є в Румянцевському музеї.

Вживання при собі печив цілком зрозуміле, бо вони могли магічно допомагати одержати нові снопи хліба в хрестцях, тоб-то врожаєві його.

R. DANKOWSKA

THE ETNOGRAPHIC RESEARCH OF THE UKRAINIAN CEREMONIAL COOKING

The article speaks about the enormous part of the bread takes in the life of the population of the Union of the Soviet Republics Russia and especially in Ukraine in dependence of the economical state of the country, about the literature, which concerns the making of bread and of pastry. In special articles and in articles not entirely devoted to this question; about the insufficiency of information in the question of the ceremonial cooking.

The three categories of ceremonial cooking are: 1) with the labour of the population as agriculture, agriculture and cattle-breeding, 2) with different moments of the popular calendar, 3) with the customs and usages in general.

Of the first category is only studied the ceremonial cookings, connected with the agricultural spring rite.

До тексту творів Гр. Квітки¹⁾

Робота над текстами творів нової літератури почалася не дуже давно і, власне, не в нас, а в Росії. Поглиблення й уточнення методів наукового дослідження літературних фактів, ухил до вивчення, головним чином, стилістичних і взагалі формальних прикмет літературного твору, висунуло питання про *текстологію*, як один із основних і важливих моментів у науковій аналізі літературної творчості. „Без знання тексту в його автентичному вигляді науковий дослід, переведений може з великим хистом, не може претендувати на об'єктивні висновки“, — от, власне, те твердження, що зробилося популярним за наших часів.

Але-ж по суті справи зроблено ще не багато. Не кажучи вже за обмаль чисто практичних праць у справі дослідження текстів окремих письменників, не з'ясовано цілком теоретичних підвалин цієї нової науки. не встановлено тих основних методологічних принципів, що на них базувався-б дослідник у своїй роботі над текстами.

Ми маємо великі й цікаво пророблені з методологічного боку праці над старими пам'ятками Шахматова, М. Сперанського й інших, але-ж треба сказати, що досліджування творів нового письменства в зв'язку з сучасними науковими вимогами становить цілу низку специфічних відзнак, що обумовлюються, головним чином, вивченням стилістичних особливостей твору. Принципіальна різниця по-між аналізом тексту з історико-літературним завданням та аналізом чисто історичною полягає в тому, що в першому разі ми розглядаємо текст, як людський документ, як свідчення певної індивідуальності, яку треба зрозуміти, тоді як, розглядаючи старі пам'ятки, в першу чергу доводиться в'ясувати зміст її, як зафіксований факт із тої чи іншої царини життя певної доби. В літературному документі кожне закреслення, чи поправка, навіть помилки, є важливими фактами, що з'являються іноді ключем до розкриття процесу художньої творчості, до цікавої еволюції в стилі, тоді як історикові найважливіше з'ясувати темні місця пам'ятки, вживши низку спеціальних прийомів, щоб розшифрувати їх.

Тому-то усталення основних методологічних принципів, досліджуючи твори нового письменства, є питанням, що поставлено нині на чергу дня. В методологічних працях В. Перетця й А. Лансона²⁾, що в них поставлено

¹⁾ За такою-ж назвою видруковано статтю в „Червоному Шляху“, ч. 3, 1924, що є піби вступом до декількох розвідок про тексти Квітки, що готуються нині до друку. Як і ця розвідка, їх написано на підставі рукописного матеріалу, що переховується в Рос. Академії Наук, в Румянцевському музеї й у Пушкінському будинкові (Ленінград). За ласкаву допомогу в моїй роботі складаю щирю подяку співробітникам Рук. Від. названих установ.

²⁾ 1. В. Перец. — Из лекций по методологии истории рус. лит. К. 1914. 2. А. Лансон, — Метод в истории литературы К. 1919.

теоретичне питання про досліджування текстів як нового, так і старого письменства, мимо поважного уґрунтування потреби такої дослідницької роботи й мимо широкої характеристики тих методів, що їх треба вживати при цій роботі, не звертається ширшої уваги на специфічні завдання при аналізі літературних пам'яток, як документів індивідуальної психіки. Лише за останній час появилася робота, що в ній широко обговорюються ці питання і яка, здається, лишається поки ще одинокою, принаймні, в Росії — це, цікава книжка М. Гофмана „Первая глава о Пушкине“¹⁾. Цінність її полягає в своєчасній постановці питання про канонічність редакцій літературного твору в зв'язку з тою обстановкою, серед якої він написаний і в зв'язку з особливостями індивідуальності письменника. Нема сумніву, що при науковій аналізі певного твору, дослідник мусить працювати над текстом „канонічним“, щоб-то над останньою редакцією твору. Працювати над чернетками чи варіантами першої стадії роботи, приймаючи їх за автентичний текст — методологічно неправильно. Але-ж питання про те, що треба вважати за канонічну редакцію при кожному індивідуальному випадкові — річ дуже складна. Перш за все, ніяк не можна погодитися з тим, що письменник завжди друкує свій твір у тому вигляді, яким він вийшов у процесі його художнього вдосконалення. Крім цензурних і редакторських викреслень і змін, автор сам може змінювати свого твору не для художнього його вдосконалення, а з причин іншого порядку. Так, Гоголь переробив закінчення „Повести о капитане Копейкине“, що в першій редакції стає отаманом банди розбійників, на більш миролюбний тон, маючи на увазі „высшие политические побуждения“; так, Квітка прохає Плетньова викреслити, чи переробити один уступ із його великого роману-хроніки „Пустолобов“, мотивуючи це таким чином: „Когда Пустолобов служил у какой-то барыни, которая умничала и безпутно вела себя, сказано: что она не имела волос и носила парик. Выключите это место. По справке оказалось, что у одной барыни, вовсе не такой, как моя, не имеется волос на голове и она носит парик; она меня с'ест, хотя чорт ее знает, есть-ли у нее волосы“²⁾. І таких фактів у творчості кожного письменника можна знайти іноді чимало. Крім знання найдрібніших біографічних даних, що освітлюють обстановку, серед якої виріс твір, при визначенні „канонічної“ редакції потрібно виходити з якихся принципів, із якоїсь класифікації подібних фактів, що вказувала-б, чи тут має місце „свободная“ воля художника, чи якісь інші мотиви. Це тим потрібніше, що причини перероблення твору бувають часто далеко інтимнішого характеру, ніж у показаних нами випадках, що потребують докладного вивчення не тільки особливостей даної поетичної індивідуальності, але-ж взагалі аналізу психології художньої творчості під цим поглядом, як своєрідного вияву людської психіки. Книжка М. Гофмана цінна саме з методологічного боку, як спроба теоретичної постановки цього важливого питання; вона намічає ті основні прийоми, що з ними треба підходити до вивчення тексту. Це в першу чергу — збирання такого матеріалу, а потім типування його й усталення основних методологічних принципів на підставі цього матеріалу.

Установлення канонічної редакції уможливорює аналіз поетичного твору на підставі порівняння її з іншими варіантами твору.

Установкою хронологічної послідовності їх починається досліджування *історії тексту*. Безпосередня праця над літературним матеріалом у процесі його змінювання та перероблювання є нині одним із основних методологічних

¹⁾ М. Гофман. — „Первая глава о Пушкине“ Пб. 1922.

²⁾ Г. П. Данилевский. — Украинская старина. X., 1866. Стр. 260.

прийомів, досліджуючи літературні факти. Слідкуючи на цих матеріалах, як змінювався твір, дослідник ніби входить у лабораторію письменника; відкриваючи іноді надзвичайно цікаві й повчальні факти що до індивідуальності письменника й що до особливостей його поетичної „манери“. Так само в російській науковій літературі єсть уже такі праці, зв'язані, головним чином, із творчістю Пушкіна. З них найцікавіші праці того - ж М. Гофмана „Домик в Коломне“, „Неизданные страницы Онегина“, Б. Томашевського — „Гаврилиада“ та інші.

Крім Пушкіна, на такі роботи пощастило ще й Гоголю, де, починаючи зі старої роботи О. Мандельштама й закінчуючи останніми книжками Слоніmsького „Техника комического у Гоголя“ та В. Гіпіуса „Н. В. Гоголь“, метод порівняння варіантів тексту кладеться в основу дослідницької роботи.

Одне слово, робота над текстами, не тільки для очищення їх од різних сторонніх нашарувань і не тільки для установлення канонічної редакції, але - ж як один із основних методологічних прийомів, досліджуючи літературну творчість, вимагає як найбільшої уваги й потребує широкого обговорення що до своїх теоретичних передпомилок.

В українській науковій літературі що до цього майже нічого не зроблено, за винятком хіба роботи В. Доманицького про текст „Кобзаря“, роботи невдалої саме через відсутність послідовного теоретичного підходу до свого завдання, на що справедливо вже вказав І. Айзеншток у своїй статті про текст Шевченка!).

Творчість українських письменників проходила за таких несприятливих умов, цілість текстів значної більшості творів настільки сумнівна, що така робота в нас більш, ніж де - инде, потрібна, надто що до Квітки, письменника, на диво, безжурного що до долі своїх творів. В своїй, уже названій статті, я навіть низку прикладів, де Квітка заохочував приятелів до „одшліфування“ своїх творів. Не довіряючи своєму критичному смаку, не високо розцінюючи свій поетичний хист, Квітка занадто легко довірявся авторитетові інших, віддаючи на поталу й на свавілля свої твори — людям, що іноді зовсім не заслуговували на таке довір'я. Можна собі уявити, в якому вигляді дійшли до нас його твори, побувавши в руках людей найрізноманітніших поглядів, найрізноманітніших літературних уподобань.

Але, крім того, розглядаючи варіанти деяких надрукованих творів Квітки, я переконався в тому, що до друку попадали іноді не останні редакції, а перші їхні варіанти, в той час як перероблені редакції лишалися в рукописах. Про це він сам іноді признавався в своїх листах²⁾.

Завданням цієї роботи є критична звірка друкованих текстів із рукописними варіантами їх для установлення останньої редакції. Цілком зрозуміло, що, працюючи над невеликим матеріалом, я обмежусь лише установленням спадковості редакцій, не поширюючи своєї аналізи до характеристики стилістичних прийомів письменника. Це є другий етап роботи, що вимагає цілої низки подібних попередніх дослідів, принаймні, над більшістю творів Квітки. Крім того, для успішного провадження такої аналізи потрібні такі видання, як, напр., „Пушкин и его современники“, де зібраний великий біографічний матеріал, що дає спроможність дослідувачеві спиратися при своїх дослідах на факти зовнішньої історії процесу написання твору.

Крім критичного розгляду трьох творів Квітки, у другій частині подається один із інтересних фактів історії Квітчиних видань — саме редагування „Малороссійских повѣстей“ П. Кулішем.

¹⁾ І. Айзеншток. — До тексту Шевченкових творів. „Шляхи Мистецтва“. X. 1922 ч. 2, 47 — 54.

²⁾ Г. П. Данилевский *op. cit.* стр. 229.

I

1. „ПАННА СОТНИКОВНА“¹⁾

В Рукописному Відділі Рос. Академії Наук в т. з. „Скарбниці“²⁾ І. Срезневського переховується між іншими рукописами Г. Квітки й автограф цього оповідання. З водяного знаку 1839 року можна припустити, що написано воно або цього року, або 1840 (рік видання). Текст переписаний чисто, без ніяких поправок і перекреслень, що дає підставу думати, що в ньому треба вбачати не чернетки, а підготовану до друку роботу. Але-ж порівняння його з текстом видрукованим свідчить за те, що в автографі ми маємо другу редакцію оповідання, значно змінену. Перш за все, рукописний текст, значно стисліший, при чому не заведені до цього тексту уступи, становлять найбільш „ударні“ місця цього оповідання. Їх або зовсім викинуто, або переказано декількома словами. Найхарактерніші скорочення в рукописі такі: 1. Викинуто великий уступ про благодійну діяльність Панни Сотниківни — одвідування старців, допомога бідним і т. інш. (стор. 43, 44 і 45. Видання за редакц. О. Потебні). 2. Не заведено розмови Панни Сотниківни з батьком, розмови богословсько-релігійного характеру про сутність життя і про чернецтво, як найдоцільніший шлях до щастя (ор. сії. стор. 45, 46, 47 і 53). 3. Не заведено історію про визволення Панною Сотниківною козака Йосипа від кари за провину по службі (стор. 47 і 54).

Цікаве те, що скорочені чи не заведені уступи становлять центр, біля якого скупчується, головним чином, морально-дидактична тенденція авторова.

Квітка намагався змалювати образ дівчини з високо-моральною вдачею і постійними пориваннями від суєти світу цього. Незаведені уступи і змальовують героїню в її високо-християнських учинках, підкреслюючи особливості її світогляду; у рукописній редакції образ Панни Сотниківни значно упрощується і виявляється більш реальним. Замість того, в автографі збільшено й деталізовано ентографічні описи різдвяних звичаїв: 1. Святковий обід і розмова про обрядове значіння риби. 2. Додано сцену з колядками, при чому наводиться текст колядки — „Ой, зажурилась крутая гора, що не вродила зелена трава: . . .“²⁾. Стилістично рукописна редакція різниться від редакції видрукованої так само більшою простотою, відсутністю отого високого „штилю“, що ним позначено розмови дієвих осіб у видрукованій редакції. (Розуміється, цьому до великої міри прислужилося незаведення найбільш сентиментальних сцен, за які згадувалося вище).

Наводимо один із численних прикладів такого упрощення. В сцені обіду (стор. 49) — на запитання сина, для чого горшки з кутею та узваром становляться в сіно на покуті — пан сотник відповідає так: „Въ воспоминаніе того, сыну, сказалъ отецъ, что Спаситель, *отверши въ удобства, избралъ* для рожденія свого самый бѣднѣйшій вертепъ и *благоволить* быть положенъ в ясляхъ, в сѣно“. (Курсив мій. А. Ш.). В автографі замість цих рядків читаємо таке: „В воспоминаніе того, сыну, что Христось родился въ вертепѣ и *за неимѣніемъ выоднѣйшаго мѣста* положенъ былъ въ ясляхъ, въ сѣно“. (Курсив мій). Як бачимо, трактовка питання незрівняно реальніша.

Крім тенденції до такого упрощування, — в автографі треба ще відзначити певну, так-би мовити, українізацію власних імен і окремих

¹⁾ Надруковано вперше в „Современнику“ т. XIX. 1840 року. У друге в „Собрании сочинений Квитки-Основ'яненка, за ред. О. Потебні“. Т. III - й, стр. 35 — 72.

²⁾ Докладний опис цього автографу, як і інших Квітчиних автографів, що переховуються в „Скарбниці“, знаходимо в інформаційній статті В. Срезневського — „Г. Квитка и И. Срезневский“ в збірнику „Sertum bibliologicum“ Пб. 1922.

епітетів. Там, де в тексті друкованому попадаються такі форми звертання, як — „мамочка, батинька, милая...“ і т. инш., в автографі маємо: „мамочко, пан-отець, любая“.

З цього поверхового порівняння двох редакцій можемо сказати напевне одне, що рукописний варіант, упрощений і скорочений, є, безперечно, художніша редакція оповідання „Панни Сотниківни“. Але-ж одного цього спостереження замало для установлення взаємовідношення по-між редакціями: наш критичний смак не може бути об'єктивним мірилом у даному разі.

Відношення автографу до видрукованої редакції можна з'ясувати по різному. Або письменник, відчувши сам ходульність своєї Сотниківни, змінив це оповідання в той спосіб, як це ми бачимо в автографі, і тоді це є поправніша редакція твору, або навпаки — постановивши поглибити її конкретизувати (звичайно по-своєму) образ Сотниківни, він примусив її ширше висловити свої погляди на життя і проробити низку благодійних учинків, і тоді текст друкований треба вважати за останню редакцію.

Цей останній здогад так само має рацію, бо зрештою ми *не знаємо*, в якому напрямкові йшла творча думка письменника, не проробивши тієї роботи, що ці нарис становлять перший її початок.

Ближче текстуальне порівняння редакцій призводить нас до певного розв'язання цього питання. На сторінці 47-й видр. тексту розповідається за те, як Сотниківна збиралася обходити своїх протеже напередодні свята. Цей уступ читається так: „Но куда же это Парася, вмѣсто того, чтобы помогать матери въ ея хлопотахъ, куда она пошла изъ дому. Уже лѣтъ пять, какъ она выпросила у матери позволеніе, въ уреченные дни въ году отлучаться, куда и зачѣмъ сама знаетъ“. (При чому „куда“ і „зачѣмъ“ підкреслено).

Далі йде великий уступ про ці „ходження“ Сотниківни.

В автографі цей уступ передається без ніяких змін і навіть із цим підкресленням „куда“ і „зачѣмъ“, але-ж далі і словечком не згадується за її подорож, так що ці підкреслення викликають певне здивування — що вони мусять значити. Звернувшись до варіанту друкованого — читаємо, що повернувшись додому... „Парася кончивши что ей хотѣлось, такъ же возвратилась и отогревалась стоя у печки“... (стор. 47). В рукопису читаємо так само — „Возвратилась и Парася, исполнивши, что ей хотѣлось, отдала священнику вычищенные ею вещи церковныя и проч. и проч.“. (Курсив мій. А. Ш.) Це „и прочее и прочее“ зовсім незрозуміле в автографі, поскільки з нього ми не можемо довідатися, *куди-ж* саме ходила Парася, *й що* вона робила за час своєї подорожі. Ясно, що для того аби написати це „и прочее“, треба було мати вже уявлення про мандрівку Сотниківни, щоб-то мати той варіант оповідання, що був видрукований.

Таким чином, порівняння цих двох уступів свідчить за те, що рукописний варіант оповідання „Панна Сотниківна“ треба вважати за пізнішу, перероблену редакцію. Змінюючи першу редакцію, Квітка або не уважно поставився до цього місця, забувши, що в новій редакції немає опису подорожі Сотниківни, або не звів кінці з кінцями, через що в цій художній редакції і трапилося таке непорозуміння.

Постає цікаве питання про причини, що змусили Квітку переробляти повість, і, переробивши, надрукувати, проте, перший варіант. Надсилаючи до Плетньова рукописи „Пана Халаявського“ й „Панни Сотниківни“, Квітка так пише до нього з цього приводу — „Съ Халаявскимъ посылается и Панна Сотниковна, любимица Анны Григорьевны. Ничего не скажу Вамъ о ней, а скажите Вы, когда прочтете. За нее у меня было большое прѣние

съ нашими умѣющими судить. Удостоите се мѣста въ вашемъ „Современникѣ“, въ какой книжкѣ заборазсудите; если же найдете, что требующее измѣненія, по несообразности, по неестественности, возвратите и скажите, что и какъ передѣлать“... (Лист датується 1840 рік. 9 Березня¹⁾). На превеликий жаль, мені не пощастило розшукати відповіді Плетньова на цього листа, в усякому разі, оцінка його була не зовсім прихильна до твору, бо вже 18 травня Ганна Григорієвна в своєму листі до нього виступає в ролі адвоката своєї „любимиці“. З цих коротких і неповних відомостей все-ж можна уявити можливу історію тексту оповідання „Панна Сотниківна“.

До Плетньова надісланий був, очевидно, ширший варіант оповідання, що його потім і видруковано в „Современнику“. В своєму листі Квітка прохає звернути увагу на „несообразности“ и „неестественности“, маючи на увазі розтягнутість і надмірний сентименталізм Сотниківни в першому варіанті. Цікаво те, що в листі натякається на якесь „большое прѣііе съ нашими умѣющими судить“, очевидно, Квітка не сам помітив хиби свого оповідання, а на них указали йому якісь харківські критики. При чому, складаючись на думку Плетньова, Квітка не зовсім погоджувався зі своїми критиками, в противному разі по-між ними не було-б „большого прѣіія“. Треба думати, що співчуття Плетньова було на боці критиків і це і примусило Квітку переробити оповідання в той спосіб, як ми це бачимо в автографі.

Що-ж до видрукування первісної редакції, то тут важко сказати щось певне за браком відповідних матеріалів. Можливо, що тут трапилася та-ж історія, що й з деякими іншими оповіданнями Квітки, що були видруковані нашвидку, без волі автора. Очевидно, Плетньов не був поінформований у свій час про замір Квітки переробити це оповідання й під впливом листа Ганни Григорієвни пустив його до друку в тому вигляді, як воно було прислано.

У всьому разі автограф являє собою пізнішу редакцію, що явилася в наслідок перероблення першої редакції, з метою художнього вдосконалення, і тому в критичному виданні творів Квітки цей автограф треба вмістити, як останню редакцію оповідання „Панна Сотниківна“.

2. „СВАТАННЯ НА ГОНЧАРІВЦІ“

У тій-же збірці І. Срезневського переховується автограф комедії „Сватання“, видрукованої в Харкові 1836 року за назвою „Сватання на Гончарівці“. Час написання цієї п'єси значно раніший, написано її на папері з клеймом 1831 року, а куплети до неї на папері 1824 року. Цей рукопис являє собою цензорський примірник, на обкладці маємо такий підзаголовок: „Сватанье. Малороссійская комедія. В трёх дѣйствіяхъ. Сочиненіе автора комедіи Шельменко“. А нижче: „№ 159. Одобрить къ представленію С.П.Б. 29 Іюля 1836-го года.“

Цензоръ Евстафій Ольдекопъ“.

Цей автограф різниться від тексту видрукованого, перш за все, тим, що в видрукованій п'єсі маємо оперу з куплетами і з кінцевим водевілем, в той час як в автографі репліки дієвих осіб передається звичайною прозовою мовою. Спадковість цих текстів встановити неважко: видруковану оперу „Сватання на Гончарівці“ процenzуровано ще 1835 року й вийшла в світ 1836 року, тоді як автограф комедії „Сватання“ цього року був

¹⁾ Г. П. Данилевский op. cit. 267.

лише поданий до цензури. До того-ж і куплети, що увійшли до опери, написано, як зазначалось, на папері 1824 року. Очевидно, комедію написано пізніше. Коли поминути куплети, то текст комедії різниться від опери лише стилістично, якихся більш важливих змін не має. Стилістичні одміни в нашому автографі такі: 1. Репліки дієвих осіб, особливо салдата Скорика і Стецька, подано в стислішій формі, надто Скорика з його покрученою мовою. 2. Гумористичні сценки, що в деяких місцях опери вражають своїми чисто балаганними ефектами, особливо виступи Стецька, більш тонко й художньо розроблено. 3. Тривіальність і навмисну грубість окремих реплік в опері до певної міри затушковано.

Очевидно, виправляючи в такий спосіб оперу, Квітка мав на увазі виправити найбільш крикливі місця своєї п'єси.

По-за цим — сюжет „Сватання“ має для нас інтерес у зв'язку з двома автографами невидрукованих п'єс Г. Квітки, що переховуються в одній папці з нашим автографом. Ці п'єси не закінчено, написано лише по одній дії. Одна з них має назву „От так москаля й обдури“, а друга у двох варіантах без назви, але-ж із ремарок авторських видно, що це мала бути опера „Купала на Івана“, за яку писав Квітка в листі до А. Ф. Коні і яку занотовано в покажчику Баженова¹⁾ (стор. 20).

Текстуальне порівняння їх між собою і з текстом „Сватання“ вказує на велику подібність не тільки в сюжеті, але-ж і в деталях. Аналізуючи ці тексти, ми прийшли до того висновку, що ці незакінчені п'єси є не що інше, як перші нариси, що в процесі роботи вилилися в п'єсу „Сватання“. Довести це не важко. Перш за все, з паперу видно (клеймо 1831 року), що написано їх, приблизно, в один час із „Сватанням“.

Друге — з ремарок авторових і з куплетів, доданих до цих п'єс, видно, що малося на меті написання опери, як і видрукована редакція „Сватання на Гончарівці“.

Третє — сюжетна схема, оскільки про це можна судити з першої дії обох незакінчених п'єс, однакова. Дочку селянина сватає багатий, але-ж дурний парубок (в „Купалі“ — дяк), дочка любить другого бідного парубка (в „От так москаля й обдури“ — батрак). Порівнюючи зокрема ці дві п'єси між собою, приходимо до безсумнівного висновку, що це є не окремі п'єси, а два варіанти одної п'єси, зміненої в процесі розроблення. Як у першому, так і в другому варіанті перша дія — розмова дівчини з її коханим про шлюб. (В першому між москалем Василем і Веклою, у другому — між парубком *Василем Бабаченком* чи Василем Паливодою — по другій редакції, та Мелашкою). Розмови ці дуже близькі своїм характером, різниця їх лише в тому, що в першій п'єсі виступає великорос, а в другій — українець.

Обстановка, серед якої відбувається дія, — однакова в обох п'єсах. (Дівчина порається коло печи, співає про свою долю й нарікає на батька, і в цей час з'являється парубок).

На нашу думку, опера „Івана на Купала“ є пізніша стадія розроблення цього сюжету. За це свідчить більш чітке розроблення дієвих персонажів у цьому варіанті й більш доцільне розподілення ролей. В опері „От так москаля й обдури“, крім багатого дурня Йолопенка, що претендує на руку Векли й є антитезою „ідеального“ героя-москаля, виводиться ще й епізодична постать дячка Венедикта, приятеля Веклиного батька. В плані опери йому не надається більш активної ролі. В опері „Купала на Івана“ дяк виступає; як активна постать, як претендент на руку Мелашки. Очевидно, в процесі роботи Квітка висунув наперед постать дячка, як більш

¹⁾ Н. М. Баженов. — Г. Ф. Квітка - Основ'яненко. Пб. 1910. 1 — 53.

яскраву й характерну, одкинувши Йолопенка, що не з'являється на сцену й у першій п'есі.

В свою чергу аналогічність між оперою „Купала на Івана“ і „Сватання на Гончарівці“, крім загальної подібності сюжетних схем, виявляється ще й в тому, що в цих п'єсах в уста дієвих персонажів вкладається однакові пісні й куплети. Наприклад: дует між Мелашкою й Василем „Купала на Івана“, та Олексієм та Уляною „Сватання“.

Рукописний.

1. Мелашка й Уляна.
„Туть льхо не бида
Маты бье за тебе,
Прошу тебе ласкою
Не покинь ты мене“.
2. Василь і Олексій.
„Поки буду жыты,
Поты буду я любити,
Бо не можу без тебе
И на свити жыты“.
3. а. Мел.
„Отже скоро батько прийде“.
б. Уляна.
„Отже скоро маты выйде“.
4. Василь і Олексій.
„Нехай, нехай скоро прыйде
У нигь ии лежатыму —
Слизмы облыватому
И жалибно прохатыму“.

Видрукований текст.

1. Уляна.
„Горе, льхо и бида!
Не дають за тебе!
Олексію, серце мое
Не покинь ты мене“.
2. Олексій.
„Не вбывайсь моя Уляно!
Буду вишно я любить.
Бо ніякъ мени не можна
Безь тебе на свити жыты“.
3. Уляна.
„Я боюся зоставатсь
Вже й маты скоро выйде“.
4. Олексій.
„Тяжко, важко розставатсь
Що ж? Нехай же хочь и прийде
В ноги ии отгутъ впаду,
Слизоньками обиллю“¹⁾.

Це, розуміється, неможливо, коли - б Квітка хотів написати дві різні опери та ще й в один час.

Дійшовши до другої дії, де, власне, й мусила початися Купальська ніч (в автографі накреслено фантастичну обстановку другої дії — відьми, чорти й т. инш.) — автор або не спромігся, або змінив думку написати фантастичну оперу й розробив сюжет у цілком реалістичному дусі, назвавши її „Сватання“, що зрештою з опери перероблена була на комедію.

Таким чином, незакінчений нарис опери під назвою „От так москаля й обдури“ в процесі художньої роботи вилився зрештою в комедію „Сватання“.

Для дослідника творчості Квітки цей матеріал має значну цінність, наочно вказуючи шлях, що його пройшла художня думка письменника до остаточного викристалізування. Ми не ставимо собі нині такого завдання, проте, побіжно вкажемо на загальні зміни в сюжеті, у розробленні дієвих осіб. Основна ситуація першої опери — боротьба закоханих молодиків із втручанням батьків у їхнє щастя. Назва першої опери свідчить за те, що шасливий кінець її треба було завдячувати якимсь хитрошам москаля, що спекався через цю хитрість свого багатого конкурента. Можна думати, що тут має місце звичайний, традиційний прийом ще Котляревського: виступ москаля в ролі ворожбитів-чарівників.

В другій п'єсі автор, очевидно, поставив своїм завданням поглибити ці сцени з чарами, з ворожбитством, для чого йому довелося притягти Купальську ніч із усіма її дивами. Але - ж разом із тим у цій п'єсі замість москаля - наймита виступає український парубок Василь.

¹⁾ Драматическія сочиненія Грішчяка Основ'яненка. Т. VI. Хар. 1894. стор. 27.

В образі москаля першого варіанту Квітка змалював тип великороса з яскравими національними рисами того часу: із специфічними „домостроевськими“ поглядами на жінку, та із зневажливим відношенням до „хохлацкой“ мови. Очевидно, самому авторові не зовсім приємно було виставити такий характер на перше місце й тому його заступив український парубок.

В „Сватанні“ фантастичний елемент усувається, хоча розвязка комедії будується на ворожбицтві свата, що в даному разі заступає місце молодого з „От так москаля й обдури“.

Тематичне завдання першої п'єси не змінюється остаточно в „Сватанні“, а лише модифікується. „Добродетельным обманщиком“, що усуває перешкоди до щастя закоханих, являється москаль так само. Але-ж це москаль — салдат, дядько Олексія, а не великорос, як у першому варіанті, людина філантропічної вдачі, що умілим втручанням в інтригу добуває щастя своєму племінникові. Образ „ідеального“ героя в цій п'єсі конкретизується — з москаля Василя, перетворившись на Василя Бабаченка чи Паливоду, парубка непевної вдачі, що виправдується до деякої міри і його прізвищем „Паливода“, він зрештою виростає в образі м'якосердного, зворушливого Олексія, в типа як найвластивішого для характерів Квітки подібного тону. (Пригадаймо — Василя з „Марусі“, Трохима — з „Перекотиполя“ та инш.).

Цікаво зазначити, ще й те, що при перестановці ролей, Квітка вкладає в уста Терешка, героя негативного, антитезу Олексія, репліки про покірність жінки чоловікові, ті думки, що, як зазначено, мусів висловлювати „ідеальний“ герой в першій п'єсі.

Так само й інші герої пройшли цікаву еволюцію до остаточного свого сконкретизування... але-ж, така аналіза виходить за межі нашого завдання.

ДОДАТКИ

А. Промова салдата Скорика на сватанні

ТЕКСТ

друкований

Скорикъ: Нѣтъ, мы прахадяша партіенна команда. А вотъ зъ нами какая гисторія, просимо послушать. Разъ, у прошлomu у годи, булы мы у паходи, у дикомъ народи. Сѣмдесять городовъ разорили, тридцать полонили, а одинъ траншеями осадили. А у евтомъ городи какъ разъ сидѣлъ вотъ евтотъ (указывая на Стецька) дикой князь. Войско ево штурмуеъ, а онъ знай себѣ бунтуетъ, паднимаеъ угору плечи и говоритъ такіи рѣчи: зъ городомъ вамъ оддамся завсѣмъ, только патѣште меня тѣмъ, аддайте мнѣ али птицю, али черную кунницу, али красную дѣвицу, какую у васъ избери у до себя приведу. Генераль

рукописний

Скорикъ: „Мы люди военни и брехать не наученни. А вотъ какая зъ нами гисторія просымо выслухаты. Как у прошлomu годи булы мы у походи. Три царства полонили, четвертое разорили, а у пятомъ здѣлали приваль штобъ усякой отдыхаль. Смотримъ: тамъ игдѣ узався евтотъ князь (указывая на Стецька) и жаеаеъ онъ женитця, зъ калмыцькою царевною задружитця“.

Стецько: „Бовѣ, бовѣ, бовѣ! А чого то звоняъ? То по москалевій брехни...“.

нашъ призвалъ, такіе рѣчи искажалъ : ты Осипъ Скорикъ па всѣму свѣту пабувалъ, усю Туречину исхадилъ, ты зъ нимъ пайди и въ Нимецію зайди, ищите таково дива, шукайте, и какъ найдѣшъ, ему отдавайте. Вотъ мы какъ пашли, тридцать государствъ прашли, а таково дива не нашли. Я було у ретираду остался, такъ нашъ дикой князь затылся : усе шли-шли, и учера у етотъ городъ,—какъ заветця—не знаємъ,—пришли ; тутъ разомъ пала намъ пороша...

Стецько: „Бовъ, бовъ, бовъ ! То по москалевій брехни дзвонють. Яка литомъ пороша?..“ (стор. 59).

Це характерний приклад скорочення й упрощення реплік дієвих персонажів в автографі.

2. Що - ж до викреслення сценок, побудованих на сумнівних що до своєї художньої ефектах, то можна зазначити незаведення в автограф найслабішої що до цього сценки, де виступає Стецько з кашою (стор. 29).

3. „Перекотиполе“

Оповідання Квітки „Перекотиполе“ було видруковане вперше в „Молодику“ за 1843 рік, частина друга, разом із невеличкою анекдотом українською мовою „Підбрехач“. Г. Данілевський у бібліографічному додаткові до своєї статті про Квітку¹⁾ робить помилку, указуючи, що ніби-то „Перекотиполе“ було надруковано спочатку в „Маякові“, а звідти вже передруковане в „Молодику“ після смерті Квітки. В дійсності, в „Маяку“ був видрукований переклад цього оповідання²⁾, а оригінал хоча й вийшов у світ після смерті автора, проте підготовлений і поданий до друку був Квіткою, про що свідчить власноручна його записка, за яку скажу далі.

Оповідання це своїми художніми властивостями вважається за одну з найкращих перлин у письменницькому його доробкові, а тому дуже важливо встановити текст його, в тому вигляді, як воно вийшло з рук письменника своєю закінченою формою. В Румянцевському музеї за № 904 переховується автограф цього оповідання в одній папці з російським оповіданням „Основание Харькова“, так само видрукованому вперше в „Молодику“ за 1843 рік, частина перша. В каталозі ці рукописи занотовано окремо від архіву І. Бецького, видавця „Молодика“, але-ж нема сумніву, що вони опинилися тут разом із його матеріалами. Автограф „Перекотиполя“ на зверхній вигляд становить чистовий примірник, чітко й без ніяких помарок переписаний. Порівняння його з текстом друкованим свідчить за те, що саме в цій редакції поданий він був до друку.

Але-ж мимо автентичности що до змісту, в тексті друкованому знаходимо деякі стилістичні поправки й зміни, що свідчать за редакторську роботу, коли не автора, то когось іншого, під час друкування цього твору. Крім того, з волі автора в тексті друкованому викинуто великий уступ

¹⁾ Г. Данілевський *op. cit.* 250.

²⁾ „Маяк“. 1840 р. ч. VII. 114 — 131.

(до 300 рядків) з описом ярмарку. В автографі ці рядки перекреслено і на берегах рукою Квітки дописано: „Это помѣщено въ другомъ мѣстѣ“. Очевидно, автор згадує тут про російське оповідання „Ярмарка“, вміщене в „Современнике“ за 1840 рік, що сюжетом і деталями подібне до викресленого уламку. Якщо і стилістичні зміни пороблено Квіткою, то, очевидно, текст видрукований треба вважати за перевірену й виправлену редакцію цього автографа. Але - ж характер цих поправок викликає великий сумнів що до авторського редагування. Гадаю, що цю роботу проробив хтось інший. Перш за все, таке типічне для Квітчиного стилю явище, як закінчення дієслів на *овати*, як, напр., *годовати*, *танцювати*, *малювати* й таке инш. змінено на звичайне *увати*. В автографі „дивчатокъ двое робыты же не имъ, а исты просятъ треба *годовати*“¹⁾).

Не менш властиві для Квітки закінчення 3-ої особи дієслів групи *е/у* (на *еть*, як, напр., *ідеть*, *женеть*, *печеть* і т. инш. — виправлено хоча й не скрізь на звичайне закінчення. В автографі: „Колы-жъ було хто стане била лавкы, та сюды-туды розгляда, то Трохымъ—безъ сорома казка гакого було и *проженеть*“²⁾).

Тавтологічні вирази, повторення, що часто-густо трапляються у Квітки, становлячи своєрідність його стилю, — поскорочувано надто в передмові до оповідання. В автографі: „От-се *вино*, от-се той, що зобыдывъ брата и видывъ видъ себе пеню“...³⁾).

... „*Може споааетця*, може *схаменетця*, може *покыне* худо робить“ — і т. д.⁴⁾).

(Підкреслене в цих двох прикладах скорочено в друкованому тексті. А. Ш.).

Такого типу викреслення я й підкреслюю, як найхарактерніші, опускаючи інші. Вкажу хіба на одну деталь, що з нею доводилося зустрічатися, переглядаючи й інші рукописи Квітки, — це заміна української мови в репліках дієвих осіб на покручену російську, якою в Квітці розмовляють справники, крамарі, пани й т. ин. Так, у цьому автографі справник і крамар розмовляють по-українському, а тимчасом у всіх виданнях „Перекопиполя“ ці репліки перекручено на жаргон. Купець, напр., звертається так до Трохима в друкованому тексті: „не атхадить видъ товару. Вота и товаришь твій“ — Автограф: „Не видходьте видъ товару, ось и товаришь твій“ (стор. 11).

Я не наважуюся тут вбачати самовільні поправки редактора без згоди автора, оскільки такий жаргон зустрічається в більшій частині оповідань Квітки, а перевірити значну більшість повістей по автографах мені не пощастило.

За сторонні поправки оповідання свідчить ще одна цікава помилка у видрукованому тексті, що зберіглася у всіх виданнях „Перекопиполя“. Найтрагічніше місце оповідання, коли Трохим під занесеним над ним ножем говорить свої останні слова — в тексті видрукованому читаємо так: Господи мьлостывый, прыйми мою душу... жиночка... диточки... тату... (ст. 27). У Трохима батько давно помер, і художній такт, письменника не дозволив-би герою в таку хвилину забути про матір. І, дійсно, в автографі зовсім виразно стоїть замість „тату“ — „мату“... цеб-то „матусю“, або „матусенько“, на цьому слові Трохим умирає. Коли це не є звичайна друкарська помилка, то така поправка редактора дуже характерна, автор не

¹⁾ „Перекопиполе“. Харків. 1887 стор. 9. (Издание Харьковск. уездн. земства под ред. А. Потебни), т. II.

²⁾ „Перекопиполе“. 14.

³⁾ Ibid. 3.

⁴⁾ Ibid. 4.

міг її зробити. Ці стилістичні спостереження підкріплюються до певної міри власноручною запискою Квітки, знайденою в тому-ж Румянцевському музеї. Записка ця переховується в окремих палітурках разом із трьома рядками невідомого, ранішого варіанту „Перекотиполя“, зважаючи на стиль і тематичну подібність¹⁾.

Записка без адреси, написана її спішно й не зовсім чітко, так що деяких слів не можна було розібрати. Ось її зміст: „Очень благодаренъ за трудъ въ разсужденіяхъ и изложеніи на что вообще согласенъ и не нахожу ничего прибавить... (слово не розіbrane — А. Ш.) или измѣнить. Как скоро исправил корректуру (sic!) и пришлю на воззрѣніе Измаила Ивановича²⁾. Прилагаю при семъ стихи Гребенки написанные имъ для печатающагося „Молодика“, а не для будущаго равно и эпитафію. Все это можно отпечатать в одном листѣ и отправить (я берусь) — къ цензору, который печатный листъ одобрить и возвратитъ завершенно. Такъ можно сдѣлать и съ этимъ издѣліемъ. Не мѣшало бы заключить этого листа³⁾, что собраніе мнѣніи о правописаніи, задержало этотъ выпускъ Молодика, такъ успокоенъ будетъ г. Бецкій“⁴⁾. До цієї записки додано епітафію Йосипа Бодяньського „Кирилу Розуму“, переписану рукою Квітки⁵⁾. Під віршем поставлено дату 1843, потім її закреслено й натомість поставлено — 1832 IV/24. В першій даті треба вбачати час написання цієї записки, а в другій час написання епітафії. В переписаному вірші вираз „остатнього це гетьмана Кирила“ виправлено „на останнього“ з таким поясненням Квітки: «В подлинномъ было сказано: остатнѣго, я думаю что остатній отъ *остатка*, а останній, послѣдній — рѣшите“.

Із записки видно, що Квітка посилав ці матеріали до людини, що мала близьке відношення до редакції „Молодика“. Разом із тим він складав адресатові подяку за виправлення якогось свого твору. Очевидно, твір цей так само був видрукований в „Молодикові“ разом із епітафією Бодяньського, за що свідчать слова Квітки „так можно сделать и с этимъ издѣліем“.

Коли-ж він був видрукований у „Молодикові“, то тільки в другій його частині, де був видрукований і вірш Бодяньського. А в другій частині, як уже зазначено, вміщені два оповідання Квітки „Перекотиполе“ й „Підбрехач“ — і, таким чином, у цій записці мовиться про виправлення одного з цих оповідань. Перед нами цікавий факт корегування українських оповідань Квітки. Нам відомі численні випадки і перероблення російських його оповідань, і це зрозуміло — Квітка сам добре розумів хиби своєї російської мови. Що-ж до мови української, то, являючися найвидатнішим повістярем свого часу, Квітка ледве чи мав конкурентів у своїй спеціальності надто в Харкові. Проте із записки видно, що Квітка звертається до людини авторитетної, ставлячи на її суд свою поправку в епітафії Й. Бодяньського. І треба сказати, що поправка Квітки не була прийнята, вираз „останнього“ не був заміненний. Таким авторитетом що до української мови міг бути лише М. Костомаров; ні І. Бецький, ні Срезневський не володіли як слід

¹⁾ Занотована по каталогу 1876 р. за № 17 під літ. Б.

²⁾ Срезневського.

³⁾ Очевидно, коректурного.

⁴⁾ Видавець „Молодика“.

⁵⁾ „Кирилу Розуму“.

Постій, козаче, не біжи.
Ось глянъ на хрест. Читай чия могила
Останнього це гетьмана Кирила.
Присядь же, брате, потужи.

„Молодик“ 1843. ч. 2.128 (Правопис не зберігається).

українською мовою. В 4 книзі „Молодика“ вміщено інформаційну статтю. І. Бецького, звідки дізнаємося, що фактичним редактором 2 книжки (що складалася з матеріалу укр. мовою) був М. Костомаров. Значить, тільки до цього міг звернутися Квітка. Згадка за „собирание мнень о правописании“ так само підтверджує цей здогад. Нам невідомо, в який спосіб провадилося це „собирание мнень“, в усякому разі, в тій-же другій книзі „Молодика“ міститься стаття Костомарова про основи української ортографії, що явилася, очевидно, в наслідок цього „собирания мнень¹⁾“. Важко припустити, щоб Костомаров знав мову) краще, ніж Квітка. Авторитетність Костомарова серед його харківських приятелів сталася в наслідок широкої й різнобічної освіти, якою він перевищував Квітку. В своїх спогадах про Костомарова А. Корсун одмічає, між іншим, що між Костомаровим та Квіткою знімалися розмови й навіть суперечки про питання української ортографії, при чому в цих дискусіях Костомаров виявляв широку теоретичну підготовку, в той час як Квітка міг спиратися лише на своє практичне знання мови²⁾.

Підходячи тепер до питання, про яке-ж саме оповідання говорить в цій записці, можна висловити лише здогад, що для його остаточного ствердження бракує фактичних даних. За „Перекотиполе“ може свідчити лише вищезгаданий уламок, доданий до записки. Але-ж, по-перше, треба довести, яким побитом він тут опинився, а, по-друге, ми маємо лише переклад першого варіанту Сементковського й можливо не дуже точний для того, щоб пересвідчитися в тому, що цей уламок належить до цього варіанту.

Рукопису „Підбрехача“ не знайдено, й тому не знати, чи виправлявся він, чи ні.

В усякому разі, факт виправлення українських текстів Костомаровим доведений і, коли в записці говорить не за „Перекотиполе“, то все-ж стилістичні спостереження лишаються в силі, і тому на підставі вищесказаного виправити „Перекотиполе“ з харківців міг лише Костомаров.

Порівняння тексту з перекладом Сементковського вказує, що Квітка переробив це оповідання, значно скоротивши передмову і змінивши до певної міри й композицію оповідання. (В першому варіанті автор зустрічається з каторжником Денисом, що розповідає йому історію свого життя. В друкованому тексті оповідання ведеться від автора й закінчується арештом Дениса).

Таким чином, в автографі Румянцевського музею треба вбачати пізнішу перероблену редакцію, змінену за час друкування поправками М. Костомарова.

Певна річ, у критичному виданні цього оповідання треба вмістити й викреслений Квіткою опис ярмарку, бо, викреслюючи його, Квітка виходив не з художніх міркувань, а з причин стороннього характеру.

ДОДАТОК В.

ВИКРЕСЛЕНИЙ КВІТКОЮ УСТУП В АВТОГРАФІ РУМЯНЦЕВСЬКОГО МУЗЕЮ

„Зійдуться до купы скилки ихъ, розговорюють, якъ-то усе дорого у купцивъ а у ихъ усе дешево: и панська шерсть була ни почому, насилу одиънъ каже збув, бо грошей треба було за новий ридванъ заплатять. Другий

¹⁾ „Молодик“ 1843, ч. 2. стор. 445.

²⁾ А. А. Корсун. — Н. И. Костомаров. „Рус. Архив“. 1890. № 10. 199 — 221.

крикне: „а тутъ наказанные Боже! Хлиба впять стилки уродыло, шо не знаю, шо зъ нымъ и робыты! Продаты-бъ, такъ цина мала. Чи не дасть Богъ коли неврожаю (а щобъ такимъ языки повидсыхалы) тогда озьму свою цину“. Третій каже: „Я прихавъ на ярмарокъ безъ копійки грошей, а тутъ жинци уподобалось и се и те, треба грошей, такъ я узавъ та заставывъ свою слободу; отсе каже, завтра выдадутъ мини гроши, та накуплю усого и йй та куплю й собак, бо осины приходять, треба издыти по зайци, отъ тутъ продае одынъ знатни тай дороги! та чортъ их беры! Куплю, на усю осинъ провеселюсь нымъ“. Тамъ одынъ одному признаетця, шо, каже, жинка прытьмомъ забажала на ярмарку, а тутъ у кышени ажъ гуде Кынувся до подушного, знесене усе, такъ я й загарбавъ, та сюды. Учора, врагъ его матери, програвъ у карты трохи та прогулявъ пьючи отъ-ту шаль панську та ще зосталося, накуплю жинци й дочкамъ усёго чого бажають: нехай знаютъ ярмарокъ. А казна потерпять. Назбираю, знесу описля“. Та де-чого и багато тамъ соби розговорюють, то зибравшысь до купы, то ходючы мимо лавокъ. А тутъ купчыкы — хлопчыкы, якъ ти шавочки кыдаютьця на усыхъ, такъ вони кланяютьця, та просять усякого, хто тилько мимо лавкы ййде — „Пожалуйте, господа, до насъ пожалуйте. Чаво вгодно? І сукно, мыло, хвыгы, родзынкы, чоботы, шляпы, шоткы и усяка бакалія — пожалуйте“. Тожъ паны. А ихъ паніи, ти усились у лавкахъ у такихъ, де билшъ усякихъ господъ буває. Спрашуеть и сього й того и шо е найлучче. Купецъ мотаецця, достае, поворачуе, показуе. — Нѣтъ голубчикъ — скаже вона: — покажи луччого (себѣ-то дорогшого) то той мотнетця покаже гиришого, а заправить цину вышу. „Отъ его такъ“ — каже пани, и мне товаръ у рукахъ и купыла бѣ и ни за вишо гараздъ. Колы вздрить шо увишлы у лавку яки паны, найбилше охвыцеры, отъ вона тутъ и почне голосно до другихъ озываться. „Порадте мене, каже, якъ думаете: Въ мене тры дочки, а грошей в насъ стилкы и стилкы тысячив. Такъ чы накупить имъ на прыдане усякого добра, чы грошима виддаты, нехай чого хотять, того соби йй накуплять?“ А сама йй погляне, чы чулы уси, шо вона такъ багато дае грошей за дочкамы у прыдане. Тутъ и прочи прыстануть розказоваты скилкы и вони дадутъ у прыдане за своимы. Колы-жъ побачуть, шо уси порозиходылись то й замовкнутъ. Та такъ и просыдять до свого обиды, а обидѣ в нихъ тогда, якъ добрымъ людямъ треба полудноваты, та зъ тымъ и порозъизжаютьця. А купецъ утомившысь показуючы имъ товаръ, پسля нихъ стане вновь прыбыраты, складаты, тай не коренить же ихъ? Ого! на уси заставки! Се-жъ паны такъ ярмаркують, а ихъ панянкы, за руки узавышисъ, снують побилы лавокъ. Тутъ свое говорять, а очыцями такъ и озырають усюди шо то и изъ заду бачуть. Усе наглядаять, усе поджидають и шо-жъ ише уланъ на третій вулицы, вони вже ёму й чують и бачуть и дожыдаютьця. Нехай же тилько появлятьця сюды, то одна передъ одною и почнуть, и кываты, и моргаты, и ухмыляться, и выхыляться, и патламы мотаты, и стежечку крутить, и хусточку поправля; себѣ-то усе, щобъ побачылы яка вона моторенька, яка вона веселенька, якъ патлы у неи закручувани, яка шыйка в неи билесенька. Та до нѣго зъ словомъ, та зъ розпытомъ, та зъ кывомъ, та зъ моргомъ, та зъ усмишкою, очей зъ нѣго не звездуть, якъ бы моглы зылы бѣ ёго. Ахвыцерь, сердешный, не зна куды повернутысь: и тій слово, и тій друге покы не доберетця до тѣи, зъ котрою змовывас на ярмарку побачитися... Покрынули ихъ зъ котрою небудь для прыводу, пишлы геть далше, чы не набыжить ще котрый и на счастья ихъ. Та такъ по усымъ лавкамъ панського народу стилкы, шо и протовпу нема. Одынъ сердешный кныжынкъ, шо прывизъ книжокъ самыхъ спиленькихъ, самыхъ новенькихъ сыдыть сам соби, мовъ былина у поли. Товару, батечкы, багацько! И шо то,

колы правду сказаты, було тамъ багато путнѣго; порозтавлѣвано гарненько, чепурненько, такъ, що весело дивытысь! Такъ шожд! Нихто до нього ни ногою, ни хто и не пидийде, ни хто и не пытае, хыба-то хыба який зъ мишанъ пидийде, та спыта: „Кіевской граматки“, що вже пора хлопця у школу видаваты або бурсакъ прыйде купуваты „пйтыку“, а даченко торгуетъ „ирмолой“, такъ колы книжныкъ уторгуетъ у день сорокъ алтынъ той веселенький. За теждъ выдринаетца за весь денечык добре! Що жъ, пакъ, ёму безъ дила роботы.

Мишаночки-жъ повывражають чепурненько, любенько, молоденьки, красывеньки, якъ ти козявочки-малывочки, выйдуть и соби на ярмарокъ. У усякои е грошики, чи бумажка яка, тамъ у хусточки и завязана мицно та мицно; а колы скилки карбованцивъ такъ заверне у бумажку, та у карманчыкъ шо зъ боку пидъ платътычкомъ, такъ и ходыть. Отъ вони походятъ - походятъ по великымъ лавкамъ, надывлять на панивъ, пересміють ихъ, та й пишлы свого товару ськаты. Аждъ геть въ закапелку лавочка, и темно тамъ и тисно: туды и наши дивчатка потягнулы. Перше слово пытають у купця — „чы вы здѣшны, чы прызжы?“ Мы, матушка, прызжы аждъ зъ самои Москвы (а бреше жъ то ледачыи сынъ. И винъ здѣшний, зна усіхъ сыхъ мишаночокъ и перебрався нарошне зъ своєї лавкы, щобъ обдурѣваты народъ, що буцим-то прыжчыи, и залежане продаты замисць свижого товару).

„Покажете жъ намъ якого лучшого товару. Мини полу-атласу, мини полутафты, мини аглыцкаго сьтцю“. Купецъ показуетъ, запытуетъ у пъятеро проты цины; мишаночки не сміють московському купцу дешезо даваты, щобъ не розсердився дають у пивцины проты ёго. Купцеви¹⁾ зворочуетъ товаръ; одна изъ ныхъ, шо вже не раз купувала на ярмарку у московскыхъ та прыбавля по копи на аршынь и каже — „а колы не так, то мы пидемо до своихъ, то намъ дешевше уступлять“. „Какъ вамъ завгодно — скаже купецъ и выдпуска ихъ.

Тилкы шо видійшлы вже купецъ и крычыть: „Пожалуйте, барышны, звольте отдаю за свою цину в убытокъ, почытая васъ, щобъ какъ прыйду зъ Москвы, щобъ у меня всегда покупали“.

Отъ вони и ради шо дешезо купылы и шо ихъ за панночокъ прыйнялы, та ище такы просятъ, щобъ купецъ не натягавъ якъ мира, а купецъ буцимъ и поважа ихъ и слабенько мира; бо якъ бы прытягнувъ, то и розлизлося бъ усе, бо товаръ у него бувъ гнылый. заваляшыи. Великы паны й пани и писля обидъ, якъ у насъ на вечиръ, впяты зъизжають и про теждъ товкують, якъ и у ранци, паны шо чортма ни въ кого зъ ныхъ грошей, пани хлопчуть объ женихахъ для дочокъ, панночки выкывують та выморгують до себе охвыцеривъ, охвыцеры ихъ обдурють и усе такъ иде — ходють, гуляють, а у вечери збирають у тятру, де усяку комедію удають и де видъ усіхъ грошыкы выдурують. Отъ такъ-то у губернии ведетца панскый ярмарокъ“.

Опис ярмарку в розвитку оповідання починається з моменту приходу Трохима до міста та шукання по купцях якоїсь роботи. (По виданню за ред. Потебні на 13 — 14 сторінці). Уступ цей сам по собі має значну художню вартість, як талановито виконаний малюнок із життя поміщиків початку XIX століття. Значіння його тим більше, що це є одинока спроба в українському письменстві змалювання „панського“ ярмарку. Сільський ярмарок захоплював не тільки українських, але й російських письменників, і тому описи його в літературних творах досить часто фігурують (Г. Квітка,

¹⁾ Неясно написано.

І. Нечуй, Винниченко, Франко, Горький, Чехов і др.), але цей малюнок самотній у своєму роді.

Порівняння цього уступу з російським оповіданням „Ярмарок“ цікаве з погляду впливу різних мовних стилів на формальні особливості творів Квітки. Ми маємо тут один сюжет, одне завдання, проте різниця що до художньої їх вартості величезна. І не тільки краща мова вигідно виділяє цей уступ поряд із російським оповіданням, — композиція, портрети дієвих персонажів і т. інш. пророблені більш чітко, виразно й стисло. Як відомо, таке-ж враження справляють і інші твори Квітки, написані на двох мовах. При аналізі творчості цього письменника в цілому, проблему цю буде поставлено в першу чергу і наведений уступ прислужиться чудесним матеріалом для висновків у цьому напрямку.

ДОДАТОК С.

Уступ доданий до записки Квітчиної.

„Пожалуй можна обманувати людей. Повірять, що ти прикидаєшся і чесним і жалюгідним, і добрим — та не на довго, до случаю. Виявившись, братику, скоро, який ти єси — і тоді стыдъ тобі и смихъ зъ тебе!..“).

На видання творів Квітки П. Куліш потратив чимало часу й енергії, досить переглянути його листування цього часу з Д. Каменецьким, О. Бодянським та іншими, щоб пересвідчитися в тому, що справа видання „Повістей“ зайняла центральне місце в різносторонній і енергійній праці Куліша. Таке уважливе відношення до видання „Повістей“ можна пояснити особливою прихильністю Куліша до таланту Квітчиного й високою оцінкою ідейної вартості його оповідань. У своїй вступній статті до першого тому „Повістей“, статті надзвичайно цікавої що до погляду авторського на українське письменство та його національно-культурну місію, Куліш дуже високо підносить зокрема значіння Квітки, саме з погляду громадської ваги його творів — „І от явивсь на Україні поет „без шаблі булатної, без бандури подорожної“, Квітка. Не до козаків він про військові речі слово обертає: обертає він слово до хуторян, і дає їм науку тихого, богобоязливого життя, докоряючи їх новими словами. Отсеж не в філософській голові, а живим живцем перед нами стоїть довод, що історія народів, починаючись війною, виявляє настоящу народню жизнь тільки під крилом благого миру, і тоді то вже обертає вона своє право на увагу й шанобу всьогосвітнього розуму“ (стор. V)²⁾.

Україна, на думку Кулішеву, після віків кривавих завірюх та заколотів перейшла з рештою до мирного, культурного будівництва. Тому-то не пісні кобзарські про славне минуле, не заклик до нових боїв (натяк на Шевченка) стає новим словом українського громадського життя, а проповідь тихого, ідилічного „хуторянства“, заснованого на євангельських „істинах“. Творчість Квітки, на думку Кулішеву, є таким новим словом, і тому його українські повісті мають більшу вагу, аніж „пьяна муза вузловатого“ Шевченка³⁾ з його закликами до колотнечі, до боротьби, так само цінніші й твори

¹⁾ Ці кілька рядків належать, очевидно, до першого, не знайденого варіанту „Псекотинополя“.

²⁾ „Повісті Григорія Квітки (Основ'яненко)“. Том перший, 264 стор., том другий, 335 стор. Издал П. А. Куліш. Пб., 1858 року.

³⁾ Особливості правопису Кулішевого не зберігається.

⁴⁾ Як він називав його пізніше.

інших поетів українських, що пішли по Тарасовій стежці. Розбираючи у цій статті кожне зокрема оповідання Квітки, Куліш спиняється переважно на оцінці не художніх їх прикмет, а на глибокому ідейному їх змісті. З великим ентузіазмом і з не меншою суб'єктивністю відкриває він цілі скарби глибокої мудрости, величчї філософські істини в таких безпретензійних творах, як „Маруся“ чи „Конотопська відьма“. З аналізу цих оповідань (аналізи по-своєму дуже талановиті) виходить, що в особі Квітки ми маємо по меншій мірі національного пророка, твори якого мають перш за все програмове значіння, як маніфест, що знаменує собою цілу добу не тільки в літературному, але-ж і в громадському житті українського суспільства.

В наше завдання не входить нині вияснювання причин, що примусили Куліша підносити так високо громадське значіння творів Квітки (питання дуже важливе й інтересне не тільки в зв'язку з Кулішем, але-ж і в зв'язку з певною добою в розвитку суспільної думки на Україні).

Приводячи ці факти, ми мали на увазі те, що через такий оригінальний погляд на творчість Квітки й до редакторських своїх завдань Куліш поставився дуже своєрідно. Зважаючи на велике ідеологічне значіння творів Квітки для нащадків, Куліш уважав за свій обов'язок „очистити“ їх од усього „преходящего“, від тих „дрібниць“, що тільки-б затемнювали сяєво глибоких думок і величезних почуттів, що ними перейняті повісті Квітки. Що це так, свідчить один лист Куліша, в якому він підкреслює ідейність, так-би мовити, своєї редакторської роботи. Зазначаючи потрібність такої корекції, він говорить, що працює ніби з волі Квітки, що з своєї могили благословляє його на „подвиг“.

Зміни, внесені Кулішем до текстів „повістей“ Квітки, перш за все відбилися на особливостях слобожанської мови їх, яку Куліш старанно й послідовно виправив на київсько-полтавську говірку. По-друге, майже в усіх оповіданнях, особливо в тих, що увійшли до першого тому, Куліш повикреслював цілі уступи, особливо в оповід. „Конотопська відьма“ і „Добре роби — добре буде“¹⁾.

З аналізу цих викреслень, приходимо до висновку, що, за винятком трьох уступів, що були скорочені механічно, ради їхньої довготи, незавершення інших уступів викликалося певною тенденцією редактора, його бажанням замазати дещо таке з оповідань Квітки, що суперечило його поглядам на ідейну їх вартість. За цю тенденційність свідчить аналогічність і одноманітність викреслених уступів і редакторські примітки до деяких оповідань. Найпомітнішим змінам у редакції Куліша, крім зазначених вище, підлягали повісті: „Маруся“, „От тобі й скарб“ і „Сердешна Оксана“. Класифікація цього матеріалу наочно пересвідчує нас в тому, який принцип поклав Куліш в основу своєї редакторської роботи й що саме він хотів замовчати в творчості Куліша. Крім „смысловой типичности незаверенных уступів“, очевидна тенденція автора підтверджується ще й тим, що деякі рядки вихвачені просто з контексту, не зважаючи на те, що від цього деякі речення лишалися ніби обрубаними. Наводячи далі найтипівші уступи, не заведені Кулішем (значну частину доводиться опустити за браком місця), ми розподіляємо весь цей матеріал на три частини по його смислових особливостях. (Підкреслені рядки з наведених далі уступів не були вміщені в Кулішевське видання).

¹⁾ 1. „Конотопська відьма“ (Епілог), стор. 342 — 347.

2. „От тобі й скарб“ — (Опис пекла) стор. 414 — 445. Московське видання ч. 2. 1837.

3. „Маруся“ — (Вступ), — стор. 66, 67, 68. Московське вид. 1833.

І. а) „САЛДАЦЬКИЙ ПАТРЕТ“

(Дівчата виходять на ярмарок і, не розібравши, що перед ними патрет, а не живий салдат, намагаються у всякий спосіб зачепити його).

„От і визвалася з них Домаха та й каже: „А тривайте лишень, я пійду тут біля нього; то вже не я буду, що б він мене не зайняв! Ось дивіться лишень, та глядіть, коли треба буде, то відкликайтесь до мене“. От і пійшла буцім і не вона. То сюди, то туди озираться, то пісеньки під ніс собі мугиче, то хусточкою помахує¹⁾, то нахилиться підв'язку підв'язувати. От уже й до салдата доходить, то неначе з ким-небудь розмовляє: „Де тут шпалери та шумиха продається? Коли б мені хто показав?“ Та заспіває собі нишком... О, що то за дівчина була! І проворна і жартлива та таки й світа видала: аж два годи у Харкові по майкам заробляла, та вже її не вчити... усе знала“... К—144—145. М—45, 46, 331—334.

До цього уступу дві уваги редактора:

„Квітка нарештє пересолив, виставивши ледачих дівчат на ярмарку, щоб показати усю скверну цього соблазну“ (стор. 144).

І далі— „От він і сам роз'яснив, чого ся дівка була безстидна. (Про Домаху мовиться. А. Ш.). Наші дівчата говірки і ввічливі, да з соромом і з добрим звичаєм, а гублять звичай хіба по городах, як зажене котру нужда, або замчить неволя“ (стор. 145).

б) „ОТ ТОБІ Й СКАРБ“

(Розповідається про молодожонів, як їх змусили працювати перед великодними святами, а думки їх далеко від роботи).

„Дивиться Василь на Фенну голубку і, слухаючи, що вона йому ще скаже, нічого не чує, що йому що над ухо говорить... *А що в нього на думці, так нічого й розказувати, бо самі здорові догадається*“. К.—161, М.—355.

в) „КОНОТОПСЬКА ВІДЬМА“

(Жінки зібралися дивитися, як будуть топити відьом, між ними шинкарка з невісткою, ця оповідає жінкам про те, як піячили дівчата). ... „як дівчата, обманюючи замість буцім-то батькові, купують для себе горілку, та по вгородам п'ють нищечком з парубками, та понапивавшись перекидалися та боролися“... „Годі, не усе бо розказуй“, загомоніла шинкарка на невістку, так та і замовкла; *а щось мабуть, добре хотіла казати*“ К.—69, М.—183.

2. а) „МАРУСЯ“

Василь визнається Марусі у своєму коханні до неї.

„... Не тільки хазайська дочка, та хоч-би королівна, хоч княгиня, та хоч-би і сама *охвицерівна*, не подивлюсь ні на кого, усіх презрю для тебе“. М.—138, К.—36.

б) „ОТ ТОБІ Й СКАРБ“

(Хома Масляк розмовляє з чортенятами, що обернулися на модних панночок).

„От чортенята зареготалися, тай каже одна одній— „ми думали, що він пан який тай заговорили по-нашому, по-хранцюзькі; аж він бачу сього не втне“. Тай стали кивати на нього, тай кажуть по-своєму: „Ало, мусе,

¹⁾ Особливості правопису не зберігається, літ. М. визначає— „Московське видання“, 1833 р., К.—Кулішівське видання.

ало; вене ісі". „От коли по собачому" — каже Хома — „то я розберу, бо чув як панський Іванька розговорює з гарсоном". М. 403, 403. — У Куліша цей уступ зовсім не заведено — стор. 183.

в) „ОТ ТОБІ Й СКАРБ"

(Масляк розповідає про те, яких напоїв довелося йому скоштувати в пеклі)... „Еге! та наш Масляк пив усякі напитки, як сам опісля розказовав, що каже: „пив мадьору, шатай-моргай, шатай-на-хвіст, ревеє, барбоське, шальпанську і порчене пиво". М.—408, у Куліша ці рядки зовсім викинуто — стор. 185.

г) „ДОБРЕ РОБИ, ДОБРЕ Й БУДЕ"

(Тихон Брус розмовляє з генералом). „От Тихон не рябіючи нічого та так прямо і став казати: „*Позвольте мені, ваше благо-благородіє, сиятельство, звиніть, ми мужики і не знаємо, як такого пана назвати*". М.—77, 78. У Куліша замість цих рядків — читаємо так: „Позвольте мені, ваше благородіє чи ваше сиятельство, звиніть, ми прості люди, не вміємо як вас величати". Стор. 35.

3. а) „СЕРДЕШНА ОКСАНА"

(Векла, матір Оксани, прохає голову й писаря, щоб і їй надано було право виплачувати подушне і всякі податки. Вдови під той час звільнялися від цієї повинности).

„Спасибі богу, мені є з чого зносити і буде веселіш, що я за душу Охріма, нехай царствує, буду платити, той сама буду бодриться, що і я мов чоловік на світі, туди-ж за добрими людьми, *зношу цареві і свою копійчину на військо, що нас оберігає*". П.¹⁾ — 4, К. — 157.

б) Там-же „АДЖЕ І Я У ЦАРЯ НАШОГО ЧОЛОВІК"

У Куліша зовсім викинуто.

в) „ДОБРЕ РОБИ, ДОБРЕ Й БУДЕ"

(Мовиться про державну допомогу голодним). „Як-же роштили, що хліба по магазинах не стане надовго, то й записали об тім до царя, так зараз-таки *цар із собственних своїх грошей*, із царської казни прислав грошей". М. — 62. К. — 29.

г) З цього-ж оповідання у Куліша не заведено цілий уступ (40 рядків), що в ньому Квітка розводиться про батьківську любов царя до своїх підданих. К. — 29, М. — 62, 63, 64, 65.

д) Там-же. (Справник передає гроші казенні Тихонові, щоб він роздавав бідним людям). „Щоб вони знали, що сядь поміч йде від царя і цариці, щоб вони за них молилися богу". К. — 35, М. — 76.

е) З того-ж оповідання у видання Куліша не заведено 45 рядків, починаючи з слів — „Тепер подякуймо богові мілосердному, отцю на небесі, а далі цареві нашому, ще другому отцю землі"... К.—45, М.—99,100.

¹⁾ Ці рядки зберігаються у виданні за редакції О. Потебні (П), що передрукував текст оповідання з першого видання в „Ластівці" за 1841 р.

(Цей уступ характерний для поглядів Квітки на взаємовідношення між царем та його підданцями, що яскраво підкреслює його монархізм).

ж) Нарешті, останні рядки цього оповідання, народня молитва за царя з наказу генерала (14 рядків) у Куліша так само скорочені. К.—47, М.—105—106.

Зкласифікований у такий спосіб матеріал ясно вказує на ті тенденції, що їх виявив Куліш, редагуючи твори Квітки. Він викреслював або обговорював ті місця текстів, що компромітували, на його думку, ідеальну вдачу української дівчини, рівночасно з тим старанно опускаючи всі жанрові малюнки більш-менш „вільного характеру“ (п. 1). Підносячи вінцем творчости Квітки ідеальний образ Марусі і являючись пильним учнем його що до змалювання жіночих образів такого типу (Орися, Настуся, з поеми за тією-ж назвою), Куліш не міг погодитися з реалістичною трактовкою жіночих типів у других оповіданнях Квітки (Салдацький патрет, Відьма) — цим тільки і можна пояснити його викреслення й застереження до певних розділів.

Далі Куліш старанно викреслював ті уступи, де в гумористичному тоні змальовуються хиби українського селянина того часу (неосвіченість, піяцтво, запобігливість перед начальством). п. 2. Нарешті, Куліш як-найрішучіше винищує всі прикмети монархізму Квітчиного, що часто пробивається в його творах, і тому-то повість „Добре роби, добре й буде“ скорочено ним майже на третину. п. 3. Цілком зрозуміло, що можна погоджуватися з поглядами Куліша на консерватизм Квітчиної ідеології, але-ж ніяк не можна погодитися з таким підходом до редагування чужих творів. Тому-то, не вважаючи на великі старання Куліша коло видання Квітчиних „Повістей“, воно не може претендувати на якесь об'єктивне значіння, являючись хіба інтересним прикладом редакторської сваволі. Проте, видання це має історико-літературне значіння, як писаний документ із історії читача творів Квітки. Безперечно, Куліш у цій роботі перевишив свої редакторські функції й виявив себе, як читач, що активно ставиться до творів письменника, виправляючи його на свій смак. У новій, за постановки важливої історико-літературної проблеми, статті проф. О. Білецького „Об одной из очередных задач историко-литературной науки“ (Про читача¹⁾) серед типів читача автор виділяє окремо цікавий тип „читателей, берушихся за перо“. Цей тип читача розбивається на дві категорії — з них перша є читач-письменник, що використовує твори своїх сучасників і попередників, як матеріал для своєї творчости. До другої належить група читачів, що не виступали самостійно в літературі, становиться ніби посередником між автором та публікою, самовільно вступаючи в співробітництво з письменником. Це співробітництво виявляється чи в змінюванні самих творів, звичайно, по-своєму, чи в накиданні широкій масі своїх думок із претензією „вияснити“ значіння певного письменника. До такої категорії в цьому разі належить і Куліш. Його активне посередництво виявляється й у змінюванні текстів Квітки і в догматичній їх аналізі, що своїм занадто рішучим і безапеляційним тоном претендує на абсолютну істину — *magister dixit*. Але-ж, звичайно, в цій роботі Куліш „вияснив“ не Квітку, а себе. Він заявляє себе тут, як український патріот, ворожий до російського монархізму, як романтик, що ідеалізує життя українського селянства (див. передмову до „Повістей“). Цю романтичну налічку намагався він причепити й до Квітки, письменника старшої генерації. Але-ж те, що

¹⁾ Проф. А. Білецький. — Об одной из очередных задач историко-литературной науки. „Наука на Україні“. 1922. № 2, стор. 94 — 105.

вважав Куліш за випадкове в ідеології Квітки, було як · раз найбільше типовим. Квітка, представник дрібномаєткового панства початку XIX століття, являючися правовірним прихильником монархічного ладу, був дуже далекий од тих націоналістичних мрій (правда, платонічних), що ними один час захоплювався Куліш. Так само не поділяє він й не міг поділяти поглядів на історичну місію українського селянина і, продовжуючи в своїй творчості традиції „бурлескного“ жанру, дуже охоче вставляв у свої оповідання сценки, перейняті специфічним гумором, не без деякої долі цинізму. Оці самі місця, як бачимо, і повикреслював Куліш.

„TO THE STUDY OF THE MANUSCRIPTS OF KWEETKA“

The article is composed of separate investigations of Kweetka's manuscripts „The captain's daughter“, „The Wooing of the Hontshareevka“ and „the Carline Thistle“, to those investigations is added a history of the edition of Kweetka's Ukrainian tales, by his publisher P. Koolish. The results of those investigations are:

1) The „Captain's daughter“ is published from the first, untitled variation of the same tale. The later, elaborated edition is still unpublished.

2) An critical analysis of the two unachieved and still unpublished manuscripts of Kweetka: „try to dupe a Russian“ and „The night of St. John“ with opera of „the Wooing of the Hontshareevka“ allow us to see, that these tales are the first variations of this opera.

3) The published test of the tale „The Carline Thistle“ is modified with respect to the manuscript by the corrections of N Kostomarov.

4) Kweetka's tales, edited by P. Koolish, are interesting with respect to the history of the reader. The editor (P. Koolish) alters the general way of his authors textes by abbreviating them and by introducing his remarks, and interlines his understanding of Kweetka as an Ukrainian romantic and nationalist, but in reality it was not so.

A. Shamray. 1924

Дві балади про могили під Бриковом на Волині

(До історії одного сюжету)

Канти, вірші та пісні, що склалися на Правобережжі та в Галичині письменними людьми, з покоління в покоління переписувалися в рукописних співанниках. Так було в XVII—XVIII століттях, так було і в першій половині XIX. В той час, коли польська мова була в краї мовою держави, а потім все-таки мовою панської культурної верстви, не диво, що вона займала місце і в цих збірниках: тексти українські в них часто чергуються з текстами польськими. З початком XIX віку входять в них на Правобережжі все більш та більш пісні та вірші російські.

З таких співанників початку XIX віку, що походять з Волині, беремо ті дві балади (Ш. Конопцякого та Й. Болковського), що про них буде мова нижче. Вони з'явилися за часів раннього романтизму, їх було положено на музику, вони стали популярними романсами та мають зв'язок з місцевим фольклором.

Поети-романтики кинулися в далеку минувшину, до фантастичного світу народніх та середньовічних лицарських оповідань. Їх індивідуалізм знаходив тут ґрунт для сміливих поривів фантазії та почуття. Їх поезія разом з тим приймала колорит місцевий, провінційний. Польські романтики охоче брали собі теми з народніх українських переказів.

Отже, на самому початкові 1820 років мало відомий письменник Шимон Конопцякий (Szymon Konopacki, 1790—1884) бере для своєї балади „Trzy krzyże pod Brykowem“¹⁾ тему з народнього волинського переказу. Переказ про три хрести під с. Бриковом (Кременецького повіту) досить популярний на Волині. Коли їхати з Шумська на Ямпіль, то, не доїжджаючи перехресної дороги з Острога на Кременець, недалеко від с. Брикова, що буде вліво, по правій руці на горбку показують три старовинних кам'яних хрести; від середнього з них зостався лише стовпець та й той увійшов глибоко в землю. Коли, шукаючи скарбів, орендатор Шумського маєтку якось був викопав їх із землі, то заходами В. Кравченка знов їх позакопувано, як було (в 1893—94 роках; зі слів В. Кравченка).

От короткий зміст балади Ш. Конопцякого. Мати сварить дочку, що вона дуже кокетує з хлопцями. Справді, двоє юнаків Ян і Кароль кохають її, а вона однаково кохає їх обох. Ян в розмові з Каролем хоче вже відступитися від Марини, зоставивши її другові, щоб самому скінчити життя в журбі, — та вона дає їм завдання: хто перший здалеку добіжить до неї на горбок, тому вона віддасть свою руку. Юнаки біжать зо всіх сил, разом стають коло мети та обидва падають мертвими. Грім убиває її. Над їх

¹⁾ Через те, що в друкарні нема відповідних літер, нема змоги передати як слід польські тексти.

могилами стоять три хрести, і грім що-року б'є в її могилу. А матері навчають дочок не бути такими легкодумними.

Ш. Конопацький, волинець, надрукував свою баладу 1823 року в Кременці, де він служив прокуратором едукційних фондів ліцею. Його „Poezye“ вийшли у Вільні 1841 року. На підставі віршів: „Widzisz trzy krzyże nad droga, A pod krzyżami mogiła...“ можна думати, що він знав і саму місцевість. Баладу його написано звичайним розміром балад А. Міцкевича, перший том творів якого вийшов року 1822. Баладу „Trzy krzyże“ було положено на музику й досі вона співається серед польського товариства на Волині¹⁾.

Ми можемо вказати найближче літературне джерело балади Ш. Конопацького. Це був львівський календар — альманах „Pielgrzym Lwowski“ на 1822 рік, що вийшов під редакцією К. Гітнера. Тут надруковано оповідання (прозою) Йос. Мавса, професора історії львівського університету, „Krzyż około Zaleszczyk“, „основане на галицькій традиції“, як каже автор. Василь і Казимір, добиваючися руки одної й тої самої дівчини Ядвиги, постановляють рішити справу перегонами до мети з портретом коханки, але обидва падають, добиті, без душі. В. Щурат, однак, каже, що „помимо всяких запевнень, годі повірити в народній характер таких традицій“²⁾.

Волинський семінарист Й. Болковський той же сюжет обробив у російську баладу „Три креста на Волині“³⁾. Хід оповідання тут більш-менш аналогічний. Вночі над річкою в задумі сидить юнак. Він думає про поєдинок із своїм другом, що має бути ввечері за дівчину, яку обоє люблять та яка рівно любить їх обох. Не хоче він пролити тої крові та готовий відректися від коханки. Аж ось, при світлі місяця, з'являються в річці дві тіні, а між них дівчина, що обіймає їх обох. Тіні манять його до себе і зникають. Настрашений, він зоставляє берег річки. Настає ранок і надходить пора поєдинку. Та дівчина дає нове завдання. Далі оповідання йде зовсім так, як у Конопацького. І кінець такий самий же. „И ныне в поздни времена, под Брыковом стоят могилы“... Балада теж співається.

Звичайно, Й. Болковський повинен би знати вірші Ш. Конопацького. Це видно з однакового ходу дії обох балад. Однак, порівнюючи їх (див. в додаткові), бачимо, що вплив балади Ш. Конопацького на стиль Й. Болковського був дуже малий: Ми можемо поставити поруч хіба такі місця:

И ты и он *равно* мне мил (рядок 93). — *Margnia równie* was kocha (ряд. 51); Она назначила им *мету* (ряд. 106). — *Mierza do mety* ocszuta (ряд. 66), — *Irazem staja u mety* (ряд. 76). От бегу ветер грозно воеет (ряд. 116). — *Wicher szumi, oni leca* (ряд. 68).

Взагалі-ж Й. Болковський ішов за „Громобоем“ В. Жуковського. Так з „Громобоя“ взято вірші з присвяти (хоч їх і перероблено): „Моих стихов желала ты — Желанье исполняю... Вот повесть прадедовских лет“ (В. Жуковский. Сочинения. Изд. Маркса. 1902. Т. I. На стор. 71). До цього ще додано й теж перероблено пару віршів з кінця „Светланы“: „Улыбнись, моя краса, На мою баладу... Взором счастливый твоим, Не хочу и славы“... (Там само, стор. 70). — Далі, перші 14 віршів „Громобоя“ мали рішучий вплив на початок балади Й. Болковського (Там само, стор. 71, а в Болковського рядки 1 — 16): юнак сидить над річкою зі своєю думою, як Громобой над Дніпром. „Окрест его дремучий бор... Туманен вид полей и гор. Туманы над водами“. Зрівн. у Болковського рядки 1 та 5. Навіть узято у В. Жуковського цілий вірш: „Сидит с поникшей головой“. Малий вплив природи в Болковського з'являється, як наслідування аналогічних малюнків у баладі Жуковського (порівн. В. Жуковский. Там само, стор. 73, 75, 76 — 77, 77 — 78). Порівн. ще: „И вдруг... протяжно полночь бьет... Река

надулась, бор ревет... Увы!.. последний страшный бой отгрянул за горами..." (Жуковский. Там само, стор. 74). У Болковського див. рядки 51 та 64: "Ревет всклубившася река... И гром отгрянул за горою".

Переїдемо до народніх Бриківських переказів. Їх не раз друкували¹⁾. Сюжет подається в них у різних варіаціях. Найбільш детальне оповідання дав відомий волинський етнограф В. Кравченко в "Волині" за 1901 р., № 152. Перш усього тут докладно описано саме місце. Хрести стоять на версі чималого спадистого узгір'я, що командує над місцевістю. З оповідання беремо лише нові деталі. Коли, розказували В. Кравченкові, обидва юнаки впали мертвими, то впала мертвою коло них і дівчина. Та й родичі їх, що повибігали дивитися на цеє диво, теж "де хто стояв — попадали й помирали".

Їх було 7 чоловік: аж до Шумського над ними було поставлено такі-ж кам'яні хрести; ще зо три з них маячить подалік. У роковини смерті грім б'є в середній хрест, що під ним лежить дівчина. Цікаво, що оповідач шляхтич казав, що й "у книгах навіть доказывается про це" (мабуть, — згадка про баладу Конопця).

В оповіданні, що дає І. Ф. Б.-ський ("Києв. Стар." 1891, VIII), бачимо дуже неточний опис місця та й самих хрестів, з чужих чийось слів. Автор наводить аж три варіації самого переказу. В усіх них неясний, власне, самий кінець історії, мало мотивований. Дієві особи — селяни, дівчина та два парубки. По першому варіантові, коли парубки підбігли до неї, то *несподівано* вдарив грім та вбив усіх трьох на місці. По другому варіантові, парубки впали без духу, а дівчина, побачивши це, теж впала мертвою на місці (як і у варіанті В. Кравченка). Нарешті, по третьому варіантові, поховали їх удвох, а через кілька день — її разом з ними, як вона просила, вмираючи. Як бачимо, оповідачі не дуже вдало зводять кінці з кінцями та обходять мотив небесної кари.

По "Києв. Старине" за 1888 р., XI, героїня — княжна. Бігли два рази. Першого разу чимало юнаків — просто навипередки, а другого разу два переможці — до неї. Блискавка та грім спалили її на місці та відкрили камінь там, де вона стояла.

По переплутаному оповіданню Г. Северцева в "Севері" за 1901 р. два брати біжать з усякими перешкодами: через лужок, лішину, перепливають річку й тоді біжать на гору. Герої — селяни. Дівчина стала сосною коло їх могил.

Характерно, що коли оповідають селяни, то говорять про сільську дівчину та двох парубків. В переказах — же шляхти юнаки бігли від замку на горі між с. Бриковом та с. Онишковцями (де тепер Замчисько), бігли через греблю до гори, де стояла вона. Батько й мати, що дивились на той "суд", теж померли на місці. Хрест над матір'ю стоїть під тою горою, на якій три хрести, над батьком — на Замчиську (із слів лікаря колишнього в Шумську Є. Гребенюка).

Коли в "Києв. Стар." за 1888 р., XI, ми знаходимо цікавий шляхетський варіант переказу, то в оповіданні "Єрмола" Й. Крашевський побіжно згадує (в кінці I розділу) чисто селянську реалістичну версію на ту-ж тему, "казку" десь з Волинського Полісся, з берегів Гориня. Два брати любили одну дівчину, та через це кохання вбили один одного. Дівчина з журби повісилась на їх могилі. (Порівн. ще переказ, як двоє з кохання стрілялися з луків та обидва впали мертвими "при луках", від чого й село зветься Прилуки (десь у Минщині, коло річки Усси). Знаходимо цей переказ у статті Яна Майоркевича "Wspomnienie z podróży po Litwie, Rusi Czarnej i Białej" (Pisma. Tom V, czesc 2. W. 1852. На стор. 53).

Та чи можна однак сюжет нашого переказу та балад уважати за народній? Коли пошукаємо аналогічних сюжетів у народніх піснях, то знайдемо хіба досить відому пісню про поєдинок поповича з вдовиним сином із-за дівчини.

... Попович каже: „Дівчина моя буде“,
Вдовин син каже: „Хіба мене не буде“...
Попович став на високій могилі,
Вдовин син став на широкій долині.
Попович стрілив, долину перестрілив,
Вдовин син встрілив, в саме серденько вцілів.
„От, поповичу, та хороша дівка!“
В твоє серденьку калинова стрілка“...

Ця баладова пісня, можна думати, вандрівного характеру й прийшла до нас з Європейського Заходу. Вона зостається майже одинокою в нашому фольклорі. Поруч з нею можна поставити лише пісню про „Тройзілля“. Про них див. у Ів. Франка, „Студії над народніми піснями“, Л. 1908, на стор. 161—171, під №№ XXIV та XXV. Франко підкреслює, що „поєдинок одбувається через стріляння з луків, яких вживали козаки ще лише десь у першій четвертині XVII віку, і гадає, що можна дату зложення цієї пісні покласти не пізніше, як на першу половину XVII віку“¹⁾.

Слід сказати тут і кілька слів про бігання до мети. Z. Gloger у своїй „Encyclopedya staropolska ilustrowana“ наводить із Л. Гурницького, автора другої половини XVI в., з його „Dworzanina“, між рицарськими забавами, що в його час уже виходили з уживання, і таке, що „u dworn nie do konca jeszcze zagasto, jako jest kamieniem ciskanie, w zawód (t. j. domety) bieganie, skakanie i inne podobne temu“ (т. II, стор. 321).

Року 1901 вийшла у м. Рівному на Волині книжечка М. Тризни-Яцковського „Вірші й перекази“. Написано їх, як можна думати, раніш, мабуть, в половині XIX віку. Тут балада „Скочище“ переказує відомий нам сюжет, але з цікавими відмінностями. Два юнаки вертаються з війни та зустрічають гарну дівчину, що йде до Гориня по воду. По її загаду, вони на конях одночасно стають коло мети. Тоді завдання ускладняється: треба на конях перескочити з високого берегу Горинь через безодню. Обидва втопилися. Коли потім дівчина якось пішла по воду, то вийшов із річки жених, і молода з'єдналася з милим в безодні. І от по ночах

Виходять три тіні, мерці з домовини,
Над Гориня синіми хвилями шугляють
І плачуть тяженько, сердечне вздыхають.

Та і знов все затихне, лиш три зорі світять над трьома могилами. Старі люди розказують дочкам для науки цю казку.

І Гориня берег прозвали Скочище.

Як бачимо, сюжет значно перероблено, залежно від іншого характеру самої місцевості.

Джерелом балади М. Тризни-Яцковського був, мабуть, народній з Волинського Полісся переказ, що його знаходимо в „Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy“ Й. Крашевського (Вільна, 1840 р., в томі I, на стор. 22—24). Переказ прив'язано до урочища Скочище, на лівому березі Гориня по дорозі з села Цепцевич до с. Городця Луцького повіту. Горинь, каже Крашевський, стиснутий, пливе внизу, а над ним звисають переплетені сосни,

¹⁾ Зрівн. ще М. Дашкевича „Рыцарство на Руси в жизни и поэзии“ в „Чтениях в историч. общ. Нестора летописца“, кн. XVI, вип. IV, К. 1902, де на стор. 18 наведено й варіант цієї пісні.

дуби, берези та густа ліщина. Серед річки, під ногами глядача, зелений острів, укритий старими дубами. Зміст переказу такий. До дуже гарної дівчини сваталося двоє парубків, та вона жадного з них і нікого іншого не кохала. І от, щоб їх зблизити, сказала їм, ніби жартом, ніби поправді, що виїде за того, хто перескочить Горинь, що широко пливе тут між високими берегами. Вони, поцілувавши хреста в церкві, скакали один за другим з високого берега й обидва втопилися за-для неї. Сумління та жаль взяли дівчину. „Дві душі я зіубила, нехай і я зину“, сказала вона і третя скочила в Горинь. Цілу поему, а найменш гарну пісню можна-б скласти з того переказу“, каже Крашевський, — „а щоб пісня була зовсім гарна, слід-би її написати тутешньою, сільською мовою“. М. Тризна-Яцковський пішов за порадою Й. Крашевського й більш-менш наслідував форми та образи баладової народної пісні (див. у додаткові), додавши однак чимало де-чого з романтичних вандрівних мотивів, а може, і з балад Конопцяного та Болковського.

Могили-кургани коло Скочища давали таку-ж роботу народній фантазії, як і три старовинних кам'яних хрести під Бриковом: звідки вони взялися? над ким їх поставлено? І таких слідів давніх бойовищ, давніх кладовищ не мало зустрічається на Волині, часом і серед чистого поля. Так під Кременцем, йдучи з Кременця на так званий Крулевський міст, недалеко за повороткою на Почаїв, по праву руку, за яких сто ступнів од шляху, на горбку є ніби якісь старовинні могилки (кладовище). На невеликій площі, ступнів 50 завдовжки та 70 завширшки, стояло до недавнього часу, — а може й тепер стоїть, — більше двох десятків кам'яних хрестів, дуже тісно рядками (більш п'яти рядків) по 4—6 в ряд, заввишки кожний в $\frac{3}{4}$ зросту середньої людини. По народньому переказу, тут зустрілося два весілля, одно з Кременця, а друге з Крулева. Між ними почалася бійка і така на них „падь упала“, що всі вони тут і полягли. Так їх і поховали.

Не менш цікаво, що сюжет Бриківського переказу живе й досі на Волині та дає нові варіації до наших днів. У Кременці на горі Боні (яка носить своє ім'я від королеви Бони, жінки Сигізмунда I, що в XVI столітті володіла кременецьким староством) стоять руїни замку. Під цією високою та крутою горою, з південно-західного боку, звідки підіймаються на неї, коло дороги стоїть кам'яний хрест та поруч така-ж плита, заввишки аршинів зо два, з написом 5), з якого видно, що тут поховано 1731 року Влад. Каменського. Над написом уміщено герба його, *хреста над підковою*, що зветься в польській геральдиці *Jastrzbiec*. І от сусідні мішани розказують, бувало, що земля тут була Каменського, та його, як він їхав на коні на гору, кінь скинув і вбив, вдаривши *підковою*: „от і підкова на плиті“. А в „Трудах общества исследователей Волини“ (т. XII, Житомир, 1914 р.) знаходимо в переказах про місцевості, під № 136, В, на стор. 215—216 такий переказ про королеву Бону: „Вона була незаміжня й казала, що тільки тоді віддасться й за того, хто верхи на коні виїде на гору до її палацу. Багато хоробрих лицарів звалилось з тієї гори... На останку найшлося ще два таких сміливих... Один доїхав до половини гори, обірвався й разом з конем убився. Другий... уже був мало що не на самій маківці гори, — його кінь у останнє плигає. А в цей самий момент на передній нозі відірвалась *підкова*; вона з-під кінського копита летить угору і, падаючи до низу, вцурила козакові в чоло. Козак звалився на землі мертвим. Там на маківці гори коло палацу й поховано його. Там і тепер його могила, над якою стоїть старезний кам'яний хрест“ (записано 1893 р.) [„Етнографічні матеріали, зібрані В. Кравченком“].

На дрібні топографічні неточності в переказі можна не вважати. Здається, під стіною замку справді стоїть старий кам'яний хрест. Але на наших очах, як бачимо, до пам'ятника під горою Боною, — герба на якому народня фантазія перетолковує по-своєму, — пристає вже відомий нам вандрівний сюжет і з'являється новий місцевий переказ, місцева сага з вандрівними мотивами. Бракує хіба, щоб якийсь місцевий поет проспівав нам про злу чарівницю Бону (так вона і зветься в іншому переказі в тій же книжці)...

Щось подібне було, думаємо, і з могилами під Бриковом. Ш. Конопальський перший літературно розробив вандрівний сюжет із часів лицарства, знайдений ним в „Pielgrzym'owi Lwowsk'iem“, увів у нього моральну оцінку та прив'язав цей сюжет до Брикова, надаючи таким чином художню форму неясному первісному місцевому переказові.

Поети-романтики (Конопальський, Болковський та Тризна-Яцковський) внесли в своїх баладах літературні романтичні мотиви (смерть од грому, як небесна кара; поява тіней мерців) в прості народні перекази. З тих балад уже дещо могло переходити в теперішні оповідання.

А могили під Бриковом можуть належати до часів Хмельниччини, коли козаки взяли Кременець й Шумськ, і самий сюжет, приймаючи на увагу його лицарський характер, мабуть, занесено було колись найперш шляхетською верствою населення, а лише далі він переходив до селян.

„Місцеві перекази, каже О. М. Веселовський, *формуються* під впливом вандрівного, подібного змісту, однак певного типу (до псковської гори Судоми, мабуть, прив'язувався колись переказ про „суд“; інакше трудно з'ясувати, чому до цієї місцевості пристав „Соломонів суд“). (Собрание сочинений. Том II вип. I. СПб. 1913. Поэтика. Том II, вып. I. Поэтика сюжетов. Див. стор. 12).

Нашим завданням було дати історію одного вандрівного сюжету на Волині й така історія пройшла перед нашими очима через увесь XIX вік як в письменстві, так і в фольклорі. Ш. Конопальський писав в той час, коли лише народжувалася так звана польському письменстві „українська школа“. Дехто з неї пізніш (Т. Падурра, А. Шашкевич, С. Остапівський, П. Свеницький та Д. Бонковський) писали українською мовою. М. Тризна-Яцковський, якому належить балада „Скочище“, був одним з останніх представників цих польсько-українських письменників.

Сюжет про двох юнаків, що змагалися, бігли (або скакали на конях) навипередки із-за дівчини, про гибель їх та їх коханки є сюжет вандрівний. На Волині він зв'язаний з могилами під Бриковом і дав дві балади місцевих авторів: Ш. Конопальського та Й. Болковського. М. Тризна-Яцковський дає значну варіацію сюжету в баладі „Скочище“, на основі переказу з другої місцевості. Сюжет вандрує далі та пристає до пам'ятника на могилі під горою Боною в Кременці та до імені королеви Бони (хоч Бона жила в XVI столітті, а пам'ятник має дату 1731 року).

Примітки:

1. Видавництво „Biblioteka dzieł wyborowych“ в Варшаві видало 2 томи під назвою „Pamiętniki Szymona Konopackiego“ року 1899. Вони кінчаються роком 1817. З передмови видно, що мемуари автор вів ціле життя.

2. Беремо відомість із статті В. Щурата „Найближчі джерела творчости М. Шашкевича“ (Літературні начерки. Л. 1913, на стор. 56). Альманах вийшов і німецькою мовою під назвою „Der Pilger von Lemberg“.

3. По усіх переказах, Й. Болковський рано вмер, тільки що скінчивши курс. Значить, це може бути Йосип Болковський, випуску 1829 р., що власне так помер (див. Теодорович — Н. Волян. дух. семинарія. Почаїв 1901. На стор. 394). По других переказах, він звався Іваном та помер теж

рано в 1843—1845 роках. Про такого Болковського немає жадних відомостей у книжці Н. Теодоровича. — Врешті в нас під рукою є ще вірші на смерть бар. Мих. Ів. Унгарта, наслідування Державіна, на папері з водяним знаком 1826 р. Метр їх — той-же чотирьохстоповий ямб. На рукописові помічено, що вірші ці „сочинения ученика философии покойного Михаила Булковского“.

4. Див. у „Киев. Стар.“ за 1888 р., XI, бібліогр. листок, стор. 19 (З „Волини“ за той же рік, № 110, — та з „Новоросс. Телеграфу“). — В „К. Стар.“ за 1891 р., VIII, І. Ф. Б-ського „Предания о крестах подле с. Брыкова“, стор. 316 — 17. — „Волинь“, 1901, № 152, В. К. Кравченко („Три креста под Брыковом“ (волинская легенда). — „Север“, 1901, № 11, „На Волини“, легенда Г. Т. Северцева. — Про баладу Болковського див. „Волин. Епарх. Ведомости“, 1910, № 37, Н. Трипольський, „Три креста на Волини“ — де надруковано баладу Й. Болковського, хоч не зовсім поправно. — J. Dunin-Karwicki. Z zamglonej i niedawno minionej przeszlosci. Wolynskie opowiadania historyczne. Seryja I. Warszawa. 1901 (де згадується і про баладу Конопцякого, на стор. 59-й).

5. Напис в ішісцяють рядків на пам'ятникові-плиті під горою Боною зверху такий: Wladyslaw Kamienski — [grze] sznik prosi — [o Zdro] was Marya. Нижче: D. O. M. — Subsiste Viator — Kostcae Kultor Eximius — Amor Palatinatus — Hac urna Tumulatur. — Parce lacrymis: — Plorant Arae Dec [oratore] suum — Pupilli Patrem — Soc. Jesu Benefactorem — Saecula in ipso omnia — Perge, Cineres cogita — in cinerem abiturus. — A. D. 1731. Те, що стоїть в [] показує частини слів, яких не достає: або одбито кусок каменя, або слово скорочено під титлою.

Гора Бона над рівнем моря підіймається на 186 сажнів або 398 метрів; над поверхнею улоговини, де лежить місто Кременець, — на сажнів 70, цеб-то багато вище, ніж Київські гори над Дніпром (40 — 45 сажнів) [П. Тутковський. Нариси з природи України. К. 1920. На стор. 59.]

ДОДАТОК

I. TRZY KRZYZE POD BRYKOWEM (BALLADA)

1. „Tam za reke sciska Jana,
Z Ludwikiem sam na sam chodzi,
Przy Karolu zaplakana ...
Maryniu, tak sie nie godzi!

5. Marynia szepcze do ucha,
Marynia chlopcow uwodzi,
Marynia matki nie slucha ...
Maryniu, tak sie nie godzi!

Wstyd jej okryl twarz rumiana,

10. Spuszcza w ziemie czarne oczy,
Caluje matke w kolano,
I strumien lez sie jej toczy.

Ktoz zasmucil dziecie moje,

Gdy ja, ojciec, zyje jeszcze!

15. Chodz, niech twa zalosc ukoje!

Chodz, Maryniu, niech popieszcze

Wiesz sie ojcze na szyje,

Szlocha, szlocha, a lzy plyna ...

Lecz co sie w jej sercu kryje!

20. O niepoczciwa dziewczyno!

* * *

Jan z Karolem wierni byli
Przyjaciele od powicia,
Razem wzrosli, razem zyli.
Razem czuli roskosz zycia.

25. Tez dostatki, taz urode,
Tez mieli serca zalety,—
Lat dwudziestu swiata zgode
Mial zerwac usmiech kobiety!

- „Ach, Karolu”, raz Jan rzecze:
30. Pomnij, jak zylysmys z soba!
I na ognie, i na miecze
Wszedzie bym poszedl za toba!

Ale ten usmiech uroczy,
Ten glos niewinny Maryni,

35. I jej usta, i jej oczy!
Karolu, ktoz mnie obwini!
Czemuz on milczy niesmialy,
To patrzy w niebo, to wzdycha?..
„Oczy cie twoje wydaly
40. I ta na twarzy lza cicha.

Badz wiec szczesliwy, Karolu!
To szczescie nie jest dla obu...
Ja w tesknocie, w ciezkim bolu
Zloze nadzieje u grobu.

45. Milosc nas wiecznie rozdziela, —
Ale biada, biada tobie,
Gdy nie wspomniesz przyziaciela,
Zrywajac kwiaty na grobie!”

— „Stójcie, stójcie!” piekhnosc plocha

50. Z po za krzaku na nich wola:
Marynia rownie was kocha,
Zadnego przeyc nie zdola!

- Zyc z obydwoima nie moze,
Wybrac jednego — niewdzieczhnosc!
55. Jedna tylko widze droge:
Zdac wasze losy na zrecznosc.

Stancie tam, gdzie kamien lezy,
Od pagorka o trzy staje¹⁾.

- Kto z was pierwszy tu dobiezy,
60. Temu sie sama oddaje*.

A zaledwo to wyrzekla,
Juz staneli pod kamieniem...
Juz z radosci wrzaly pickla,
Slonce okrylo sie cieniem.

65. Stoja, odpocznawszy nieco,
Mierza do mety oczyma;
Wicher szumi, oni leca,
A wiatr im piersi rozdyma...

- Czemuz niegodnych bog darzy
70. Wdziekiem, co snadnie nas wzruszy!
Ach, czemuz ta piekhnosc twarzy
Nie jest cecha pieknej duszy!

Pedza mlodziencze i pedza
Dla rownej obu podniety,

75. Zarownie sil swych nie szczedza
I razem staja u mety.

Ten widok jej sie podoba;
Ci dysza, dysza wybladli,
Chwieja sie i chwieja oba,

80. I obydwa przy niej padli.

¹⁾ По Gloger'y (Encyclop. staropolska ilustr., IV, 270 — 271) „100 krokow wielkich lub 200 malych stanowi staje dzis przez lud uzywane... Staje rowna sie stu sarniom polskim czyli stu krokom maksymalnym rozpedzonego czlowieka”. Значить, trzy staje = 300 сажнів. Однак, по Gloger'y ж, міра ця буває не однаковою в різних авторів.

Padli bez czucia! Ta zblizka
 Stoї w miejscu drzaca. blada...
 Zagrzmi niebo, szumi, blyska...
 Grom uderza, dziewczę pada.

85. Nikt nie śmiał płakać nad niemi,
 Kościół wyrzekł się opieki,
 Nie poświęcono tej ziemi,
 Co ich złączyła na wieki.

Tu z córkami chodzą matki
 90. Od Krzemienia do Brykowa,
 Nauczając swoje dzieci,
 Te powtarzając im słowa:

„Widzisz trzy krzyże nad drogą,
 A pod krzyżami mogiła!”
 95. Dla was to, dla was przestroga,
 Ze płochosć bogu niemiła.

Tu płochę dziewczę, jak w domu,
 Ma dwóch kochanków przy boku,
 Tu przy nich padła od gromu, —
 100. I grom w nią bije co roku.

Прим. 1) Балада подається по двох списках; один з них — з початку 1830-х років. Правопис узятю новий. *2)* За браком польського шрифту в друкарні, нема значків над і під літерами.

II. ТРИ КРЕСТА НА ВОЛЫНІ

(Баллада)

Посвящается Феодосии Александровне Р-ой.

Желала ты моих стихов —
 Вот маленька баллада!
 Пусть слава для других певцов, —
 Твой взор — моя награда!

Жуковский

1. Окрестность вся в тумане спит:
 Не дышит ветерок весенний,
 Лишь изредка комар жужжит, —
 Лишь соловей в древесной тени
5. Унылый оглашает бор,
 И юноша, потупя взор,
 Задумчив, бледен, над водою
 Сидит с поникнутой головою.
 И полный месяц в облаках
10. Глядел с высот на бурны воды,
 Как в темных юноша мечтах
 Боролся с чувствами природы;
 Шумящи волны, берега,
 Душистые цветы, луга
15. С ним, кажется, в тиши вздыхают
 И грусть сердечну разделяют.
 На волны взоры устремив,
 Он борется с мечтою мрачной:
 То видит жребий несчастлив,
 20. То представляет бой удачной
 Прелестной девицы за красы,
 При коей сладостны часы
 Он с другом проводил беспечно, —
 И друг в любви соперник вечной.
25. И он и друг его равно
 Прелестну от души любили;
 И он и друг его давно
 Прелестною любимы были;

- Но чтоб ее супругом быть,
30. Железом надлежит решить —
И он... то мучится средь ночи,
То на реку вперяет очи.
В жестокой брани на врагов
Я устремился б с быстротою;
35. Бестрепетен средь их рядов
Там пал бы жертвой роковой.
Но друга кров... свою пролить?
На друга ль руку мне поднять?
Нет, не хочу постыдной жертвы,
40. Чтоб друг пал от меня здесь мертвым!
Пусть я счастливый тем во век,
Что не хотел священной крови
Пролить, как зверь — не человек,
Не испытав утех любви.
45. Пусть стану сам себя томить,
Пусть стану тяжки дни влечить!
Лишь друг мой был бы вечно с нею
Доволен участью своею!
Он рек... и мощная рука
50. Как в грозной брани задрожала;
Ревет всклубившаяся река,
Заря на волны вмиг упала.
И из клочущей волны,
При блеске серебряной луны,
55. В воде явились по колени
Двух мертвецов бродящи тени!
И дева юная меж них,
С темнокудрявыми волосами,
Держит в объятьях обоих
60. Своими белыми руками...
То плещутся волной... сидят...
То юношу к себе манят...
И вмиг покрылись волною,
И гром отгрянул за горою!
65. Испуганный виденьем сим,
От волн он взоры отвращает,
И тайным ужасом гоним,
Места пречудны оставляет.
Идет лишь с грустью своей
70. Меж злых берегов, полей
Один, задумчив и унылый, —
Пред ним повсюду образ милый!
Но вот чуть слышно ручеек
Журчит под плакучею ивой,
75. Рисует пурпуром восток
И краской солнце всюду дивной.
В природе вновь все ожило,
Феб кажется багрово чело
И, гордо ставши над горою,
80. Блеск сыплет огненной рукою.
Настал, настал роковый день;
Друзья в который должны кровью
Купить на веки век блажен
И насладиться в нем любовью, —
85. В который тот или другой
В глазах невесты дорогой
Над телом умершего друга
Назвется именем супруга.
Приспел роковый страшный час!
90. Друзья на бой идти готовы.
Но вдруг невесты милой глас
Им назначает жребий новый:
И ты и он равно мне мил,
И ты и он меня любил, —

95. Пойдем мы лучше в чисто поле;
Тот мой... кто пробежит там боле*.
- Идут меж нивой золотой,
Изредка движимой, как море,
И по тропиночке прямой
100. На луге очутились вскорее.
Там незабудочка растет,
Там роза нежная цветет,
Одна - одна на чистом поле,
Как дева юная на воле.
105. И среди равнины небольшой
Она назначила им мету:
Супруг тот вечно будет мой —
Кто первый к милому предмету!...
И с нетерпением стоит,
110. В ней сердце радостно дрожит:
Иль сей иль тот, прижав рукою,
Назвет супругою своею!
- Бегут, как мощны львы в боях,
Земля под ними глухо стонет,
115. Трясется волос на главах,
От бегу ветер грозно воет.
Предел уж близок роковой, —
Блещут, сияются... увы!
Прибегли к милой милых двое
120. И разом умерли обое...
И смертна бледность на устах
Простерлась синей полосой,
И девы милой при ногах
Глава смежилась с главою.
125. Она безтрепетно стоит,
На жертвы падшие глядит...
Увы, где пір увидеть мнили,
На веки взоры там закрыли!
- Она стоит — и неба свод
130. От края в край покрылся тучей,
И изредка вдали гудет;
Уныло шепчет бор дремучий.
И вот уж ближе слышен гром,
И вот уж молния кругом
135. Промчалась огненной стезею,
Пал гром над девою молодою!
И ныне — в поздні времена —
Под Брыковом стоят могила,
Где дева роком сражена,
140. И два любовника ей милы.
Там рядом все они лежат,
Там каменны кресты стоят;
Лишь туча всходит над полями,
144. И гром грохочет над гробами!...

І. Болковский

Прим. Під рукою в нас було 5 повних списків та 3 неповних. В основу покладено один із давніших (з посвятою). Списки з останніх часів пробують, звичайно, виправляти старий стиль віршів. Почасти такі поправки ввійшли в примітки, як варіанти. Перестановок слів та явних помилок у списках ми не одмічали. В мові легко помітити цілу низку українізмів (напр., у римах: жертвы, мертвий; рукою, своєю; роковой, увы...). Сама дія одбувається якось по-за часом, без імен...

Варіанти: 2. вечерний. 8. с поникшей головою. 11. томных. 27. равно. 37. Но с другом кровь свою прольять! 42. невинной. 45. вечно в горе жить, 51. всклубившись. 56. Бродящи мертвцов две тени. 71. Идет задумчив и унылый. 74. под плачущей. 75. Рдеет. 80. рекою. 89. Пришел. 97. среди нивы. 104. в неволе. 144. Грохочет гром над их гробами.

III.

СКОЧИЩЕ

(Народня казка)

1. Над Горинем сірі рідніють тумани,
Вода у безоднях реве і клекоче,
А ворони кричуть і пушик пугоче,
Над три гробовії злетівши кургани.

5. Лиш вітер гуляє по чистому полі.
На синьому небі над гробом угорі
Зіходять три білі примерклі зорі,
Засвітили смутній покійників долі.

Два дуби високі зроснули у лузі,
10. Там плачна верба їк воді йме хилиться,
Мов-би молоденька і гарна дівця
Купається в сльозах за милим у тузі;

Всі три на могилах гіллями хитали
І страшну пригоду з вітрами співали.

* * *

15. Два храбрі молодці з війни повертали
І сиві коні в ріці напували.

Не ясна зоря то зійшла у погоду,
А гарна дівчина на Горинь по воду;
Її набирала та й переливала,
20. Хоробрим молодцям серця вчарувала.

Ой не уроками їх знадила гожа,
А чорними бровами й личком, як рожа.

Один їй каже: „Дівчино мила!
Умру, як не будеш на віки моя.
25. Скажи мні ти правду, що маю діяти,
Щоби твою ручку з моєю звязати?“

А другий їй каже: „Дівце знадна!
Як тільки про тебе милую згадаю,
Ні вдень, ні вночі я спокою не маю,
30. Ти серцю моєму зоря мов ясна.

Скажи мні ширенько, що маю чинити,
Щоб ручку твою із моєю злучити?“

— „Гора на гору де здалі налягає,
Оттам перехресна простерлась дорога.
35. Хто перший з-за милі конем причвалає,
Той мені за мужа судився від бога“.

Сідають молодці їх сиві коні,
А котиться піна, підкови дуднять,
Помчали, орли мов за жиром в погоні,
40. І разом на місці, як мертві. стоять.

Не знає дівчина, що з горя робити,
Скотилися сльози по білим лицям,
Не можна молодці двох разом любити.
— „Іще вам одну загадку я дам.

45. Висока гора ізнімається в полю,
Де Горинь в кипучій безодні шумить;
Котрий чрез ту пропасть конем перемчить,
Із тим я на віки злучу мою долю*.

- На бистрих румаках молодці сканнули.
50. Іще пак на небі і зорі не встали,
А вже козаченьки в ріші утонули,
Лиш сірі хвилі по мерцях зашугали.

- Тужила дівчина від ранку до ночі,
Зливала сльозами лиш чорнії очі,
55. Бо все перед нею були молодці,
Скалічені, бліді і страшні мерці.

- Раз вийшла на берег, води піоб набрати,
Аж тут із безодні виходить жених.
Згубила, зрадлива, ти нас молодих!
60. Тепер - же із нами стань жваво гуляти*.

Її на весіллі музики не грали,
Весільную піснь (не) співали свахи,
Закрякав лиш ворон, і хижі птахи
На Гориня берег стадами злітали.

65. А дружка весільна, ревуча вода,
Розвіяла коси до шлюбу дівчині,
А хвилі заграли і вмиль молоді
Злучилася з милим в безодні - бистрині.

* * *

- Пугоче там пушик у нічній темнині,
70. Виходять три тіні, мерці з домовни,
Над Гориня синіми хвилями шугляють
І плачуть тяженько, сердечне вздыхають.

Та й знов все занішкне; лиш тільки угорі
Над мертвими світять три змерклі зорі:

75. Та вітер на полі широкому свище.
Старі - ж, головами схилившись на руки,
Розказують казку дочкам для науки
78. І Гориня берег прозвали Скочище .

Вірші і переклади. Рівне. 1901. На стор. 8 — 11.

М. Тризна - Яцковський

Прим. В книжці дуже зла коректа. Тому виправлено знаки розділові, правопис (на сучасний), а часом і граматичні форми. Виправлено вірш 76, а в 62 вставлено „не“. В мові чимало полонізмів й просто помилок.

P. TYKHOVSKY

TWO BALLADS ATTACHED TO THE GRAVES NEAR BRYKOW IN
VOLHYNIA

(To the history of a literary subject)

The tradition of the contest and death of two rival young fellows and their sweetheart was introduced into literature at the beginning of the 19-th century by Konopatzky and Bolkovsky. This wandering fiction continues to live in the Volhynian folklore and found new treatments (by Trysna-Yatzkovsky) and new adaptations (to the queen Bona's Hill in Kremenetz).

До питання про дитячу літературу в школі соцвиху*)

I.

Солідну літературу з історії дитячого письменства, методики його й методології мала до війни й революції Західна Європа. Правда, особливим багатством науково-педагогічна література по питаннях дитячого письменства взагалі похвалитися не може. Можна відмітити кілька великих праць, що почали з'являтися саме в Німеччині, де власне й народилася, прибравши потім дуже нездорових форм, ота специфічна дитяча література, що фабрикувалася різними „дитячих книжок майстрами“ і що з нею дійсно була потрібна боротьба „не менша, ніж з алкоголем, порнографією, поганими фільмами та іншими формами спекуляції на людську дурість“, як цілком правдиво про це каже д-р Оршанський в своїй передмові до праці Генріха Вольгаста „Проблеми дитячого читання“. Не дурно-ж з'явлення на Заході ґрунтовних праць по питаннях дитячого письменства зустріло жорстоку конкуренцію з боку, як це не чудно, надзвичайно розповсюджених каталогів дитячої літератури, з яких одні складалися й рекомендувалися до вжитку католицькими пан-отцями, інші протестантськими, де, зі слів того-ж Оршанського, „кожен спасав на свій лад дитячу душу“. Але це саме й підготувало ґрунт для з'явлення цілої низки цікавих праць, що почасти були перекладені й на російську мову. З них можна назвати працю Горіна „Початок німецької дитячої літератури“ й кілька праць Генріха Вольгаста, з котрих назвемо „Проблеми дитячого читання“ — критично-педагогічна праця, де пророблено систематичну аналіз історії німецької дитячої літератури.

Характерною працею по питанню дитячого письменства, характерною саме з боку її буржуазно-ідеологічної витриманості, є відома праця Е. Н. та Дол. Е. Парtridge: „Як і що оповідати дітям у школі та в родині“. На ній слід трохи спинитися.

Виходячи зі свого основного (цілком, звичайно, помилкового з нашої точки погляду) положення, що „дитинство це є ряд послідовних стадій, котрі усталюються самою природою й мало підлягають впливові з боку дорослої людини“, автор приходить до висновку, що стадії зросту дитини „відповідають тим самим стадіям в еволюції рас“. Через це, мовляв, потреби дитини „задовольняються в порядку походження народної творчості“. На підставі таких-от міркувань автор для кожного віку дитини пропонує ту чи іншу дитячу літературу в тому-ж таки „порядкові походження народної творчості“, при чому, наприклад, для дітей од 7 до 12 років він пропонує героїчні оповідання, а саме „оповідання з пригодами мітологічного циклу“, „героїчні оповідання зі старого завіту“ то-що, і вже під

*) Ця стаття є скорочений доклад, зачитаний автором на пленумі катедри історії української культури в присутності представників катедри педагогіки і європейської культури. Стаття включає в себе два скорочені розділи роботи.

кінець середнього віку — реальні оповідання з практичного оточуючого дитину життя. Правда, згаданим автором (звичайно, в пристосуванні до своїх власних цілей) висувається й питання взаємовідносин форми й змісту дитячого письменства, при чому цілком категорично зазначається, що при виборі творів для певних педагогічних завдань питання стилю повинно бути взагалі відсунуто на задній план: „треба рахуватися зі змістом і перш за все дивитися на основу оповідання; коли зміст відповідний, то слова легко знайдуться“...

Взагалі питання дитячого письменства цікавили багатьох теоретиків-педагогів Заходу, незалежно від напрямків і науково-педагогічних орієнтацій.

Досить значна література про дитяче письменство є й на російській мові.

З цих праць можна назвати працю В. В. Данілова „Література, як предмет преподавания“ (Средняя и низшая школы. Учительские институты), де, однак, автор на практичному боці справи що до примінення накреслених ним принципів у шкільній роботі майже зовсім не спинається, та й самі ці принципи до радянської школи малоприматні.

Праця Н. С. Державіна „Основы методики преподавания русского языка и литературы в средней школе“, що, як це видно вже з самої назви, для поставленого нами питання майже нічого не може дати. Праця В. Роднікова „Детская литература“ включає в собі досить докладну аналізу основних принципів дитячої літератури і розгляд питань методики дитячого читання.

З інших праць, що торкаються в тій чи іншій мірі окремих питань дитячої літератури, можна назвати „Руководство детским чтением“ В. А. Зеленка, „Введение в изучение детской литературы“ Н. В. Чехова та інші.

Цілком природно, що українська література по питаннях українського дитячого письменства зовсім скромна. І питання історії його, і питання методики й методології його в нашій українській літературі мало були розроблені, особливо, звичайно, до революції. Власне кажучи, тут у ті часи справа обмежувалася невеличкими журнальними статтями загального змісту або просто бібліографією дитячої літератури, часто навіть без педагогічної оцінки її, що вмішались в українських надто нечисленних педагогічних журналах.

Єдина велика праця Олександра Дорощкевича „Українська література в школі“ (спроба методики), видана ДВУ року 1921, торкається методики художнього письменства, просто кажучи, в бувшій середній школі та й до того в ній підхід до письменства обмежується психологічно-художньою аналізою.

Невеличка праця В. Роднікова, видана 1918 року в Києві, складається з двох розділів: I. Дитяча книжка в системі трудового виховання. II. Години оповідань. Книжечка зачіплює силу питань: тут і драматизація, і групове та колективне читання, і дитячі гуртки для читання, і вибір матеріалу з українського письменства, і оброблення матеріалу то-що. Але зачеплюючи так багато питань, автор так поверхово торкається їх, що, звичайно, не дає ні одному з них серйозного наукового обґрунтування.

В деякій мірі поповнюють пробіл в недостаті науково-педагогічної літератури по питаннях українського дитячого письменства хіба досить численні, вложені по певній системі читанки для дітей (до революції це було, звичайно, переважно в Галичині), часто з передмовами до них методичного характеру.

Останніми часами з'являється досить багато (перераховувати ми тут за браком місця не будемо) журнальних статей або офіційних програм, де так чи інакше ставляться питання дитячої літератури й намічаються

шляхи до розв'язання багатьох спірних положень що до практичної роботи в установах соцвиху.

Даючи коротенький огляд дореволюційної літератури по цьому питанню, треба, насамперед, зауважити, що в усій ток українській і російській, як і західній літературі питання дитячого письменства, насамперед, розглядаються крізь призму предметової системи навчання, навіть коли воно ґрунтується на трудових принципах.

Взагалі, як відомо, рідна мова в школі мислилась завжди незалежно від того, чи то було в початковій школі, чи в середній, як окремий предмет навчання, що йому віддавалося більше половини учбових годин. Офіційна програма рідної мови в дореволюційній школі, починаючи з першого року навчання й кінчаючи останнім, полягала у тому, щоб учень швидко навчився механізму читання й письма, далі перейшов до систематичного вивчення законів етимології й синтаксису, а рівнобіжно займався систематичним читанням і розбором художньої літератури. Не даремне, як каже В. Струмінський („Хрестоматія по основным вопросам теории и практики трудовой школы“, частина II) „через специфічні прийоми пояснюючого читання, що могла виробляти тільки школа на своїх спеціальних уроках читання, багатьох учнів назавжди губили смак до читання й розуміння дійсно художніх творів“. Отже, високі слова про значіння літератури в школі з точки погляду „чистого“, „вільного мистецтва“ діалектично переходили в свою протилежність і часто - густо давали цілком протилежні наслідки.

Звернення головної уваги на механізм читання в школі завжди йшло на шкоду свідомого розуміння прочитаного, і це в більшості вже визначало надалі занепад інтереса учня до художнього письменства.

Захоплення так званим пояснюючим читанням, однак не спасало становища, бо й тут одержувались цілком протилежні наслідки.

„Закидаючи учнів грядом запитань, читаючи з приводу ледве не кожного слова простору лекцію й одходячи через це постійно в бік од того, що читається, вчитель зпантичує учня силою нового, хоч, можливо, і цікавого, матеріалу й тим самим затемнює основну суть оповідання, затушовує красу змісту в його стройному цілому, а саме головне — учень не привчається до самостійного думання“ й т. под. (Ів. Соколов і В. Панов. „Привычная постановка обучения родному языку в школе“).

Що ж до змісту дитячого письменства, то в усі часи й епохи дитяча література пристосовувалася, звичайно, до певних класових принципів виховання й освіти, і тут, можна сказати, просто нещадно пророблялися найрізноманітніші експерименти над дитиною. Ось, наприклад, що каже згаданий вище педагог-дослідувач дитячого письменства в Німеччині Генріх Вольгаст („Проблеми дитячого читання“), який, по духу, звичайно, далеко стоїть від нашої школи: „Єдиною майже втіхою серед тих бід, що ми їх терпимо з милости дитячих письменників, є свідомість того, що дитяче читання завжди було у причиновій залежності від пануючих принципів виховання, які, в свою чергу, самі з'являються продуктом історичного розвитку. Педагогічні теорії часів реформації змінювали легенди на катехізис, на збірник духовних пісень, на біблію і пізніше — на біблійські історичні оповідання. Побідний виступ ідей Русо в філантропічній формі приніс нам дитячі книжки в буквальному значінні цього слова, де автор „снісходив“ до дитини аби просвітити, цивілізувати її. Романтична реакція наполеонівської доби пропонувала дітям саги й казки, а клерикально-політична — часів німецького союзного союму — народні й дитячі книжки в релігійно-феодалному дусі; нарешті, нова німецька імперія висунула на перший план

ідею національного виховання — й відповідно до цієї зміни виникла повістярська патріотична література“.

В загальних рисах це саме можна сказати і про нашу дореволюційну школу.

Таким чином, у питаннях вибору дитячого письменства тут можна відмітити три основних моменти: по-перше, макулатурність, коли для дітей *анархічно* фабрикувалась література антипедагогічна, навіть з точки погляду буржуазної педагогіки, по-друге, тенденційність і авторитарність, що базувалась на переконанні, що дитина це є м'який віск, і з нього, мовляв, можна ліпити, що хочеш, і, нарешті, штучне підроблення під дитину з точки погляду індивідуальних, випадкових, не наукових уявлень про так званий „духовний мир“ дитини.

В кожному-ж разі матеріал для шкільного вжитку строго вибирався під певним класовим ухилом, при чому, як і на Заході (Шарельман, Парtridge, Стенлі Холл, Друммонд та інш.), так зване „релігійно-моральне“ читання повинно було займати в нашій початковій школі чи не перше місце.

Тут знову ми згадаємо, наприклад, того самого Парtridge („Як і що оповідати дітям у школі та в родині“), де питання релігійного письменства для дітей висловлено особливо тонко й послідовно. Виходячи з властивого буржуазній педагогіці положення, що релігія повинна головним чином прищеплюватися школою та всіма організаціями, що мають той чи інший вплив на неї, автор хотів-би, щоб уся народна творчість, як головний матеріал дитячого письменства, була просякнута цією релігійністю, при чому тут ставиться завдання перед учителем виявити релігійні мотиви кожного твору або, принаймні, зробити такі висновки, які-б базувалися на релігійній основі.

Він просто категорично зазначає, що релігійне почуття власне і утворило народню літературу.

У названій вище праці В. Роднікова („Детская литература“) цього роду „дитячий“ літературі відведено так само цілий великий розділ. В ній він докладно спинається на поглядах видатних людей на літературу цього роду, насамперед на біблійський матеріал (в цьому відношенні обидва згадані автори говорять майже тими самими словами).

Крім біблії, Родніков гаряче рекомендує „благочестиві легенди, звязані з різними моментами біблійських оповідань“, тоді „життя святих“, далі книжки з поясненням церковної служби й догматів і, нарешті, книжки „общеназидательные по религиозным и нравственным вопросам“.

Дитячою релігійною журналістикою й виборкою матеріалу з релігійним змістом із художньої літератури завершує свій рецепт автор (тут, між іншим, рекомендуються уривки з Достоевського, Ол. Толстого, Засодімського та інших письменників). І цей рецепт, як відомо, досить широко вживався.

На підставі всього вищесказаного можна зробити висновки, що: по-перше, дитячу літературу, як окрему й спеціальну галузь художнього письменства з боку наукового й науково-педагогічного дослідження до революції мало розроблено, при чому старих дійсно наукових метод дослідження її ні в історичному розрізі ні з формально-психологічного боку, ні тим більше з історично-матеріалістичним підходом до оцінки матеріалу не було вироблено; по-друге, спроби наукового підходу до цього питання іноді дуже ґрунтовні, в більшості штучно підгонились до певної системи шкільної праці, до тих самих „пануючих принципів виховання“, що з'являлися завжди вихідним пунктом наукової розробки питання.

II

Що до нашої радянської школи, то тут визначається цілком інший підхід до ролі мистецтва взагалі й дитячого письменства зокрема в системі шкільної праці в дитячих установах соцвиху.

Насамперед дитяча література, взагалі рідна мова, як і всі інші галузі знання, не можуть викладатися, як окрема дисципліна. Праця над дитячою літературою органічно зливається з усією шкільною працею в єдине ціле.

Само собою зрозуміло, що принцип „мистецтва для мистецтва“, „чистого мистецтва“ рішуче відкидається.

А. Б. Залкінд, що взагалі зв'язує педагогіку (чи як він називає соціологіку) з мистецтвом, в своїй книзі „Очерки культуры революционного еремени“ в розділі „Мистецтво й педагогіка“, між іншим зазначає, що „поняття художнього „натхнення“, художньої „інтуїції“, „таємничі дебрі несвідомого“, — всі ці застарілі жупели ще й досі зпантеличують силу легковірних споживачів мистецтва, коверкають уявлення про походження його й разом із тим нівечать природне відношення до нього й самий процес сприймання мистецтва масою“ й т. под. Знімаючи нальот надреальності, чудесности від звичайної художньої роботи, автор одначе категорично стверджує, що „інтимно-внутрішня, ідейно-виробнича єдність мистецтва й педагогіки безсумнівна“.

Але роль мистецтва в житті шкільного колектива повинна бути допоміжна, хоч цим значіння його ні в якому разі не зменшуємо в порівнянні зі старою школою.

Ось як формулює своє відношення до мистецтва головоцвих Наркмосу УСРР (див. „Порадник по соц. вихованню, 1924, вид. 4):

„Завдання вихователя в дитячих установах соцвиху полягає в тому, щоб як-найкраще розвинути в дітях органи приймання, виховати розуміння чужих приймань, організувати дитячий колектив, наблизити його до колективу дорослих. Ці завдання розв'язуються всією системою соціального виховання. Те, що звуть взагалі „мистецтвом“, в ту систему входить, але не як щось окреме від усього останнього, а в тісному зв'язку з цим останнім“.

Отже, „мистецтво для нас є засіб, а не мета: засіб не виховання автономної гармонійної особи, а засіб класового виховання“ — зазначається в тому-ж „Пораднику“.

Для правдивого виявлення ролі художнього письменства в дитячих установах, треба насамперед визнати, що поділ шкільних знань, принаймні, в перші 4 роки семилітки на окремі дисципліни треба відкинути. Не на окремих дисциплінах зосереджується увага учнів, а „на окремих і цілком конкретних явищах природи й громадського життя, що кожне з них можна послідовно вивчати з різноманітніших точок зору й що над кожним з них можуть бути вправи, як з математичного мислення, так само й мови в різних її формах“ (В. Струмінський „Хрестоматія по основним вопросам теории и практики трудовой школы“, ч. 3).

Таким чином, визнаючи, що поділ шкільної праці по окремих дисциплінах є штучний, що він одриває дитину від оточуючої його складної й гранчастої дійсності, затавлюючи її і зовсім не допомагаючи дітям розбиратися в ній, ми й висуваємо саме знайомство дитини як-раз з цією складною дійсністю шляхом розкладання її на комплекси й наочної аналізи цієї дійсності відповідно віку й ступеня розвитку дитини. (Гумбольдт — „Кожний куточок є виображення всесвіту“).

Комплексна метода шкільної роботи це і є та основа, що на ній ми повинні будувати й систему користування українською дитячою літературою та її вибір.

Але підходячи до цього лише формально, щоби, мовляв, знов такі підігнати наш завдання до „пануючих принципів виховання“, хоч навіть і збудованих на інших підвалинах, ми ризикуємо впасти в ту саму помилку, що властива розглянутій нами старій системі і згубити наукові перспективи. Тому ми повинні будувати наш науковий підхід до дитячої літератури, базуючись насамперед на сучасній науці про людину, про її поведіння, як частини колективу.

Бже досить широко відомо, що й мову необхідно вивчати з біосоціального, а не з психологічно-суб'єктивного боку. Тому в питаннях наукової роботи над дитячою літературою з'являються нові обрії, а в наслідок цього й педагогічна практика замість так званого суто „художнього виховання“, „чистого мистецтва“, або „мистецтва для мистецтва“ висуває насамперед практичну потребу виховання в дітей слухових рефлексів мови, їх повільне й систематичне вдосконалення. З другого боку, оскільки мовні рефлекси з'являються частиною загальної системи рухових рефлексів (або, як точніше висловлюється проф. Протопопов у „Вступі до вивчення рефлексології“ — „голосова реакція є лише частина загальної рухової реакції, що концентрується й диференціюється імпульсом лише голосового апарату“) — то на цій підставі в шкільній роботі висувається, з одного боку, синтетичне об'єднання всіх галузей мистецтва, а з другого, гармонійне об'єднання в комплексах усієї шкільної праці в єдине й нерозривне ціле, що ставить основну засаду правдивого розвитку познавальних здібностей і „максимального розвитку органів сприймання в дітей“.

На підставі цих наукових положень з очевидною ясністю, вже як висновок, витікає й відмовлення від предметової системи, що в значній мірі базувалася в старій педагогіці на помилковому розумінні розвитку „психічної діяльності“ дитини, коли ця сама „психічна діяльність“ класифікувалася по певних окремих галузях психічного життя, без строгого, тісного зв'язку з цілим процесом.

Таким чином, можна цілком категорично, без найменшого прибільшення стверджувати, що в зв'язку з нашими принциповими положеннями роля мистецтва, зокрема літератури, в початковому навчанні не тільки не звужується, а навпаки, значно поширюється, займаючи в певному комплексі серйозне, а іноді навіть превалююче значіння.

Надзвичайно важливим моментом наукової постановки питання дитячої літератури є наступне: мова, як певна форма руху відповідних м'язів, так званих „рухових ефекторів“, і сприймається дитиною і проявляється. Коли ми закони сприймання мови з точки погляду рефлексології брали за основу шкільної праці над дитячим письменством (сполучаючи його в єдине ціле з усією системою навчання) з метою удосконалення мови дитини, то закони проявлення мови в дитини мають не менше значіння, і систематична праця над розвитком і повільним удосконаленням цієї здібності повинно бути так само на першому місці. І на цій основі виростає складне і практично необхідне питання дитячої творчості, як надзвичайно важлива й міцно зв'язана в практичній роботі з працею над дитячим письменством при початковому навчанні проблема.

Власні літературні твори дітей, як індивідуальні, так і колективні повинні стати об'єктом спеціальних дослідів, що вже й має місце в науковій літературі, особливо в сучасній (напр., див. моногр. проф. Володимирського „Перемога моменту в житті дитини“ До питання дитячої творчості та инш.).

Але в практичній роботі дитяча творчість, в якій-би формі вона не виявлялася, не може бути відокремлена від дитячого письменства, як і ця остання від усього життя, від усієї праці дитячої установи.

Ми не будемо тут докладно спинятися на питаннях дитячої творчості, на взаєминах цієї творчості з дитячою літературою взагалі, над історією цього питання й науковими дослідженнями в галузі дитячої творчості. Це питання потребує спеціальної розробки (що й намічено нами при продовженні роботи над усіма зачепленими в цьому докладі питаннями). Зазначимо лише, що керівництво дитячою літературною творчістю чи в формі літературної студії, чи в формі видання журналу, газети, влаштування вистави власної п'єси й т. п. вимагає з боку керівника великої відповідальності. „Обережне й розумне керування дітьми з боку дорослих“, каже проф. А. В. Володимирський в згаданій нами праці, завсіди корисне, щоб ці „вільні пасивно-творчі прояви дітей з царини випадкових асоціацій поволі оберталися в усвідомлений, активно-вольовий процес, щоб інстинктивне, біологічне, стало справді вільним, виправданим актом“.

Отже, треба твердо пам'ятати, що до дитячої літератури, написаної для дітей письменниками, де письменник виявив „активний процес зважування поширеної дійсності“, і до дитячої творчості, коли в маленькому „письменнику“ превалювала „пасивна перемога моменту“, треба ставитися цілком різно. В останньому випадкові (в питаннях дитячої творчості) оте основне педагогічне завдання наближення шкільного колективу до колективу дорослих є особливо складне й відповідальне.

Висновки, що витікають з цієї другої частини доповіді, такі:

1. Як науково-дослідча, так і практично-педагогічна робота над дитячою літературою повинна базуватися на біосоціальній основі, при чому, говорячи про *біосоціальну* основу педагогічного процесу, ми маємо на увазі перш за все власне *соціальну* його основу, оскільки як-раз соціальні фактори „обумовлюють“ (термін проф. Соколянского, див. його „Соц. та біологічні фактори в дитячому рухові“, „Шлях Освіти“, 1924, VI) все поведження дитячого колективу, а біологічні лише „ускладняють“ це поведження.

Проблема дитячої творчості, зв'язана з питанням дитячого письменства єдиною науковою й науково-педагогічною підвалиною (біосоціальний підхід), потребує спеціальних дослідів, які й повинні дати теоретичне обґрунтування практично-педагогічній діяльності в цій галузі.

2. Комплексна метода роботи дитячих установ ні в якій мірі не звужує ролі і значіння дитячої літератури в шкільній роботі. Відмовлення від предметової системи (цеб-то сполучення в єдине ціле всього життя й праці шкільного колективу) відкриває ще ширше поле для використання дитячого письменства в цій праці.

Переходячи до завдань практичної роботи з шкільним колективом, ми повинні насамперед визначити місце художньої дитячої літератури в єдиному шкільному педагогічному планові, намітити головні види придатного до вжитку в сучасній школі дитячого письменства (схарактеризувавши різні сучасні погляди на нього й обґрунтувавши наш погляд) і, нарешті, дати зразки (бібліографію), зробивши педагогічну аналіз і одночасно зазначивши методичні засоби користування ними.

За зразковими програмами семирічної сільської і семирічної міської шкіл „Порадника по соціальному вихованню“, де шкільну працю розподілено по трьох вертикалях, а саме—природа, праця й суспільство—ми й повинні відповідно підібрану українську дитячу літературу, як джерело дитячого знання, пристосувати до цього педагогічного плану й обслужити

цією літературою найрізноманітніші комплекси, пам'ятаючи, звичайно, що цей поділ є цілком умовний, де одна колона міцно переплетена з двома іншими.

Починаючи, скажемо, з суспільствознавства, ми будуємо цілу низку комплексів у першу чергу, наприклад, за революційними святами і пролетарськими роковинами в календарному порядку, при чому, звичайно, треба мати на увазі, що до всіх тем, зачеплених в даних комплексах, доведеться вертатися не один рік, але що-разу з глибшим підходом, з ширшим обхватом їх, а другими словами — і зі складнішим художнім матеріалом, відповідно віку дітей і року навчання.

Найголовніші з цих комплексів такі: 1) Жовтень, 2) День К. Лібкнехта й Рози Люксембург, з'єднаний в міру потреби й педагогічної можливості з комплексом світової боротьби робітників і селян за визволення; 3—5) 1905 рік — три комплекси: 9 січня, Жовтневий маніфест, грудневе повстання; 6) Ленін; 7) День Червоної армії; 8) Жіночий день; 9) Лютнева революція; 10) Тарас Шевченко; 11) День Паризької Комуні; 12) Ленський розстріл робітників; 13) Перше травня; 14) Міжнародний дитячий комуністичний рух; 15) Міжнародний юнацький день.

За цими датами повинні будуватися комплекси до другорядних подій, як місцевого, так і більш широкого значіння.

Навколо релігійних свят варто укласти комплекси з антирелігійного українського письменства.

Так само можна збудувати силу комплексів і по двох інших вертикалях, при чому знов таки слід у кожному комплексі об'єднувати художній матеріал по всіх трьох колонах. Наприклад, комплекс „Перше травня“ поруч із революційним художнім матеріалом з художнього письменства може мати художній матеріал з процесів весняної праці, з природи й т. п.

Перед нами стоїть тепер завдання методологічної й методичної проробки зразкового комплексу, шляхом педагогічної аналізи всієї дитячої літератури, що ним об'єднується, і виявлення методичних, обґрунтованих зробленими нами теоретичними висновками засобів праці над цим комплексом.

PANTCHENKO M.

CONCERNING THE QUESTION OF CHILDRENS, LITERATURE OF SCHOOL OF SOCIAL EDUCATION

The question of literature for children in the former scientific literature (before the revolution) was very little elaborated from the point of view of the methodics and methodology.

The attempts of a scientific approach to this question, very solid in most cases were artificially adopted to a certain system of instruction „to the pre-dominant principles of education“.

The scientific research as well as the practical pedagogical working concerning the literature for children is to be based upon a bio-sociological ground.

The problem of the creative power of children united with the question of literature for children by a uniform scientific and scientific-pedagogical ground, needs special research; these researches must give a thereoretical basis to the practical pedagogic activity in this question.

The complex method in establishments for children confines in no degree the part and the importance of the literature for them in the labour of the school.

The denial of the object system (the union of life and collective school-work) opens a vast field for the use of literature for children.

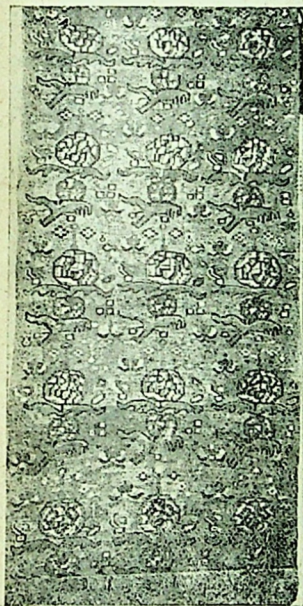
In the practical work with the collectivity of the school the Ukrainian belletristic literature traces an uniform pedagogical plan with three lines: sociology, labour and nature.

Е. В. БЕРЧЕНКО

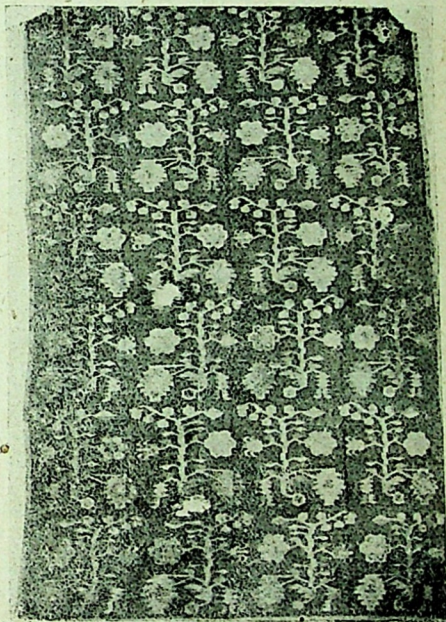
„Лінійна композиція та узорні схеми в орнаменті деяких українських килимів“

Із доклада читан. в засіданні кат. Істор. Української Культ. 26 січня р. 1925.

Для цієї роботи, як матеріалом, я користувалась: колекцією килимів Катеринославського музею, пам'ятками килимового виробництва, виданими

Мал. 1. Муз. в Катеринославі

Мал. 5.

Муз. в Катеринославі

в альбомі „Украинское народное творчество“, серія II, вип. I комоною домових виробів Полтавського Губ. Земства, а також частиною килимів із колекції Соц. Музею в Харкові.

Розглядаючи орнамент згаданих килимів із точки зору їх лінійної композиції, можна встановити отаких три групи:

І. Група килимів, усе поле яких заповнено повторенням поодиноких рівнозначних мотивів (мал. №№ 1, 5, 7; в Альбомі Укр. Нар. Творч.

№№ 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 17, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36).

II. Група килимів, заповнених зв'язаним рядковим орнаментом (мал. № 2; в Альб. Укр. Нар. Творч. №№ 11, 15, 16, 37).

III. Група килимів, які мають орнамент, збудований за централізованою схемою, так що всі його елементи складаються в органічно єдине ціле й дають ритмічно закінчений малюнок ¹⁾ (мал. № 3; в Альб. Укр. Нар. Творч. №№ 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46).

Мал. 7.

Муз. в Катеринославі

Але яким-би з трьох засобів не орнаментувався килим, мотиви його завжди розміщуються трохи оддала один від одного; ця відлеглість може бути більшою або меншою, але мотиви майже ніколи не заповнюють поспіль килима, а кладуться окремими узорами на кольоровому тлі й роблять таким чином український килим дуже декоративним.

Роздивляючись килими, *виділені до першої групи*, ми бачимо, що поодинокі мотиви на них не розкидано в безладді, а збудовано за певними узорними схемами.

Ці схеми бувають такі:

1. Схеми, збудовані за прямою сіткою (мал. № 1; в Альб. Укр. Нар. Тв. №№ 6, 7, 8, 9, 10, 13, 17, 18, 21, 23, 27, 29, 32, 33, 34, 36).

2. Схеми, збудовані за косою сіткою (мал. № 4; в Альб. Укр. Нар. Тв. №№ 3, 4, 5, 14, 19, 22, 24, 35).

У мал. № 4 ми маємо візорець, який вказує не тільки розклад мотиву за схемою косої сітки, але зберігає й саму сітку: її представлено

перепленими похилими лініями.

ВІДМІНИ ПОВТОРНИХ ОДИНИЦЬ

Коли килим заповнюється поодинокими мотивами, трапляється отакі компоновки мотивів:

Все поле килима рівномірно заповнюється повторенням одного й того-ж лінійного мотиву мал. № 1, 4; в Альб. Укр. Нар. Тв. №№ 10, 13, 14, 17, 21, 27, 33, 34).

¹⁾ Тут я не торкаюсь питання про бордюр, про що буде мова в окремому розділові цієї праці.

Далі в повторення мотиву вносяться варіації.

Ці варіації бувають такі: мотив, що повторюється та що єсть звернений однією або деякими своїми деталями в один бік, звертається по другій горизонталі або тими таки деталями в інший бік (мал. № 5, в Альб. Укр. Нар. Тв. № 4, 5, 8, 18, 19, 32).

Так, в мал. № 5 два бокових стебла, що кожне має розетку, на одній горизонталі відходять на правий бік, а на другій — на лівий. Обидві горизонталі правильно чергуються.

Мал. 2.

Муз. в Катеринославі

Повторюються не один, а два мотиви різні що до лінійного малюнку, але рівнозначні що до архітекτονіки своєї маси. При цьому можливі отакі комбінації:

Повторення на одній горизонталі тільки одного з двох мотивів, а на іншій горизонталі тільки іншого мотиву, коли ці горизонталі правильно чергуються (Альб. Укр. Нар. Тв. № 31).

Повторення на кожній горизонталі обох мотивів, при чім можливе чітне й нечітне число повторень. Так, чітне повторення ми маємо в Альб. Укр. Нар. Тв. № 7, 9; в № 7 мотив чотири рази повторюється на кожній горизонталі, а в № 9 — двічі. Нечітне повторення в мал. № 7 і в Альб. Укр. Нар. Тв. № 23 і 36; в усіх трьох випадках повторюється тричі.

Принцип розкладу як при чітному, так і при нечітному числі повторень однаковий, а саме: обидва мотиви правильно чергуються, але

композиційний ефект в обох випадках неоднаковий; при нечітному повторенні орнаментальний рядок, коли брати його окремо, являє вже дещо

Мал. 3.

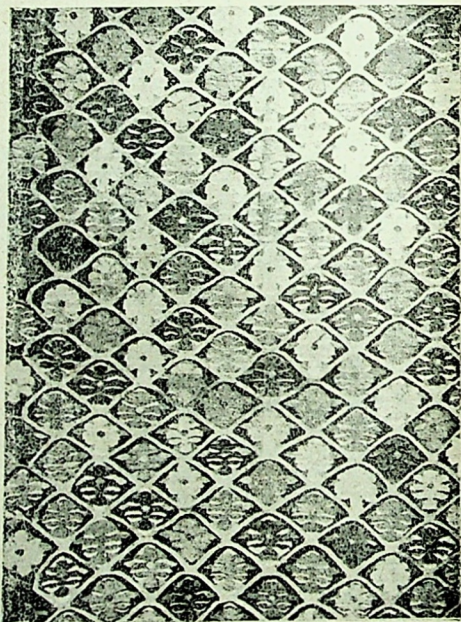
Муз. в Катеринославі

ціле, він має свій центр, який виділяється тим, що тут уміщено одного з двох мотивів, із боків якого симетрично розкладено другого.

Трапляються килими, що в них сполучено горизонталі з чітним числом повторень із горизонталями з нечітним числом.

II група килимів, заповнених зв'язаним рядковим мотивом. В орнаменті килимів цієї групи можливі такі узорні схеми:

1. *Схема зв'язаною рядкового мотиву* (зв'язок механічний). Композиційна суть такого мотиву полягає в тому, що одночасно можна провести тільки одну лінію в напрямкові його зв'язку, або тільки горизонтальну, або вертикальну. Зв'язок у такому мотиві чисто механічний; зв'язується поодинокі мотиви, що стоять поруч. Від цього вони дають стрічковий без краю орнамент,

Мал. 4.

1-й Державн. муз. в Києві

який можна скільки бажано продовжувати так у один, як і в інший бік — композиційна суть од цього не змінюється. Це все той-же мотив, тільки більшого або меншого протягу (Альб. Укр. Нар. Тв. № 15 — звязок за хвилястою, № 16 — звязок за прямою).

Зародження цього механічно звязаного стрічкового мотиву можна бачити вже при орнаментуванні поодинокими мотивами; в міру того, як поодинокий мотив композиційно таким близьким до сусідньої одиниці повторення, що майже вже звязується з нею. Там в Альб. Укр. Нар. Тв. в мал. № 17 вже намічено вертикаль, в мал. № 21 вже намічено хвилясту, якими звязуються такі близькі розлогом поодинокі мотиви; ці лінії ще уривисті, але вони перейдуть уже в безперестанну вертикаль в № 16 в Альб. Укр. Нар. Тв. і в безперестанну хвилясту в № 15 в Альб. Укр. Нар. Тв.

2. *Схема ритмічно закінченого рядка* (звязок композиційний, органічний).

Композиційна суть такого орнаментального рядка полягає в тім, що його мотив являється централізованим, усі елементи якого композиційно звязані в єдине ціле і являють ритмічно закінчений малюнок у межах одного рядка. Ні одного елемента не можна додати або відібрати без шкоди для суцільності мотиву. Такого орнаменту не можна продовжувати, його можна тільки повторювати. Рядок може йти вертикальним і горизонтальним напрямком (мал. № 2 і в Альб. Укр. Нар. Тв. №№ 11, 37). Вже підчас орнаментування поодинокими мотивами, тоді, коли ми бачимо, нечітне число повторень двох мотивів, намічається зародження організаційного звязку між мотивами, що знаходяться в одному горизонтальному рядку.

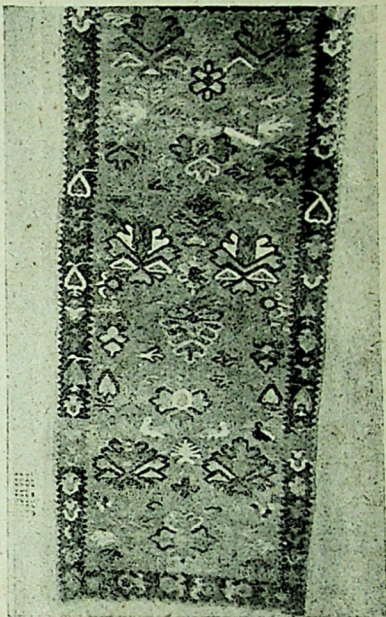
III група. До цієї групи належать килими, орнамент яких у фазі свого повного розвитку, являє собою ритмічно закінчений малюнок.

До цієї групи я вмішую й ті пам'ятки, орнамент яких хоч і не дає цілком закінченого малюнку, але вже близько підходить до нього, і виділяю в особливу групу ті пам'ятки, в яких можна помітити тільки зародження централізованого ритмічного закінченого малюнку.

Ці останні пам'ятки можна вважати за перехідні від групи, заповненої поодинокими мотивами та звязним рядковим мотивом, до групи, заповненої закінченим малюнком (перехід від I і II гр. до III).

Перехідна група.

Мал. № 6 заповнено ритмічно закінченими рядками, але середній орнаментальний рядок уже виділено так своєю де в чім складнішою композицією,

Мал. 6.

Муз. в Катеринославі

як і своїми розмірами, побіжні-ж мотиви мають ще один напрямок, а саме — догори, але не зустрічний.

Мал. № 7. Поодинокі мотиви розкладаються за схемою прямої сітки, але симетричну вісь орнаменту дано тим, що мотиви, які повторюються з одного боку осі, мають стрічний напрямок що до мотивів, які повторюються з іншого боку симетричної осі.

Мал. 8.

Муз. в Катеринославі

Мал. № 8 заповнено за схемою ритмічно закінченого рядка. Центральний рядок виділено й композиційно й розміром. Цей спосіб заповнення не можна розглядати, як правильне чергування двох орнаментальних рядків, але треба розглядаги, як виділення центрального рядка через те, що мотиви, розкладені з обох боків од нього, мають стрічний напрямок.

Альб. Укр. Нар. Тв. № 25. Дві середні горизонталі виділяються тим, що в них повторюється мотив, який відрізняється від композиції решти тим, що мотив на них тричі повторюється, тоді, як навіть в решті горизонталей він повторюється чотири рази. Мотиви, розміщені з обох боків од цих горизонталей, мають стрічний напрямок. Проте, вісь симетрії не цілком додержано через те, що мотиви на двох середніх горизонталях мають один напрямок, а не стрічний. На цьому я закінчую огляд пере-

хідної групи й переходжу до розгляду останньої групи.

III група, в якій килим розкладається як дещо ціле й орнамент його будується як цілий малюнок, органічно зв'язаний, ритмічно закінчений. Критерієм для віднесення до цієї або іншої схеми пам'яток цієї групи є розгляд 1) способу виділення центрального мотиву і 2) способу заповнення решти поля килима.

Тут можна намітити такі схеми:

1. Схема з незначним виділенням центрального мотиву при заповненні решти поля килима, або за схемами поодиноких мотивів, або за схемами зв'язного рядкового мотиву.

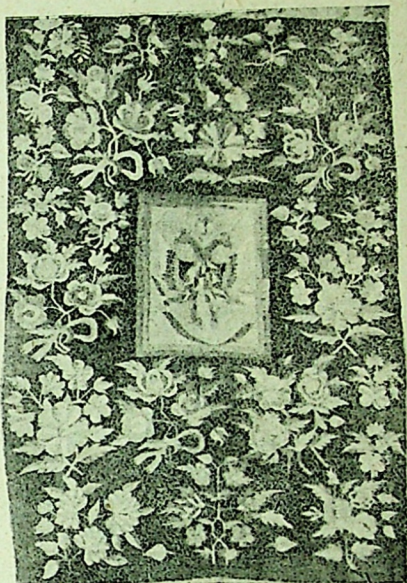
Прекрасним взірцем такої схеми є мал. № 5, вид. в „Старые годы“, май, 1913. Тут ми бачимо заповнення за схемою косої сітки двома рівнозначними мотивами. В точці-ж перепинення двох діагоналей, щоб-то в центрі прямокутника, вміщено мотив, виділений тим, що до нього додано одну деталь, але весь орнамент на цьому килимі через таке виділення центрального мотиву робиться закінченим, що підкреслюється ще виділенням кутів. Мотиви, розміщені на кутах, мають стрічний напрямок, між тим як

решта їх має один напрямок догори. Значніше виділення центрального мотиву по композиції ми бачимо в Альб. Нар. Укр. Тв. № 45. При заповненні усього поля килима зв'язаним рядковим мотивом у центрі вміщується поодинокий мотив, композиційно зовсім відмінний.

2. Схема лінійного обрамлення центрального мотиву, при чому решта поля килима заповнюється за старими схемами. В Альб. Укр. Нар. Тв.

Мал. 9. Муз. в Катеринославі

Мал. 10. Соц. муз. у Харкові

№ 44 можна бачити зародження цього обрамлення, де намічено ніби рядку вигляду хвоста пелікана, але рядку ще не замкнено і збудовано несиметрично.

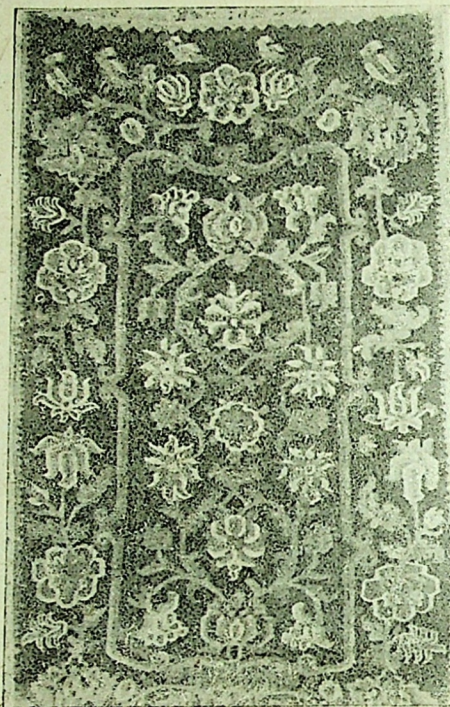
В мал. № 9 і 10 ця рядку вже цілком закінчено, правильно симетрично збудовано.

В усіх трьох випадках решту поля килима заповнюється поодинокими мотивами за попередніми схемами.

3. Схема з лінійним обрамленням центрального мотиву та зі змінами що до заповнення решти поля килима. В Альб. Укр. Нар. Тв. № 46 лінійне обрамлення центрального мотиву заповнення решти поля ще за схемою сітки, але вже таким робом, що навколо центрального мотиву групується мотив складніший що до своєї композиції, що становить ніби нове обрамлення навколо центрального мотиву, обрамлення масою. В тому ж Альб. в мал. № 43 при лінійному обрамленні центрального мотиву бачимо групування

навколо нього значніших мотивів, а саме 4 геральдично розмішених леви; вони, таким чином, заповнюють поле килима, що лишається тільки незначна частина, що по-старому покривається поодинокими мотивами.

4. Центральний мотив обрамлено в вигляді круга або подібного до круга. Решту поля покривається мотивом, що заповнює кути й повторюється в кожному з чотирьох кутів. Мотив розкидається таким чином, що цілком

Мал. 11.

Соц. муз. у Харкові

заповнюється просторинь, яку не охоплює центральний мотив. Орнамент стає картиною, композиційно звязаною, ритмічно закінченою (мал. № 3).

Крім перелічених схем, у межах цієї групи маємо ще одну отаку схему.

Середню частину килима виділено в вигляді просторої площі, виділено замкненою або майже залежною лінійною рямкою. Заповнення цієї площі: центральний мотив виділено і лінійною рямкою й рямкою складеною з мас великих квіток; на одній вертикалі з центральним мотивом угорі й усході вміщено великі маси квітів (мал. 11, в Альб. Укр. Нар. Тв. №№ 40, 41, 42).

E. BERTSCHENKO

THE LINEAL COMPOSITION AND COMPOSITE SCHEMES OF THE ORNAMENT OF SEVERAL UKRAINIAN CARPETS (KILIMS)

(of the districts of Poltava, Ekaterinoslaff, Kharkoff)

The composition of the carpets (kilims) *can* be divided into three groups:
The I group: all the *background* of the carpet is covered with one identical design, continually recurring.

The II group: the *ground* is *covered* by a backstitching concise ornamentation.

The III group: the ground is covered by a rhythmical arched drawing. In all the three groups the design lies *flat* like a separate model *upon* a *coloured ground*.

The composite schemes in the limits of the I group:

- 1) The scheme of construction *upon* a straight net.
- 2) The scheme of construction *upon* an oblique net.

Variations of *single* designs:

The principles of disposition P.

The effect produced by the composition P.

The conception of a concise rhythmical *achieved* line by the variation of the single, motive.

The composite schemes in the limits of the II group:

- 1) The scheme of a concise backstitching design, a mechanical connection.

The line can be vertical or horizontal.

The development of this scheme from the scheme of *single* designs.

- 2) The scheme of a rhythmical *achieved* ornamental line (an organical *compositive* function).

The group of monuments regarded as transitory from the filling of the ground by a rhythmical achieved drawing, from the first group to the second and third.

The appearance of the *axe-tree* of symmetry, of the *middle* part of the carpet and of the middle drawing by composition and dimension.

III group... a criterion for the attributing to *one* or to another scheme is the examination of the method of distinction of the central design and of the method covering of the remaining space.

The schemes are the following:

- 1) The distinction of the central design, the covering of the remaining ground of the carpet (kilim) according to the I and II groups?

- 2) The central designs put in a frame (the frame has the form of a rectangle), the covering of the remaining ground according to the former schemes.

- 3) The same lineal frame of the central design, a particular grouping of the *other designs* round the central one.

- 4) The lineal frame like a circle or an approach of the circle of the central design; the designs of the remaining ground of the carpet (kilim) have an angular filling, so that the *whole* ornament of the carpet (kilim) represents an organically *formed*, rhythmically *achieved* picture.

„Зернятка спогадів про О. О. Потебню“

(З передмовою проф. О. Ветухова)

ПЕРЕДМОВА

В цей час, коли так пишно святкується двохсотріччя існування Російської (нині Всесоюзної) Академії Наук, необхідно збирати всі матеріали, що стосуються до тих працівників, які по каменю складали, як бджоли шільник, цю величезну всесвітню наукову будову.

Хоча за царату до українських учених взагалі, а особливо до тих, що подавали сміливо свій голос за пригнічену Україну (як то нам відомо про Потебню), відношення було зовсім не прихильне, але наукове значіння Потебні не тільки в російській науці, а й у західній, не дозволило не обрати його на „члена-кореспондента“ Академії Наук, тоді як він мав всі дані бути її „дійсним членом“.

Для української науки зокрема праці Потебні мають величезне значіння: він перший усталив ті особливості української мови, що й у дореволюційну добу вимагали признати цю мову, як окремих „язык“, а не „наречие“ лише „малороссийское“, як вона тоді розглядалася. Я не кажу вже про його всесвітнє викриття: „відкіля й куди ми йдемо“ — на граматичних дослідах, що були передмовою до сучасних і майбутніх поглядів: „від предмету до дієслова“, цеб-то „від статички до динаміки“.

У цих „Зернятках спогадів“ про Потебню одного з найстаріших його учнів, яких уже зовсім мало залишається зараз у живих, М. П. Савінова¹⁾ яскраво відбилося величезна наукова і громадська постать цього „вельетня науки“, як назвав колись Потебню у своїй книжці під таким заголовком небіжчик акад. М. Сумцов.

¹⁾ Ще в молоді роки він надрукував важливу статтю, яка звернула взагалі на себе увагу, подобалась навіть і Потебні, а саме: „Народная этимология преимущественно в русском языке“ (в „Русск. Филол. Вестнике“ за 1888 г.); в російській науці робіт у цьому напрямі знаходило мало. Деякий час він залишався при університеті „стипендіатом для підготовки к профессорскому званию“. Примушений умовами життя покинути цей шлях офіційно, він стояв на цьому весь час, як стоїть і зараз, працюючи в напрямі Потебніанському. Він уже надрукував дванадцять наукових та науково-популярних праць, з яких за виштаніші вважаю: а) „Влияние и применение поэтических образов“. Х-в 1902 г., б) „Лекции по новой русской литературе“ Х-в. 1912 г. А зараз працює над „Обиходными словами“, що доповнюють відомі Міхельсоновські „Крылатые слова“ і старими і сучасними виразами, та іноді й інакше і, на мій погляд, більш науково їх пояснюють. Володіючи соковитою, образною мовою, він надрукував декілька цікавих оповідань, і ще чимало їх, інколи й таких, що мають відношення й до сучасности, залишаються в нього в „портфелі“.

У цих спогадах маються дійсно, хоч і маленькі, перлини нового й цікавого, що освітлюють одного з найвидатніших, найкращих українських учених. Хто їх прочитає, на мій погляд, не пожалкує.

Харків. 1925, 20/IX.

Проф. О. Ветухов

„ЗЕРНЯТКА СПОГАДІВ ПРО О. О. ПОТЕБНЮ“

(Переклад, авторизований, проф. О. Ветухова)

В перших рядках замітки проф. Ветухова „Акад. М. Сумцов та Потебніанство“¹⁾ говориться: „Все менше лишається людей, що знали цю значну людину... Треба від них, поки вони ще живі, все взяти: для освітлення життя та діяльності значної людини кожна дрібниця важлива“.

Якщо так, то й я наважуюсь поділитись із тими, хто зацікавився особою Олександра Опанасовича Потебні, деякими спогадами про нього. Як зумію, зроблю спробу передати правдиво свої враження.

I

У 1884 році, після закінчення вологодської гімназії, я поступив на історико-філологічний факультет харківського університету. Природніше й ближче мені було-б їхати або до Петербургу (нині Ленінграду), або до Москви, або-ж до Казани, але я обрав Харків тому, що, будучи ще гімназистом, читав дещо з творів Олександра Опанасовича й чув про нього захоплені розмови, яко про знавця російської мови. З холоднуватої Вологди я приїхав до теплого Харкову, та ось із того часу й мешкаю в ньому трицять п'ять років, а зараз проживаю у близькому до нього висілкові. Здається, я перший, що проклав шлях до харківського університету тим, що закінчували курса у вологодській гімназії. Потім, мені відомо, що в різні часи дехто з молоді відтіль вчилися у сучасній столиці України.

В-осени 1884 року я нетерпляче чекав початку лекцій Олександра Опанасовича, а він, як казали, прихворював, — тому лише наприкінці вересня почав читати про іменника.

— Ху, яка нудота непрохідна, журбота неоглядна, нудьга невимовна, — сказав хтось із студентів, коли почув, що такого курса буде читати Потебня.

— Загляньте-ж хоч раз до аудиторії до Потебні, тоді скажете: „Вкушая вкусих мало меду, и се аз умираю“, — додав другий.

Ці протилежні думки й досі лунають у моїх вухах.

Нас, філологів, було зовсім небагато — чоловіка з трицять першокурсників. Згідно зі старим (1863 р.) університетським статутом, два роки були спільні, лише на третьому ми розподілялися по своїх фахах: на словесників, істориків та класиків. В мене зберігається й зараз група випуску 1888 року. На ній одинацять студентів, що скінчили курса, та троє професорів: Олександр Опанасович Потебня, Марін Степанович Дрінов та Микола Федорович Сумцов. Не багато словесників вийшло з університету того року.

З приводу цього згадуються мені такі слова Ол-ра Оп-ча:

„Не модный факультет и для нынешней молодежи бездоходный. Теперь медицина, юриспруденция и естественные науки — властители дум и сердец... Как у нас любят гоняться за новинками и обезьянничать! Обратите внимание хоть на вывески и объявления: „Вновь открытая гостиница“, „Новый

¹⁾ Див. „Наук. Збірник“ Наук.-Дослід. Кат. Іст. Укр. Культури. ч. I, с I-a (1924 р.).

ресторан", „Новое средство для рощения волос“, „Мебель в новом вкусе“ и т. п. За границей как-раз наооборот: там високо ценится какая-нибудь таверна просуществовавшая двести лет; там из рода в род, как святиня, передаются старинные часы, заветный диван, уютное кресло; там хранят и изучают вещи, — не говорю уж о произведениях искусства, — а обыкновенные предметы, у которых значительная давность. Бросаться на новинку лишь потому, что это модно, не признак культурности и прогресса».

Коли я вступив до факультету, що був тоді у зневазі, то й особисто, й багато разів, вислухував „зубоскальства“ студентів інших факультетів про „буквоедство“, про те, що буцім-то кожний суголосний звук переходить у голосний, про мертвоту у викладі, про відсталість і т. п.

Потебня казав, що ці „зоїли“ не вільні розумом.

Так ось, чекаючи його лекцій, я познайомився з філологами старших курсів і розпитував у них про професорів, особливо-ж про Олександра Опанасовича. Деякі відомості здобув:

Він, мовляв, суворий та вимогливий, справедливий і чулий, мудрець і простець, ворог балаканини, не терпить підлещування, людина з міцними переконаннями... За останні роки підтоптався вже, а то раніш, бувало, як скаже тобі на іспитові:

„Маю надію, що більш вас не побачу“, то й переходь уже до другого факультету... Тут тобі й покришка. Ні за що не пропустить по своєму предмету...

— А тепер це буває?

— Рідко коли, але буває.

Це застереження мені не всміхалося. Треба признатись, що я по-первах, — після прослуханих лекцій з логіки, психології та філософії, — дійшов до висновку, що я нічого не розумію, що гімназія мене ні до чого не підготувала, що я мов по лісі блукаю поночі... Чи не краще мені, переляканому „бездною премудрости“, повернутись „вспять“ і покинути університет; але дяка одному „вічно юному студентові“, що мандрував з факультету до факультету вже, мабуть, років із дванацять. Він мене розважив:

— Та що ви! Хіба-ж можна бути таким легкодухим. Не боги-ж глечики виробляють. Ну, зараз ви ще не розумієте, — лихо ще невелике: обійдеться. Читайте літографовані лекції, засвоюйте терміни, і „научное опыление“ відбудеться. Ви запліднітесь знаннями. Цей „вічний студент“ студював тоді ботаніку, тому він і сипав такими порівняннями.

II

Врешті, я вперше побачив Потебню в невеличкій аудиторії № 3.

Він увійшов досить швидко, злегка вклонивсь студентам, що встали, і сів на стільця перед столом, що був щільно присунений до першої партії. З катедри в аудиторіях він ніколи не читав лекцій. Я так і в'ївся в нього очима.

Чудове, благородне обличчя! Високе, дуже високе похиле чоло, з неглибокою вдовж зморшкою, проникливі очі, ясні, блискучі; вони дивляться крізь окуляри в крицевій оправі з-під брів, що поділені двома зморшками; рівний вродливий ніс, невеликий рот. Бакенбарди, вуси й роздвоєна борода трохи в'ються. Волосся на голові відкинуте назад і на кінцях, коло вух та по-за ними, висить півкільцями.

Професор був одягнений у темно-цінамоновий сюртук, зашпінений на верхнього гудзика; з-під відлогого коміря глаженої бездоганної білоти сорочки видна була краватка „бантик-мушка“; жилет і брюки чорного кольору. Скромний

ланцюжок од кешенькового годинника доповнював це просте, але бездокірно чисте, убрання. Професор був вище середнього зросту.

Я знаю, що, як не опишуй зовнішність, все-ж таки живого портрету не даси. Якщо я й роблю тут спробу накреслити зовнішність Олександра Опанасовича, то це тільки тому, що кожна дрібниця відносно цієї людини цінна.

Професор відкрив свою папку, розміром завбільшки з четвертину аркуша, застовши в вершок, порився у папірцях, знайшов, що йому було потрібно, і приступив до справи. Він почав вести з нами бесіду про граматику Буслаєва, про історичну хрестоматію церковно-слов'янської мови та про старовинні акти.

На протязі всіх чотирьох років, коли я був слухачем О-ра Оп-ча, він ні разу не читав „лекцій“ у звичайному розумінні цього слова. Бувало, хвилин десять плавно ллється його мова, і гадаєш собі, що сьогодні він уже до дзвінка й не перерве своєї промови. Але... раптом він допитливо огляне нас, зупиниться й запитас: „Розумієте?“ й дає відповідь за нас, „яко власть имущий“: „Ні, не розумієте“. І починається між нами й ним бесіда. Його питання чергуються з нашими відповідями й навпаки. Наші помилки викликають його до нових пояснень, він наводить інші докази, читає різні цитати, ристється у своїй папці, замислюється, а іноді вигукує: „Ні, це не те“. Потім несподівано й немов без жадного зв'язку з усім попереднім наводиться санскритський текст, читається латинський вірш, звучить грецький гекзаметр, наводиться в перекладі литовська пісенька; все це пересипається французькими, німецькими, англійськими тирадами, переплітається зі словами російськими, українськими, болгарськими, сербськими, чеськими, польськими й інших мов, давніх і нових, і завершується читанням на пам'ять якогось небудь віршу. Яка при цьому дикція! За своє життя наслухавсь я чимало гарної декламації, але такої простоти, такої витворности, я-б ще сказав, такої соковитости у звуках та гармонії між ними й поетичними образами мені не доводилось чути ні раніш, ні потім. Потебня був великий майстер читати вірші й художню прозу. Але про це вже чимало писали інші.

О. О. якось, із приводу Грибоедовського віршу „Читай не так, как пономарь, а с чувством, с толком, с расстановкой“, сказав: „Этот совет хорош, если не требовать чувства. Оно может само зародиться и проявиться, а не по заказу. Какое чувство, положим, у артиста перед публикой, у гимназиста на уроке, у студента у меня на экзамене, у мальчика, который вызван тщеславным папашей или любвеобильной мамашей к гостям, чтобы продекламировать „Ворону и Лисицу“. Разве одно: как бы не позабыть, не оборваться, не осрамиться? Вот расстановка и толк — другое дело! На это надо обратить внимание“.

III

На першій - же лекції-бесіді виявились для слухачів усі головніші якості і властивості славетного вченого; його допитливий вільний розум, величезна ерудиція, невичерпний запас наукових відомостей та енциклопедизм у них; його здатність пробуджувати глибокий інтерес, викликати самодіяльність, порушити думку, своєрідний манір викладу, переконуюча сила, ясність і точність разом із лаконічністю.

Спостереження над мовою, розвідки старих і сучасних пам'яток літературних, майже завжди, в порівнанні зі словесними творами інших народів, наукові дослідження над фонетикою, морфологією, етимологією та синтаксою, тут - же в аудиторії при вимові „звукової оболонки“ слова, при ледве помітній зміні його форми, при виясненні його значіння для кожного з тих, що каже

й слухає,— так би мовити, аналітична генеза виявлення думки; врешті, широкі й глибокі узагальнення,— все це, взяте вкупі, і, звичайно, ще багато іншого, про що добре знають потєбніянці, малює обличчя О. О., як першокласного мислителя й великого вченого.

Перша лекція-бесіда, де на початку говорилось про підмет та присудок, закінчилась, як і тепер чую, афоризмом Потєбні. „Лист, що зпав з дерева, потрясає всесвіт“.

Пробив дзвінок. Професор зав'язав стрічки своєї папки, розкладався і вийшов.

Ми, слухачі, стали обмінюватись вражіннями.

Виявилось, що кожний із нас був науково захоплений, ніби перетворився розумово й морально. Неначе ми підіймалися на височенну гору, перемагаючи великі труднощі, але мета була вже досягнена: ми на вершку, а перед нами розгортаються неосяжні обрії.

По-первах ми розуміли не все з основоположень професора, хоча він викладав їх ясно, не так, як у деяких своїх друкованих працях. Ці останні засвоюються не легко, не то, що усні бесіди, хоч іноді зовсім на філософські теми.

Незабаром ми вже були переконані, що від О. О. ми не одержимо розжованих, готових знань, що нам самим доведеться розбиратись у науковому матеріалі за допомогою тих методичних засобів, що поволі виявлювались у нашій зростаючій свідомості.

Вже ця перша лекція змусила нас, при складанні її конспекту, полати голови, щоб усталити зв'язок, вловити послідовність і зробити якийсь висновок. І ми впіймали червону нитку. Ми зрозуміли, що все, що висловлюється людською мовою, є присудок, а підмета треба шукати „історично“ в душі промовляючого. Процес вишукування є сполучений з великими, підчас непереможними, труднощами; він сам по собі у вищій мірі цікавий і великий що до мети. Шукання підмету є шукання правди. Це й була основа всієї лекції. Решта-ж — приклади, цитати, витяги, вірші, проза, уривки з літературних творів, екскурсії до сфер медичних, природничих, математичних, юридичних наук,— ці словесні ілюстрації були яскравим мереженням на тканині основної ідеї. Все було сказано доцільно, все мало свою причину. Якийсь нікчемний вигук пізніш розвивався до високо художнього твору. Справді, „лист, що з дерева упав, потрясає всесвіт“.

Для мене особисто перша лекція Потєбні була справжнім викриттям. Я дав собі слово не проминати жадної його лекції й на протязі чотирьох років неухильно виконував свою обітницю, навіть тоді, коли бував і хворий: коли не було змоги йти пішки, наймав за останній двугривений „ванька“ і їхав до університету.

IV

Дальші лекції були теж змістовні й завжди давали дещо важливе, нове й оригінальне.

Поруч із проходженням граматики, взагалі науки про мову, ми вчилися розбиратись у питаннях релігії, у завданнях мистецтва, у проблемах етики, логіки, психології, філософії,— всього й не перелічити: ми знайомились із наукою життя. Власне за цим і слід було йти до університету. Для нас „universitas“ і „Потєбня“ були синоніми. Таким шляхом усталювався тісний духовний зв'язок та духовна єдність між нами й нашим славнозвісним учителем.

До моїх намірів не входить говорити про докладний зміст курсів із мови та теорії словесности,— я лише пригадую свої зернятка й наводжу з них ті, що мені здаються досить характерними.

Якось на практичних заняттях О. О. запропонував мені прочитати на староросійській мові невеличкий уривок і розібрати його. Заледве я вимовив перші два-три рядки, як професор зупинив мене:

— Повторите еще раз.—Я зробив це. Тоді Потебня сказав: „Я не знаю, откуда вы родом и даже кто вы, как ваша фамилия; но ваше произношение изобличает вас, как северянина... Если не ошибаюсь, вы из Вологодской губернии“.

Він угадав. Я був вражений. Яке знання говорів, яка чутливість! Потім я вже й не дивувався, коли виявилось, що О. О. знав французьку мову по віках. До речі, він бездоганно розмовляв цією мовою, але лише з тими, хто не розумів по-російському.

Пам'ятаю, як він уїдливо напався на якихось „дам“, розповідаючи про них, як вони в його присутності купували взуття в магазині. „Они говорили между собою по-французски, и очень скверно, а когда вышли, то сейчас же я услышал русскую речь, и очень хорошую. Ясно, что они хотели показать какому-то (фи!) приказчику свою образованность, comme il faut, подчеркнуть разницу между ним и интеллигенцией“.

Іншим разом на лекції Потебня з гнівом повстав на тих батьків, що за-для „пресловутого“ прононсу наймають бонн та гувернанток майже до новонароджених дітей для практики в чужоземних мовах, силоміць пориваючи звязок із рідною, від чого потім у житті зустрічаємо чимало „молодих людей“ без царя в голові, що й до старості залишаються найпорожнішими. Необхідно вивчати мови, але-ж не для пишання та „гарного тону“, а для інших завдань. Хтось із слухачів вказав на Тютчева, як на зразок двумовності в його діяльності.

— Да! Это блистательное исключение. Вы не назовете другого. Но, во-первых, надо еще проверить, не русский ли язык был усвоен им от колыбели, от нянюшек и прислуги, а потом уже—французский; во-вторых, замечательно то, что Тютчев мог писать прозой только по-французски, а стихами—по-русски; в-третьих, это был человек сильно одаренный талантами от природы. Вообще Тютчев—оригинальное явление: когда он мыслил научно, отвлеченно, то в результате—проза, а когда обратно, то—поэзия, которая не что иное, как „иносказание“.

Кажучи про Тютчева, Потебня зачитав вірш „Silentium“ і зупинився на фразі: „Мысль изреченная есть ложь“.

Це зробилось приводом до того, що він почав розвивати улюблене своє положення: „Всякое понимание есть в то же время непонимание“. Для мене ця бесіда, багата, як звичайно, на ілюстрації та коментарі, відкрила очі на цілий ряд непорозумінь у релігійних системах, у політиці, в науці, в літературі та в щоденному житті.

Потебня, без сумніву, був людина начитана по всіх галузях не лише наукового знання, але й мистецтва, а ми, студенти, почувли якось з його уст таке зауваження:

„Можно поглощать уйму книг запоем и быть невеждою, но можно читать всю жизнь одну книгу и стать образованным. Я знаю таких людей“.

Не раз чули ми від нього влучні фрази й прислів'я. Напр.: „Попал пальцем в небо... Не трудно попасть: куда ни ткнешь, везде попадешь“, або: „Журавль в небе, а синица в руках“, або: „Пьян, так и капитан, а проспится, так и свиньи боится“. Він любив прислів'я й часто їх уживав.

Йому подобалося, коли студенти цікавились етимологією слів та семасіологією. Хтось із слухачів спитав про значіння слів: „прелестный“ і „пошлый“.

Він відповів: „Если теперь кто-нибудь назовет вас „прелестным“, то это вам приятно, и вы поблагодарите за комплимент. Не то бы вы запели лет полтораста тому назад, ибо тогда „прелестным“ назывался „сатана, диавол“,—ведь он на то і поставлен, чтобы прельщать, соблазнять. Если теперь слово „пошлый“—бранное, то до Петра Великого, наоборот, оно обозначало как бы аристократа, живущего „как пошло“ от старины, по традициям, и „пошлые бояре“ гордились этим „титолом“. Петр Великий не очень-то чистил „пошлых бояр“, а выдвигал новых служилых людей,—вот причина, что при крупных преобразованиях и самое слово крупно изменило свое значение“.

Може бути, що наведені етимології вже де-небудь і вміщені в друкованих творах професора, але немає часу довго шукати, опустити-ж боязко й ці цікаві дрібниці. В моїй пам'яті їх десятки, щоб не сказати більш. Я не претендую на стан ученого мемуариста, але просто згадую з приємністю ті іскри, що летіли від полум'я, що так яскраво осяяло мою молодість та зогріває мене на старість. Я—„словесник“ старого закалу, тому й не дивно, що дорожу всяким словом, ясним, точним, правильним, милозвучним та влучно виразним, особливо-ж словами О. О. Потебні.

Наука про слова під керуванням та впливом цього професора виробила в мені тверде переконання, що вся культура й цивілізація, увесь прогрес людства почалися із того часу, коли вперше були вимовлені членороздільні звуки. Не було-б слова, не існували-б ні науки, ні мистецтва, ні техніка, ні предмети суспільного життя. Попереду слово, а потім річ, а не навпаки, хоч так думає багато людей. По-перше слово, а потім думка. Перш слово, цей електрон в атомі мудрости, а потім уже сама вона, що робить людину „вінцем творення“. Чим повніше лексикон мов, тим ясніше просування вперед людства, і чим різноманітніші й численніші ці мови, тим багатіші осуди, розуміння й уявлення відносно того-ж самого „підмету“.

Таке переконання зложилося в мене після лекцій О. О. Потебні і після ознайомлення з його творами.

Можливо, що моє розуміння його лише відносне.

V

На іспиті, при переході з першого курсу до другого, професор поставив мені з російської мови „трійку“, щоб-то задовольняюче, хоча я відповів на всі його питання, окрім одного: я не зумів знайти звукового зв'язку по-між словами „Чадо“ і „Kind“. Яка шкода! Зо всіх інших предметів „а їх було коло дюжини, в мене були „п'ятки“.

Проте, при закінченні університетського курсу, коли довелося здавати іспит на диплом, я наскочив на слово „скалка“.

— Що воно означає?—спитав О. О.

— Шальки ваги. — Відкіля ви це знаєте? — В нас у Вологді так звуть цей предмет. — А чи не скажете, якого походження це слово.

— Гадаю так скандинавського.

— Так... А скільки я поставив на першому курсі?—Три.—Еге!.. пригадав... „Чадо“ і „Kind“... Ви були тоді ще немовлятком у порівняльному мовознавстві... Тепер поставлю „п'ять“, і цей бал буде стояти у вашому дипломі.

Можна здитуватись на таку пам'ятливість. На останній іспит ми йшли до нього з тремтінням, хоча за ці чотири роки суворість і вимогливість професора йшли вже на зменшення. Пригадую, що одного зі своїх товаришів ми силоміць виштовхнули в лекторію, де саме провадив іспити О. О., навіть підперли двері, щоби боязкий не подався на втіки.

Все прошло гаразд. У 1888 році Потебня пропустив усіх, навіть того „молодого человека“, що вже на третьому курсі назвав магазин біблійського товариства „бібліографічним“. Потебня у свій час махнув рукою і сказав: „Тише, пожалуйста, тише говорите, чтобы нас никто не услышал, а то и вы, и я, ваш учитель, станем притчей во языцех“.

Після свого іспиту О. О. промовив: „Если вы намерены учительствовать, то идите по призванию, а не ради куска хлеба. Помните, у Гоголя, слова смотрителя училищ Луки Лукича: „Не приведи бог служить по ученой части. Всего боишься: всякий мешается, всякому хочется показать, что он тоже умный человек“.

VI

Слухачі О. О. жартома казали, що слов'янська філологія спирається на три кити: Ягича, Міклошіча та Потебню. Але цей жарт був близький до правди. За час нашого студентства О. О. вже придбав славу європейського вченого. Деякі з університетів посилали молодь, що готувалась до професорського стану, не лише за кордон, як це було звичайно, а й до Харкова, до Потебні.

Наприклад, коли я був на четвертому курсі, під керуванням Потебні працювали: з Гельсінгфору — Мікола, а з Петербургу — Ляпунів, нині видатні вчені. Одночасно з ними і з нами в тому-ж році слухав лекції Потебні відомий учений і літературний критик Овсяніко-Куліковський, Митро Миколаєвич, професор санскриту та порівняльного мовознавства.

Було щось виключно зворушливе в тому, як він після своєї лекції казав нам: „Сьогодні і я прийду слухати О. О.“ — І приходив він хвилин за десять раніш Потебні, сідав за парту рядком із нами, виймав свою пам'ятну книжку, загострював олівець і з пошаною вставав, коли входив наш спільний учитель.

Пригадую ще зі сторонніх слухачів талановитого Горнфельда, що написав незабаром після смерті Потебні такі чудові спогади, що вони й зараз є найкращою квіткою у вінку на його могилі.

Пригадую, що частенько бували на його лекціях Шепелевич й Соловйов, уже давно померлі професори західно-європейської літератури, та Діятін, теж покійний професор російського права.

Ми, студенти, і вони, наші вчителі, тісною сім'єю об'єднувались за трапезою „духовної їжі“.

Серед моїх товаришів був болгарин Матов, згодом професор Софійського університету, а курсом нижче йшов В. І. Харцієв, що так багато працював при приведенні до ладу рукописів Потебні та при виданні деяких з його праць, що так уміло допомагав спопуляризуванню ідей Потебні.

Після лекції ми часто тут-же, в аудиторії, обмінювались думками й переробляли яке-небудь захоплююче узагальнення О. О., напр.: „Отдельные личности, хотя и прекрасные, часто гибнут в потоке исторических событий“, цеб-то ідею безкінечності.

Коли я залишився при університеті для підготовки на професора по кафедрі санскриту та порівняльного мовознавства (а залишив мене професор О. І. Олександров, між иншим, за роботу „Народная этимология преимущественно в русском языке“, що була вшанована золотою медалею), то я мав вільний доступ до лекторії, де зіходились професори.

У цих двох чи трьох кімнатах (точно не пригадую) столи були завалені часописами всіма мовами й по всіх галузях знання, газетами та літературними виданнями. На стіні великої кімнати висіло два портрети: один —

Ванцетті, професора - медика, другий — Каченовського, юриста. За сторіччя свого існування університет так пошанував лише двох. В той час мені дуже хотілося бачити там і портрет Потебні. Казали, що через деякий час його портрет дісно й був уміщений у лекторії. Сам я цього не бачив, але це неминуче повинно було статись.

Якось я почув, як О. О. спитав професора математики Андреева: „Чому рівняється така - то величинь, підвищена у такий - то ступінь. (Не вказую чисел та алгебричних знаків тому, що їх забув). Андреев відповів: „Утвориться безкінечність“. Тоді Потебня радісно і ясно всміхнувся, стиснув йому руку й сказав: „А я до того - ж висновку дійшов, виходячи зі свого предмету“.

Здається, в ті роки О. О. дуже зацікавила ідея безкінечного. В лекторії Потебня рідко з ким розмовляв, більше все читав або газети, або який - небудь часопис, або - ж дививсь замислений у вікно.

Я спостеріг, що він не кожному з професорів давав руку, але обмежувався чемним укліном. Розповідали, що двом чи трьом особам, коли вони перші простягали йому руку, Потебня, ніби цього не помічаючи, своєї не подавав.

Окрім лекторії мені доводилось зустрічатися з ним у залі ради професорів, де бували засідання історико - філологічного товариства, на той час під головуванням М. Ф. Сумцова.

Коли одного разу Потебня зупинився перед фотографічною групою декількох професорів, він сказав:

— Это хорошо, что хоть около дюжины прежних деятелей оставили по себе памятку. Право, иногда думаешь: всю - то жизнь корпишь за книгами, водишь пером по бумаге да работаешь языком, — с тем и помрешь... По тебе никто и не вспомнит. А вот смотрю на карточки и кой - кого узнаю. Право, хорошо, что здесь висит эта группа.

VII

Зустрічавсь я з Потебнею і в університетській бібліотеці, і в „торжественном“ залі на акті, і в аудиторії № 1, де звичайно проходив захист дисертацій, і в театрі, і на вулицях, і навіть на кладовищі.

Ці зустрічі були або випадкові, або - ж такими, що дають мало матеріалу для спогадів, але дещо наведу.

В бібліотеці він порекомендував мені ознайомитись із книгою Кеневича „Критико-библиографические примечания к басням Крылова“, при чому назвав її „прекрасною“.

На акті він, бувало, прослухає чергову академічну промову та зараз - же й виходить із залі.

На диспуті в великій аудиторії приймав іноді більш - менш жваву участь, при чому влучно попадав у мету, в саме хибне місце дисертації. Оponував він ґрунтовно - гостро й загонисто, але, кінець - кінцем, звичайно визнавав і вартість праці.

Казали, що одного року, коли диспутант після прихильних оцінок його трактату відчув у собі якусь особливу „розв'язність“ і звернувся до Потебні, що доти мовчав, з пропозицією: чи не маєте, мовляв, вказати на яку - небудь випадкову хибу, — Потебня, мов його яка зла осіння муха вкусила, запитав:

— У вас один какой - нибудь случайный промах? — підхоплює його фразу.

— Може бути, й трохи більш, — відповів диспутант.

— Вы полагаєте... Так откройте первую страницу вашей книги.

І пішов, і пішов чистити диспутанта. За першою сторінкою пішла друга, потім третя й т. д. Владно звучали його слова: „Вздор! Нелепость! Не ваше доказательство и без указания источника, а об этом говорится у такого-то... Противоречие! Сумбур! Искажение цитаты!“

Одно слово, живого містечка не залишилося від дисертації, і вона провалилась.

Нахабства Потебня не терпів.

В театрі мені довелося побачити його лише один раз, у великий піст, коли в ту сувору добу не дозволялось ставити п'єси, а лише дозволялись „вінегрети на постном масле“. Це був „вечір“, улаштований Равської на користь художньої школи. Були співанки, була декламація, балетні танці, живі картини та сценка „На экзамене“.

Потебня сидів із дружиною у третьому ряді крісел. Мені було його дуже добре видно з ложі другого ярусу. Він, очевидно, нудився, але сценка „На экзамене“ так йому вподобалась, що він тішився, як дитина, голосно реготався, здіймав окуляри, витирав лоба хусткою і міцно хлопав у долоні. На жаль, я не пригадую змісту п'єси, але класну дошку, крейду в руках учня, його засоромлене й дурне обличчя уявляю собі й зараз. Мабуть, були недоладні й запитання й відповіді.

О. О. іноді прогулювався по вулицях, заложивши руки з тоненькою паличкою за спиною. Він зупинявся перед „безграмотними“ таблицями й „смакував“ їх, за його власним словом. Може бути, що він пригадував, у якій пам'ятці і якого віку зустрічалося йому таке написання, бо він говорив, що навмисно не вигадати найжахливішого хибного написання в словах, що його не можна було б виправдити „історично“: так колись писалось у старовину.

Інколи заходив він до ресторану Чонграді, що містився на давнішому Миколаєвському майдані, де тепер Українбанк, і випивав кружку пива в своєму колі, бо цей ресторан одвідували виключно професори та студенти.

На кладовище він провожав кравця Шаховського, в якого був невідмінним замовцем і якого рекомендував рішуче всім.

Цей Шаховський був свого роду типом; повний старий чоловік, веселый, добродушний балакун і до такої міри добряга, що, обшиваючи студентів у кредит, він ще давав їм гроші на борг, при чому казав: „Деньги без отдачи, а за штаны заплатите, когда будете богатыми-с и знаменитыми-с“.

Цей кравець, бувало, з божінням пообіцяється пошити одіж через два тижні, але готово буде не раніш, як через два місяці, про це всі добре знали. Якщо даси йому пошити зі свого матеріялу, то іноді вислухаєш од нього й таке: „Я изготовил все, как следует-с, но пришел такой-то, ему понравилось ваше пальтецо, я и продал... Не печальтесь, я вам лучше сошью в сто раз и из самой дорогой аглицкой материи-с, а что я обещал, то и исполню, на то я портной Шаховской-с. Прошу не смешивать с князем Шаховским. У нас разное мирозозерцание“.

Так приблизно казав нам Потебня й прохав нас проводити небіжчика до його могили: „Редкой честности и багатого трудолюбия был этот портной, а главное—у него было золотое сердце и светлый взгляд на жизнь“.

Сам Потебня, на мій погляд, був оптимістично настроений.

Пригадую, як часто він обурювався проти скигління у прозі і у віршах, проти песимізму і в філософії і в житті.

— Если я убежден,—говорил О. О.,—что вся жизнь—мерзость и гадость, сплошная пошлость и помойная яма, а все люди—подлецы, то

что же заставит меня ударить пальцем в пользу ближнего. Пессимизм растлеивает общество. Одно утешительно, что многие только пессимисты на словах.

VIII

Вдома у Потебні я бував коли-не-коли, якщо не рахувати тих лекцій, що він через хворобу читав нам у своєму кабінеті.

В перший раз, по запрошенню самого О. О. для перевірки якогось конспекту, я прийшов до нього ввечері.

Шахи з книжками, столи з ними-ж, звичайні меблі, чорнильний прибор — зовсім звичайна професорська обстановка: ні розкошу, ні претензій на оригінальність. На стінах де-не-де малюнки. Я шукав очима той, про який він, звичайно, як завжди, до речі казав, що він йому подобається, не дивлячись на те, що на ньому місяць був змальований без відблиску в воді. Цієї картини в кабінеті не було. Натомість у кутку відсунений був мольберт з незакінченим мальованим портретом господаря. Малював маляр Сахаров, але сеанси були не часті, і праця йшла забарно. Мені здавалось, що плечі О. О. було змальовано занадто вузькими. Він згодився, але всміхаючись додає: „Я каждый раз, как позирую, худею. Это — не вина художника“.

Після занять О. О. почастивав мене чаєм у столовій, де познайомив мене з дружиною, Марією Францовною, з двома підлітками синами, з поважною бабусею, своєю матір'ю, та з доктором Ф. В. Піснячевським і його жінкою.

О. О. сам розливав чай, перекинувши рушника через плече і старанно перетираючи чашки та шклянки.

Якщо він в університеті й був суворим, то вдома у своїй сім'ї та при гостях він рішуче перетворювався: добротливість, ласкова незмушена розмова про що хоче, мила усмішка, милуючий погляд, запобіжливості і заразливий сміх проганяли „последние тучи рассеянной бури“.

— Професором не воняє? — жартома спитав він якоесь товариство і сам відповів: — Знаю, что нет; я опрыскался духами домашнего очага.

В цей вечір, між иншим, говорили про нових письменників. Тоді тільки-що з'явилися „Пестрые рассказы“ А. Чехова. Була принесена книжка, і Потебня по-мистецькому прочитав „Канитель“.

— Горячо рекомендую этот томик, — сказав О. О. — Отлично подмечены автором характерные штрихи и удивительно объективно отображены в кратких описаниях, словах и поступках выводимых им лиц. Выпукло и правдиво! Из него вырабатывается замечательный талант. Быть может, он станет искренним писателем, как Пушкин и Писемский.

— А Лев Николаевич Толстой? — спитав тось.

— Да и он, как множество других наших литераторов, правдив и искренен, но с маленьким налетом рисовки.

Особливо пам'ятаю моє відвідування по закінченні курсу, коли я зібрався поїхати на батьківщину і прийшов подякувати йому за все, чим він збагатив мій унутрішній досвід, і попрощатись.

Потебня повернув мені зшиток із моїми першими белетристичними спробами, на зразок віршів у прозі Тургенева, що я його за півроку раніше віддав професору для прочитання, в таємниціх душі сподіваючись на яку-будь оцінку. Розуміється, я йому не нагадував про цей зшиток і вже рішив, що мої твори вже куди-небудь закинені. — „Я просмотрел, — сказав Потебня, — ваши „Зернышки“, как вы озаглавили свой сборник. Подметил крупный недостаток. Вы начинаете иной набросок слишком торжественно

и вдруг резко впадаете в тривиальный тон; и наоборот: иная вещь начат юмористически и неожиданно переходит в трагедию. Нельзя автору и не выгодно для него внезапно разбивать определенное впечатление. Небходимы переходные ступени. Этот ваш недостаток особенно заметен в рассказе „Козел отпущения“. Больше ничего не скажу.

Зшиток зберігається в мене й до сьогодні. Рукою О. О. олівцем ви правлене оповідання під заголовком „Умалишенні“. У мене він починається словами: „Раз я видел такую сцену. Один сумасшедший влез на высокое дерево“. Потєбня викреслив усю першу фразу та слово „один“ — з другої, слово-ж „влез“ поправив на „взлез“. Спостеріг і цю хибу. Далі в мене говориться: „Взял палку и стал делать вид, что подпиливает дерево“. Потєбня цей галицизм переклав по-російському: „Взял палку и стал будто подпиливать дерево“. Кінець у мене був такий: „Мне с тех пор стали понятны люди, которые соглашаются с тем, что очевидно, и уступают лишь глупому доводу. Эти люди — умалишенные“. В переробці Потєбні кінець вийшов отакий: „Есть люди, которые не соглашаются с тем, что очевидно, и уступают лишь глупому доводу“.

Вся моя літературна дрібничка вийшла з майстерні знавця духу російської мови зовсім новою, відшліфованою з зовнішнього боку, а з унутрішнього зробила у деякій мірі узагальненням, що його можна пристосовувати до багатьох випадків у житті.

Друге оповідання „Разлука“ було поставлене Потєбнею в червоній дужки, як в оглаві, так і на своєму місці, у зшиткові, як зовсім нікчемне.

В розмові про свої літературні спроби я признався Потєбні у своїй зайвій балакучості, коли що-небудь складаю.

Він порадив мені, по-перше, не ганятись за ефектами, по-друге, з написаної начорно сторінки залишати два-три рядки, викреслюючи безощадно всю решту, по-третє, свій письменницький потяг лікувати холодною водою самокритики; а головне — вивчати російських класиків з боку стилю.

В це побачення Потєбня подарував мені на спогад чимало своїх праць і між іншими „Слово о полку Игореві“, зауважуючи: „Отдаю вам один из последних экземпляров. Если он вам по прочтении станет не нужным, то возвратите“.

Я подумав: не сподівайся.

Потім він узяв садові ножиці. „Пойдемте в палисадник. Я срежу вам цветов“.

Професор у вільний час любив копатись у своєму невеличкому садку, де розводив у великій кількості троянди найрізноманітніших колірив та сортів. З них та з півоній він спорудив такого величезного букета, що я змушений був найняти візника, а вдома замість вази поставити його в цеберку.

Зрізуючи квіти, він скаржився на хлоп'ят-злодіїв, що, поспішаючи, псують куші.

— Попросили бы у меня, и я бы не пожалел цветов. Я ими не торгую, а, видите, какой у меня избыток в них. Очень рад, что нагружу сегодня вас... За границей этого безобразия нет. В Германии однажды я проходил мимо сада. Через забор свешивались фрукты, и не без того, что падали на дорогу. Впереди меня шел какой-то человек и, подбирая упавшие яблоки, бросал их обратно в сад. Чтобы убедиться, не сам ли хозяин это делает, я нагнал его и спросил. Нет, не он владелец, а у них это так принято. — Далеко нам, россиянам, до такого уважения к чужой собственности, — подумал я.

Ці слова О. О. добре врізались у моїй пам'яті.

IX

Останнє моє хатнє побачення з Потебнею відбулося через рік, коли зі мною трапився „сумний казус“. Я вже казав, що при університеті залишив мене проф. О. І. Олександрів, але його незабаром було переведено до Казани. Замість нього призначений був Овсяніко-Куліковський. Таким чином, я залишився без керівника. Правда, новий професор пропонував М. О. Маслову, моєму товаришеві, вченому, що й зараз живий, та мені зайнятися перською мовою. Але ця справа не лагодилась та так і не налагодила. Незабаром у „Южном Краї“ вміщено було телеграму з Казани про смерть проф. Олександрова. З газетою в руках у запалі полетів я до ректора. Він зробив розпорядження відносно похорону на другий день університетській церкві і повідомив про те професорів. Вдома я, як зумів, писав некролог і надіслав його до „Харьковских Ведомостей“, де на сліпий день він і був надрукований. Увечері випадком зустрівся з О. О. Потебнею й поділився із ним своїм горем.

— Верно ли это известие? — сказав він, — в газетах 90% брехни.

Ці слова облили мене мов цебром холодної води, і я вже почув, що впав у просак. негайно надіслав я телеграму до Казани, на яку вночі їржав од проф. Богородицького відповідь: „Александров жив, здоров“. Панахида, звичайно, була відмінена, але некролог вийшов у світ, і мені контора газети надіслала п'ядесят окремих відбитків. Днів зо три професори й знайомі недвозначно кепкували з мене, прохаючи і їм також написати некролога. Через тиждень О. І. Олександрів у листі подякував мені за тепле слово про нього, при чому додав, що рідко кому з покійників доводиться читати свої некрологи. Всім був сміх, а мені сором, і я дав слово ніколи вже більш не писати некрологів, і донині його додержую.

Але я відхилився в бік, хоча й це в'яжеться із спогадами про Потебню.

Таким чином, втративши наукового керівника в особі Олександрова за виїздом його до Казани, а не за відбуттям його на той світ, я зважився спробувати попасти під крильце О. О. Потебні, в стані залишеного для підготування до катедри російської мови. Але, як тільки я натякнув про це, дістав рішучу відмову.

Він сказав: „Во-первых, менять специальность не так легко, как перчатки: поносил да и бросил; во-вторых, вы оставлены при университете не мною; в-третьих, еще большой вопрос, согласился ли бы я считать достойным вас быть ученым в области родного языка. Вы понимаете?“.

— Розумію й дуже жалкую про те, що кажу й роблю необдуманно. Мені дуже боляче, Олександрє Опанасовичу, що я впав у ваших очах.

— Спотыкнулись, но не упали.

Після цих слів суворе обличчя Потебні прояснилось, і він втішив мене прислів'ям: „Обожжешься на молоко, станешь дуть и на воду“.

— Не сердитесь на меня, старика, — сказав він, — я иногда бываю резок, но ведь дело касается науки.

Я міг-би й промовчати про цей „епізод“, такий важкий для мене, але пообіцяв говорити лише правду, тому не покриваю й свого удару. Одно-ж скажу, що в санскриті та порівняльному мовознавстві я плутовав, як одіж з чужого плеча, в російському-ж я почував себе найбільш знайомим.

Але для О. О. Потебні цього мого почуття та ширих занять у нього аудиторії було не досить для того, щоб висунути мене, яко знавця. Задто вимогливий до себе в науковій справі він був вимогливий і до інших.

Незабаром після цього Потебня почав частіш прихворювати, а потім важко занедужав.

Коли він помер, я не мав змоги бути на хованні, тому що сам у час був прикутий до ліжка. На його могильному хресті висічено слова: „Кто сотворит и научит, тот великим наречется в царстве небесн (Матв., V, 19).

Оце й є ті зернятка моїх спогадів про всесвітнього вченого, про ро ніщого з людей, про шляхетнішу людину.

Так і тягне прикласти до нього оду Баратинського „На смерть Ге з яким у Потебні було чимало подібних рис.

„Старец великий смежил орлиные очи в покое. Почил безмятеж зане совершил в пределе земном все земное... На все отозвался он серд своим, что просит у сердца ответа... Крылатою мыслью он мир обле в одном безпредельном нашел он предел... Все дух в нем питало: тр мудрецов, искусств вдохновенных создання, предання, заветы минув веков, цветущих времен упования... С природой одною он жизнью дыша Изведен, испытан им весь человек“.

Наводжу тут лише уривки з чудового віршу Баратинського, а вони, при всій своїй лаконічності, коли будуть пристосовані до характеристики О. О. Потебні, дадуть про нього, може, більш яскраве уявлення ніж усе наведене вище.

Наприкінці ще два слова pro domo sua.

Щиро прохаю вибачити мені за дуже часте повторення найменника але воно неминуче в особистих спогадах.

24/VI 1925.

